

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina IV • Broj 1 (7) • Februar 2019. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Edna Klimentić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efenčić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnar, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina IV
Broj 1 (7)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, februar 2019.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIŠTIKA

Vildana Pećenković

PERCEPCIJA DRUGOG I TOPOS GRANICE U “PRIČI O KMETU SIMANU” / THE PERCEPTION OF THE OTHER AND THE TOPOS OF BOUNDARY IN “PRIČA O KMETU SIMANU”	13
--	----

Elmir Spahić

BURLESKNA DEKONSTRUKCIJA EPSKO-PATRIJARHALNIH STEREOTIPA O FATUMU VLASTI I JUNAČKOM IDENTITETU U DRAMI “TEFERIČ” DERVIŠA SUŠIĆA / THE BURLESQUE DECONSTRUCTION OF EPIC-PATRIARCHAL STEREOTYPES ON THE FATE OF POWER AND THE HEROICAL IDENTITY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S DRAMA “TEFERIČ”	23
---	----

Sedina Međedović

KVALITATIVNI LOKATIV U BOSANSKOM JEZIKU / QUALITATIVE LOCATIVE IN BOSNIAN LANGUAGE	31
---	----

ANGLISTIKA

Sabina Skenderović

BOSNIAN AND AMERICAN POLITICAL MEMES AND CARTOONS DEPICTING HURRICANE IRMA / KONCEPTUALNI BLENĐING SA HURIKANOM IRMA KAO ULAZIM PROSTOROM U BOSANSKIM I AMERIČKIM POLITIČKIM MEMOVIMA I KARIKATURAMA	43
---	----

Младен Пралица

СРПСКЕ НЕОДРЕЂЕНОЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ И ЊИХОВИ ЕНГЛЕСКИ
КОРЕСПОНДЕНТИ У ПРЕВОДУ РОМАНА "НА ДРИНИ ЋУПРИЈА"/
SERBIAN THIRD PERSON PLURAL-IMPERSONALS AND THEIR ENGLISH
CORRESPONDENTS IN THE TRANSLATION OF THE NOVEL "THE BRIDGE
ON THE DRINA" 63

Damir Husanović

ERRORS AND THEIR TREATMENT AT THE EARLY SCHOOL AGE / GREŠKE
I NJIHOVO TRETIRANJE KOD UČENIKA RANE ŠKOLSKE DOBI 85

TURKOLOGIJA

Melinda Botalić, Edina Nurikić

MUŠKARAC ZAROBLJEN U "MUŠKOJ KUTIJI" - (PRE)MOĆ MUŠKOG RODA
OSLIKANA U PRIPOVIJETKAMA "PJESMA ZA REDIFU" (REDIFE'YE
GÜZELLEME) FÜRÜZAN I "IMA JEDNA CRKVA U HARPUTU" (HARPUT'TA
VAR BIR KILISE) ERENDIZ ATASÛ /MAN TRAPPED IN "THE MAN BOX":
POWER OF MALE GENDER PRESENTED IN THE STORIES OF "A POEM
FOR REDIFE" ("REDIFE'YE GÜZELLEME") BY FÜRÜZAN AND "THERE IS
ONE CHURCH IN HARPUR" ("HARPUR'TA VAR BIR KILISE")
BY ERENDIZ ATASÛ 105

KULTURALNE STUDIJE

Sarina Bakić, Ehlimana Spahić

UNAPREĐENJE KULTURNE POLITIKE U KONTEKSTU RAZVOJA BOSNE
I HERCEGOVINE / IMPROVING THE CULTURAL POLICY IN THE
CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 121

Dragana R. Mašović

PROCES RADIKALIZACIJE LIČNOSTI U PRAVCU OBOŽENJA ILI RAZBOŽENJA SAMOUBILAČKOG TERORISTE (ISTORIJA SLUČAJA: “TERORISTA” DŽONA APDAJKA) / THE PROCESS OF PERSONALITY RADICALIZATION REGARDING RE-DEIFICATION OR DE-DEIFICATION OF A SUICIDAL TERRORIST (CASE HISTORY: JOHN UPDIKE’S “THE TERRORIST”).....	141
---	-----

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Alma Malkić Aličković

ODNOS SOCIJALNIH VJEŠTINA UČENIKA I KVALITETA INTERAKCIJE U RAZREDNOM KOLEKTIVU / RELATIONSHIP OF SOCIAL SKILLS AND INTERACTION QUALITY IN A CLASS	161
--	-----

Edina Nikšić Rebihić, Emina Dedić Bukvić

INTERKULTURALNE DIMENZIJE HABITUSA SAVREMENOG UČITELJA / INTERCULTURAL DIMENSION OF A CONTEMPORARY TEACHERS' HABITUS	177
--	-----

Izet Pehlić, Emina Babić, Nermana Mujčinović

SOCIJALNOPEDAGOŠKA ANALIZA PERCEPCIJE PORODIČNIH ODNOSA I VRŠNJAČKOG NASILJA KOD SREDNJOŠKOLACA / SOCIO-PEDAGOGICAL ANALYSIS OF PERCEPTION OF FAMILY RELATIONSHIPS AND PEER VIOLENCE IN HIGH SCHOOL STUDENTS	195
--	-----

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Ана Крстић

ДОМАЋИ ЗАДАЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ СА ПСИХОЛОШКО-ПЕДАГОШКИМ ОСВРТОМ / HOMEWORK IN THE SUBJECT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE WITH A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL REVIEW	215
--	-----

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić, Melisa Husarić, Alija Selimović EMOCIONALNA, SOCIJALNA I AKADEMSKA PRILAGODBA NA STUDIJ: RAZLIKE U PRILAGODBI STUDENATA S OBZIROM NA SPOL, GODINU STUDIJA I PROMJENU MJESTA BORAVKA / EMOTIONAL, SOCIAL AND ACADEMIC ADAPTATION TO COLLEGE: DIFFERENCES IN STUDENT ADAPTATION REGARDING GENDER, GRADE AND CHANGE IN RESIDENCY STATUS DURING COLLEGE	233
--	-----

Melisa Husarić, Erna Emić, Ljubica Tomić Selimović, Alija Selimović RAZLIKE U ODSUPAJUĆIM NAVIKAMA HRANJENJA PREMA OBRASCIMA PRIVRŽENOSTI RODITELJIMA / DIFFERENCES IN DISORDERED EATING PATTERNS ACCORDING TO THE ATTACHMENT STYLE TO PARENTS.....	251
---	-----

Almedina Mahmutović, Milena Nikolić SPOLNE RAZLIKE U PERCEPCIJI PROFESIONALNE OPTEREĆENOSTI KOD EDUKACIJSKO-REHABILITACIJSKIH STRUČNJAKA / GENDER DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF BURNOUT SYNDROME AMONG EDUCATION AND REHABILITATION EXPERTS	273
---	-----

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Dušan Aleksić, Ivana Stamenković MEDIJSKO KREIRANJE KONFLIKATA U VIRTUALNIM ZAJEDNICAMA / MEDIA CREATED CONFLICTS IN VIRTUAL COMMUNITIES	289
---	-----

Milan Dojčinović, Velibor Petković EFEKTI SAJBER PROSTORA NA PERSONALNI IDENTITET / EFFECTS OF CYBERSPACE TO PERSONAL IDENTITY	309
---	-----

Zoran Jevtović, Tatjana Vulić PROMENA NOVINARSKJE PRAKSE I TEORIJA MEDIJA / CHANGE IN JOURNALISTIC DISCOURSE AND MEDIA THEORY	331
--	-----

STUDIJE SOCIJALNOG RADA

Suzana Mihajlović Babić, Milena Despotović, Marina Đaković

IZAZOVI ZA PROFESIJU SOCIJALNOG RADA NAKON EKONOMSKE
KRIZE U REPUBLICI SRBIJI / CHALLENGES TO SOCIAL WORK PROFESSION
AFTER THE ECONOMIC CRISIS IN THE REPUBLIC OF SERBIA 349

Jagoda Petrović, Maja Pekić

TEORIJSKA I METODOLOŠKA ZNANJA U PRAKSI SOCIJALNOG RADA /
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL KNOWLEDGE IN PRACTICE
OF SOCIAL WORK 367

Sabira Gadžo Šahić

SOCIJALNI RAD I SOCIJALNI RAZVOJ: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI U PRVIM
DECENIJAMA 21. VIJEKA / SOCIAL WORK AND SOCIAL DEVELOPEMENT:
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE FIRST DECADES OF THE
21ST CENTURY 387

Anida Dudić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RADA U OBRAZOVANJU /
CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF SOCIAL WORK IN SCHOOL 401

PRIKAZI

Sedad Bešlija

AUTENTIČAN NAUČNI TRAG NA "BIJELOJ PLOČI" BOSANSKOHERCEGOVAČKE
HISTORIOGRAFIJE (FARUK TASLIDŽA, "BOSANSKI EJALET U DOBA BEČKOG
RATA (1683-1699.)", FEDERALNO MINISTARSTVO OBRAZOVANJA I NAUKE,
MOSTAR, 2017.) 421

Sead Šemsović

PARRYJEVO EPSKO PRIKUPLJANJE EPIKE (MIRSAD KUNIĆ, "ČITANJE
PARRYJEVE ZBIRKE", CONNECTUM, SARAJEVO 2018.) 429

UPUTSTVO ZA AUTORE 433

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Vildana Pečenković

PERCEPCIJA DRUGOG I TOPOS GRANICE U “PRIČI O KMETU SIMANU”

/ THE PERCEPTION OF THE OTHER AND THE TOPOS OF BOUNDARY

IN “PRIČA O KMETU SIMANU” 13

Elmir Spahić

BURLESKNA DEKONSTRUKCIJA EPSKO-PATRIJARHALNIH STEREOTIPA

O FATUMU VLASTI I JUNAČKOM IDENTITETU U DRAMI “TEFERIČ”

DERVIŠA SUŠIĆA / THE BURLESQUE DECONSTRUCTION OF

EPIC-PATRIARCHAL STEREOTYPES ON THE FATE OF POWER AND

THE HEROICAL IDENTITY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S DRAMA “TEFERIČ” 23

Sedina Međedović

KVALITATIVNI LOKATIV U BOSANSKOM JEZIKU / QUALITATIVE

LOCATIVE IN BOSNIAN LANGUAGE 31

UDK 821.163.4(497.6).09-34 Andrić I.

Primljeno: 15. 9. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vildana Pečenović

PERCEPCIJA DRUGOG I TOPOS GRANICE U *PRIČI O KMETU SIMANU*

Iskustvo interferencije vlastitoga sa Drugim nemoguće je razdvojiti od pitanja samoodređenja, konstituiranja identiteta i njegove narativizacije odnosno pitanja samointerpretacije. U okviru tog procesa od iznimnog su značaja pitanja komunikacije sa Drugim, a identitetski diskurs se pokazuje kao značajan, sastavni dio strategije moći, potčinjavanja ali i otpora. Kako se Drugi smješta na distanci između sebe i Drugog, subjekt uvijek uspostavlja granicu koja postaje mjesto re/konstrukcije identiteta ali i njegove potpune transformacije. Propitujući navedeno u *Priči o kmetu Simanu* Ive Andrića otkriva se labilnost unutarnje koherentnosti identiteta i višestruka disperzija razlika koje nastaju u susretu sa Drugim, ali i samim sobom.

Ključne riječi: Ivo Andrić; *Priča o kmetu Simanu*; identitet; granica; Drugi

RE/POZICIONIRANJE IDENTITETA U ANDRIĆEVOM STVARALAŠTVU

Književni opus Ive Andrića vrlo je plodan korpus za propitivanje i interpretaciju identitetskih obrazaca u kojima se reflektira svijest o suprotstavljenosti, ali i međusobnoj povezanosti identiteta, kultura, civilizacija. Na pojedinačnom i lokalnom, Andrić gradi univerzalni značenjski sistem a tematska opsesija autora, sukob Orijenta i Okcidenta, samo je podloga na kojoj se premrežavaju različite diskurzivne prakse

koje stoje iza pojedinih identitetskih konstrukcija. Priča je za Andrića polazište i ishodište u čijem je središtu pojedinac. Njome se demistificiraju različiti ideologijski svjetonazori ali i dekonstruira konkretan prostor, vrijeme i identiteti, najčešće u sukobu sa drugima ali i samim sobom.

Priča o kmetu Simanu objavljena je prvi put u zbirci *Nove pripovetke* 1949. godine. Radnja pripovijetke počinje u vrijeme smjene dvije velike carevine, Osmanske i Austrougarske, u vrijeme dolaska 'okupatora' u Bosnu i Hercegovinu i terora koji stiže zajedno sa austrijskim trupama:

Sa pucnjavom kakvu dotad nije čulo bosansko uho, ušle su austrijske trupe 19. avgusta 1878. godine u Sarajevo. Uz pucnjavu je išlo i sve ostalo: krv, leševi, preki sud, vešanje i streljanje, strah, neslućeni likovi i nove uredbe i običaji. Od toga se u mnogom čoveku mnogo šta potreslo i prevrnulo, i mnogo toga počelo da se menja među ljudima. (Andrić 1990: 104)

Dolazak austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini je označio prekid sa dotadašnjom višestoljetnom tradicijom te potaknuo promišljanja o promjeni društvenog statusa nekadašnjih aga i kmetova. Smjena vlasti i kulturno-povijesne mijene različito utiču na sudbine pojedinaca. Glavni junak kmet Siman, u promjenama koje dolaze vidi nadu i spas iz svog kmetskog položaja. Sudbina junaka prikazana je na podlozi traumatičnih historijskih zbivanja, odlaska osmanske i dolaska austrougarske vlasti, a pitanja identiteta u ovom kontekstu predstavljaju složen socio-kulturni fenomen jer je kolonizacija označila prekid dotadašnjeg historijskog toka i uslovlila početak nove historije, što je uzrokovalo raskid koloniziranog sa samim sobom, narušilo njegov identitet i primoralo ga da sebe posmatra kao *drugog* (Loomba 2005).

U svijetu kontradiktornosti i sukobljenih entiteta identitetski diskurs dominira na nekoliko značenjskih razina, tako da se i tekst, kako to naglašava Lešić (2003: 108), „može razumjeti kao polje na kojem se odvija ne samo lična drama već i ona ideološka borba koja je spontano pokrenuta kontraverznom pozicijom subjekta“.

Govoreći o Andrićevom subalternom drugom Boris Škvorc (2011: 209) naglašava da je istovremeno riječ o dva problema:

Najprije, tu je problem odnosa etničkih pred-nacionalnih naroda kao različitih entiteta unutar kojih se odvijaju kulturalni procesi, takvi koji tek izvanjski dolaze u dodir a još rjeđe u prepletanje s vjerskim, rasnim, jezično stranim i kulturološki dalekim drugim. S druge strane, tu je i uslojavanje monokulture, subalternu pozicioniranje u okviru vlastita plemena i složeni

kompleks mitološke uokvirenosti koja vlada prostorom vjerske netolerancije, kolektivne (gotovo plemenske) memorije i polifonijom povijesti i etike međusobna nesporazumijevanja.

Na prvoj makrorazini otkriva se sukob Istoka i Zapada, koji se manifestira kao prodor strane kulture u borbi za dominacijom, kulture dislocirane i vještački otjelotvorene u sarajevskom uredu povjerenika Koste Hermana, uredu „sa nameštajem kakav Siman nikad nije video, sa nekim napravama na zidu i na stolu kojima on ne može da pogodi ni svrhu ni poreklo. A sve tako čisto i uredno, da plaši i zbunjuje čoveka“ (Andrić 1990: 124). Nova kultura donijela je „hotele, sviračice i razne druge zabave i mamipare“ (Andrić 1990: 128) a u sarajevske sokake i kafane „sada dolazi nov svet“ (Andrić 1990: 127).

Na drugoj mikrorazini kroz odnos koloniziranih i subalternih identiteta aga i kmetova čita se raslojavanje unutar iste kulture, a upravo (re)konstrukcijom ovog hibridnog, multietničkog prostora koji, po mišljenju Škvorca (2011: 208) „nema šanse postati multikulturalnim isprepletenim susretištem razlika, Andrićevi pripovjedači zapravo konstruiraju mitsko jedinstvo mogućeg ne-prožimanja“.

Kmet Siman i njegov aga Ibraga, “ćutljivi, ali nepomirljivi“ (Andrić 1990: 105), žive stoljećima u latentnom sukobu, „u večitim i nerazmrsivim računima“ (Andrić 1990: 104) a među njima vlada „u osnovi isti princip, strašni princip kmetovsko-aginskog odnosa, po kom čovek jede drugog čoveka koji za njega radi trošeći snagu i sahranjujući sa svakom žetvom po jedan delić sebe u obrađivanu zemlju“ (Andrić 1990: 104-105). Austrougarsku vlast dočekali su različito: prvi sa radošću, vjerujući da je prošlo vrijeme ropstva, kmetstva i tlačenja, drugi sa strepnjom za imetak i budućnost. I ono što ih je godinama spajalo, “kao lancem, zemlja koja ih je, svakog na svoj način, hranila i privlačila“ (Andrić 1990: 105) sada je postala uzrok otvorenog sukoba.

2. IMAGINIRANJE STVARNOSTI I SIMBOLIČKA KONSTRUKCIJA IDENTITETA

Promjena društvene paradigme, kulturni procjep i diskontinuitet pokrenuli su procese rekonstrukcije identiteta, a najveću transformaciju doživljava kmet Siman. Smatrajući da je prošlo vrijeme aga, “carskog pisma” i “seferske naredbe”, a došlo “drugo vrijeme, druga práva, pa i druga sudija“, Siman odlučuje odbiti plaćati trećinu agi, a Ibraga doživi ono „što se nije videlo ni zapamtilo otkad su age age i kmetovi kmetovi“

(Andrić 1990: 106). Da bi bio prihvaćen Siman mora proći proces opoziva prijašnjeg identiteta. Aktivira se u tu svrhu posebna vrsta (kolektivnog) sjećanja na ono što/ko više nisam, a kako bi se došlo do odgovora ko sam sada:

Teško je verovati da toliko ogorčenja i pobjedničkog kliktanja može stati u jedan jedini slog. Tako je Siman izgovorio nekoliko puta to svoje ne, okrećući lice na sve četiri strane sveta a zatim put neba, kao da puca iz male puške i šenluči, da ceo svet čuje njegovu radost. A zatim se okrenuo prema agi, i tiše i središnije izgovorio to svoje ne, tako da je u toj nagloj promeni tona bilo nečeg naročito značajnog i svečanog:

- Ne, nije tako, Ibraga.

- Pa kako je, kad nije tako? – pita meko aga.

- Vidiš sam kako je: drugo vrijeme, druga prava, pa i drugi sudija.

- Ono jest, drugo vrijeme – božije davanje tako! – ali ti si pametan čojek, Simane, i znaš dobro da takve pravne nema po kojoj ono što je moje može odjednom postati tvoje.

Tu Siman planu.

- E da vidiš, ima, Ibraga. Ima i može! I tvoje je bilo nekad naše, pa u neko vrijeme i po nekoj pravi postalo vaše. E, kad je ono što je od davnina bilo moje moglo postati tvoje, može vala i ovo što se zove tvoje postati moje, kao što je i bilo. (Andrić 1990: 108)

Identitet kmeta Simana gubi onaj integralni karakter, koji je Ricoeur u djelu *Sopstvo kao drugi* pojasnio kroz dijalektičan odnos „istosti i ipseiteta“ (2004: 147) a koji omogućava da se individua kontinuirano mijenja tokom života a da ipak uvijek ostaje ista, odnosno identična. S jedne strane, Ricoeur identitet promatra kao „istost, jednakost“ (emeté, lat. idem) a s druge strane kao „istovjetnost, raznovrsnost“ (ipséité, lat. ipsé), pri čemu „istovjetnost nije isto što istost“. Dominacija *idema* predstavlja poistovjećivanje pojedinca samo sa jednom preuzetom ulogom zbog koje nije u mogućnosti prilagoditi se promjenama sa kojima se suočava, a kako stabilnost identiteta leži između ostalog i u prilagodljivosti subjekta prostornim i vremenskim mijenama, osjećaj nepripadanja i neprilagođenosti dovodi do destabilizacije. Upravo u tome i jeste ono što identitet čini kompleksnim, jer osobine, koje se u prirodi suprotstavljaju i ne mogu da budu komplementarne u kaleidoskopskoj strukturi identiteta kohabitiraju i aktivne su istovremeno (Pogl. Spahić 2016).

Iskustvo sadašnjosti Siman zamjenjuje iskustvima predaka i u svom novom vremenu on postaje ‘drugi čovjek’: „Gleda Ibraga toga drskog čoveka koji mimo svakog reda i običaja leži i ne diže se pred njim, ne veruje rođenim očima i ne može da se načudi koliki je kmet kad nije zgrčen ni ponizan, nego kad se opusti i raširi u

svojoj punoj snazi i veličini“ (Andrić 1990: 106). Kako stvarnost nije onakva kakvom je zamišlja, Siman emfatično opisuje prošlost. Njegova svijest oblikuje „vlastiti simbolički univerzum“ (Berger i Luckmann 1992: 119) koji postaje matrica svih društveno objektiviranih i subjektivno zbiljskih značenja. Percepciju stvarnosti Siman doživljava kao ‘provincije značenja’ odvojene od svakodnevnog života, obdarene vlastitom osebnom zbiljnošću. Potaknut traumatičnim društvenim zbivanjima, njegov simbolički univerzum otjelotvoruje značenja koja daleko premašuju domenu društvenog realiteta, tako da kmet Siman i u svojim najsamotnijim iskustvima osjeća da nije sam, a svi njegovi napori su usmjereni samo u jednom pravcu: „... kad sve saberem, ja vidim da je onako kako ja kažem, da je aginska prava umrla, a kmetovska se rodila, samo oni to ne vide, još ne vide, a ja vidim!“ (Andrić 1990: 130).

Ovaj pokušaj re/konstruiranja identiteta u razdoblju abrogacije jednog i uspostavljanja novog društvenog poretka rezultira stvaranjem identiteta koji podrazumijeva percepciju novog kao prilike za konfabulativnu restituciju nekadašnjeg. Posljedica navedenog je dublje zakopavanje u konstrukt prijašnjeg/starog i njegovo opravdanje priređenim klasno-socijalnim narativom: „... kad ljudi kroz naraštaje, iz dana u dan, iz godine u godinu, rade za drugog, i uviđaju to i osećaju, a nemaju snage da ma šta promene u tome i ne smeju da pokažu svoja prava osećanja, nagomila se u ponekom od njih gorčina stotina hiljada ljudi i desetina pokolenja“ (Andrić 1990: 107).

Ovakva binarna podjela na prošlost i sadašnjost samo je strategija kojom se reprezentacija identiteta prilagođava okvirima historijskog redizajna kao podrivajući efekat kojim se otjelotvoruje izmišljena tradicija te se ista ispostavlja kao njegov primaran segment. Blokada njenog uprisutnjenja u sadašnjosti dovodi do Simanovog materijalnog i psihološkog propadanja te otreznuća u alkoholu koje zaokružuje identitetski konstrukt.

S vremenom, dodijao je svakom živom sa svojim večito istim pričama o zemlji i trećini, o turskim agrarnim zakonima i austrijskim uredbama, koje je znao napamet i citirao sve po imenu, broju i datumu. Svi su ga smatrali za nesrećnog i propalog čoveka, koji je poremetio pameću zbog zemlje i sad samo o tome može da govori, i svi su bežali od njega čim bi počeo da priča i pokazuje pocrnele ispresavijene presude i rešenja, molbe i prizive. A valjalo je živeti, pa ma i prosjački. (Andrić 1990: 127)

Izgubivši bitku sa agom, sudom, porodicom i prijateljima on se odaje alkoholu. Samomarginaliziranje je praćeno prezirom spram okoline te povlačenjem u vlastiti

svijet u kojem je isključena bilo kakva društvena interakcija. Ovim se potvrđuje kontingentnost i nestabilnost identiteta, riječju, moguća je samo „privremena stabilizacija značenja, što znači da ne možemo govoriti o fiksnom entitetu“ (Pternai Andrić 2012: 11). U svakom pojedincu suordiniraju „višestruke pripadnosti koje se nekad međusobno suprotstavljaju i prisiljavaju ga na kobne izbore“ (Maalouf 2002: 11). „Tkivo identiteta se gradi pomoću niza sinteza, pa može i ne uspjeti. O identitetu se govori kao o stečenom ili izgubljenom“ (Džafić, Krčalo 2017: 30).

3. STVARANJE HIBRIDNIH IDENTITETA

U *Priči o kmetu Simanu* dolazak austrougarske kolonijalne vlasti intenzivira identitetske diskurse i potražuje re/definiranja u odnosu prema osnovnim elementima nove stvarnosti. Vrijedi u tom kontekstu podsjetiti da svako narušavanje kontinuiteta i tradicije potiče nastanak "nove prošlosti" i da nakon svakog prekida slijedi novi početak, jer „društvima je potrebna prošlost u prvom redu radi njihovog samodefiniranja“ (Assman 2005: 156).

Transformaciju identiteta moguće je čitati i na primjeru Sime Vaskovića ili Vase Genge.

Taj Vaso je bio visok čovek, neobično dugih ruku i nogu, nekako sav raskliman, sa tankim i obešenim brkovima na sitnom licu. On je odavno po službama, kao „carski čo'jek“. Najpre je bio momak u pruskom konzulatu, zatim službenik u turskom učumatu, nešto kao raznoslač poziva po hrišćanskim mahalama i zaptija u civilu. Nova, austrijska vlast ga je zadržala u službi i nekoliko prvih godina raznosio je pozivke kao i ranije, a od pre neki dan je pravi pravcati policajac u uniformi, sa sabljom u crnim kožnim koricama, na kojoj je balčak od mesinga.
(Andrić 1990: 120)

U kolonijalnom kontekstu, njegov lik prepoznamo na tragu imitatora – popravljenog podanika koji je usvojio i podražava manire, govor, ponašanje ili bilo koje druge društveno-političke norme kolonizatora. Ovaj mehanizam kulturnog prevođenja Homi Bhabha naziva *mimikrijom*, kao jednom od strategija kolonijalne moći proisteklom iz želje za popravljenim i prepoznatljivim drugim. Mimikrija se, u tom kontekstu, može tumačiti i kao poseban oblik prilagođavanja (post)kolonijalnoj situaciji. Podvojenost subjekta očituje se u podražavanju kulture u kojoj je nemoguće postići ravnopravnost, kao što je nemoguće osloboditi se vlastitih identifikacijskih karakteristika koje je naučio da bezuspješno potiskuje.

Vaso Gengo nastoji da redefiniira svoj identitet ili da ga zamijeni za onaj koji bi mu dao jači osjećaj samopouzdanja, te tako prestaje biti „onaj Vaso Policija što prolazi ulicama kao deo gradskog inventara“ (Andrić 1990: 122), ‘preobražavajući’ se u „drugog, nepoznatog čoveka koji je postao strog i opasan, krut i neumoljiv mehanizam, čiji svaki pokret ima snagu i neizbežnost prirodnih pojava pred kojima čovek nagonski i uzaludno nastoji da se ukloni“ (Andrić 1990: 122).

Bhabha (2004: 80) za ovakve slučajeve ističe da se ne radi o nastanku novog identiteta, već o nastanku novog *oblika* identiteta, koji se pojavljuje „kao drugi nas samih“. Ovi su identiteti konstituirani kao iskustvo dvojnosti, a pojedinac mora pregovarati između dvije nove identitetske osobnosti. Tako i Vaso Gengo vodeći Simana pred povjerenika, zauze „neki nov i stran, zaista ‘austrijski’ stav, kakav Siman nije kod našeg čoveka nikad video: isprsi se, ispravi se u celoj dužini, uniforma se na njemu zategnu i ispuni, brkovi mu odskočiše na krezubim ustima, oči se raširiše i iskolačiše, bore se na nadutom licu izglađiše. Preobrazi se čovek tu na mestu...“ (Andrić 1990: 122).

Stvaranje ovakvih identiteta prelazi granice, lokalno i strano u interakciji daju novi, hibridni identitet koji ima vlastite distinkcije, i koji nije ni jedan ni drugi. Hibridni identitet postkolonijalne teorije tumače kao rezultat sinkretizma i sinergije, a nastaje stapanjem dvije zasebne tradicije. Upravo posredstvom hibridnih identiteta, unutar zasebnog konteksta, premošćuje se prostor između kolonizatora i koloniziranih: „Vaso Gengo – carevina!“ (Andrić 1990: 123). No, ma kako i koliko se Gengo trudio izaći iz sebe, nije siguran u uspjeh vlastite prefiguracije: „On čini sve što može, nadima se, mršti, rastura nogama i omahuje sabljom, ali stalno mu izgleda da još nije dosta i sve se boji da ispod sveg tog austrijskog držanja ne proviruje Vaso Gengo i njegova bosanska muka i sirotinja od rođenja“ (Andrić 1990: 122).

Na ovom mjestu moguće je potvrditi i stav Borisa Škvorca (2011: 172), koji naglašava da ovako stvoren „hibrid drugosti posjeduje i definira svoju pragmatičnu svrhu: on svojim opiranjem proizvodi politički *drugog* koji funkcioniira kao nagovor koji je motiviran Zapadom, ali se istom tom ‘Zapadu’ opire kao autohtoni glas *razlike*“.

4. MOST KAO GRANICA/MJESTO SUBVERZIJE I INTERFERENCIJE (ZAKLJUČAK)

Hibridnost i odsustvo kulturalnih „čvrstih“ identiteta značajka je većine Andrićevih djela, jer, kako smatra i Krešimir Nemeč, njegovi likovi i njihove sudbine, kao granični identiteti, balansiraju između Istoka i Zapada ne pripadajući potpuno niti

jednom niti drugom (Nemec 2006: 273-277). A granica je drugo ime za nestabilnost, ona se nikad ne može predstaviti kao jedna linija, uzak prostor, već kao širi pojas, nedefinirana zona gdje se vrlo često sve stapa i miješa. To je prostor u kojem nije moguće razlučiti ono što pripada unutarnjoj sferi od onoga što je izvan nje. O tom prostoru Bhabha govori kao o međuprostoru, mjestu na kojem može doći do repozicioniranja znanja i perspektiva. Granica može biti i prolaz koji otvara mogućnost hibridizacije i dozvoljava različitost bez podrazumijevanja ili nametanja bilo kakve hijerarhije. Takve granične i kontaktne zone su liminalni prostori (Pužar 2007: 28) na kojima se u kolonijalnim uvjetima susreću narodi koji nisu do tada imali nikakvog kontakta, a omogućuju prividno uspostavljanje „ničije zemlje“. Liminalni prostor (lat. *limen* - prag, granica, početak) bio bi upravo međuprostor gdje se dešavaju kulturna razmjena i transformacija različitih fiksiranih stanja. Ali taj međuprostor kod Andrića, kako navodi Bogusław Zieliński, nosi prokletstvo „trećeg identiteta, valoriziranog u drugom planu, lišenog autonomije i subjektiviteta“ (Zieliński 2003: 35).

I nije slučajno što se radnja pripovijetke okončava kod Kozije ćuprije, pored mosta na kojem ostaju Siman („ni seljak ni varošanin, ni težak ni radnik“) i Salih-beg Hašimbegović, beg koji je proćerdao imetak, pijanica, odbačen od begovskog društva. Oni ostaju da žive na mjestu na kojem se k sebi prikuplja zemlja i nebo, božanstva i smrtnici, gdje se multipliciraju poruke koje se kreću od smisla trajnosti i postojanja do besmisla i prolaznosti ljudskih života a u okviru toga i poruke o značaju mjesta susretanja i nužnosti spajanja različitosti.

Ovo „spajanje nespojivog, pomirenje razlika i ublažavanje nametnutih granica“, svjedoči da je kod ovog autora „sraslost identiteta očita na svim razinama, bilo da je riječ o pojedinačnim motivima ili ukupnom značenju priče kao cjeline“ (Škvorc, Lujanović 2010: 47). Škvorc i Lujanović u tom kontekstu i sugeriraju da Andrićeva autorska instanca niti u jednom trenutku nije uljuljana u iluziju mogućeg uspostavljanja idile mirnog suživota. Svjesna granica i međusobne nesnošljivosti, ona tvori likove likove koji vječno plutaju između dvije krajnosti: pokolja i pomirenja.

Simbolika mosta stoga u ovom kontekstu predstavlja i mjesto subverzije, ali i potvrđuje „načelo fundamentalne podijeljenosti (koje) omogućuje pripadnicima istog civilizacijskog kruga osjećaj bliskosti i jedinstvenosti u stranom okruženju čak i onda kad su sami međusobno suprotstavljeni“ (Nemec 2006: 261).

Dva suprotstavljena identiteta koji „dok su trezni (...) zaziru jedan od drugog, sede razdaleko“ (Andrić 1990: 128), u međusobnom složenom procesu kontakata i konflikata stapaju se u jedinstven identitet potčinjen hegemonijskim obrascima

Zapada, subalterni identitet ljudi „bez reda i ugleda (...) kojima se ne zna ni vreme ni mesto – i koji će uskoro, jedan pre, drugi posle, tako i skončati jednog dana, negde na klupi, uz mehanski zid“ (Andrić 1990: 131).

LITERATURA:

1. Andrić, Ivo (1990), *Put Alije Đerzeleza: Pripovijetke*, Mladost, Zagreb
2. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
3. Baba, Homi K. (2004), *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd
4. Berger, Peter, Thomas Luckmann (1992), *Socijalna konstrukcija zbilje*, Naprijed, Zagreb
5. Džafić, Adnan, Nezir Krčalo (2017), *Kriza identiteta u savremenim društvima (povratak ka izvjesnosti)*, autorsko izdanje, Sarajevo
6. Lešić, Zdenko (2003), *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo
7. Loomba, Ania (2005), *Colonialism/Postcolonialism*, Routledge, London and New York
8. Maalouf, Amin (2002), *U ime identiteta: Nasilje i potreba za pripadnošću*, Prometej, Zagreb
9. Nemeč, Krešimir (2006), *Putovi pored znakona: Portreti, poetike, identiteti*, Naklada Ljevak, Zagreb
10. Peternai Andrić, Kristina (2012), *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Antibarbarus, Zagreb
11. Pužar, Aljoša (2007), *U tamni vilajet: Kulturalni studiji liminalnosti*, Antibarbarus, Zagreb
12. Riker, Pol (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd
13. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK „Preporod“, Tuzla
14. Škvorc, Boris, Nebojša Lujanović (2010), „Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za ‘pozicioniranje između’ nacionalnoga korpusa i kulturalnih paradigmi)“, *Fluminensia*, god. 22, br. 2, str. 37-52.
15. Škvorc, Boris (2011), „Utjecaj kolonijalnih ishodišta i postkolonijalnih okvira na čitanje (pričanje) nacije kod Andrića, Krleže i Nazora“, *Časopis za hrvatske studije*, Vol. 7, str. 169-227.

17. Zielinski, Bogusław (2003), "Andrić kao afirmator kulturne simbioze u Bosni", Zbornik *Ivo Andrić i njegovo djelo*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, str. 25–37.

THE PERCEPTION OF THE OTHER AND THE TOPOS OF BOUNDARY IN PRIČA O KMETU SIMANU

Summary

The experience of the interaction of the Self with the Other is inherently linked with the matters of self-determination, the constitution of ones identity and its narativisation, all of which deal with self-interpretation. In the context of that process, the issue of the communication with the Other is of extreme importance, while the discourse of identity is a valuable, indispensable part of the power strategy, submission, but of resistance as well.

As the Other is positioned at a distance which separates the Self and the Other, the subject always establishes a boundary which becomes the place for both the re/construction of identity and for its complete transformation. Applying these notions to Andrić's story titled *Priča o kmetu Simanu*, one discovers the fragility of the identity's inner cohesion and the multiple dispersion of differences which come as a result of the contact with the Other, and with oneself.

Keywords: Ivo Andrić; *Priča o kmetu Simanu*; identity; boundaries; Otherness

Adresa autora

Authors' address

Vildana Pečenković

Pedagoški fakultet

Univerzitet u Bihaću

vildana.pecenkovic@live.com

UDK: 821.163.4(497.6).09-2 Sušić D.
398:82-2

Primljeno: 15. 11. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Elmir Spahić

BURLESKNA DEKONSTRUKCIJA EPSKO-PATRIJARHALNIH STEREOTIPA O FATUMU VLASTI I JUNAČKOM IDENTITETU U DRAMI "TEFERIČ" DERVIŠA SUŠIĆA

U drami *Teferič* Derviš Sušić, posežući za žanrovskim elementima burleske a na ideološkim polazištima marksističkog humanizma, dekonstruiše ukorijenjene epsko-patrijarhalne stereotipe o fatumu vlasti kao transvremene represivne sile koja opstaje zahvaljujući podaničkoj svijesti potlačenih klasa. Uporedo s tim autor, u skladu sa marksističkim odijumom prema klasnim osnovama feudalnog viteštva, demistificira epski junački identitet dovodeći do kraja sa Andrićem započetu deepizaciju bošnjačkog junaka Đerzeleza, koji je u ovoj drami lišen svih atributa časti i morala.

Ključne riječi: Derviš Sušić; vlast; epski svijet; stereotipi; burleska; junački identitet; dekonstrukcija

Teferič: starinski džumbus o junacima (1963), komedija je u tri čina, jedna je u nizu drama plodnog književnog opusa Derviša Sušića. Kao u većini svojih književnih ostvarenja, i u ovom djelu autor se posvetio povijesti Bosne. Postavljena je u pozorištu gdje i dan-danas opstaje. Najvažniji akteri drame su: Muhtar, Djevojka, Momak, Đerzelez Alija, Krzan, Udovica, Prebijeni, Kadija, Juzbaša i Pisar. Mjesto radnje – selo – je metonimija za samu Bosnu, a vrijeme zbivanja je 18. stoljeće. Na vrhu Golog brijega stoji čador koji vidimo prilikom otvaranja scene obilježenog zvučnim lirskim

motivima sa saza. *Teferič* je drama o strahu od vlasti, o toj fatumskoj neprilici Bosne i njenog čovjeka.

Prvi čin počinje akšamom i glasom Krzana, raspusnika, siledžije i bjegunca i od kuće i vojske. Star je 24 godine, razmetljiv i okičen opljačkanom odjećom i oružjem, zahtijeva od seljaka kahvu, pa nestane u čadoru. Muhtar predstavlja poglavara sela koji na prvi pogled nije bogat, ali je ipak najbogatiji u tom siromašnom selu, odjeven seljački sa detaljima staromuslimanske odjeće. Bitan je akter drame jer njegove odluke uvjetuju kauzalnu dinamiku. Muhtar na početku naređuje seljacima da Krzanu donose kahvu i sve što on zatraži. Muhtar, iako prvi čovjek među seljacima, tu Krzana/silu/vlast očito podnosi bolje i lakše od svih ostalih. Muhtarova obraćanja seljacima tiču se odnosa čitavog sela sa Krzanom i drugima:

"Kad sila traži, mora se imati/ Ne nazivaj ga tako! Sila voli da joj se tepa/ Sila voli da je zoveš i srećom i mudročću i spasiteljstvom." (Sušić 1970: 3)

Seljaci su pronikli Muhtarov oportunistički i prigovaraju mu da on živi od vlasti, od sile, a oni od nje stenju (Sušić 1970: 4). Muhtar Krzana u njegovoj blizini naziva gazijom i usrećiteljem, a čim se udalji, psuje ga, kao i svi ostali seljaci, tobože se poistovjećujući sa selom. Prohtjevi Krzana izluđuju Muhtara i seljake pa je njegova namjera *žrtvovanje* neke djevojke ili žene koju treba odvesti u Krzanov čador kako bi bio podnošljiviji. Muhtar je konformista sa već poznatim strategijama, *naučeni* pojedinac, lojalni pragmatik spreman na podaništvo svakoj vlasti. U svrhu odobrovoljenja Krzanova on tipuje na Djevojku ("junak traži mlado, zdravo, lijepo, jedro"), ali nailazi na otpor njen i njenog Momka (zdrava blentovina), koji ga neće pokolebati jer je diskurs moći u odnosu na hijerarhijski niže od sebe nešto što njegova pozicija/uloga podrazumijeva. U tom se trenutku, međutim, u dramsku radnju, na posve nekonvencionalan način, upliće epski diskurs, koji će, kasnije, deheroizacijom lika Alije Đerezeleza biti grubo dekonstruisan. A sve počinje od scene u kojoj Momka, svjesnog da nije junak, Djevojka bodri i daje savjete kako da porazi Krzana – da uskoči u šator, sjekiroj mu rascijepi glavu i sl. Odmah nastupa Muhtar koji borbu obacuje u samoj primisli: "Zaveži, nesrećnice, hoćeš cijelo selo u nesreću da uvališ? Kakva borba? Zar je za nas seljake borba?" (Sušić 1970: 7)

Ismijavajući kukavičluk i Momka i Muhtara Djevojka kratko i jasno poručuje: "Ja bih se borila...". Na vlastitost tako upisuje epski kod, neobičan i rijedak u svijetu stereotipa, ali ne i nepoznat u bošnjačkoj usmeno-epskoj tradiciji, koja afirmira niz androginih djevojaka koje najčešće prerašavanjem preuzimaju muške uloge epskih

junaka, što će se kao vid intertekstualne replike (princip koji u odnosu na usmenu epiku ova drama obilato rabi, posežući češće za parodijskim negoli za afirmacijskim modusom međutekstovnog nadovezivanja) u završnici drame i dogoditi.

Momak u razgovoru sa Muhtarom saznaje da Krzan nije jedini junak u svijetu. Muhtar mu govori da ih ima još, a da je od Krzana žešći Alija Đerzelez. U satiričko-karikaturalnoj varijaciji fukoovske ideje o znanju kao moći Muhtar se 'legitimira' kao spona običnim seljacima sa ostatkom svijeta. Međutim, emancipatorni potencijal znanja nemoguće je limitirati pa se ono u posjedu 'delegitimiranih' zna okrenuti protiv privilegirane klase. Momak 'naoružan znanjem' odlazi nekamo (uskoro će se saznati kamo) i to je prvi djelatni postupak jednog od seljaka koji svjedoči o njihovu prerastanju iz, marksističkim rječnikom kazano, 'klase po sebi' u 'klasu za sebe'.

Djevojka nastavlja oponirati Muhtaru, ali, na njegovu sreću, javlja se kakva –takva druga prilika, doduše statusno i moralno posve suprotna Djevojci, u liku Udovice koja sama od sebe želi ući pod čador. Na kraju joj to i polazi za rukom. Djevojka otkriva Muhtaru da je Momak otišao ni manje ni više nego po Aliju Đerzeleza. Poglavica se zaprepasti u nevjerici koja bi ga nevolja mogla zadesit.

Među ostalim likovima izdvaja se Prebijeni koji je *omen-nomen* oličenje potlačivosti, podložnosti i straha vlasti, a čija je trauma posljedica preživljenog iskustva i koji će, kada Momak dovede Đerzeleza, prvi prići da mu poljubi ruku, najprije njemu a potom Muhtaru, dajući tako do znanja da se sada hijerarhija moći mijenja. U drami odjeća znamenitog junaka odgovara liku Đerzeleza iz priče Ive Andrića ["čistim zlatom vezeni čevkeni sjali su i poigravali na vjetru" (Andrić, 1984: 10)]. Muhtar nastavlja u svome stilu i posežući za znanjem/procedurom/vještinom Đerzeleza 'odvažno' dočekuje kao gaziju i spasioca, dok su se svi ostali razbježali. Tako se on još jednom legitimira kao jedina komunikacija traumatiziranog i utučenog naroda sa vlasti. Dakako, čim sjede Đerzelez zatraži kahvu, što Muhtar odobri, govoreći da junaci moraju i jesti.

Drugi čin počinje s kahvenisanjem Đerzelezovim, dok pred kojim kleči ponizni Muhtar. Ali, ubrzo započinje proces, svojstven ideologijskom fenotipu cjeline Sušićeva književnog opusa,¹ travesto-parodijske demistifikacije lažnih na klasnim razlikama zasnovanih mitova. Književnoteorijskim rječnikom kazano, po srijedi je postupak prevođenja junaka iz *visokomimetskog* u *niskomimetski* modus inicijalno otvoren Momkovim priznanjem da je Đerzelezu dao četiri mađarije kako bi ih

¹ Prvih decenija nakon II svjetskog rata, kako zapaža Vedad Spahić, "socijalno-klasni identitet seljaštva jedna od zastupljenijih tema u južnoslavenskim književnostima tokom ovoga perioda, naročito kod autora koji s pozicija tzv. marksističkog humanizma literariziraju povijest u redukcionističkoj paradigmi klasnih sukoba..." (Spahić 2016: 47).

osobodio Krzana, čime je Đerzelez statusno profanisan u običnog plaćenika. Štaviše, iako doveden kao junak, Đerzelez počinje da zazire, dvoumi se i plaši. Uzvišeni heroj iz narodne predaje poprima karakterne elemente trivijalnog okruženja, dapače pada i ispod standarda okoline budući da mu se kao oponent javlja Djevojka: "Ti – ne vrijediš ni toliko. (Momku) Blentove, kakvu si nam ovo tetku doveo?! Pare uzeo, kahvu popio, najeo se, pa sad izmišlja! Da mu je kako da izmakne!" (Sušić 1970: 31)

Djevojka oponirajući ne samo Đerzelezu, već i ostalim muškarcima u selu, u hipu demaskira svekoliko licemjerje patrijarhalnog društvenog poretka, napose dodijeljenih i slijepo recikliranih rodnih uloga ["Ušljo! Dronjo! (Skinie naglo bošču, jelek, zasuču rukave) Daj mi tu sablju da ti pokažem..." (Sušić 1970: 35)], ohrabrujući i žene da podignu glas, što one i čine sprdajući Đerzeleza preporukom da ide ljuljati djecu i raznim drugim uvredama:

"Ti si mehka pita od jabuka. Ljudi! Žene! Hodite! Da vidite Aliju Đerzeleza. Najeo se, napio se. Pa hoće da bježi. Alija, Alica, Aljičak, gnjidica. Dajte mi makaze da mu podrežem brkove! Makaze, brzo! Dok nije pobjegao!" (Sušić 1970: 36)

Detronizacija i deepizacija epskog junaka se nastavlja u duhu burleske² tako što Đerzelez, tek nakon što ga Djevojka gura, ulazi plašljivo u čador u kom je Krzan sa Udovicom. U samom okršaju jauče od pretrpljenih udaraca zbog kojih zaboravlja i na sablju koristeći je tek nakon što mu je Djevojka spomene. Krzana, ustvari, i nije savladao nego je to uspjela Udovica, što on poslije i priznaje. Sasvim predvidivo u prvi plan u tom momentu izbija hronično istraumirani Prebijeni koji glasno slavi novog vlastodršca: *Živjela vlast!* Umjesto na vješala, Krzana odvodi sebi Nena, najstarija žena u selu.. Ukazanu zlatnu priliku, uprkos činjenici da je moralno degradiran, koristi Đerzelez koji seljacima saopćava da preuzima vlast, će još dugo ostati s njima i da će mu za oslobađanje od Krzana oni u kontinuitetu morati plaćati. Ipak, nedugo poslije u selu spremaju zasjedu protiv njega u kojoj će učestvovati svi osim Prebijenog koji raspamećen bulazneći hoda selom.

U trećem činu Djevojka se krišom opasava i iskače pred čador, a Đerzelez se skriva Udovici iza leđa. Tad Muhtar, Momak, Seljak I i II savladavaju Đerzeleza a

² "Za burlesku je karakterističan svojevrsan nerazmjer između visoke (najčešće epske ili dramske) stilsko-retoričke fature i prizemnijih svakodnevnih, katkad i grotesknih sadržaja. Ozbiljne se teme, društveni, religijski i politički autoriteti, u burlesknom tipu prikazivanja uglavnom tretiraju na groteskno ležeran način, katkad s primjesom ironije, zbog čega se ona nipošto ne može jasno razgraničiti od srodnih joj književnih modusa, primjerice parodije, karikature, satire, travestije i persiflaže." (<https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/burleska/>; pristupljeno 14. 7. 2018.)

sve je gotovo vodviljski popraćeno usklicima i pozdravljenjem žitelja. Vrh piramide moći sada pripada Djevojci koja postrojava najprije Muhtara, pa Udovicu, ali i Momka. Treća izmjena vlasti u liku Djevojke želi se predstaviti kao 'revolucionarni prevrat'. Ona obećava da isključiti svaki vid nasilja i samovolje nasilnika, što je za Sušića, još te davne 1963. predstavljalo ekvivalent nekom utopijskom projektu, pa možda i vid implicitne kritike nesklada između proklamacija i zbilje u okvirima postojećeg društvenog stanja. Pogledi Djevojke na društvene odnose su isuviše neiskustveni i naivni, za razliku od Muhtara, koji na djevojačku kolektivističku utopiju odgovara pesimistički odsječno: Otišli su bivši, ali da će doći neki drugi, čemu pridodaje ideju fatuma personalizirane vlasti: "Vlast nikad nije bila – mi, nego – ja. A ko je taj – ja, nego – ja. Dete, ljudi, najprije da..." (Sušić 1970: 61)

Odmah iza od Krzana i Đerzeleza, Muhtar je bio kandidat za seosko prijestolje ali tu je koji Prebijeni najavljuje dolazak prave vlasti, one koja je iznad seoskih vlasti. Muhtar, odomaćen u prostoru međuinstance, Juzbašu dočekuje podanički (kao i prethodne vlastodršce): "Ima bog. Ima vlast. Ima red. (Juzbaši) Bujrum i Hodjgeldum! (Gotovo plačno) Spasioče naš dragi...!" (Sušić 1970: 63)

Juzbaša Djevojci tad oduzima oružje i ona prestaje biti vlast. Ovaj dramski čin ipak obilježava lik Kadije s kojim nas Sušić uvodi u metafiziku vlasti. Podržana pučkim predodžbama ali i modernijim konceptom tzv. depersonalizirane vlasti, koje pisac želi deplasirati, u fokusu je ideja o vlasti kao vrsti moć koja je suštinska i opstojna kao fatum, sama po sebi. Kadija je najprikladniji kao otjelovljenje takvog koncepta vlasti jer on vlada bez ikakva oružja i nasilja iz prve ruke, on nije izvršilac već nalogodovac i sam vrh u čitavoj hijerarhiji: "Oko 65 godina, odjeven lako, bez oružja, samo sa štapićem u ruci, u kome je više vlasti i sile nego u svim sabljama krdžalijskim. Srebreno bijel, naoko blag, zanesen veledržavnim poslovima" (Sušić 1970: 64).

Čim se ukaže Kadija, splasnu svi dotadašnji autoriteti (čak i Juzbašini). U čadoru³ se nalaze Kadija, Pisar i Muhtar, koji je na koljenima. Udovica posluhuje Kadiju i oćijuka s njim ali i sa Pisarom, sve u svrhu omekšavanja i jednog i drugog, kao što je pomogla i u pobjedi nad Krzanom. Sve poprima drugu dimenziju kada dovedu Krzana od kojeg čuju da je on ustvari Vehab Koluhija kome je Ibrahim-efendija Koluhija amidža. Dovoljno da prorade koruptivno-nepotističke sklonosti pa Krzan, kao i kasnije Đerzelez bivaju oslobođeni te odlaze. I uloga Muhtara (njegova poniznost i ubacivanje zlatnika u Kadijin džep) također je djelovala na Kadijine

³ U *Rječniku simbola*, (prir. Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, Rijeka, 1983, str. 675.) šator je simbol intimnog, u nekim tradicijama i svetoga mjesta.

nakane za kaznama, nakon čega on komplimentira Muhtaru govoreći mu da je stub carske uprave u selu. Farsična suprotnost svoj toj moralnoj kaljuži je razgovor Kadije i Muhtara u kome se visokoparno provlači pitanje o postojanju vlasti i nasilju, o njenoj imperativnoj i transvremenoj prisutnosti, jer jedna vlast mijenja drugu, i svaka je ista – istovremeno oslobađajuća i okupatorska. Nakon takvog raspleta Kadija se našao u nevolji jer je carskoj upravi trebao isporučiti nekog krivca, makar i nekog ko uopće nije kriv, pa u dogovoru sa Muhtarom za žrtvenog jaganjca odabire, koga bi drugog, Prebijenog.

Na samome kraju drame dolazi do pobune seljaka, nakon čega Kadija i Pisar bježe, a Prebijeni kruži oko sablje izgovarajući: *Dolje vlast!* Tako Prebijeni doživljava najveću transmutaciju, iz poniznosti izrasta u rebela. Drama završava pobjedom seljaka, koji traže, kao i svi dosadašnji pobjednici, kahvu i pogaču. Kraj ne ostavlja prostora za ‘političku konkretnost’, jer nakon Muhtara i izjave da on treba biti vlast, svi (Muhtar, Kadija, Juzbaša, Pisar, Seljani, Žene) postavljaju pitanje – *A ja?*

Drama razlaže i mit o postojanju nekog spasitelja epsko-sakralnog profila, Mesije, koji će se pojaviti i uvesti red u život širokih narodnih masa. Poruka drame, na tom tragu, je da čovjek ne treba vijek provesti u čekanju. Uprkos krah u utopije oličene u djevojci, za emancipaciju se treba izboriti. Djevojka razbija apatičnu kolotečinu života u sredini koja samo nudi čimbur, kahvu i žene. Na sličan je način i Andrić karikirao mitomaniju epskog junaštva. Đerzelez, u drami obična lijenčina i društvena pijavica, izabran je jer je upravo on nepobjedivi superjunak Bošnjaka koji, prema tradiciji, obitava u pećini u planini, u stoljetnom snu, i njegovo se buđenje i spasiteljski dolazak očekuju u presudnom trenutku za bošnjački narod (Buturović, Maglajlić 1998: 395). Ono što čini osnovnu razliku u procesu dekonstrukcije ovog mitskog junaka kod Andrića i Sušića jeste što Sušić dekonstrukciju, u skladu sa marksističkim odijumom prema klasnim osnovama feudalnog viteštva, dovodi do kraja: njegov Alija je i potpuno ogoljen u zbiru svih svojih negativnosti. Epski arhetip – konj, oružje, viteška čast – ovdje je posve zaobiđen, u drami se konj nikako ne spominje, oružje ne zna koristiti a viteška čast valja se u blatu kukavičluka, parazitiranja, hedonizma i sitnog šićara. Okružen je ženama i pjesmom, u posve nejunačkom raspoloženju. Andrićev junak, uprkos razobličnosti svoga junačkog identiteta, ipak sebe spašava u običnosti ljudskog. Od četiri, prema Guy Rosheru, moguća tipa društvene simbolike (Stojković 2002: 160) figura epskog Đerzeleza u tradicionalnoj je paradigmi u visokom kapacitetu podmirivala sva četiri – junak je fungirao kao: 1.) simbol društvene solidarnosti i konsenzusa, 2.) simbol koji utvrđuje hijerarhijsku organizaciju zajednice, 3.) simbol koji vezuje prošlost za sadašnjost i 4.) simbol koji aktuelizira

natprirodne snage i bića. Sušićeva de(kon)strukcija društvene simboličnosti epskog junaka je frontalna, potpuna i radikalna dok je u Andrićevoj figuraciji sačuvan potencijal konsenzusa i solidarnosti sa postheroičnim etosom Alije Đerzeleza kao vrednotom koja jedina može preživjeti moderni društveni obrat od etike časti i slave ka etici dostojanstva.

LITERATURA

1. Andrić, Ivo (1984), *Znakovi*, Svjetlost, Sarajevo
2. Buturović, Đenana; Maglajlić, Munib (1998), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: usmena književnost*, II, El-Kalem, Sarajevo
3. Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain (1983), *Rječnik simbola*, Tisak Liburnija, Rijeka
4. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod" Tuzla
5. Stojković, Branimir (2002), *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka u Beogradu – Čigoja štampa, Beograd
6. Sušić, Derviš (1970), *Teferič (starinski džumbus o junacima)*, Narodno pozorište Tuzla

INTERNET IZVORI

<https://leksikon.muzej-marindrpic.eu/burleska/> ; pristupljeno 14. 7. 2018.)

THE BURLESQUE DECONSTRUCTION OF EPIC-PATRIARCHAL STEREOTYPES ON THE FATE OF POWER AND THE HEROICAL IDENTITY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S DRAMA "TEFERIČ"

Summary

In the drama *Teferič*, as a result of the use of the genre elements of burlesque and the ideological starting points of Marxist humanism, Derviš Sušić deconstructs the rooted epic-patriarchal stereotypes of the fate of power as a timeless repressive force that survives due to the subservient consciousness of the oppressed classes. At the same time, according to the Marxist odium towards the class foundations of feudal chivalry, the author demystifies the epic heroic identity, bringing an end to the deepisation of Bosniak hero Đerzelez (started by Andrić), who has been deprived of all attributes of honor and morals in this drama.

Key words: Derviš Sušić; power; epic world; stereotypes; burlesque; heroic identity; deconstruction

Adresa autora

Authors' address

Elmir Spahić

Sarajevo

e-spahic@hotmail.com

UDK 811.163.4*3
81'366.547

Primljeno: 10. 07. 2018

Pregledni rad
Review paper

Sedina Međedović

KVALITATIVNI LOKATIV U BOSANSKOM JEZIKU

U bosnističkoj naučnoistraživačkoj literaturi kvalitativni lokativ se opisuje kao vrsta atributa koji određuje upravni pojam preko osobine, svojstva. Njegovo značenje različito se shvata, pa se tako terminom kvalitativni lokativ pokrivaju prijedložno-padežni izrazi raznolike semantike. Budući da kvalitativni lokativni izrazi u bosanskom jeziku nisu proučavani, ovdje će se ponuditi opis njihovih semantičkih karakteristika, te tako ukazati i na važnost proučavanja padeža kao semantičke kategorije. U radu se uspoređuje odnos između značenja i upotrebe naziva kvalitativni lokativ kod pojedinih autora i daje se njegova semantička tipologizacija. Upozorava se na različite načine preplitanja kvalitativnosti sa nekim drugim semantičkim kategorijama. Lokativna kvalitativnost najčešće se izražava preko karakteristične pojedinosti i eksplikativnosti, a potom preko kvantiteta i nekih drugih semantičkih kategorija. Pokazuje se da je kvalitativni lokativ u bosanskom jeziku sistem različitih semantičkih tipova i podtipova. Nude se određena terminološka rješenja s ciljem uspostavljanja razlike između semantičkih tipova i podtipova kvalitativnog lokativa i u nazivu.

Ključne riječi: prijedložno-padežni izraz; kvalitativni lokativ; bosanski jezik; semantička tipologizacija

UVOD

U bosanskom jeziku upotrebljava se za označavanje svojstva (kvaliteta) živih i neživih entiteta adnominalni lokativ s kvalitativnim značenjem. Dolazi s prijedlozima *u* i *na* (vidjeti Omerović 2014: 135). Ovakav tip lokativa nastao je metaforičkim ili

metonimijskim prijenosom osnovnog značenja koje intralokativni u prijedlog i supralokativni¹ na prijedlog imaju uz lokativ, tj. značenja tzv. statične prostornosti. Pitanje semantičke raznovrsnosti ovoga padeža u bosanskom jeziku nije posebno interpretirano u sintaksičkoj literaturi. Omerović (2014: 129) ga određuje kao prijedložno-padežni izraz kojim se označava svojstvo upravnoga pojma koje je privremenoga karaktera, svojstvo koje ga karakterizira u određenom vremenskom odsječku (*čovjek u dubokoj starosti, stvaraoci u tom periodu, zaposlenici u radnom odnosu, ljudi u braku, stranke u sporu, djeca u razvoju, lica u završnoj godini studija, bolesnici na hemodijalizi, čovjek na samrti*) ili pak svojstvo koje u cijelosti karakterizira upravni pojam (*slike u živim bojama, boje u različitim nijansama, knjiga u skraćenoj formi, tekst u revidiranom obliku, mlijeko u prahu*). Navedene konstrukcije semantički su raznovrsne, tako da se među njima, kako sam već ranije isticala, javljaju različiti semantički tipovi i podtipovi kvalitativnog lokativa. Ovom pitanju znatno pažljivije pristupa J. Redli². Ona ističe značenjsku raznovrsnost kvalitativnog lokativa, pri čemu naročitu pažnju poklanja značenjskoj kategoriji kvalitativnosti ili kvalifikativnosti i njenim potkategorijama. No, pitanje semantičke tipologizacije adnominalnoga kvalitativnog lokativa i dalje ostavlja nerazriješenim. Za takvom vrstom tipologizacije padeža u bosanskom jeziku osjeća se već odavno potreba, jer kako ističe Palić (2007: 124) semantičku „tipologizaciju ne nudi, nažalost, nijedna naša gramatika“.

U *Gramatici bosanskog jezika* (2004) nisu dati opisi padežnih i prijedložno-padežnih izraza. Kvalitativno značenje lokativa spominje se u odjeljku o nekongruentnom atributu koji grade ti izrazi uz konkretne imenice. O kvalitativnom lokativu ne govori se ni u hrvatskim gramatikama (Katičić 2002; Težak – Babić 2003; Silić – Pranjković 2007)³. Gramatike srpskog jezika (Piper i dr. 2005: 290; Piper – Klajn 2017: 360) registruju ovakav tip lokativa bez zalaženja u njegovu semantičku strukturu.

¹ Značenje *intralokalnosti* svojstveno je prijedlogu u, a *supralokativnosti* prijedlogu na (pogl. Pranjković 2001: 9), pa se shodno tome u ovom radu upotrebljavaju izrazi *intralokativni* i *supralokativni*.

² Padeži kvalitativnog ili kvalifikativnog značenja predmet su doktorske disertacije J. Redli (2015) koja daje dosta dobar i temeljit opis značenjskoga polja kvalifikativnosti i padežnih i prijedložno-padežnih konstrukcija kojima se to značenje obilježava.

³ U svojoj disertaciji J. Redli je dala temeljit opis kvalitativnog ili kvalifikativnog lokativa u gramatičkoj literaturi. (Pogledati Redli 2015: 213-217)

ODNOS IZMEĐU ZNAČENJA I UPOTREBE NAZIVA KVALITATIVNI LOKATIV

Naziv kvalitativni lokativ u bosanskom jeziku različito se upotrebljava i to u zavisnosti od toga kako se shvata pojam kvalitativnosti ili kvalifikativnosti. Tako Zenaida Karavdić (2013: 326) naziv kvalitativni lokativ s prijedlogom *u* upotrebljava da njime označi neku karakterističnu pojedinost kao razlikovni element koji pomaže u identificiranju određenog objekta. Omerović (2014: 135) upotrebljava naziv lokativni atribut s kvalitativnim značenjem vezujući ga samo za one prijedložno-padežne izraze kojima se označava svojstvo, osobina nekog entiteta uz napomenu da postoji i drugi tip lokativa kojim se najčešće označava „odjeća ili obuća“ i koji se dovodi u vezu „s kvalitativnim instrumentalom“⁴ ne zalazeći pri tome u njihov značenjski i terminološki odnos. Prva autorica ne razlikuje kvalitativnost od karakteristične pojedinosti dok druga ne izjednačava te dvije kategorije, ali upotrebljava isti pojam (kvalitativni) ne samo za njihovo označavanje, nego i za označavanje eksplikativnoga kvalitativa (vidjeti Međedović 2017: 189).

Naziv *karakteristična pojedinost* prvi put je u srpskom jezikoslovlju ponudila Milka Ivić (1954) u monografiji o instrumentalu, i to, kako naglašava V. Rišner (2006: 264), da bi razlikovala kvalitativnost i karakterističnu pojedinost. Značenje karakteristične pojedinosti je podtip kvalitativnog značenja koje po mišljenju J. Redli (2015: 217) objedinjuje različita specifična, uža značenja: kvalitet, karakteristična pojedinost, komparacija, način, kvantitet i eksplikacija. Samim time i lokativ kojim se označava „odjeća ili obuća“ kao karakteristična pojedinost postaje podtipom kvalitativnog lokativa. Zato bi o lokativu ove vrste trebalo govoriti kao o kvalitativu zasebne naravi i označavati ga kao kvalitativni lokativ karakteristične pojedinosti (kvalitativ istaknutog obilježja⁵). Takav lokativ ne bi trebalo dovoditi u vezu s kvalitativnim instrumentalom, nego s kvalitativnim instrumentalom karakteristične pojedinosti ili, kako to kaže V. Rišner (isto: 264), „instrumentalom sa značenjem istaknutog obilježja“.

Dalje, naziv lokativni atribut s kvalitativnim značenjem upućuje na tip lokativa promatran sa sintaksičko-semantičkog aspekta: lokativ s kvalitativnim značenjem i

⁴ Vlasta Rišner (2006: 264) razlikuje instrumentalno značenje kvalitativnosti od značenja karakteristične pojedinosti. Oslanjajući se na radove M. Ivić ona ističe da je osnovna razlika među njima ta što se kvalitativnim instrumentalom izriče neodvojivi dio tijela ili kakva unutarnja karakterna crta, a instrumentalom karakteristične pojedinosti, koji je u priložnoj ili atributskoj ulozi, neka odredba privremenoga karaktera.

⁵ V. Rišner predlaže upotrebu termina „istaknuto obilježje“ kako bi razlikovala kvalitativne padeže i kvalitativne padeže karakteristične pojedinosti.

u funkciji nekongruentnog atributa⁶. Upotreba naziva za lokativ zavisna je, kako vidimo, najprije od aspekta promatranja, pa tek onda od načina razumijevanja kvalitativnosti kao semantičke kategorije, ali i svih drugih semantičkih kategorija koje su u tijesnoj povezanosti s njom. I među srpskim gramatičarima očita su neslaganja u upotrebi termina kvalitativni lokativ. Antonić (2005) i Redli (2015) upotrebljavaju ga za označavanje lokativa i u atributskoj i u priloškoj funkciji, a Piper i Klajn (2017) samo u atributskoj funkciji. Ovaj drugi izbor upotrebe termina dosta je precizniji, a samim time i opravdaniji.

Pored naziva kvalitativni lokativ u literaturi je spominjan i naziv oblički lokativ. T. Maretić (1899: 576) vezuje ga isključivo za lokativne konstrukcije s prijedlogom *u* koje imaju značenje „onoga od čega je što sastavljeno“⁷. Sudeći po onome što o obliku govore Klikovac (2006: 73) i Redli (2015: 235), značenje obličkog lokativa moglo bi se proširiti i na druge lokativne konstrukcije s prijedlozima *u* i *na*. To, naravno, nikako ne znači da se adnominalni kvalitativni lokativ u bosanskom jeziku u cjelini može opisati u okviru semantike oblika.

SEMANTIČKA TIPOLOGIZACIJA KVALITATIVNOG LOKATIVA

Kvalitativni lokativ u bosanskom jeziku skup je raznovrsnih semantičkih tipova i podtipova. Oblički lokativ tradicijski je utemeljen naziv, ali on ne predstavlja sinonim kvalitativnog lokativa, nego je samo jedan njegov semantički tip. Po mišljenju D. Klikovac (2006: 73) specifičnost oblika ogleda se u njegovoj promjenljivosti, te tako „jedan isti entitet može dobijati različit izgled ili lik“, ne mijenjajući pri tom svoj identitet, pa oblik postaje način njegovog ispoljavanja ili postojanja. U kontekstu takvog razumijevanja semantike oblika Redli (2015: 240) lokativnim konstrukcijama sa značenjem oblika označava sljedeće: *rukopis u prepisu, film u koloru i u bojicama, strana sva u slikama, rešenje u elektronskoj formi, dokazi u pisanoj formi, tegovi u vidu glava, zapis na latinskom, grčkom i srpskoslovenskom jeziku, te strašila u životinjskom obliku, demon u ljudskom obliku*. Neke od ovih i srodnih primjera kvalitativnog lokativa nalazimo i kod Omerović i Velić: *slike u živim bojama, boje u različitim nijansama, knjiga u skraćenoj formi, tekst u revidiranom obliku, mlijeko u*

⁶ Lokativ u funkciji nekongruentnog atributa u bosanskom jeziku može imati ne samo kvalitativno značenje, nego i mjesno i posesivno značenje (vidjeti Jahić, Halilović, Palić 2004: 398). Takav lokativ, određen prema sintaksičkoj funkciji, Piper naziva *atributski lokativ* (Piper – Klajn 2017: 357).

⁷ Vidjeti primjere dukati u zlatu, kiseo kupus u glavicama i sl. (Maretić 1899: 576-577).

prahu (Omerović 2014: 135), *djela na arapskom jeziku, rezbarije u stilu arapske ornamentike* (Velić 2006: 93, 97). Za lokativnu konstrukciju *djela na arapskom jeziku* Velić kaže da ima značenje sredstva i načina, a *rezbarije u stilu* značenje načina ne dovodeći u vezu ta dva značenja s kvalitativnim. Palić (2007: 17) pak objašnjava da je način potkategorija semantičke kategorije kvaliteta i da se s njom ne može izjednačiti. U tom smislu, lokativ s prijedlogom *na* u konstrukcijama *zapis na latinskom, grčkom i srpskoslovenskom jeziku* i *djela na arapskom jeziku* valjalo bi razumijevati u značenju oblika ispoljavanja datog entiteta kao specifične karakteristike koja ga određuje na osnovu njegovog izgleda, „njegove spoljne površine definisane granicom“ (Redli 2015: 235). Kad se ovakve konstrukcije jave uz glagole (usp. Palić 2007: 125), tada je riječ o instrumentalno-načinskom lokativu, podtipu načinskog lokativa kojemu može biti konkurentan odgovarajući prilog. Isto je i sa lokativnim konstrukcijama kvalitativnog značenja u supstantivnim sintagmama *pismo u stihovima, roman u pismima i roman u stihovima* (usp. Palić 2007: 125) kojima su konkurentni pridjevi epistolarni, stihovani što odgovaraju na pitanje kakav (-kva, -kvo)?.

Stanje i položaj također se konceptualizuju kao oblik postojanja živog ili neživog entiteta (Redli 2015: 242 prema Batisić 1972: 51-52; Klikovac 2006: 125), te je tako moguće razlikovati lokativ stanja (*metali u čvrstom stanju, legure u tečnom stanju, teret u rasutom stanju, boravak u spokojstvu, čovjek u godinama, profesor u penziji* (Redli 2015: 242-243), *kapetan u mirovini* (Marušić 2000: 495), te *ljudi u braku, život u zajednici*⁸, *čovjek u dubokoj starosti, žena u drugom stanju, žena u menopauzi*) i lokativ položaja (*zaposlenici u radnom odnosu*) kao podtipove lokativa forme. Redli (2015: 242) objašnjava da se konceptualizacija stanja kao oblika vezuje za usložnjavanje vremenskog značenja i da se vrijeme konceptualizuje kao određeni oblik postojanja, te tako, sasvim opravdano, lokativ *čovjek u godinama* svrstava u semantički tip lokativa sa značenjem stanja. Ovakve, frazeologizirane, lokativne konstrukcije, smatra autorica, zamjenjive su pridjevima kao njihovim leksičkim ili semantičkim sinonimima. Izrazi tipa *junak na glasu* i *čovjek na lošem glasu* smatraju se, također, idiomima, no njima se, kako ističe Redli (2015: 254), obilježava kvalitet druge vrste, pripisano svojstvo.

U smislu odnosa između značenja određenoga prijedložno-padežnog izraza i naziva kojim bi to značenje trebalo obilježiti, vrlo su interesantne i lokativne konstrukcije kod kojih je izvor za nastajanje kvalitativnog značenja boja. Takve su već istaknute konstrukcije *film u koloru* i *u bojicama, slike u živim bojama, boje u*

⁸ Ovoj lokativnoj konstrukciji M. Omerović (2012: 29) pripisuje značenje načina.

različitim nijansama, te televizor u boji (Silić – Pranjaković 2007: 312), *četverosjed u bež boji* (Redli 2015: 245), *slika u koloru, fotos u boji* (Marušić 2000: 515), *stražnjica u zelenom, student u bijelom* (Isaković 2004: 48, 49) i *sva u bijelom* (Alispahić 2000: 607). Redli (Isto: 245) je dobro uočila da su ove lokativne konstrukcije ne samo semantički raznovrsne, nego i raznolike. Konstrukciji tipa *film u koloru i u bojicama* ona pripisuje značenje oblika, jer je boja u njima metaforički oblik postojanja datog entiteta i razlikuje ga od značenja afektivnog kvaliteta koje boja ima u primjeru *četverosjed u bež boji*. Tako bi i u terminološkom smislu trebalo razlikovati ova dva semantička tipa kvalitativnog lokativa. S obzirom na to da različiti posmatrači različito doživljavaju istu boju, a samim time je i različito imenuju (Redli 2015: 398 prema Krimer-Gaborović 2011: 21), mislim da bi najadekvatniji naziv za ovaj semantički tip lokativa kojim se određeni entitet kvalifikuje „kao takav i takav“ (Redli 2015: 244) ne samo zbog prisustva date osobine, nego i zbog toga što ona ima moć da djeluje na čovjekova čula, bio *lokativ nijanse*. S druge strane, lokativi *stražnjica u zelenom i student u bijelom* (Isaković 2004: 48, 49), *sva u bijelom* (Alispahić 2000: 607) nemaju kvalitativno značenje, nego značenje karakteristične pojedinosti koje je podtip kvalitativnog značenja. Ovdje je, zapravo, riječ o semantičkom podtipu⁹ kvalitativnog lokativa karakteristične pojedinosti (kvalitativa istaknutog svojstva) koji se može označiti kao *lokativ boje*¹⁰ u kome je boja metonimijska zamjena za odjeću kao karakterističnu pojedinost.

Kvalitativni lokativ karakteristične pojedinosti i kvalitativni lokativ povezuju se s prototipičnim značenjem osobine, svojstva, te tako na vertikalnoj dimenziji padežne strukture, gdje se svi podtipovi kvalitativnoga lokativnog značenja uklapaju u jedinstvenu lokativnu shemu, uspostavljaju semantičko jedinstvo kvaliteta. Značenje karakteristične pojedinosti¹¹ najbliže je kvalitativnom značenju iz kojeg direktno proizlazi, a značenje eksplikativa, kako sam već ranije isticala, najdalje je i najrubnije

⁹ O ovom semantičkom podtipu lokativa karakteristične pojedinosti i o potrebi njegovog izdvajanja u okviru lokativa karakteristične pojedinosti pisala sam u referatu „Lokativ s prostornim prijedlogom *u* uz imenice u pripovijetkama Alije Isakovića“ prezentiranom na Naučnoj konferenciji „Alija Isaković i bosanski jezik“ u martu 2017. godine.

¹⁰ Značenje ovog lokativa proteže se i na nežive entitete kod kojih se boja metaforički shvata kao ruho u kojem se pojavljuje dati entitet [v. *njega u plavom* (dostupno na stranici: <https://www.nivea.hr>) i *Iznenadjenje u plavom* (dostupno na stranici: www.ljevak.hr)].

¹¹ Opisujući mrežu kvalitativnih značenja Redli (2015: 291) je osvijetlila odnos između shematičnog lokativnog koncepta smještenosti i lokativnog značenja karakteristične pojedinosti koje se u njega uklapa. Shematični odnos u koji „stupaju kvalifikovani i kvalifikator zasniva se na parcijalnoj inkluziji u kojoj kvalifikator ima ulogu sadržatelja ljudskog tela, što predstavlja motivaciju za upotrebu lokativa s predlogom *u*. Naime, delovi odeće se konceptualizuju kao predmeti koji imaju unutrašnjost, granice i spoljašnjost, a čija se funkcija sadržavanja manifestuje kao zaštita, obuhvatanje i blokiranje vizuelnog pristupa pokrivenim delovima tela“.

značenje. Kvalitativno značenje lokativa može biti izraženo i preko kvantifikacije upravnoga pojma¹², te je tako moguće govoriti i o kvalitativu kvantitativnoga karaktera (prijedložno-padežne konstrukcije sa kvalitativno-kvantitativnim značenjem).

ZAKLJUČAK

Kvalitativnom lokativu u gramatičkoj literaturi slabije se poklanjala pažnja nego drugim prijedložnim i padežno-prijedložnim izrazima kvalitativnog značenja, te je on tako u bosanskom jeziku ostao nedovoljno opisan i semantički potpuno neistražen. Prvo pitanje kojim smo se bavili u ovom radu je odnos između značenja i upotrebe naziva kvalitativni lokativ u bosanskom jeziku. Nepreciznost njegove upotrebe uzrokovana je različitim shvatanjem semantičke kategorije kvalitativnosti i njenih potkategorija. Jedni ne razlikuju značenje kvalitativnosti i karakteristične pojedinosti, a drugi značenje kvalitativnosti i eksplikativnosti, pa se tako u bosanskom jeziku terminom kvalitativni lokativ pokrivaju lokativne konstrukcije raznolike semantike. S druge pak strane, određenim lokativnim konstrukcijama u funkciji nekongruentnog atributa, koje jesu kvalitativnog značenja, pripisuju se neka druga značenja (načinsko, vremensko) bez uspostavljanja veze između njih i kvalitativnog značenja. Promatranje kvalitativnog lokativa na semantičkom planu pokazalo je da semantička raznovrsnost i semantička raznolikost ovoga prijedložno-padežnog izraza dovode i do promjena na planu forme, te je tako potpuno neopravdano lokativne konstrukcije različitoga semantičkog značenja označavati istim terminom. Naziv kvalitativni lokativ vezuje se za lokativne konstrukcije sa značenjem forme, afektivnog kvaliteta i pripisanog svojstva. On ima tri svoja semantička tipa: lokativ forme ili oblički lokativ, lokativ nijanse i lokativ pripisanog svojstva. Lokativ forme se dalje razvrstava na svoje podtipove: lokativ stanja i lokativ položaja. Kvalitativni lokativ karakteristične pojedinosti razvrstava se na lokativ odjeće i lokativ obuće. Lokativ boje je podtip lokativa odjeće. U terminološkom smislu potrebno je razlikovati i semantičke podtipove kvalitativnog lokativa, te je u ovom radu predložena upotreba termina kvalitativni lokativ karakteristične pojedinosti, kvalitativni lokativ eksplikativnoga karaktera i kvalitativni lokativ kvantitativnoga karaktera (kvalitativno-kvantitativni lokativ).

¹² I Redli ukazuje na ovakav tip kvalitativnog značenja, s tim da među njenim primjerima prijedložno-padežnih konstrukcija svoje mjesto nije pronašao lokativ starosne dobi: *čovjek u šezdesetim godinama* (Muradbegović 2000: 211).

LITERATURA

1. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2004), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
2. Karavdić, Zenaida (2013), „Sintaksičke osobnosti ciklusa pjesama ‘Radimlja’ Maka Dizdara“, u *Slovo o Maku*, Zbornik radova, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“, Mostar, str. 326-327
3. Katičić, Radoslav (2002), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Treće, poboljšano izdanje, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
4. Klikovac, Duška (2006), *Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvističke*, Drugo izdanje, Filološki fakultet, Beograd
5. Maretić, Tomo (1899), *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Štampa i naklade knjižare L. Hartmana, Zagreb
6. Omerović, Mirela (2012), „Supstantivne sintagme s načinskim značenjem u bosanskome jeziku“, *Pismo*, X/I, Sarajevo, str. 25-30
7. Omerović, Mirela (2014), „Strukturni modeli nekongruentnih sintagmi s kvalitativnim značenjem u bosanskome jeziku“, *Sarajevski filološki susreti II* (knjiga I), Zbornik radova, Sarajevo, str. 135-137
8. Palić, Ismail (2007), *Sintaksa i semantika načina*, Naučna biblioteka Slovo, Sarajevo
9. Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd
10. Piper, Predrag, Ivan Klajn (2017), *Normativna gramatika srpskog jezika*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Matica srpska, Novi Sad
11. Pranjković, Ivo (2001), *Druga hrvatska skladnja, Sintaksičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
12. Redli, Jelena (2015), *Padeži kvalifikativnog značenja u standardnom srpskom jeziku* (doktorska disertacija), dostupno na: nardus.mpn.gov.rs
13. Rišner, Vlasta (2006), „Atributi i njihova značenja“, *Filologija* 46-47, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, str. 253-269
14. Silić, Josip, Ivo Pranjković (2007), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Drugo izdanje, Školska knjiga, Zagreb
15. Težak, Stjepko, Stjepan Babić (2003), *Gramatika hrvatskoga jezika, Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb

16. Velić, Emina (2006), „Značenja i funkcije lokativa s prijedlozima u, na i po u bosanskome jeziku“, *Pismo*, IV/I, str. 88-105

IZVORI

1. Alispahić, Nijaz(2000), „Hasanaginica“, u *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, Alef, Sarajevo
2. Isaković, Alija (2004), *Taj čovjek*, Biblioteka Dani, Sarajevo
3. Marušić, Radovan (2000), „Otočanke“, u *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, Alef, Sarajevo
4. Muradbegović, Ahmed (2000), „Pomrčina krvi“, u *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović, Alef, Sarajevo

INTERNET-IZVORI

1. <https://www.nivea.hr>
2. www.ljevak.hr

QUALITATIVE LOCATIVE IN BOSNIAN LANGUAGE

Summary:

In bosnian scientific research literature, the qualitative locative is described as the type of attribute that determines the administrative concept through its characteristics, properties. Its meaning is differently understood, so the term, qualitative locative, covers the prepositional case construction of diverse semantics. Since the qualitative locative constructions in bosnian language have not been studied, a description of their semantic characteristics will be offered here, as well as the importance of studying of the cases as a semantic category. This paper compares the relationship between the meaning and the use of the qualitative locative of some authors and gives its semantic typology. There is also a reference to the relationship between meanings and the use of the terms the qualitative instrumental and qualitative instrumental characteristic details to which some locative constructions can be linked. The issue of the relationship between these constructions is highlighted and the need to distinguish between qualitative and characteristic details is emphasized. There are various ways of how the quality interweaves with some other semantic categories. Locative quality is often expressed through characteristic details and explanation, and then through quantity and some other semantic categories. It is shown that the qualitative locative in bosnian language is a system of different semantic types and subtypes. Certain terminological solutions are offered with the aim of establishing the difference between semantic types and subtypes of quality locative.

Key words:

prepositional case expression; qualitative locative; bosnian language; semantic typology

Adresa autora

Authors' address

Sedina Međedović

JU Srednja medicinska škola Tuzla

medjedovic.sedina@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Sabina Skenderović

BOSNIAN AND AMERICAN POLITICAL MEMES AND CARTOONS
DEPICTING HURRICANE IRMA / KONCEPTUALNI BLENDING SA
HURIKANOM IRMA KAO ULAZNYM PROSTOROM U BOSANSKIM
I AMERIČKIM POLITIČKIM MEMOVIMA I KARIKATURAMA 43

Младен Пралица

SRPSKE NEOĐREĐENOЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ И ЊИХОВИ ЕНГЛЕСКИ
КОРЕСПОНДЕНТИ У ПРЕВОДУ РОМАНА "НА ДРИНИ ЋУПРИЈА"/
SERBIAN THIRD PERSON PLURAL-IMPERSONALS AND THEIR ENGLISH
CORRESPONDENTS IN THE TRANSLATION OF THE NOVEL "THE BRIDGE
ON THE DRINA" 63

Damir Husanović

ERRORS AND THEIR TREATMENT AT THE EARLY SCHOOL AGE / GREŠKE
I NJIHOVO TRETIRANJE KOD UČENIKA RANE ŠKOLSKE DOBI 85

UDK 81'373.612.2

Primljeno: 10. 05. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Sabina Skenderović

BOSNIAN AND AMERICAN POLITICAL MEMES AND CARTOONS DEPICTING HURRICANE IRMA

The paper analyses political Internet memes and a cartoon that employ devastating hurricane Irma, as an input space, through the prism of Conceptual Integration Theory. The memes and cartoon relate to current political situation in Bosnia and Herzegovina and the United States of America. For the purpose of comprehension of the humorous conceptual blends present in the memes/cartoons, the principles of Theory of Conceptual Integration and the main theories of humour are used as theoretical framework. In each blend, the input space of the hurricane Irma provides elements that can be put in relation with elements from the input spaces that trigger frames of politics and controversial political figures. Due to incongruity and through the back-projections the audience re-establishes, enriches and/or reinforces the background knowledge of one of the input spaces, i.e. input spaces of political situation in the USA and Bosnia and Herzegovina. Regardless of the country in which a meme/ cartoon was created, Bosnia and Herzegovina or the USA, there are similar cross-space mappings and each blend contains emergent structure in which a political figure is perceived as more destructive than the hurricane itself. Moreover, there is often a word play that influences the creation of the emergent structure in the blend and leads to powerful memes and cartoons which illustrate political situations in these countries. Despite being amusing, these particular memes and cartoon are good examples of how outwardly naïve, ludicrous creations carry deep symbolic meaning as they illustrate serious issues.

Key words: conceptual integration; memes; cartoons; hurricane

1. INTRODUCTION

The world is constantly changing. What remains the same is not only the everlasting use of humour to alleviate the stress we have in the societies we live in, but also the everlasting use of natural forces to explain and understand the current events in the world we live in. The aim of the paper is to analyse Internet memes and cartoons through the prism of *Conceptual Integration Theory*. For the purpose of complete comprehension of the humorous conceptual blends involved in the memes and the cartoon, theoretical framework is provided prior to the analysis of the blends. Thus, *Theory of Conceptual Integration* as well as the main theories of humour are described. In each item the analysed input spaces are determined and the meaning of the blend is explained. Moreover, the aim is to illustrate that natural forces are often used as an input space in blends related to politics. In each blend, one of the input spaces is related to the recent hurricane Irma that was devastating. It will be shown that the destructive force of hurricanes is related to destructive power of political systems and such relation reoccurs and is employed in both American and Bosnian memes and cartoons.

2. THEORETICAL BACKGROUND

The Theory of Conceptual Integration (CIT) was developed and explained in detail by Gilles Fauconnier and Mark Turner in 2002 in their book *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. The theory is also called Conceptual Blending Theory, *Conceptual Integration Theory and Many Space Model* (Evans 2006: 12). There are several important elements to be defined in the CIT. These are mental spaces, cross-space mappings and emergent structure of blending. According to Fauconnier and Turner (2002: 40), mental spaces are “small conceptual packets constructed as we think and talk for the purpose of local understanding and action”. They are related to and structured by frames, long-term schematic knowledge. In the process of conceptual blending, there are minimum four mental spaces. Namely, there are at least two input spaces, a generic space and a blended space. The generic space contains what two inputs have in common (ibid: 41). There is a cross-space mapping between elements of both input spaces. Final element is the blended space, i.e. the blend itself. Some elements of input spaces are mapped into the blended space and this process is called *selective projection* (ibid: 47). However, some new

elements appear in the blended space as well. Accordingly, the blend actually creates an emergent structure which is not present in the inputs (ibid: 42). The emergent structure is created in three ways: the processes of composition, completion and elaboration (ibid: 48). First of all, elements can be composed from the input spaces in order to provide relations that do not occur in the inputs. Secondly, completion is possible due to the background knowledge we recruit. Finally, “we elaborate blends by treating them as simulations and running them imaginatively according to the principles that have been established for the blend” (ibid: 48). Composition, completion and elaboration lead to emergent structure.

Fauconnier and Turner (ibid: 46) created the basic diagram which illustrates the blending process (Figure 1).

All crucial relations in construction of a blend are called *Vital Relations* (ibid: 92). These are: *Change, Identity, Time, Part-Whole, Space, Cause-Effect, Representation, Role, Analogy, Disanalogy, Property, Similarity, Category and Intentionality*.

- *Change*: Vital Relation which connects one element to another and suites of elements to other suites. (ibid: 93)
- *Identity*: is the most basic Vital Relation. There are identity connectors between elements of input spaces.
- *Time*: related to memory, change, continuity, simultaneity, non-simultaneity and our understanding of causation (ibid: 96).
- *Space*: Vital Relation in which there are different physical locations in the inputs and single physical space in the blend (ibid: 96).
- *Cause-Effect*: In order to completely understand a complex event, two aspects need to be taken into consideration: conscious apprehension of the series of steps/elements that build the whole as well as intuitive apprehension of the whole itself. We intuitively connect a rattle (cause) with the potential bite of a rattlesnake (effect). (ibid: 76). There are sub-kinds of *Cause-Effect*, such as *Producer-for-Produced* (ibid: 96).
- *Part-Whole*: a part of an element is fused with the whole element. (ibid: 97).
- *Representation*: in the blend the link between the thing represented and thing representing it is compressed into uniqueness.
- *Role*: roles have values i.e. in the integration network one element, the role, is related to other element which is its value. For instance, Elisabeth II is value for queen (ibid: 98).
- *Analogy*: is dependent upon Role-value compression (ibid: 98).
- *Dis-analogy*: grounded and coupled to analogy (ibid: 99).

- *Property*: it is an obvious vital relation. For example, a saint has the property holy (ibid: 99).
- *Similarity*: is an inner-space Vital Relation linking elements with shared properties (ibid: 100).
- *Category*: the most obvious status of a category is an inner space Vital Relation (ibid: 100).
- *Intentionality*: comprises a group of Vital Relations connected to our hopes, desires, want, fears, beliefs, etc. Goffman (cited in Fauconnier and Turner 2002: 100) identifies two manners of framing an event – unintentional and intentional event. For instance, the colour of a cat that crossed our street may be important to us.
- *Uniqueness*: is very significant as many Vital Relations are compressed into Uniqueness in the blend (ibid: 101).

Since the aim of the article is to analyse the political memes and cartoon that are humorous using the *Conceptual Integration Theory*, not only is it important to define and explain the key concepts of the theory but to explain the creation of humour itself as well as the theories of humour. Therefore, the following part of the article is devoted to the main theories of humour. Moreover, the relation between the *Conceptual Integration Theory* and emergence of humour is explained as well.

There are three main theories of humour, each focusing on one type of humour only. However, they complement each other (Raskin 1984: 40). The theories are: *The Incongruity Theory*, *The Release Theory* and *The Hostility Theory*.

The Incongruity Theory is best illustrated through an example provided by Kant, one of the first authors who is, together with Schopenhauer (Attardo 1994: 47), generally linked with this theory. “Suppose that the heir of a rich relative wants to arrange for him a very solemn funeral service, but complains that things are not quite working out: For (he says), the more money I give my mourners to look grieved the more cheerful they look. - This evokes ringing laughter in us, and the reason is that we have an expectation that is suddenly transformed into nothing” (Kant 1987: 204). Accordingly, attention is drawn to the contents of the joke, high expectation aroused and then turned into nothing. “In jokes... we are led long one line of thought and then booted out of it” (Mindess 1971: 21-22, quoted in Raskin 1984: 31). Schopenhauer even uses the word *incongruity* to define the cause of laughter itself (Schopenhauer 1909: 95) and claims that this theory is so simple that it is even unnecessary to provide an example to illustrate the theory and that “everything

ludicrous which the reader may remember is equally valuable as a proof of it “ (Schopenhauer 1909: 96).

There are two significant versions of the incongruity theory. These are *Semantic Script Theory of Humor* and *General Theory of Verbal Humor*. Each shall be described briefly. *The Semantic Script Theory of Humor (SSTH)* was developed by Victor Raskin. He explained the main hypothesis of his theory - joke-telling mode of communication in relation to bona fide communication, the notion of the script overlaps and opposites in his pivotal work *The Semantic Mechanisms of Humor* (1984). The main hypothesis is that a text is a single-joke carrying text if it fulfills two conditions. The first condition is that the text is compatible with two different scripts, i.e. scenarios. The second condition is that these scripts are opposite. These scripts overlap fully or partially (Raskin 1985: 99). The punch line of the joke is always the point where the hearer realizes that there had been two possible scripts all along. *General Theory of Verbal Humor* was designed by Raskin and Attardo. In fact, it is a broadened version of SSTH and the five-level joke representation model introduced by Attardo. In this theory they (Attardo & Raskin 1991: 295) point out that many jokes are very similar and then they define six knowledge resources (KRs) that are parameters of joke difference. The KRs are organized hierarchically. They are: language, strategy, target, situation, logical mechanism and script opposition.

The Release Theory/Relief theory is closely related to Freud’s analysis of humor and sexuality and thus it belongs to psychoanalytical theory of humor (Raskin 1984: 31). The basic idea is that “laughter provides mental, nervous and/or physis energy and thus insures homeostasis after a struggle, tension, etc.” (Raskin 1984: 38). All the social conventions, rules of reasoning and other limitations are at times a burden and humor helps us to break the chains and feel free for a moment. Freud argues that nonsense jokes help us in releasing tension and cutting loose from rules of logic. He illustrates this through the following example:

“*Life is a suspension bridge*”, said one man.

“*Why is that?*” asked the other.

“*How should I know?*” was the reply.

The person who hears this joke at first wants to find sense as they expect a joke, not nonsense. However, there is no hidden sense. “The pretense makes it possible for a moment to liberate the pleasure in nonsense” (Freud 1905: 180).

The Hostility Theory is known by several names: superiority, malice, aggression, derision, disparagement and dispositional theory. Its main focus is on “humor

communications in which one party is disparaged or aggressed against by another party” (Raskin 1984: 37).

3. CONCEPTUAL INTEGRATION THEORY AND HUMOR

Coulson (2002)¹ notes that “though not all blends are humorous, blending does seem to be an inherent feature of humor”. This is due to the fact that humor occurs when two different input spaces are combined and the incongruity in the blended space is crucial for humor. However, not only is the incongruity the key element of humor as the input spaces need to be redefined again as well. To understand the joke, we need to reconstruct the whole network again. Coulson gives the example of joke about a computer virus with human characteristics: “Menendez Brothers Virus: Eliminates your files, takes the disk space they previously occupied, and then claims it was a victim of physical and sexual abuse on the part of the files it erased.” There are two input spaces: knowledge about computer viruses and that of Menendez brothers’ murder trial. The first input space provides us with the information that viruses can delete files, occupy disk and have various names. The second input space is the social knowledge of a famous trial. Namely, two brothers, teens, confessed to murdering their parents. Afterwards, they claimed that they had been abused by their parents and that murder was self-defense. Since the idea of virus being a victim of physical and sexual abuse is complete nonsense, it forces us to project backwards to the input spaces and realize that such a virus is as absurd as the brothers’ claims. Therefore, we first recognize the incongruity and then this incongruity makes us reconstruct the input spaces. Coulson’s example is just one among many that prove that CIT has contributed to better understanding of emergence of humor.

4. MEMES AND CARTOONS

There is no doubt that media plays an important role in shaping public opinion. McGlade notes that the following apocryphal quotation by William Hurst is often used to illustrate the impact that media has on society: “You furnish the pictures and I’ll furnish the war” (McGlade 2016: 18). Indeed, the one who has the power to spread

¹ Coulson, S. (2002), *What’s so funny: Conceptual blending in humorous examples*, Available at <http://www.cogsci.ucsd.edu/~coulson/funstuff/funny.html> Evans, V. (2007), *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh University Press, Edinburgh

the information in a way they intend, has the power to influence people's opinion. Various mechanisms are used to achieve this. Whilst cartoons have been used for this purpose for centuries, memes are a relatively new phenomenon. However, they have been proved to be quite effective in influencing the public opinion and, as it will be demonstrated, are much more than simple form of entertainment.

The term meme was first used by a biologist Dawkins. His first choice was Greek word *mimeme* (meaning imitation), but he clipped it for the purpose of rhyming with the word *gene*. Namely, he wanted to emphasize that just as genes in the DNA are replicators and the key ingredient in primordial soup, so are the memes cultural replicators in the new modern soup, i.e. the soup of human culture:

Examples of memes are tunes, ideas, catch-phrases, clothes fashions, and ways of making pots or of building arches. Just as genes propagate themselves in the gene pool by leaping from body to body via sperms or eggs, so memes propagate themselves in the meme pool by leaping from brain to brain via a process which, in the broad sense, can be called imitation. If a scientist hears, or reads about, a good idea, he passes it on to his colleagues and students. He mentions it in his articles and his lectures. If the idea catches on, it can be said to propagate itself, spreading from brain to brain.... Meme is actually realized physically, millions of times over, as a structure in the nervous systems of individual men the world over (ibid: 192).

Oxford online dictionary offers the definition of memes that incorporates semantic elements defined by Dawkins. Namely, it is “element of a culture or system of behaviour passed from one individual to another by imitation or other non-genetic means”². However, the dictionary provides another definition as well, the definition that emerged due to expansion of digital transfer of information. Thus, meme is also “an image, video, piece of text, etc., typically humorous in nature, that is copied and spread rapidly by Internet users, often with slight variations”³.

Due to the impact that the Internet has had in the last couple of decades in terms of dissemination of information and shaping people's opinions on important issues, it is no surprise that memes have found their way into cyber space and become a very popular and wide-spread means of influencing and raising people's awareness. Internet memes have already been a topic of serious research and their influence on shaping public opinion has been examined. For instance, Shifman (2013: 5ff) notes that “memes diffuse from person to person, but shape and reflect general social mindset...Internet memes are like Forrest Gump. Ostensibly, they are trivial pieces

² <https://en.oxforddictionaries.com/definition/meme>, visited on 21st December 2017

³ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/meme>, visited on 21st December 2017

of pop culture; yet, a deeper look reveals that they play an integral part in some of the defining events of the twenty-first century.”

Regarding political memes, they are about making a point - participating in a normative debate about how the world should look and what the best way to get there is (Shifman 2013: 120). Shifman scrutinizes political memes through the prism of political participation and concludes that there are three interwoven functions of political memes:

- (1) Memes as forms of persuasion or political advocacy;
- (2) Memes as grassroots action;
- (3) Memes as modes of expression and public discussion.

These three functions are found in both democratic and nondemocratic societies (Shifman 2013: 123). Indeed, media has a huge influence on shaping the public opinion and internet memes and political cartoons are important modes of that influence.

Whereas memes are a relatively modern term and means of dissemination of ideas, political cartoons have been used for shaping the public opinion for quite a long time. According to Oxford online dictionary a cartoon is a “simple drawing showing the features of its subjects in a humorously exaggerated way, especially a satirical one, in a newspaper or magazine”. So, the focus is on exaggeration of a specific feature of an entity or situation. Hempelmann and Samson (2008: 614) define cartoons “as a humor-carrying visual/visual-verbal picture, containing at least one incongruity that is playfully resolvable in order to understand their punch line”. Thus, in the definition itself they underline how the notion of incongruity is important in creation of humor. Regarding the comprehension of cartoons, Berberović and Delibegović-Džanić (2015: 98) point out that the audience must have background knowledge about a certain topic that helps them understand the true meaning of a cartoon. Moreover, the audience must have knowledge about certain phrases and linguistic units as cartoons often combine visual and verbal elements.

5. ANALYSIS OF THE AMERICAN AND BOSNIAN POLITICAL MEMES AND CARTOONS

5.1. BOSNIAN POLITICAL MEME 1

The meme is a combination of a picture and words, both of which contribute to the meaning of the blend in the meme (Figure 2). The blend can be presented through a

basic diagram as there are two input spaces- the generic space and the blend. The first input space (IS1) is the Hurricane Irma. The second input space (IS2) is the current political situation in Bosnia. Completion of the blend is achieved due to the background knowledge of both input spaces and words used in the meme. Each part of the diagram (Figure 3.) will be elaborated on. The IS1 is a natural phenomenon named the hurricane Irma. The background knowledge for the IS1 is that this hurricane was extremely destructive. It was named after a fierce woman, i.e. goddess of war, Irma, from the German mythology. Moreover, its name is also related to the American meaning of the word Irma: noble⁴. The crucial elements of the IS1 utilized in the blend are: the destructive power of hurricanes⁵ and the characteristic of the storm - strong wind blowing. In fact, one of the key segments of the blend is hidden in the polysemy of the word *puhati*. Namely, in the Bosnian language the word *puhati* has a literal and a figurative meaning with the prefix *o-*. The English equivalent for the literal meaning of *puhati* is *to blow* whereas the figurative meaning with the prefix *o-* refers to *stealing a lot*. In this mental space the literal meaning is activated.

The IS2 is current political situation in Bosnia. An important element of IS2 is a powerful woman, Sebija.⁶ Both Sebija and her husband, Bakir Izetbegović, are associated with a strong political party that is often accused (by people) of manipulating (with people) and embezzlement. Furthermore, Sebija made it to the newspaper headlines for her expensive outfits and lavishing money on vast array of fancy accessories during period of severe economic depression in Bosnia. All this background knowledge is required for the completion of the blend. Therefore, one element of the IS2 is destructive power of politicians and political structure that people in Bosnia find corrupt. The second element is figurative meaning of the word *opuhati*, i.e. *stealing*. Therefore, cross-space mappings between the IS1 and IS2 are established as follows (Figure 3):

- 1) Natural phenomenon (entity 1) corresponds to a human being (entity 2);
- 2) The destructive power of natural phenomenon corresponds to the destructive power of corrupt political system that allegedly supports Sebija as well;
- 3) The literal meaning of *puhati* corresponds to figurative meaning of *opuhati*.

⁴ Delzo, J., *What does the Name Irma Mean? Hurricane Named for War Goddess Hits Florida*, <http://www.newsweek.com/how-hurricane-irma-received-its-name-662527>, visited on 11th October

⁵ Hurricane Irma had winds of 185 mph. It was a category five storm – the strongest (*Hurricane Irma: All You Need to Know*, <https://www.bbc.co.uk/newsround/41165108>, visited on 12th September 2017).

⁶ Even though there is no mention of the hurricane Irma in the meme itself, the blend utilises the hurricane Irma as an input space as it was created and appeared online during the impact of hurricane Irma.

However, there are other elements in IS2 that are projected into the blended space, as well. Namely, Sebija has been working as the head of the University Clinical Centre in Sarajevo (UKCS) and has already become notorious for laying off some distinguished doctors and surgeons allegedly for not obeying her rules. Thus, the UKCS has become devoid of highly qualified medical staff. In the generic space (GS) there is a common element from both input spaces. Namely, the element in the GS which maps on both input spaces is the destructive power. However, in the IS1 it is realized as the destructive power of a natural phenomenon, whilst in the IS2 it is realized as the destructive power of people on the top of the social hierarchy. In the blend, picture and words are activated together to create humor. Namely, we see the photo of a real hurricane destroying the capital city of Bosnia and it is named Sebija. Moreover, the eye of the hurricane is located in the UKCS, where Sebija works. However, we know that is not a natural phenomenon as the vital relation of identity is activated through entity 1 being merged with entity 2. Therefore, in the blend, we perceive the person Sebija as destructive as the hurricane Irma in terms of stealing and firing qualified doctors. In the emergent structure, additional meaning is achieved as Sebija becomes more powerful than the hurricane Irma. Namely, the phrase *Boga oca* colloquially refers to a large quantity. Thus, it means that she is involved in stealing too much.

5.2. ANALYSIS OF THE MEME 2

The network in this meme (Figure 4.) is more complex than in the Meme 1 as there are several input spaces. Namely, the blend (Figure 5.) is created through blending of four input spaces. The first input space is the religion Islam. According to Islamic beliefs, a sincere prayer of a true believer can change destiny and future. Accordingly, the power of such a prayer is so strong that it can change what had been written to happen in the book of destiny. Of course, there are various beliefs in this religion. However, none of them is mapped onto the blend except this one. In addition to the element of powerful prayer, another element of IS1 is the person who prays: a true believer. The key segment is not necessarily someone who adheres to all formal rules, but someone who has a sincere, loving heart. The second input space (IS2) is the personality of Bakir, the political leader and one of the members of Presidency of Bosnia. There are several aspects of his personality and career that audience of the Meme 2 must know in order to understand the blend. Just like most politicians, he is

notorious for making promises that hardly ever come true, such as promising 100 000 vacancies for unemployed people⁷. Furthermore, he is open about his religious views, i.e. claims to be a true Muslim, often saying that if anything goes wrong in the system, that it would be a burden on his soul and he would be responsible⁸. He often claims that he sacrifices for the benefit of all the citizens, especially Bosnian Muslims. Finally, he is alleged to have embezzled a lot of money by using his connections with leaders from Islamic countries and therefore, he is accused of being a hypocritical believer, member of a viperous family and fake benefactor. The third input space (IS3) is a businessman. It is a common public opinion that politicians in Bosnia are more businessmen than leaders who work for the benefit of the country. However, not only are they perceived as businessmen, but also as members of mafia. In the photo, Bakir looks confident and projects the image of a successful large-scale entrepreneur. It is unintentionally left up to the audience to decide if he looks more like a businessman or a Mafioso. The fourth input space (IS4) is the hurricane Irma. It was extremely dangerous and destructive. At the time of production of meme it was heading for the USA and it was the USA that was impacted the most. In fact, this hurricane became one of the costliest in the history of this country as well as the biggest loss of power⁹. The generic space has one element common to all four input spaces and that is power. In the IS1, the element is realized as power of prayer, guaranteed by God himself, in IS2, it is Bakir's political power and political party he represents. In the IS3, it is power of entrepreneurship. Finally, in the IS4, it is the natural power of a hurricane. In the blend we do not perceive Bakir as merely a political figure any more, but as a powerful businessman who can perform religious miracles. However, the blend also includes that he is a liar and hypocrite. Therefore, the audience knows that the blend is just a way of mocking his use of religion and political status to do business for his own benefit and not for the wellbeing of his country.

⁷ There are also numerous memes that include this promise of his, making fun of absurdity of his political campaign and efforts.

⁸ *Pressing/Izetbegović: Ako Sebija ne bude radila dobro, neće ostati direktorica UKCS-a*, <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/izetbegovic-ako-sebija-ne-bude-radila-dobro-neece-ostati-direktorica-ukcs-a/227452>, visited on 20th December 2017)

⁹ *Harvey-Irma Damages Predicted to Cost 290 Billion; Atlantic Hurricane Season Only at Midpoint*, <https://www.accuweather.com/en/weather-news/harvey-irma-damages-predicted-to-cost-290-billion-atlantic-hurricane-season-only-at-midpoint/70002711>, visited on 20th December 2017

5.3. ANALYSIS OF THE CARTOON 1

The blend is the result of three input spaces. The first input space is the hurricane Harvey. The second input space (IS2) is the hurricane Irma. The background knowledge required is the chronological order and intensity level of two hurricanes that made landfall in the USA. The first that occurred was the hurricane Harvey and it was very destructive. However, the hurricane Irma was even more devastating, being put into Category 5 hurricanes that are among the most pernicious forces. The third input space (IS3) is the current US President, Trump. There are two elements of IS3 which are crucial for the blend. Firstly, he is blond. Therefore, the yellow color of the hurricane Donald in the picture alludes to real President Trump.¹⁰ Secondly, he is a very powerful man, both in the world of politics and business. He is accused of being completely incapable of being a leader of the USA that is detrimental to the USA¹¹. We can also infer from the size of the hurricane Donald in the picture that it is the most disastrous hurricane. Therefore, the intensity element occurs in all input spaces. Thus, the generic space (GS) has two elements: destructive power and intensity level. In the blend, Trump is seen as hurricane that is more devastating for his own country, the USA, than the natural destructive forces. The question that appears in the cartoon: “*Which is the most dangerous?*” is, in fact, purely rhetoric one. Furthermore, it is obvious from the picture and the size of the ‘hurricane’ Donald that he is the deadliest one. The audience knows that it is in fact the President Donald and his policies that are more dangerous than natural forces and that there is no question about it.

6. CONCLUSION

There are some main conclusions to be drawn from the analysis above. First of all, *the Theory of Conceptual Integration* can account for the humour in all items analysed. The natural power is correlated with the other kinds of a single-man power and a power of a deity. Namely, in each blend, the input space of the hurricane Irma provides elements that can be put in relation with elements from the input spaces that

¹⁰ President Trump’s hair has been used in many other memes that mock and/or criticize him. In fact, not only color, but the hairstyle as well, has been used in creation of these memes.

¹¹ Sampathkumar, M., *Top Democrat Says Trump Seems “incapable” of Being President and Does Not Know What Country Needs*, <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/trump-president-incapable-democrat-adam-schiff-empathy-introspection-character-a7905211.html>, visited on 5th January 2018

trigger frames of politics and controversial political figures. In each meme and the cartoon, the generic space contains the common element of power that is realized in different input spaces as different type of power: natural, political, business or even religious. Due to incongruity and through the backward projections the audience re-establishes, enriches and/or reinforces the background knowledge of one of the input spaces, i.e. input spaces of politics. It is this incongruity that evokes ringing laughter in us and reinforces the absurdity of power of certain political leaders. Secondly, regardless of the country in which a meme/ cartoon was created, Bosnia and Herzegovina or the USA, there are similar cross-space mappings and each blend contains emergent structure in which a political figure is perceived as more destructive than the hurricane itself. Accordingly, despite being amusing, these particular memes and cartoons are good examples of how outwardly naïve, ludicrous creations carry deep symbolic meaning as they illustrate serious issues. Natural force of a hurricane is used to illustrate the social phenomena of the world we live in, in a very simple, yet an effective way.

LIST OF FIGURES

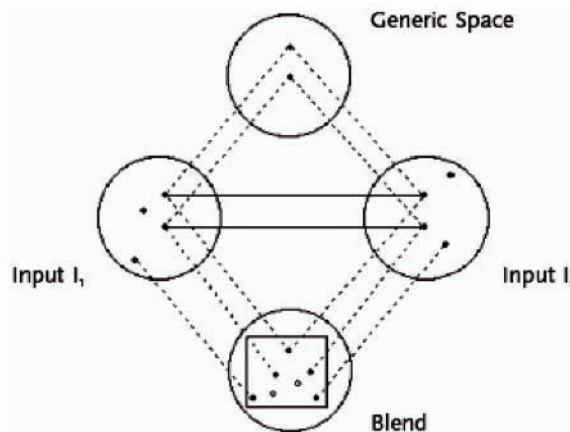

Figure 1. Basic Diagram for Blended Space (Fauconnier and Turner 2002: 46)

Figure 2. Meme 1

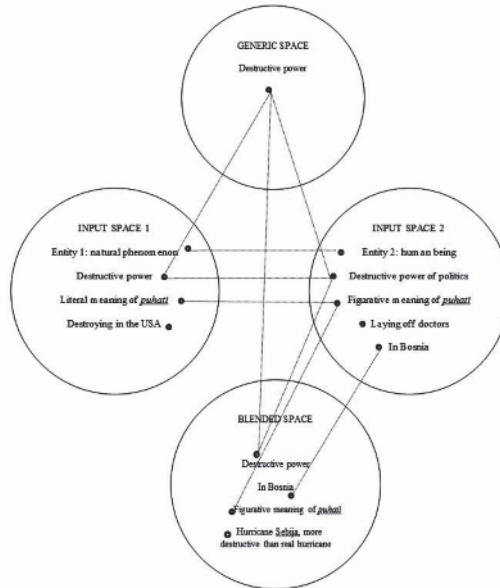

Figure 3. Diagram for the Meme 1

BAKIR DOVOM OKRENUO URAGAN IRMA KA AMERICI I ODBRANIO BIH

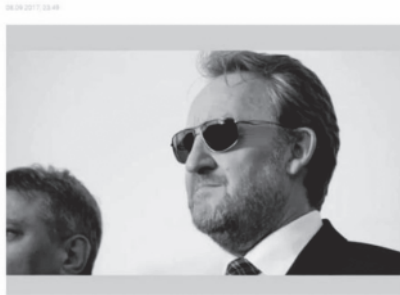

Figure 4. Meme 2

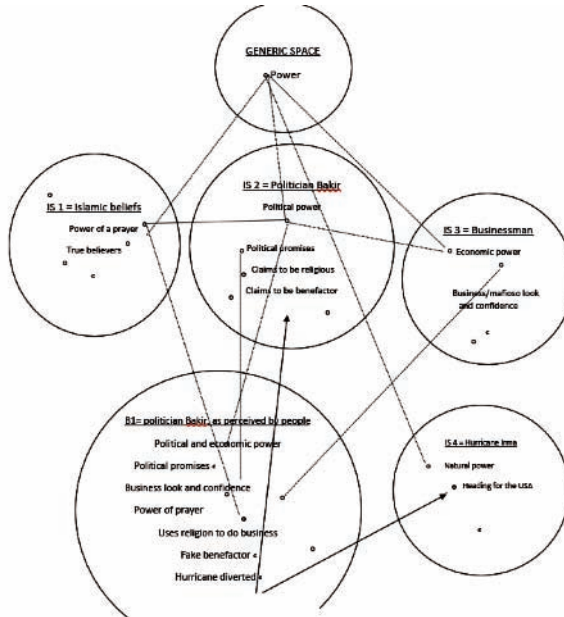

Figure 5. Diagram for Meme 2

Figure 6: Cartoon 1

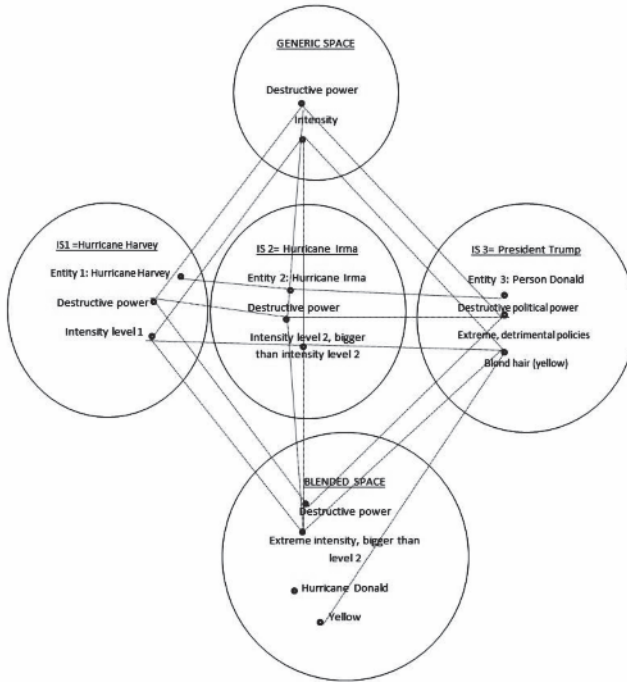

Figure 7. Diagram for Cartoon 1

REFERENCES

1. Attardo, Salvatore (1994), *Linguistic Theories of Humor*, Walter de Gruyter & Co., Berlin
2. Attardo, Salvatore, Victor Raskin (1991), "Script Theory revis(it)ed: joke, similarity and joke representation model", *Humor* 19.3: 341 – 362.
3. Berberović, Sanja, Nihada Delibegović Džanić (2015), *Politički humor i javni diskurs: Kognitivno-lingvistička Analiza*, OFF-SET, Tuzla
4. Coulson, Seana (2002), *What's so funny: Conceptual blending in humorous examples*. Available at <http://www.cogsci.ucsd.edu/~coulson/funstuff/funny.html> Evans, V. (2007). *A Glossary of Cognitive Linguistics*, Edinburgh University Press, Edinburgh
5. Fauconnier, Gilles (1994), *Mental Spaces*, Cambridge University Press, New York
6. Fauconnier, Gilles, Mark B. Turner (2002), *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, Basic Books, New York
7. Freud, Sigmund (1905), *Jokes and Their Relation to the Unconscious*, Read Books Limited
8. Hempelmann, Christian F., Andrea C. Samson (2008), *Cartoons: Drawn jokes?* Raskin, V. (ed) *The Primer of Humor Research*, Mouton de Gruyter, Berlin
9. Kant, Immanuel (1987, originally 1870), *Critique of Judgment*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge
10. McGlade, Rhiannon (2016), *Catalan Cartoons: A Cultural and Political History*, University of Wales Press, Cardiff
11. Mindess, Harvey (1971), *Laughter and Liberation*, Routledge, New York
12. Raskin, Victor (1984), *Semantic Mechanisms of Humor*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht
13. Shifman, Limor (2013), *Memes in Digital Culture*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts
14. Schopenhauer, Arthur (1909), *The World as Will and Idea. Vol I*, 7th Edition, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London

INTERNET SOURCES:

1. Delzo, Janissa (2017), *What does the Name Irma Mean? Hurricane Named for War Goddess Hits Florida*, <http://www.newsweek.com/how-hurricane-irma-received-its-name-662527>, visited on 11th October 2017
2. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/meme>, visited on 21st December 2017
3. *Pressing/Izetbegović: Ako Sebija ne bude radila dobro, neće ostati direktorica UKCS-a*, <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/izetbegovic-ako-sebija-ne-bude-radila-dobro-nece-ostati-direktorica-ukcs-a/227452>, visited on 20th December 2017
4. *Harvey-Irma Damages Predicted to Cost 290 Billion; Atlantic Hurricane Season Only at Midpoint*, <https://www.accuweather.com/en/weather-news/harvey-irma-damages-predicted-to-cost-290-billion-atlantic-hurricane-season-only-at-midpoint/70002711>, visited on 20th December 2017
5. *Hurricane Irma: All You Need to Know*, <https://www.bbc.co.uk/newsround/41165108>, visited on 12th September 2017
6. Sampathkumar, M. (2017), *Top Democrat Says Trump Seems “incapable” of Being President and Does Not Know What Country Needs*, <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/trump-president-incapable-democrat-adam-schiff-empathy-introspection-character-a7905211.html>, visited on 5th January 2018

KONCEPTUALNI BLENDING SA HURIKANOM IRMA KAO ULAZNI¹M PROSTOROM U BOSANSKIM I AMERIČKIM POLITIČKIM MEMOVIMA I KARIKATURAMA

Sažetak:

Rad analizira političke internetske memove i karikature koje koriste razarajući hurikan Irmu kao ulazni prostor kroz teoriju konceptualne integracije. Memovi i karikature se odnose na trenutnu političku situaciju u Bosni i Hercegovini i Sjedinjenim Američkim Državama. Radi boljeg razumijevanja humorističnih konceptualnih blendova koji su prisutni u memovima/karikaturama, principi teorije konceptualne integracije i glavne teorije humora su korišteni kao teoretski okvir. U svakom blendu

ulazna domena hurikana Irma daje elemente koji se mogu dovesti u vezu sa ulaznim domenama koje pokreću okvire politike i kontroverznih političara. Zbog nesklada i povratnih projekcija u ulazne prostore, publika ponovo utvrđuje, obogaćuje i pojačava znanje o nekom od ulaznih prostora, tj. ulaznih prostora politike. Bez obzira na to u kojoj je zemlji mem/karikatura kreiran, u Bosni i Hercegovini ili Sjedinjenim Američkim Državama, postoje slična preslikavanja između ulaznih prostora a svaki blend sadrži strukturu u kojoj je političar percepiran kao neko ko je destruktivniji od samog hurikana. Nadalje, često postoji i igra riječi koja utiče na stvaranje nove strukture u blendu a koja vodi do snažnih memova i karikatura koje ilustruju trenutnu političku situaciju u ovim zemljama. Iako su zabavni, ovi memovi i karikature dobar su primjer kako naizgled navine, smiješne kreacije nose duboka, simbolička značenja budući da opisuju ozbiljne probleme.

Ključne riječi: konceptualna integracija; memovi; crtići; uragan

Adresa autora

Authors' address

Sabina Skenderović

University of Tuzla

sabinaskenderovic1@gmail.com

UDK 81'367 Andrić I.
811.163.41:811.111

Primljeno: 15. 05. 2018

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Младен Пралица

СРПСКЕ НЕОДРЕЂЕНОЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ И ЊИХОВИ ЕНГЛЕСКИ КОРЕСПОНДЕНТИ У ПРЕВОДУ РОМАНА НА ДРИНИ ЋУПРИЈА

Рад приказује резултате контрастивне анализе српских неодређеноличних реченица и њихових енглеских кореспондената, што се односи на дефинисање преводних образаца и структура унутар којих се ови облици јављају. У корпусу је регистровано 79 примјера неодређеноличних реченица у српском језику, односно 78 њихових преводних кореспондената у енглеском језику, будући да за један примјер преводац није навео кореспондент (облик „На сва настојања да је одврате од тога“). Утврђена су три типа преводних кореспондената за циљне облике:

1. Активне реченице (у анализи обиљежене симболом ‘S_{they} + V_{act}’) чији је субјекат лична замјеница ‘they’, (нпр. „Кратко су га испитивали“ > ‘They interrogated him curtly’) - ТИП 1;
2. Пасивне реченице (у анализи обиљежене симболима ‘P_t + V_{be-pass}’) чији је субјекат/пацијенс онај облик који је представљао објекат/пацијенс српске неодређеноличне реченице, (нпр. „...јер их на скелу нису примали...“ > ‘...for they were not allowed on the ferry...’) - ТИП 2;
3. Преобликовани/идиоматски преводни кореспонденти (у анализи обиљежени симболима ‘S_{idiom} + V_{act}’, ‘S_{inf} + V_{act}’ и ‘идиоматски израз’), који се односе на одређено реструктурирање реченичних елемената, или употребу неких посредних форми за изражавање безличности, као што је инфинитив, те увођење идиоматских израза, (нпр. „са којим су у касаби често терали шегу“ > ‘who was often the butt of the town’) - ТИП 3.

Кључне ријечи: неодређеноличне реченице; енглески; српски; На Дрини ћуприја; The Bridge on the Drina

1. УВОД

Предмет овог рада, који представља одређени вид контрастивне анализе, јесу неодређеноличне реченице у српском језику и њихови преводни кореспонденти у енглеском језику. За корпус истраживања узет је роман *На Дрини ћуприја*¹ (издање из 2011. Године, НИД Компанија Новости из Београда) и превод романа на енглески језик штампан 2008. године (*The Bridge on the Drina*, издање Завода за уџбенике и наставна средства из Источног Сарајева, у преводу Л. Ф. Едвардса). Из романа су преузете циљне реченичне конструкције и оне чине радни материјал.

Према томе, *задатак рада* је утврђивање начина на који се циљне језичке структуре из српског преводе на енглески језик. Да би се задатак испунио, примијењен је метод *контрастивне анализе*, тј. поређење на основу преводне релације, о чему ауторка С. Кљакић (Клјакіћ 2013: 74) пише: „Компаративност се може успоставити проналажењем везе између елемената у језику А и одговарајућих елемената у језику Б. На овај начин могу се идентификовати формално и значењски компатибилни елементи у два језика, тј. кореспонденти два језика“.²

Поменути методологија је у овом раду примијењена тако што су из оригиналног и преведеног текста ексцерпирани неодређеноличне реченице у српском језику и њихови преводни кореспонденти у енглеском језику. Циљни облици су потом груписани у три типа преводних кореспондената, као што је и приказано у одјелјку посвећеном резултатима истраживања.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР: НЕОДРЕЂЕНОЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ³

Неодређеноличне реченице у српском језику представљају тип безличних реченица, јер се у њима не исказује субјекат, а предикат има облик трећег лица множине. О њиховој структури П. Пипер каже:

¹ Роман је написан 1945. године, а Иво Андрић је 1961. године за ово дјело добио Нобелову награду за књижевност.

² Значење појмова *преводни кореспондент* и *преводни еквивалент* објашњавали су аутори В. Ивир (Ivir 1985: 82), Т. Прћић (Prčić 2005: 170-171) и др.

³ Ове реченице су у литератури на српско(хрватско)м и енглеском језику означене различитим терминима: *реченице с обликом предиката у трећем лицу множине од глагола говорења и саопштавања* (Stevanović 1989), *реченице са уопштеним субјектом* (Стевовић 1974), *конструкције с неодређеним глаголским облицима* (Saavedra 2009), *third person plural impersonal constructions* (Siewierska 2010), *third person plural- impersonals* (Siewierska 2011). Питање терминолошког одређења за ове конструкције у српском језику анализирао је Р. Симић (Simić 1999: 285).

Неодређено-личне реченице су реченице са обавезно изостављеним субјектом⁴ у којима је предикат у облику трећег лица множине (и у мушком роду ако је потребно изразити род), и којима се означава радња која се приписује неименованим лицима (ређе неименованом лицу). Дакле, обавезно семантичко својство изостављеног, али подразумеваног субјекта је 'човек' (Пипер и др. 2005: 600).

Као илустрацију ових реченица, аутор наводи примјере: *Тебе траже, да ли дају плату?* и *Јуче су давали плату*. Што се тиче тог неискazanог, имплицираног субјекта у овим реченицама М. Стевановић (Stevanović 1989: 88) сугерише: „У њима би могао доћи субјекат људи, или именички употребљен придев извесни, или неодређена заменица неки“.

Неодређеноличне реченице се у српском језику употребљавају у сврху *деагентизације*, тј. неизражавања формалног субјекта (у овом случају и агенса), а аутори Ј. Силић и И. Прањковић (Silić i Pranjković 2005: 318) наглашавају погодност ових реченица за изражавање безличности, „посебно кад се има у виду више вршитеља радње, а они нису познати или се из неких разлога не желе именовати“.

Контраиндикације за употребу неодређеноличних реченица разматрао је П. Пипер, који је закључио да се њихова употреба избјегава „ако је из контекста или говорне ситуације врло јасно да је вршилац радње једно лице, као и то које је то лице“ (Пипер и др. 2005: 601).

Превођење неодређеноличних реченица није у обрађеној литератури посебно анализирано, ако се изузме краћи дио рада Л. Спалатина, са примјерима: *Звали су га Џо- He was called Jo, Кметове су тукли- The serfs were beaten, На Кавказу дуго живе- They live long in the Caucasus* (Spalatin 1973: 125-127). Сем наведених, један примјер циљних структура забиљежен је и код аутора Д. Суботића и Н. Форбса⁵.

У складу с наведеним, хипотеза овог рада је да се неодређеноличне реченице преводе на енглески језик на два начина:

- 1) активном реченицом чији је субјекат лична замјеница *they*;
- 2) пасивном реченицом, чији је субјекат онај облик који је представљао објекат српске неодређеноличне реченице.

⁴ У вези с неискazивањем субјекта у овим реченицама, ауторка Д. Сааведра (Saavedra 2009: 74) констатује да се оне употребљавају „без аканта за субјект“.

⁵ *Воле га- They like him/He is liked.* (Subotić i Forbes 1918: 196).

3. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживањем корпуса идентификовано је 79 примјера неодређеноличних реченица у српском језику, односно 78 њихових преводних кореспондената у енглеском језику, будући да за један примјер преводац није навео кореспондент (облик *На сва настојања да је одврате од тога*). Приказ и анализа тих реченица обухватиће:

- 1) навођење инфинитива глагола од којег је грађен циљни облик, а затим и одређивање његовог глагоског вида, рода и времена;
- 2) структуралну анализу и модел превода циљне конструкције, у којој ће се користити следећи симболи:
 - ‘P_{з.л.мн.м.р}’ за предикат реченице у српском језику, при чему је глагол употребљен у облику трећег лица множине мушког рода;
 - ‘Pt’ у реченици на српском, односно ‘Pt’ у реченици на енглеском језику за појам у семантичкој улози пацијенса;
 - ‘да’ за зависну реченицу у српском језику која служи као глаголска допуна;
 - ‘S_{they}’ за субјекат енглеске реченице у виду личне замјенице *they*;
 - V_{act}’ за енглески глагол употребљен у облику актива;
 - ‘V_{be-pass}’ за енглески глагол употребљен у облику пасива;
 - ‘S_{one}’ за облике који представљају субјекат енглеске безличне реченице у виду лексеме *one*;
 - ‘S_{idiom}’ за облике који представљају субјекат енглеске реченице који је успостављен као резултат идиоматског превођења српских неодређеноличних реченица;⁶
 - ‘S_{inf}’ за субјекат енглеске реченице у виду неличног глаголског облика *инфинитива*.
 - ‘ТИП 1’ за енглеску активну реченицу чији је субјекат лична замјеница *they*;
 - ‘ТИП 2’ за енглеску пасивну реченицу чији је субјекат/пацијенс онај облик који је представљао објекат/пацијенс српске неодређеноличне реченице;
 - ‘ТИП 3’ за енглеску реченицу која представља идиоматски преводни кореспондент српске неодређеноличне реченице.

⁶ Кључну улогу у реализацији замјенице или именице у функцији овог типа субјекта има контекст.

Да би праћење примјера било јасно и једноставно, износимо неколико напомена типографско-техничке природе:

- Примјери су нумерисани тако да се односе на циљне облике глагола (треће лице множине мушког рода), који су унутар анализираних реченица написани косим словима;
- Косим словима су написани и инфинитиви глагола од којих су грађени циљни облици;
- Ако се унутар анализираних реченица нађе више од једног циљног облика, биће нумерисани по принципу *број (1), број (2)*... као у случају примјера *1, 2, 10, 11, 12, 13*. итд.
- Уз сваки примјер циљног облика и његовог преводног кореспондента наведене су и странице корпусних текстова са којих је извршено ексцерпирање, нпр. (с. 10) : (р 24).

3.1. ТИП 1 преводне кореспонденције - примјери из корпуса

1, 2.

Тако су Радисава *изненадили* и *удавили* на спавању... (с. 10)

Then they took Radisav by surprise and drowned him while he was asleep... (р. 24)

Изненадити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

П_т + П_{з.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + P_t > ТИП 1

Удавити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

П_т + П_{з.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + P_t > ТИП 1

3.

...у крају из којег су га некад *одвели*. (с. 18)

...in the country when they had once brought him. (р. 35)

Одвести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

П_т + П_{з.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + P_t > ТИП 1

4.

У појати су *наложили* живљу ватру... (с. 37)

In the stable they built up a big fire... (р. 56)

Наложити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

П_т + П_{з.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + P_t > ТИП 1

5.

...на местима на којима *истерују* правду... (с. 39)

...in places where one extracts the truth... (p. 59)

Истеривати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{one}+V_{act} + Pt > ТИП 1

6.

Кад су Радисаву *наредили* да легне... (с. 42)

When they ordered Radisav to lie down... (p. 62)

Наредити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

7.

Кратко су га *испитивали*. (с. 83)

They interrogated him curtly. (p. 108)

Испитивати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

8.

Тражили су да каже ко је... (с. 83)

They demanded who he was... (p. 108)⁷

Тражити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

9.

...где су управо *били везали* онога сулудог старца... (с. 86)

...where they had just bound the half-witted old man... (p. 112)

Везати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме:
плусквамперфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

10, 11, 12, 13.

Подизали су баракe, *крчили* и *садили*, *мењали* изглед читавих брежуљака. (с. 140)

⁷ При успостављању овог преводног кореспондента дошло је до појаве *elitse*, будући да је изостављен превод фрагмента са глаголом *казати*.

They put up barracks, cleared waste land, planted and changed the appearance of whole hills. (p. 175)

Подизати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Крчити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Садити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

М(и)ењати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

14.

О томе су им *говорили* и у војсци... (с. 164)

They had told him that when he had been in the army... (p. 202)

Говорити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

15.

Кад су ... *увели* Федуна... (с. 166)

When ... they brought Fedun... (p. 204)

Увести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

16.

Из њезине куће су му *носили* храну и преобуку. (с. 169)

They had brought him food and clothing from her house. (p. 207)

Носити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

17, 18, 19.

Њу су после *одвели* у Конак, *били су је* и *претили* јој... (с. 170)

Then they had taken her to the konak, beaten and threatened her... (p. 209)

Одвести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Бити (некога)- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Пријетити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

20, 21.

Дали су му доручак ... затим *наредили* да спреми личне ствари... (с. 172)

They gave him breakfast ... and ordered him to pack up his personal effects... (p. 211)

Дати- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг.вријеме: перфекат

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Наредити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

22.

То су ... *палили* крваву сламу... (с. 174)

There ... they were burning the bloodstained straw... (p. 214)

Палити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

23.

Овдје мени *дају* неке отрове... (с. 184)

They are giving me some sort of poison... (p. 229)

Давати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

24.

Трују ме... (с. 184)

They are poisoning me... (p. 229)

Тровати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + ПЗ.л.мн.м.р. > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

25.

...док је не *позову*. (с. 186)

...until they called her down. (p. 231)

Позвати- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент
Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

26.

Тако су почели да збијају шалу с њим. (с. 195)

So they began to tease him... (p. 242)

Почети + (да + збијати)- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме:
перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

27.

...путовање о коме му ... *говоре*... (с. 203)

...voyage of which they had spoken... (p. 251)⁸

Говорити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

28.

Измислили су чак и причу... (с. 211)

They even told a story... (p. 260)⁹

Измислити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

29.

...и да је *дирнули нису*, трајало би... (с. 212)

Even if they had not touched it, it would last... (p. 262)

Дирнути- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

30, 31.

...као што је данас *поправљају*, тако ће је сутра *рушити*... (с. 212)

What they repair today they will tear down again tomorrow. (p. 262)

Поправљати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

⁸ Још један примјер *ellipse*: унутар овог кореспондента изостављен је превод једног конституента - облика *му* (датив личне замјенице он)

⁹ Сматрам да преводни еквивалент у овом примјеру није прецизан. Наиме, преводилац је срп. глаголу *измислити* за еквивалент додијелио енгл. глагол *tell*, а не у овом значењу уобичајенији глагол *make up*.

Рушити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: футур
Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

32.

...а нас опет нико ништа не пита, него нам *дају* неке пушке... (с. 301)

...and once again no one asks us anything, but only gives us rifles... (p. 359)

Давати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{one}+V_{act} + Pt > ТИП 1

33.

Тамо доле, изгледа, *певају*. (с. 332)

Down below there, it seemed, they were singing. (p. 394)

П(ј)евати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

34, 35, 36, 37, 38, 39.

...*чистили* су је, *дотеривали*, *поправљали* у темељима, водовод су кроз њу *спровели*, електрику на њој *запалили*, и онда су то све једног дана *дигли* у лагум... (с. 332)

... they had cleaned it, embellished it, repaired it down to its foundations, taken the water supply across it, lit it with electricity and one day they blown it all into the skies... (p. 394)

Чистити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Дот(ј)еривати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Поправљати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Спровести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Запалити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Дићи- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

40, 41.

Од најтврђег и најтрајнијег *почели су* да одбијају, од бољег *узимају*. (с. 332)
They had begun to attack even the strongest and most lasting of things, to take things away even from God. (p. 395)

Почети + (да + одбијати)- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

Узимати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{they}+V_{act} + Pt > ТИП 1

3.2. ТИП 2 преводне кореспонденције - примјери из корпуса

1.

...јер их већ прве недеље *носе* у цркву на крштење. (с. 7)

...for they were always taken across in their first week to be christened. (p. 22)

Носити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

2.

Децу су *узидали*. (с. 8)

The children were walled into the pier. (p. 23)

Узидати- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

3.

...кад су га туда *провели*... (с. 15)

...when he was being taken along... (p. 30)

Провести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

4.

...да ... још једном угледају ... главу детета које им *одводе*... (с. 17)

...to see once again ... the heads of the children, who were being taken from them.
(p. 32)

Одводити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

5.

...јер их на скелу *нису примали*... (с. 18)

...for they were not allowed on the ferry... (p. 33)

Примати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

6.

...је свет дуго времена мислио да ће мост *градити* од дрвета. (с. 22)

...for long the people thought that the bridge would be built of wood. (p. 38)

Градити - глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: футур

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

7.

И сам Абидага је ... наређивао да јој *уделе*. (с. 30)

Even Abidaga himself ... ordered that she be given alms. (p. 48)

Уд(и)елити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

8.

...као да га жива *набијају* на колац... (с. 32)

...as if he were already placed alive upon the stake... (p. 50)

Набијати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

9.

...умало да их *нису ухватили*. (с. 38)

...they had nearly been caught. (p. 57)

Ухватити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

10.

...на местима на којима ... *муче* жива човека... (с. 39)

...in places where ... a living man is tortured... (p. 59)

Мучити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

11.

...али да га *не муче* преко мере... (с. 40)

...but he should not be tortured beyond endurance... (p. 59)

Мучити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

12.

...а он је одговарао и на оно што га *нису питали*, слободно и отворено... (с. 83)

He replied freely and openly, even to the questions that had not been asked him... (p. 108)

Питати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{be-pass} > ТИП 2

13.

Неко од њих је већ видео себе како га *одводе*... (с. 131)

Some of them had already seen themselves carried away... (p. 167)

Одводити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

14.

...те га *дигоше* са Босне. (с. 158)

...and he was recalled from Bosnia. (p. 195)

Дигнути- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: аорист

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

15, 16

...*раставили* су их и *почели* да саслушавају одвојено. (с. 165)

...they were separated and questioned. (p. 204)

Раставити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

Почети + (да + саслушавати)- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

17.

... Јакова, кога су... *ухватили*... (с. 170)

... *Jakov who has...been caught*... (р. 209)

Ухватити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

18.

...свако пиће које му *донесу*... (с. 184)

...*every drink brought to him*... (р. 229)

Дон(и)ети- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

19.

...у води у коју су је *положили*... (с. 210)

...*by the waters in which it had been placed*... (р. 259)

Положити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

20.

Ту му *доносе* и ручак. (с. 211)

There his lunch was brought to him. (р. 261)

Доносити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

21.

...*почеше* да граде утврђења. (с. 227)

Fortifications began to be built. (р. 279)

Почети + (да + градити)- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: аорист

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

22.

...јер је навикао да га *слушају*... (с. 251)

...*for he was accustomed to be listened*... (р. 306)

Слушати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

23.

Свуда су их *виђали*... (с. 258)

They were to be seen everywhere... (p. 314)

Виђати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

24.

...*служе* му кафу са сахарином. (с. 271)

His coffee was served with saccharine... (p. 327)

Служити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

25.

...па да је *секу* на комаде. (с. 293)

...even if she were to be cut to pieces. (p. 351)

С(ј)ећи- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

26.

...однекуд *донесоше* сто са две столице... (с. 303)

...a table was brought and two chairs... (p. 361)

Дон(и)ети- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: аорист

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

27.

...наредићу да те везана *одведу* у затвор... (с. 304)

I will give orders for you to be bound and taken to prison... (p. 362)

Одвести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > Pt + V_{pass} > ТИП 2

3.3. ТИП 3 преводне кореспонденције - примјери из корпуса

1.

...дело због кога га *воде* на губилиште. (с. 41)

...the deed which now brought him to execution. (p. 61)

Водити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент
Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{idiom}+V_{act} + Pt > ТИП 3

2.

С мора су мајсторе *доводили*. (с. 57)

From the sea came master masons. (p. 80)

Доводити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{idiom}+V_{act} > ТИП 3

3.

Неки Мурат...са којим су у касаби често *терали* шегу... (с. 62)

A certain Murat...who was often the butt of the town... (p. 85)

Т(ј)ерати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > идиоматски израз > ТИП 3

4.

На проширеном зараванку *вежбали* су по вас дан војнике... (с. 141)

Soldiers drilled all day on the open space... (p. 177)

В(ј)ежбати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме:
перфекат

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{idiom}+V_{act} > ТИП 3

5,6.

Боље да нам кажеш сада све што знаш, него да *иститују* и *муче* Јакова... (с. 170)

It would be better for you to tell us all you know than for us to question and torture
Jakov... (p. 209)

Испитивати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > V_{inf} + Pt > ТИП 3

Мучити- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > V_{inf} + Pt > ТИП 3

7.

...знак да девојку *изведу*... (с. 171)

...a sign to send the girl away... (p. 210)

Извести- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > V_{inf} + Pt > ТИП 3

8.

...што *дирају* у ћуприју... (с. 212)

...of their interfering with the bridge... (p. 262)

Дирати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > идиоматски израз > ТИП 3

9,10.

На сва настојања да је *одврате* од тога и *тргну* из летаргије... (с. 277)

To all suggestions made that she should awake from the lethargy... (p. 333)

Одвратити- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > НИЈЕ ПРЕВЕДЕНО

Тргнути- глаг. вид: свршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > S_{idiom}+V_{act} > ТИП 3

11.

...како руку *не скидају* са ћуприје... (с. 332)

...they had always been concerning themselves with the bridge... (p. 394)

Скидати- глаг. вид: несвршени, глаг. род: прелазни, глаг. вријеме: презент

Пт + П_{3.л.мн.м.р.} > идиоматски израз > ТИП 3

4. ЗАКЉУЧАК

У теоријском дијелу овог рада изнесена је дефиниција: „неодређено-личне реченице су реченице са обавезно изостављеним субјектом у којима је предикат у облику трећег лица множине (и у мушком роду ако је потребно изразити род)“ (Пипер и др. 2005: 600). Анализом корпуса идентификовано је 79 таквих облика, односно 78 преводних кореспондената у енглеском језику, будући да преводилац није одредио кореспондент за једну реченицу. У питању је сложени облик *На сва настојања да је одврате од тога и тргну из летаргије...* за који је преводилац одредио кореспондент *To all suggestions made that she should awake from the lethargy...* Дакле, иако изворни текст садржи два глагола, преводилац је изоставио да преведе конструкцију с глаголом *одвратити*, а превео је конструкцију с глаголом *тргнути* (ТИП 3 кореспонденције). Сматрамо да се преводилац одлучио на поменуто рјешење како би превод учинио концизнијим.

Преглед неких глаголских особина за анализиране облике може се представити на следећи начин:

- глаголски вид: 48 облика грађено је од несвршених глагола, 31 облик грађен је од свршених глагола,
- глаголски род: свих 79 облика грађено је од прелазних глагола,
- глаголско вријеме: 46 облика у перфекту, 27 облика у презенту, 2 облика у футуру, 1 облик у плусквамперфекту, 3 облика у аористу.

Упоређивањем хипотеза о превођењу циљних конструкција на енглески језик и резултата добијених анализом корпуса, установљени су следећи типови и број преводних кореспондената:

- 41 (52,56 %) активна реченица (у анализи обиљежене симболом $S_{they} + V_{act}$) чији је субјекат замјеница *they* (у два случаја замјеница *one*) - ТИП 1;
- 27 (34,61 %) пасивних реченица (у анализи обиљежене симболима $Pt + V_{be-pass}$) чији је субјекат/пацијенс онај облик који је представљао објекат/пацијенс српске неодређеноличне реченице - ТИП 2;
- 10 (12,82 %) преобликованих/идиоматских преводних кореспондената (у анализи обиљежени симболима $S_{idiom} + V_{act}$, $S_{inf} + V_{act}$ и *идиоматски израз*), који се односе на одређено реструктурирање реченичних елемената, или употребу посредних форми за изражавање безличности, као што је *инфинитив*, те увођење идиоматских изрази - ТИП 3.

Дакле, спроведена анализа показала је да српским неодређеноличним реченицама најчешће кореспондирају енглеске активне реченице чији је субјекат лична замјеница *they* (ТИП 1), а уз њих и пасивне реченице чији је субјекат/пацијенс онај облик који је представљао објекат/пацијенс српске неодређеноличне реченице (ТИП 2). Оваква претпоставка изнијета је и у хипотези, али исход који није био очекиван јесте појава немалог броја преобликованих/идиоматских преводних кореспондената (ТИП 3). С тим у вези, намеће се закључак да *контекст* има кључну улогу у реализацији појединих конституената, што смо видјели и при објашњавању успостављања субјекта *S_{idiom}* (поглавље 3 у овом раду).

Исто тако, приликом постављања хипотезе нисмо очекивали појаву замјенице *one* унутар кореспондената ТИПА 1, а то је забиљежено у два случаја (примјери 5 и 32). Потенцијално објашњење ове појаве лежи у чињеници да замјеница *one* има неодређенолично значење чак и више од неререференцијално употребљене замјенице *they*.

Будући да превођење српских неодређеноличних реченица на енглески језик није у обрађеној литератури посебно анализирано, аутор настоји да резултатима овог истраживања пружи свој допринос на пољу транслатологије које до сада није довољно проучено. Исто тако, аутор се нада да је овим радом иницирао и настанак додатних истраживања на задату тему, како би се још потпуније дефинисали енглески преводни кореспонденти за српске неодређеноличне реченице.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ivir, Vladimir (1985), *Tehnika i teorija prevođenja*, Centar 'Karlovačka gimnazija' - Zavod za izdavanje udžbenika, Sremski Karlovci - Novi Sad
2. Kljakić, Snežana (2013), „Kontrastivna analiza glagola hodanja u engleskom i srpskom jeziku“, *Prilozi proučavanju jezika*, 44, 73-86.
3. Malchukov, Andrej, Anna Siewierska (ed.) (2011), *Impersonal Constructions: A cross-linguistic perspective*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam - Philadelphia
4. Пипер, Предраг, и др. (2005), *Синтакса савременог српског језика: Проста реченица*, Институт за српски језик САНУ/Београдска књига, Београд, Матица српска, Нови Сад
5. Prčić, Tvrtko (2005), *Engleski u srpskom*, Zmaj, Novi Sad
6. Saavedra, Dimka (2009), “Deagentivnost sintaktičkih konstrukcija u hrvatskome jeziku“, *Suvremena lingvistika*, 35.67, 69-85.
7. Siewierska, Anna (2010), “From 3ptl-to passive : incipient, emergent and established passives”, *Diachronica: International Journal for Historical Linguistics*, 27 (1). 73-109.
8. Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
9. Simić, Radoje (1999), *Osnovi sintakse srpskog jezika*, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd
10. Spalatin, Leonardo (1973), “Some Serbo-Croatian equivalents of the English passive”, In: Filipovic, Rudolf et al. (eds.), *The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project* 8, 115-131.
11. Stevanović, Mihailo (1989), *Savremeni srpskohrvatski jezik II. (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*, Naučna knjiga, Beograd

12. Стевовић, Игрутин (1974), „Безлично предикативно име - у безличним реченицама номиналног типа“, *Анали Филолошког факултета у Београду*, 11, 319-355.
13. Subotić, Dragutin, Nevill Forbes (1918), *Serbian Grammar*, The Clarendon Press, Oxford (<http://www.archive.org/details/serbiangrammar00suborich>, приступљено 1. 4. 2018.)

ИЗВОРИ

1. Андрић, Иво, (2011), *На Дрини ћуприја*, НИД Компанија Новости, Београд
2. Andrić, Ivo, (2008), *The Bridge on the Drina*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo

SERBIAN THIRD PERSON PLURAL- IMPERSONALS AND THEIR ENGLISH CORRESPONDENTS IN THE TRANSLATION OF THE NOVEL THE BRIDGE ON THE DRINA

Summary:

This paper presents the results of a contrastive analysis of Serbian third person plural- impersonals and their English correspondents. Its aim is to define translational patterns and structures within which these forms occur. A total of 79 examples of Serbian third person plural- impersonals were registered in the corpus (Ivo Andrić's novel *Na Drini Ćuprija*), and there were 78 structures representing their correspondents found in the English translation (*The Bridge on the Drina*), since one structure had not been translated („Na sva nastojanja da je odvrte od toga”). It was discovered that Serbian third person plural- impersonals were transferred into three types of translational correspondents:

1. Active sentences (formulated as ‘S_{they} + V_{act}’) with subjects in the form of personal pronoun ‘they’, (e.g. „Kratko su ga ispitivali“ > ‘They interrogated him curtly’) - TYPE 1;
2. Passive sentences (formulated as ‘Pt + V_{be-pass}’) with subjects in the form representing object-patient in the original Serbian structure,
(e.g. „...jer ih na skelu nisu primali...“ > ‘...for they were not allowed on the ferry...’) - TYPE 2;
3. Forms of idiomatic translation (formulated as ‘S_{idiom} + V_{act}’, ‘S_{inf} + V_{act}’, and ‘idiomatic translation’), which refer to changing the structure of an original Serbian sentence,
(e.g. „sa kojim su u kasabi često terali šegu“ > ‘who was often the butt of the town’) - TYPE 3.

Key words: third person plural-impersonals; English; Serbian; *Na Drini Ćuprija*; *The Bridge on the Drina*

Adresa autora

Authors' address

Младен Пралица

ЈУ ОШ „Десанка Максимовић“, Трн-Лакташи

Република Српска

Босна и Херцеговина

pralicam@blic.net

UDK 811:371.3
371.321.8:811

Primljeno: 30. 8. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Damir Husanović

ERROS AND THEIR TREATMENT AT THE EARLY SCHOOL AGE

Errors are an integral part of children's language development. The second language acquisition at the early school age is no exception, as taking risks and experimenting with language lead to a variety of errors which, if properly corrected, ultimately have the potential to produce the necessary improvement so much. The target age children like exploring the world of foreign language and being actively engaged in the process of thinking so they could provide the answers for themselves rather than just being presented with it straightaway by the teacher. This challenging and stimulating environment is perfectly suitable for the acquisition of vocabulary, sentence patterns and better pronunciation. Therefore, the aim of the current paper is to show if the various methods of self-correction techniques can ultimately influence and improve students' pronunciation of particular vocabulary items and basic sentences in a better way than by being directly corrected by the teacher. Additionally, this paper sets out to prove how a proper treatment of these errors can facilitate the second language acquisition at the early school age.

Keywords: early school age learners; errors; self correction; teacher correction; error treatment; pronunciation; second language acquisition

1. INTRODUCTION

1.1. AIM OF THE PAPER

Errors are an integral part of children's language development. As a child grows up and experiences its immediate surroundings, s/he is driven by curiosity and willingness to absorb knowledge. Children, at times, seem to acquire information effortlessly. However, any learning process is accompanied by making necessary errors which are stumbling blocks that need to be overcome and serve as evidence that progress is being made. Young learners' second language acquisition is no exception, as taking risks and experimenting with language lead to a variety of errors which, if properly corrected, ultimately have the potential to produce the necessary improvement and validation young learners' are seeking for. Early school age children like exploring the world of foreign language and being actively engaged in the process of thinking so they could provide the answers for themselves rather than just being presented with them straightaway. This challenging and stimulating environment is perfectly suitable for the acquisition of vocabulary, sentence patterns and better pronunciation. Therefore, the aim of this paper is to show if the self-correction technique can ultimately influence and improve children's pronunciation of particular vocabulary items and basic sentences in a better way than by being directly corrected by a teacher. Additionally, this paper sets out to prove how a proper treatment of these errors can facilitate early school age children's second language acquisition.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. INTRODUCTION

Young learners are well known for their spontaneous acquisition through, primarily, listening and speaking. They are energetic, they respond to meaning even if they do not understand individual words, and they often learn indirectly, rather than directly. They find abstract concepts, such as grammar rules difficult to grasp and their understanding comes not just from explanation, but also from what they see, hear and crucially have a chance to touch and interact with (Harmer 2007: 82). Therefore, errors are a crucial part of young learners' development and it is vital to recognize and treat them appropriately in order to maximize the learning potential of young

learners. Second language learning is, fundamentally, a process that involves making mistakes and errors. “Mistakes, misjudgments, miscalculations, and erroneous assumptions form an important aspect of learning virtually any skill or acquiring information. Learning to swim, to play tennis, to type, or to read all involve a process in which success comes by profiting from mistakes, by using mistakes to obtain feedback from the environment, and with that feedback to make new attempts that successively approximate desired goals” (Brown 2007: 257). Second language acquisition is similar in nature. Learners will make mistakes in the process of acquisition, and potential errors are welcomed because they allow students to benefit from various forms of feedback on those errors.

Harmer (2007: 137) claims that one of the things that puzzle many teachers is why students go on making the same mistakes even when those mistakes have been repeatedly pointed out to them. This ultimately leads to the conclusion that not all mistakes are the same in nature. Julian Edge (1989 9-11) suggested that we can divide mistakes into three broad categories: (1) ‘slips’ (mistakes which students can correct themselves once the mistake has been pointed out to them), (2) ‘errors’ (mistakes which they cannot correct themselves — and, therefore, need explanations) and (3) ‘attempts’ (that is when a student tries to say something but does not yet know the correct way of saying it). However, the issue that needs to be addressed is the difference between mistakes and errors, as it can potentially give insight into solving the second language learning problems for young learners.

2.2. MISTAKES AND ERRORS

Understanding the difference between mistakes and errors is important for the proper treatment of potential corrections. Mistakes and errors are fundamentally different and should be treated as such. ”A mistake refers to a performance error that is either a random guess or a “slip,” in that it is a failure to utilize a known system correctly. All people make mistakes, in both native and second language situations. Native speakers are normally capable of recognizing and correcting such lapses” or mistakes, which are not the result of a deficiency in competence but the result of some sort of temporary- breakdown or imperfection in the process of producing speech. These hesitations, slips of the tongue, random ungrammaticalities, and other performance lapses in native-speaker production also occur in second language speech. Mistakes, when attention is called to them, can be self corrected” (Brown 2007: 257). Errors,

however, are deeply ingrained and reveal the lack of knowledge. James (1998: 83) states that, unlike mistakes, errors cannot be self-corrected. The teacher is the one whose presence here is of utmost importance. The difference between a mistake and error is clear and noticeable. "If, on one or two occasions, an English learner says 'John cans sing.' but on other occasions says 'John can sing' it is difficult to determine whether 'cans' is a mistake or an error. If, however, further examination of the learner's speech consistently reveals such utterances as 'John wills go.', 'John mays come.' and so forth, with very few instances of correct third-person singular usage of modal auxiliaries, you might safely conclude that 'cans', 'may's', and other such forms are **errors** indicating that the learner has not distinguished modals from other verbs" (Brown 2007: 258).

Students have a tendency to display two different types of errors (Harmer 2007: 137-138). The errors can be classified as:

a) L1 'interference': this occurs when L1 and L2 come in contact with each other, paving the way for a variety of errors at the level of sounds, grammar and word usage. "Arabic, for example, does not have a phonemic distinction between /f/ and /v/, and Arabic speakers may well say *ferry* when they mean *very*. I can be at the level of grammar, where a student's first language has a subtly different system: French students often have trouble with the present perfect because there is a similar form in French but the same time concept is expressed slightly differently; Japanese students have problems with article usage because Japanese does not use the same system of *reference*, and so on. It may, finally, be at the level of word usage where similar sounding words have slightly different meanings: *libreria* in Spanish means *bookshop*, not library, *embarasada* means *pregnant*, not *embarrassed*" (Harmer 2007: 137-138).

b) Developmental errors: when a child learns a new rule, s/he starts to use it excessively, even in instances when it is not grammatically correct. A child who starts by saying *He saw* or *He took*, switches to *He seed* or *He taked*. The process of over-generalization of a new rule that has been learnt, leads to making mistakes with things that he or she seemed to have known before. Eventually, it is self-corrected, as the child begins to have a more detailed understanding, and he or she goes back to saying *went* and *came* which enables a child to handle the regular past tense endings. The same pattern of developmental errors can be applied to foreign language learning as well (John is more *taller* than Jake, instead of John is *taller* than Jake). Errors of this kind are part of a natural acquisition process.

When young second-language learners make this kind of error, therefore, they partly demonstrate part the natural process of language learning. Developmental

errors are a part of the learners' interlanguage, that is the version which a learner has at any one stage of development, and which is continually re-shaped as he or she aims towards the full mastery. When responding to errors, teachers should provide feedback and help that re-shaping process, rather than criticize students because they are wrong.

2.3. ERROR CORRECTION

Students' errors are of utmost importance since they can provide potential evidence that progress is being made. Errors often show us that a student is experimenting with language, trying out ideas, taking risks, attempting to communicate, and making progress. Analyzing what errors have been made clarifies exactly which level the student has reached and helps set the syllabus for future language work.

In dealing with errors, teachers have looked for correction techniques that, rather than simply giving students the answer on a plate. This enables the students to make their own corrections. Additionally, it may raise their own awareness about the language they are using. Scrivener (2005: 299) claims that five teacher decisions have to be made when working with oral errors in class:

1. What kind of error has been made (grammatical, pronunciation, etc)?
2. Whether to deal with it (is it useful to correct it)?
3. When to deal with it (now, at the end of the activity, later)?
4. Who will correct? (the teacher, student-self correction, other students?)
5. Which technique to use to indicate that an error has occurred or to enable correction?

Students can display different types of errors during their learning process. They can vary from grammar, intonation, pronunciation, lexis and rhythm. Scrivener (2005: 298) additionally argues that these errors can be classified as following:

a. Alice like this school.	grammar (verb-noun agreement)
b. Where you did go yesterday?	grammar (word order)
c. The secretary is in the office.	pronunciation (word stress)
d. Give me one butterbread!	lexis (incorrect word) - and rude
e. I eat shocolate every day.	pronunciation (/S/ vs. /tJ/)
6. After three years they made
a divorce.	lexis (incorrect collocation)

7. I am here since Tuesday.	grammar (wrong tense)
8. I'm going to heat you.	pronunciation (/i/ vs. /i:/)

The focus here, of course, is the aim of the activity. Corrections may be beneficial when dealing with accuracy, while they may prove to be counter-productive when dealing with fluency.

James (1998: 253) believes that student preferences for certain types of corrections cannot be ignored nor should they be put on a pedestal because they are not necessarily more effective for being preferred. However, apart from the most common, teacher-student correction there are also self-correction, student-student correction, small group correction, all class correction and course book correction, all of which can be beneficial to the learning process.

Showing incorrectness to students stands as the vital part of error correction process. Harmer (2007: 144-147) distinguishes between two types of ideas for indicating errors during oral work. These are feedback during accuracy work, and feedback during fluency work. The following techniques proved to be very useful for feedback during the accuracy work:

1. Repeating: asking the student to repeat the target error, additionally using intonation and expression to show that an error was made. The word "again" seems to be the logical choice here.
2. Echoing: teachers can emphasize the part of the sentence that was wrong, e.g. You EATED a hamburger yesterday? EATED? The intonation is, again, very important here.
3. Statement and question: teachers can say *Good try, but there's something missing in your sentence* to indicate that the sentence is not correct.
4. Expression: even though certain expressions can be mocking in certain cultures, a facial expression or a hand gesture can help the students understand that something is wrong.
5. Hinting: a way of helping the students to remind themselves of the language they already know, inserting words like *tense* or *pronunciation* can help the students understand where the error was made. The students, thus, understand which part of the sentence needs to be corrected.
6. Reformulation: a teacher repeats back a corrected version of what the student has said, reformulating the sentence, without making a big issue of it. For example:

STUDENT: The coach said me I was in a football team.

TEACHER: Oh, so he told you that you were in a football team, did he?

STUDENT: Oh yes, I mean he told me. So I was very happy and ...

In all the procedures above, teachers hope that students are able to correct themselves once it has been indicated that something is wrong. However, where students do not know or understand what the problem is (and cannot be expected to resolve it), teachers will want to help the students get it right. Teachers can say the correct version, emphasizing the part containing a problem (e.g. *He PLAYS football*) before saying the sentence normally (e.g. *He plays football*). Teachers can also say the incorrect part correctly (e.g. *Not run. Listen, runs*). If necessary, teachers can explain the grammar (e.g. *We say I go, you go, we go, but for he, she or it, we say 'goes: For example, 'He goes to Paris' or 'Jane goes to Paris'*), or the lexical issue, (e.g. *We use 'material' to denote a matter from which a thing is or can be made, while 'material' can also denote someone concerned with money or possessions rather than the needs of the mind or spirit*). Students can then repeat the sentence correctly.

Feedback during the fluency work requires a slightly different approach in the form of *Gentle correction*. Gentle correction can be offered in a number of ways. We might simply reformulate what the student has said in the expectation that they will pick up our reformulation even though it hardly interrupts their speech. This is illustrated in the following example:

S: *And in my free time, I enjoy to play video games with my friends.*

Basketball and football are my favorites.

T: *Yes, I enjoy playing basketball, too.*

S: *Ah, yes, I enjoy playing basketball.*

T: *However, I don't enjoy playing football. It's too violent.*

Still, over-correction during a fluency stage is something that needs to be avoided, because it can potentially interrupt the flow of the activity.

Timing can also be crucial when it comes to error correction. There are different options that can be taken into consideration. There are immediate corrections, corrections made after a few minutes, corrections made at the end of the activity, corrections made later in the lesson, corrections made at the end of the lesson, corrections made in the next lesson, corrections made later in the course and errors which are never corrected. However, there is something important that needs to be observed. "The distinction between accuracy and fluency aims is again important

here. If the objective is accuracy, then immediate correction is likely to be useful; if the aim is fluency, then lengthy, immediate correction that diverts from the flow of speaking is less appropriate. We either need to correct briefly and unobtrusively as we go or save any correction for after the activity has finished or later. One strategy used by many teachers during fluency activities is to listen in discreetly and collect a list of overheard errors. Later on, you can use this list to provide sentences to discuss, to set an exercise or to plan the next lesson” (Scrivener 2005: 299-300).

3. METHODOLOGY

3.1. RESEARCH DESIGN

The researcher, in this case the teacher, conducted an experiment in an attempt to prove the potential impact of various error correction techniques over the traditional teacher- to-student oriented correction. The experiment was conducted using the control group (n=16) and the experimental group (n=16), with one oral post-test as a measuring factor for the acquisition of proper vocabulary pronunciation. The young learners, thirty-two of six and seven years old Chinese children at a global and an international online ESL platform “51 Talk” are the English language learning beginners, without any previous English language learning experience (the placement test was conducted by the company). Considering their age, the researcher was focused on the accuracy of their pronunciation with the newly acquired vocabulary, rather than engaging in correcting more challenging grammar structures. The young learners were selected based on their previous engagement and similar level of English language knowledge, with consent from both the parents and the company. Both group learners were presented with the same lesson from the “Classic English Junior” book, level 1-Unit 3-Lesson 7, entitled “Turn off the light” and the focus was to teach the students to learn how to say what a child can do at night through using five simple sentences. The experiment lasted for sixty two days, and considering the fact that the platform offers individual, twenty-minute-long classes, a certain amount of time was required to collect the necessary data. Since the researcher worked in an environment where he was able to carefully select the age (and gender-related) group and, both the control group and the experimental group consisted of an equal number of male and female students, as well as an equal number of six- and seven- year -old children. When it comes to the timing of error correction, the

researcher decides to correct the students straightaway, through direct or self correction techniques, considering that the focus is on the accuracy of the activity. The age and gender data were collected from the official student profiles on the “51 talk” website, that were presented to the researcher.

The control group was expected to acquire knowledge through the typical presentation-practice-production form. The teacher would present five sentences that were in the focus of the lesson to each and every student (*I go to bed at 10 o'clock; I say “Good night to my parents”; I brush my teeth; I put on my pajamas; I turn off the light and sleep*). During the presentation phase, the teacher read every sentence twice and encouraged the student to repeat. The teacher did not ask additional questions considering that the focus was primarily on proper pronunciation. This activity was followed by a short and comprehensible text which facilitated the teacher as he attempted to observe how well the students could actually comprehend the sentences. Subsequently, the students were required to read the given sentences by themselves. The teacher corrected any potential mistakes straightaway, did not allow student self-correction and encouraged the students to repeat immediately after him in the attempt to correct their pronunciation. The practice segment was followed by a brief matching activity upon which the students were required to produce and pronounce the five sentences on their own, without making a mistake, as a form of an oral post test. This activity served as a tool for the teacher to observe how well the errors were actually corrected and student pronunciation was graded for the purpose of the experiment.

The experimental group followed the exact presentation and production pattern, while the practice segment significantly differed from the one presented to the control group. The teacher dealt with the potential mistakes by using six different self correction techniques randomly (*repeating, echoing, expression teaching, statement and question, hinting and reformulation*) in the attempt to prove the validity of the claim that what students discover for themselves is the thing they tend to truly remember, as opposed to being provided with the answer straightaway, which they tend to forget. If students would still be unable to self-correct, the teacher would provide an answer.

The practice segment was also followed by a brief matching activity upon which the students were required to produce and pronounce the five sentences on their own, without making a mistake, as a form of an oral post test. Their pronunciation was, as well, evaluated for the purpose of the experiment and it was based on the correct pronunciation provided by the teacher.

The oral post test, which was intended for both the control group and the experimental group, was conducted within the twenty-five-minute lesson, at the very end of the class period. It consisted of student pronouncing the new vocabulary items within the five selected sentences. There was a total of five points in the test where the maximum number of properly pronounced sentences was awarded five points and the minimum number was awarded one point. Each vocabulary item that was properly pronounced within a sentence was awarded with one point. The grading system was designed as follows:

5 points	Grade A (excellent)
4 points	Grade B (very good)
3 points	Grade C (good)
2 points	Grade D (sufficient)
1 points	Grade F (insufficient)

4. ANALYSIS

4.1. FINDINGS

The researcher decided to chose age and gender as the relevant factors when it comes to determining the potential impact of error self-correction techniques on children's second language learning capabilities. The first factor being analyzed was the age factor. Considering the seven year olds in the experimental group, 50% of them received an excellent grade (5 = A), and 37.5% of them received a very good grade (4 = B). Additionally, 12.5 % of the students received a good grade (3 = C). The grade point average (on a scale from 1 to 5) for eight experimental group students, aged seven, was 4.12. The control group children, aged seven, on the other hand, exhibited slightly different results. As many as 62.5% of them received an excellent grade (5 = A), 12.5 % received a very good grade (4 = B), while 25 % of them received a good grade. (3 = C). The grade point average (on a scale from 1 to 5) for control group children, aged seven was 4.37. Thus, it can be concluded that the seven year old

children in the control group who were exposed to the teacher correction method performed slightly better at the oral test than their peers from the experimental group who were exposed to the self-correction technique.

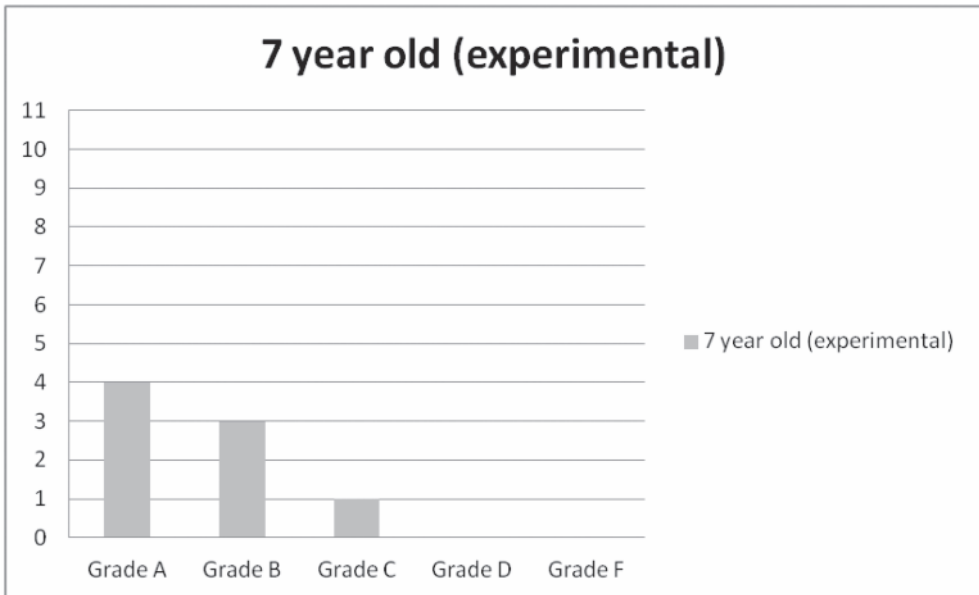

Chart 1: Seven year old students (experimental group)

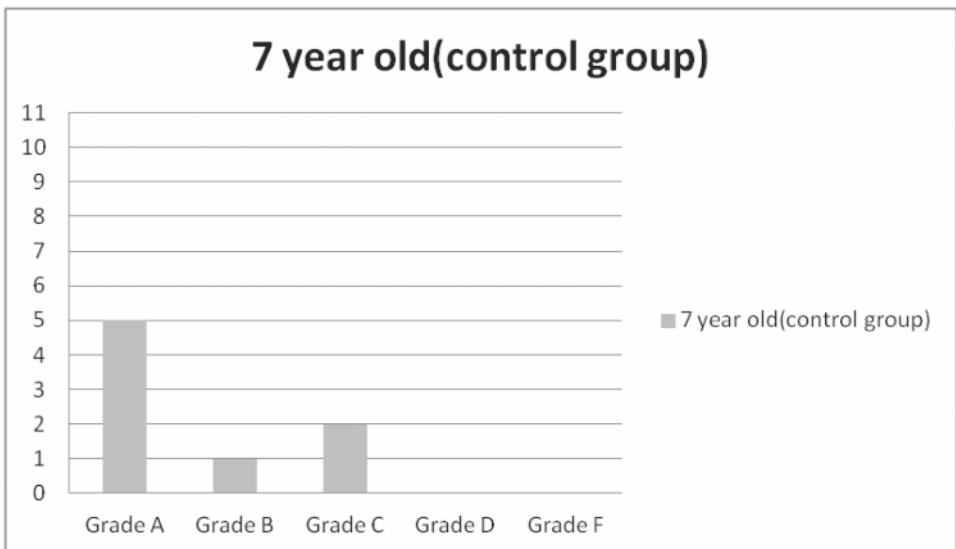

Chart 2: Seven year old students (control group)

However, when it comes to the six year old students, the results significantly favored the experimental group. In the experimental group, 75% received an excellent grade (5 = A), 12.5 % received a good grade (3 = C), and 12.5 % received a satisfactory grade (2 = D). The grade point average (on a scale from 1 to 5) for eight students, aged six in the experimental group was 4.37. In the control group, 25 % received an excellent grade (5= A), 25% received a very good grade (4 = B), 37.5 % received a good grade (3 = C), and 12.5 % received a satisfactory grade (2 = D). The grade point average (on a scale from 1 to 5) for the eight control group participants aged 6 was 3.62. The provided results strongly favored the use of self correction technique for young learners.

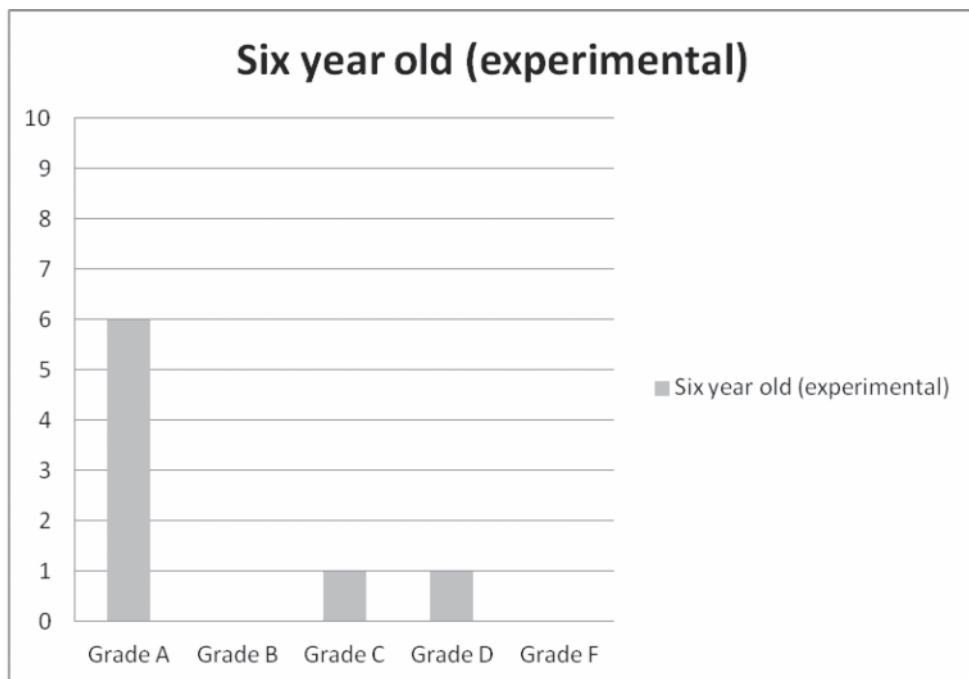

Chart 3: Six year old students (experimental group)

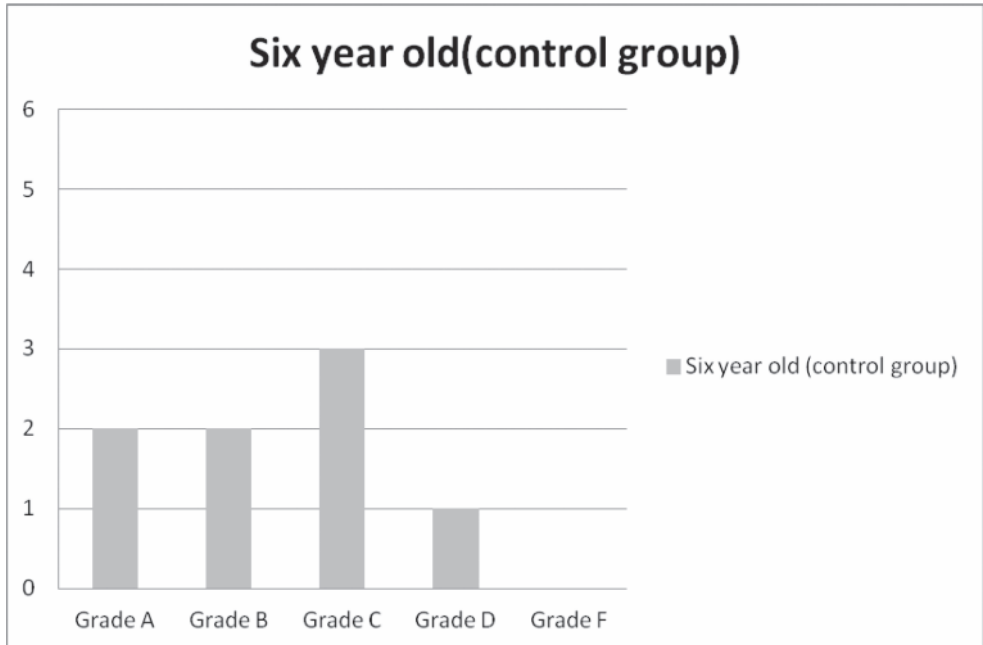

Chart 4: Six year old students (control group)

Gender is another factor which provided interesting data for the analysis. The boys from the experimental group tended to perform slightly better than the boys from the control group. In the experimental group, there were 62.5% of the participants with As, as well as 25 % of them with Bs. Moreover, 12.5% of them received Cs. The grade point average (on a scale from 1 to 5) for eight male children in the experimental group was 4.50. In the control group, on the other hand, there were 50 % of them with As, 37.5% of them received Bs, and 12.5 % who received Cs. The grade point average (on a scale from 1 to 5) for eight male children in the control group was 4.37.

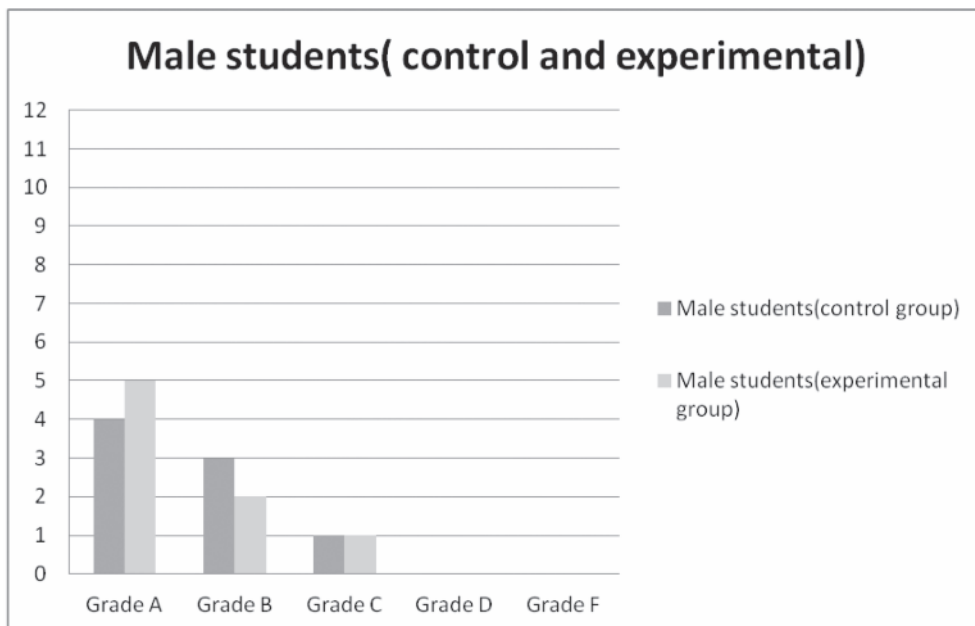

Chart 5: Male students (control and experimental group)

However, with the female students, the results were somewhat different and the gap was even wider. In the experimental group, 62.5% received As, while 12.5 % received Bs, as well as 12.5% who received Cs and 12.5% who received Ds. The grade point average for eight female children in the experimental group was 4.25. These results were better than the results of female children in the control group, where 37.5% received As, 50% received Cs, and 12.5 % percent received Ds. The grade point average for eight female children in the control group was 3.62.

Therefore, it can be concluded that the male and female students from the experimental group played a prominent role in determining the potential impact of the self-correction technique. While the male students, who were a part of the experimental group performed slightly better than their peers in the control group, the female students from the experimental group performed significantly better than the female students from the control group.

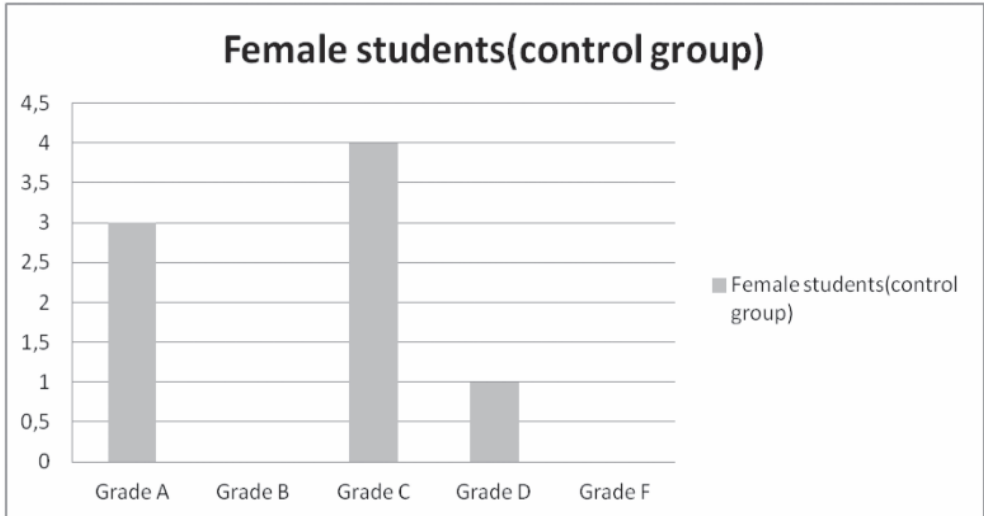

Chart 6: Female students (control group)

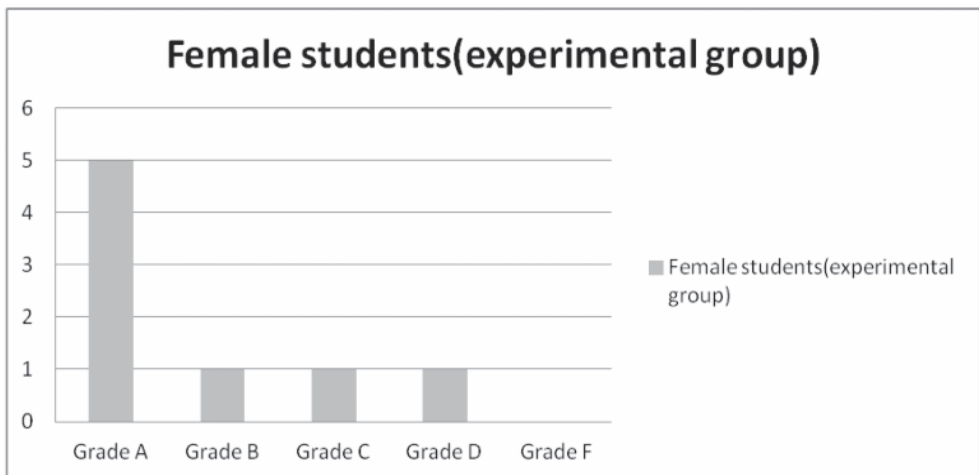

Chart 7: Female students (experimental group)

The overall student success favored the experimental group and the impact of the self-correction technique to a certain extent. In the experimental group, 62.5% of the students received As, 18.7% received Bs, and 12.5 % received Cs. There were, additionally, 6.25% of the students with Ds. The grade point average (on a scale from 1 to 5) for the nineteen students in the experimental group was 4.37. When it comes

to the control group, 43.75% received As, 18.75 % received Bs and 31.7 % of them received Cs. There were 6.25% of the students who received Ds. The grade point average (on a scale from 1 to 5) for the sixteen students in the control group was 4.0.

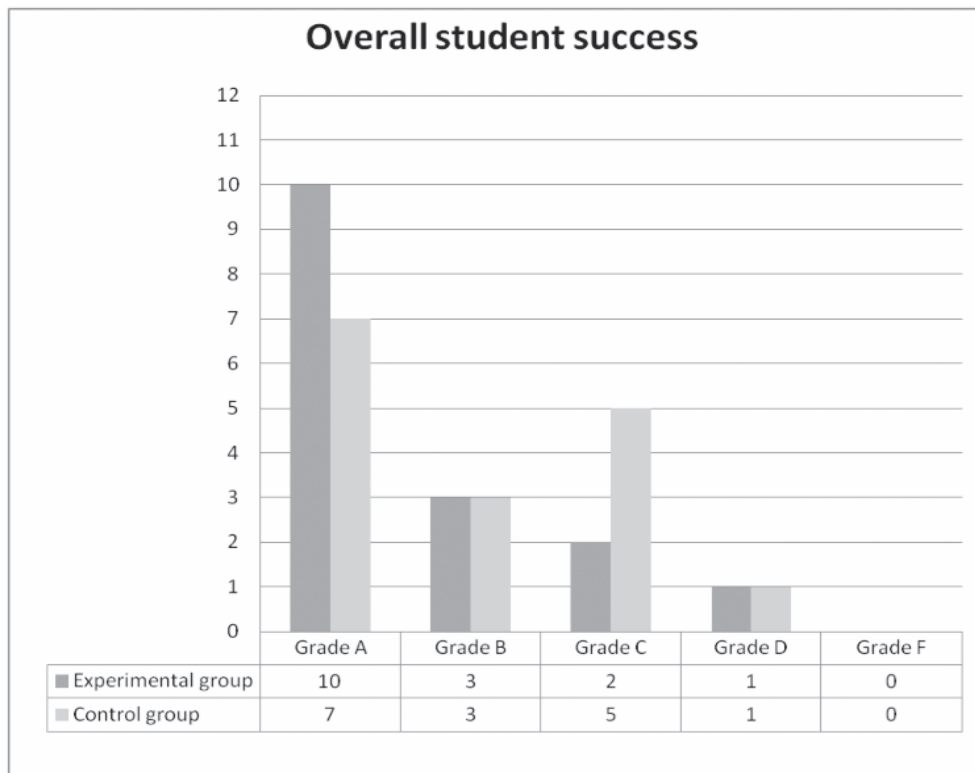

Chart 8: Overall student success

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

This paper set out to prove whether the self-correction technique can potentially influence and improve the children’s pronunciation of particular vocabulary items and basic sentences in a better way than by being directly corrected by the teacher. Additionally, this paper set out to prove how proper treatment of these errors can facilitate young learners’ second language acquisition. Based on the findings, it can easily be concluded that the biggest impact of the self-correction technique was on six year old children when it comes to age, and female students when it comes to

gender, considering the fact that they performed significantly better than their peers from the control group. Consequently, six year old female students seem to have benefited the most by the self-correction technique introduced by the teacher. Additionally the success of the experimental group was substantiated by the overall success of the students which favoured the students who were exposed to the self correction technique. However, considering the fact that this is a very small sample (32 students in total), further research is needed to substantiate the claim that the self-correction technique is, in fact, the best possible solution for error correction at the early school age. Further research should include higher number of early school age students over a longer period of time (if needed), focusing on the correct pronunciation of phrases with the inclusion of longer sentences and not just the selected vocabulary items. Additionally, the research should include the productive skills of writing and speaking at a very basic level, which would provide a suitable error-making environment. This would enable the students to make a significant amount of errors and, consequently, thrive when being exposed to the self-correction technique. Students could potentially prepare brief presentations (writing or speaking) about a particular topic, with the newly acquired vocabulary (*i.e. daily activities*), where the teacher could attempt to prove that the self-correction technique is the obvious choice for error correction, as the students who teach themselves will benefit more from it than the students who were exposed to the teacher-student correction.

LITERATURE:

1. Brown, Douglas H. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching (5th Edition)*. New York: Pearson.
2. Edge, Julian (1989). *Mistakes and Correction*. Harlow/New York: Longman.
3. Harmer, Jeremy (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Harlow: Pearson.
4. James, Carl (1998). *Errors in Language Learning and Use - Exploring Error Analysis*. Harlow: Longman.
5. Scrivener, Jim (2005). *Learning Teaching: A Guidebook for English Language Teachers (2nd Edition)*. Oxford: Macmillan.

GREŠKE I NJIHOVO TRETIRANJE KOD UČENIKA RANE ŠKOLSKE DOBI

Sažetak

Greške su sastavni dio u procesu razvoja djeteta. Učenici rane školske dobi i njihov proces usvajanja drugog stranog jezika u tom pogledu nisu izuzetak. Preuzimanje rizika i jezičko eksperimentisanje mogu voditi do različitih tipova grešaka, koje, ukoliko su adekvatno ispravljene, imaju potencijal da u konačnici kod učenika proizvedu prijeko potrebni napredak. Učenici u ranoj školskoj dobi vole istraživati svijet stranog jezika i vole biti aktivno uključeni u proces razmišljanja. Na taj način, oni sami mogu doći do odgovora, umjesto da im nastavnik da odgovore na licu mjesta. Ovakav tip izazovnog i u isto vrijeme stimulirajućeg okruženja je savršeno prikladan za usvajanje vokabulara, rečeničnih konstrukcija, kao i za poboljšanje izgovora. Stoga, cilj ovog rada je da propita da li različite metode tehnika samoispravljanja mogu, u konačnici, uticati na izgovor određenih jedinica vokabulara kao i osnovnih rečenica i eventualno ih poboljšati na uspješniji način u poređenju sa direktnom ispravkom od strane nastavnika. Dodatno, cilj ovog rada je da pokaže kako pravilno tretiranje ovih grešaka može olakšati proces usvajanja stranog jezika kod učenika rane školske dobi.

Ključne riječi: učenici rane školske dobi; greške; samoispravljanje; ispravljanje od strane nastavnika; tretiranje grešaka; izgovor; usvajanje stranog jezika

Adresa autora

Authors' address

Damir Husanović

JU Osnovna škola "Teočak"

damirhusanovic1@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Melinda Botalić, Edina Nurikić

MUŠKARAC ZAROBLJEN U “MUŠKOJ KUTIJI” - (PRE)MOĆ MUŠKOG
RODA OSLIKANA U PRIPOVIJETKAMA “PJESMA ZA REDIFU”
(REDIFE’YE GÜZELLEME) FÜRÜZAN I “IMA JEDNA CRKVA
U HARPUTU” (HARPUT’TA VAR BIR KILISE) ERENDIZ ATASÜ /
MAN TRAPPED IN “THE MAN BOX” - POWER OF MALE GENDER
PRESENTED IN THE STORIES OF “A POEM FOR REDIFE” (REDIFE’YE
GÜZELLEME) BY FÜRÜZAN AND “THERE IS ONE CHURCH IN
HARPUT” (HARPUT’TA VAR BIR KILISE) BY ERENDIZ ATAS 105

UDK 821.512.161-34
305-055.2

Primljeno: 10. 10. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Melinda Botalić, Edina Nurikić

MUŠKARAC ZAROBLJEN U "MUŠKOJ KUTIJI" - (PRE)MOĆ MUŠKOG RODA OSLIKANA U PRIPOVIJETKAMA "PJESMA ZA REDIFU" (*REDIFE'YE GÜZELLEME*) FÜRUZAN I "IMA JEDNA CRKVA U HARPUTU" (*HARPUT'TA VAR BIR KILISE*) ERENDİZ ATASÜ

Unutar tradicionalnog poimanja porodice i rodnih uloga, muškarac se smatra hraniteljem i predstavlja sponu s javnim svijetom. Patrijarhat koji muškarcima pripisuje superiornost, te nameće određene kodekse ponašanja i odgovornosti unutar društva i porodice dodjeljujući im, isto kao i ženama, uloge zasnovane na rodnoj podijeljenosti, vrši pritisak i na muški rod sputavajući ga stereotipnim obrascem ponašanja. Nadmoćan položaj muškarca, koji mu se dodjeljuje pri samom rođenju, te razvija kroz cijeli život, društveno je uslovljen, a društveno poželjno ponašanje koje insistira na „muškosti“ osuđuje svako odstupanje od norme. Upravo o ovome su u svojim pripovijetkama pisale turske spisateljice Füzuzan i Erendiz Atasü. Čitav spektar ponašanja koja se, od ranog djetinjstva, nameću muškarcu, normotvoran je i on ga mora poštovati, jer bi u suprotnom izdao porodicu i vlastitu muškost, a taj teret i sprega koju mu nameće patrijarhalno društvo, uslovljavajući rodnim ulogama njegovu „muškost“, predstavlja - u porodici - naučeni obrazac čije se nepoštivanje karakterizira kao devijantno ponašanje odnosno neposluš.

Ključne riječi: rodne uloge; stereotipi; norme; muškost

Izraz „muška kutija“ („The Man Box“) predstavlja skup kulturoloških ideja o muškom identitetu, a muškarci koji se nalaze u „muškoj kutiji“ slijepo slijede norme koje društvo dodjeljuje muškom rodu, jer bi u suprotnome mogli biti percipirani kao nedostatni/nepotpuni muškarci. Koncept maskuliniteta predodređuje muškarca kao zaštitnika, heroja i starješinu patrijarhalne porodice, a ta zaštitnička uloga muškarca, kao i sve ostale rodne uloge determinirane patrijarhalnim normama, izvorište nalaze u porodici. Društveni okviri koji su muškarcima nametnuti kao ideja „muškosti“ vrše pritisak na muški rod tjerajući muškarce da funkcioniraju unutar „muške kutije“, odnosno čine da muški identiteti ne odstupaju od stereotipa koje im nameće okolina.

Patrijarhat koji muškarcima pripisuje superiornost, te nameće određene kodekse ponašanja i odgovornosti unutar društva i porodice dodjeljujući im, isto kao i ženama, uloge zasnovane na rodnoj podijeljenosti, samo prividno obezbjeđuje prednost a zapravo ih sputava stereotipnim obrascem ponašanja (baš kao i ženski rod).

„Ovdje valja potcrtati da su i muškarci, i pritom ne samo homoseksualci, patrijarhalno uslovljeni – i oni su učeni da oslikavaju snagu, izdržljivost, emotivnu suzdržanost, agresivnost, samodovoljnost, natjecateljski duh i teže ka formiranju atletskog tijela, kao personifikacije muškosti. Stoga je muškost, isto toliko opterećena normiranim idealima koliko i ženskost.“ (Bećirbašić 2011: 45)

Štaviše, u slučaju odstupanja od patrijarhalnih normi muškarac se smatra izdajnikom roda ili, u najboljem slučaju, nedostatnim muškarcem, što za posljedicu ima izrugivanje okoline, u nekim sredinama i izopćenje. Predstavljajući osnovni činilac rane socijalizacije veliku ulogu u odgoju djece igra majka koja ih uči doličnom/normalnom ponašanju. U jednom momentu, međutim, socijalizacija muške djece prenosi se na oca, te dječaci počinju posmatrati i oblikovati sebe kroz svoje muške uzore.

Čitav spektar ponašanja koja se, od ranog djetinjstva, nameću muškarcu, normotvoran je i on ga unutar patrijarhalnog konteksta mora poštovati. Unutar tradicionalnog poimanja porodice, muškarac se smatra hraniteljem i predstavlja sponu s javnim svijetom, što je rezultat patrijarhalnog poimanja rodni uloga, dok se majci povjerava briga za djecu. Muški potomci se odgajaju tako da izbjegavaju odgovornost i brigu o djeci, a bell hooks¹ smatra da je „podsticanje ovakve uloge djelimično

¹ Gloria Jean Watkins, poznatija pod pseudonimom *bell hooks* američka je autorka, feministkinja i društvena aktivistkinja. Pseudonim je preuzela od svoje čukunbabe Bell Blair Hooks, a izabrala je da svoje ime i prezime piše malim slovima u znak protesta zato što su njeni preci i pretkinje bili robovi.

poduprto strahom žena da će izgubiti i ovu sferu moći kojom jedino dominiraju, ako se i tu umješaju muškarci“ (usp. hooks 2006: 165). S druge strane, kako hooks dalje naglašava, muškarci neće učestvovati u roditeljstvu sve dok od ranog djetinjstva ne budu učeni da prihvate vrijednost očinske uloge i dok je ne stave u istu ravan s majčinskom.

Međutim, nameće se pitanje da li je to uopće moguće i koliko je potrebno da se izmjene tradicionalne postavke duboko ukorijenjene u svijesti kako muškaraca tako i žena. Vrlo je teško povjerovati da bi se brzo i bezbolno mogli prevazići naučeni obrasci ponašanja po kojima se muškarac određuje svojom ulogom u javnom životu i dužnost mu je izdržavati ženu i djecu te zastupati njihove interese u javnosti, dok je žena određena prema biološkoj funkciji reprodukcije, pa je njen zadatak brinuti se o djeci i muškoj udobnosti u okviru privatnosti porodice.

Dihotomična podjela rodnih uloga uočava se u pripovijetkama savremenih turskih spisateljica Füzuzan i Erendiz Atasü. U Füzuzaninoj pripovijeci *Pjesma za Redifu (Redife'ye Güzelleme)* premoć jednog roda nad drugim, odnosno subordiniran položaj žene/majke oslikava se kroz prestrašenu i povučenu djevojčicu Redifu, i to posebno kroz njen odnos s ocem. Otac Tamir prikazan je kao muškarac koji posjeduje neupitnu društvenu (pre)moć, koja je legitimirana patrijarhalnom kulturom uređenom muško-ženskom binarnošću.

Priča počinje tako što Tamir cijeli dan luta ulicama Istanbula s kćerkom Redifom, nakon čega odlazi kod prijatelja, a sve to čini kako bi se njegova supruga Kadrija mogla poroditi kod kuće i kako njihova kći ne bi svjedočila bolnom prizoru rađanja novog života. Budući da je svijet oko Redife podijeljen na muški i ženski, te da je izrazito stereotipan, tekst promovira strogu (ras)podjelu moći, a Redifina porodica, koja je emigrirala iz Bugarske, jedva uspijeva spajati kraj s krajem.

Na prvi se pogled čini da je odnos oca i kćeri nježan i ispunjen ljubavlju. Međutim, težina i slojevitost očevih osjećaja spram Redife postaje jasnija u kasnijem razvoju priče. Neosporiva je činjenica da Tamir voli svoju kćer, ali je, isto tako, neupitno da on želi nasljednika, što automatski određuje Redifu kao nedovoljnu, *drugu*, manje vrijednu, samo zato što je rođena kao djevojčica/žena koja treba biti u službi muškar(a)ca.

U godinama kada nije ni svjesna svoje rodne (p)određenosti, Redifa je samo nijemi posmatrač događaja oko sebe i ne osjeća da je nepravедno zanemarena. Njena jedina opcija jeste postati dobra supruga i majka, te se u potpunosti podrediti porodici. Školovanje i izlazak u javnu sferu privilegije su još nerođenog muškog potomka, kojeg otac s nestrpljenjem očekuje.

„Školovat ću ga, reče otac djevojčice i s lica mu iščeznu onaj sjetni pogled od maloprije. Učinit ću sve da ga školujem. Nek' bude sposoban razaznati šta znači život.(...) Tačno je da mu se mi možda nećemo dopadati, pa čak ni ja. Ali, ni ne moram. Moja navjeća želja svakako je ta da bude potpora Redifi kad poraste. Naljutio bih se ako bi otišao živjeti negdje drugo nakon što se iškoluje. Jadna Redifa je žensko, odrast će, još i ta bijeda... Uništila bi je. A ako je njen brat, njena krv bude štitio, to je već druga priča. Kako to već čine školovani.“ (Füzuzan, 1973: 202)²

Ova preferencija nastaje na temelju vladajućeg stereotipa da je „sveta“ dužnost majke roditi svome mužu muško dijete, koje obezbjeđuje produženje porodične loze. Glorifikacija muškog djeteta koja je karakteristična za patrijarhalno društvo, pomaže nam i u razumijevanju rodnih odnosa.

„Tačno je da želim sina – rekao je. Ali, ako će raditi za ovu crkavicu kao mi, onda je to loše, jako loše... Nije da ja ne volim svoj posao, već mi je preko glave da ne mogu preživjeti od onog što zaradim. Nismo dobili ništa od ove zemlje. Pošten sam, ne stidim se svoga rada, ali ne želim da mi i sin ima neizvjesnu sudbinu.“ (Füzuzan, 1973: 187)³

U svom muškom potomku, tom dragocjenom falusu, koji sam po sebi jamči uspjeh, Tamir vidi mogućnost kompenzacije vlastitih neuspjeha. S druge strane, muška superiornost nameće, kako smo naglasili u uvodnom dijelu, muškarcima čitavo breme odgovornosti i određene represivne kodekse ponašanja koje moraju ispuniti. Biti „pravi“ muškarac znači i povremeno pokazati svojoj supruzi ko je „glavni“. Tamir je od onih koji ne žele odstupati od zadane društvene norme. Budući glava porodice on se grčevito bori da ne podbaci u toj svojoj ulozi. Isfrustriran je očekivanjima društva, koje smatra svojim glavnim „protivnikom“, a uzrok svih svojih patnji vidi u Kadriji. Potiskuje svoje stvarne i iskrene emocije, ali one s vremena na vrijeme uspijevaju isplivati na površinu, kao u slučaju porodičnog nasilja nakon čega je

² (*'Onu okutacağım-dedi kızın babası, bu sözle deminki dalgın, uzak bakışı gitmişti. Ne yapıp edip okutacağım. Anlasın nedir olan biten dünyamızda. (...) Evet,beğenmeyecek bizi belki ve babasını. İstemem ille beğensin. Lakin, olur derim Redife'ye destek ilerde. İşte bunu isterim en çok. Kızmayalım başka yerlerde gidip durur diye okuyunca. Redife kızdır biçare, büyür erişirse, bir de yoksulluk... Ezilir gider. Kanından birisi erkek kardeşi savunur anca onu. Okumuşlar nasıl savunurlarsa kendilerini.'*)

³ (*'Oğlan olsun isterim- dedi-, doğru. Yalnız bizim gibi bu işlere düşüp muhtaçlanacaksa fena, çok fena... İşimi beğenmemek değil benimkisi, kazandığımla geçinememek bıkkınlığı. Bu memleket bize yaramadı. Gerçi namusumuzdan eksikimiz, utancımız yok ama, oğlum olursa yarını için uykusuz kalsın istemem.'*)

shvatio svoju grešku, ali nema povratka. Njegova kći sjedočila tom nemilom događaju i on će joj se zauvijek urezati u sjećanje da je podsjeća i opominje kako treba šutjeti kada „glava“ porodice govori ili će, u suprotnom, biti fizički kažnjena, što se dogodilo njenoj majci.

Konstruiranje rodnih identiteta, kako vidimo, vuče svoje korijene iz djetinjstva, i u tom je smislu indikativno pokoravanje vladajućim stereotipima.

„Tačno je, udario sam svoju suprugu. Bilo je to prvi put da je tučem. Malena je vidjela to. Dok sam joj tukao majku, zarila je glavu u jastuke u dnu sobe i cijelo je vrijeme ostala u tom položaju.“ (Füruzan, 1973: 197)⁴

Očev neprikosnoveni autoritet zauvijek je zapečatio Redifinu sudbinu, a njeno zatumljeno sebstvo vjerovatno će joj onemogućiti integraciju u vanjski svijet. Robovanje patrijarhalnoj ideologiji utjelovljeno je u svim protagonistima u ovoj priči. Krajnje orodnjena podjela na privatno i javno ogleda se u Tamirovoj borbi da zaradi neki dinar kako bi uspio prehraniti porodicu, dok Kadrija, s druge strane, predstavlja brižnu majku koja je zauzeta kućanskim poslovima i koja je zadužena za produžetak vrste.

Nadalje, glavni junak Tamir predstavljen je u ovoj pripovijeci kao nadmoćniji u svakom pogledu, a Kadriju karakterizira još jedna „ženska“ bolest – „histerija“, zbog koje će biti i fizički kažnjena, i to u poodmaklom stadiju trudnoće. Nemoćna spram situacije u kojoj se njena porodica nalazi, isključena iz donošenja odluka (nije bila njena volja da dosele iz Bugarske), utišana u svom nastojanju da se pokaže i dokaže, tužna, ispijena, mršava i trudna, ona želi izaći iz sjene, ali istina koju će sasuti Tamiru u lice, suviše je bolna da bi mogla proći nekažnjeno.

„Gladni smo – reče ona. Stalno smo gladni. Zar ne vidiš da ništa nemamo? Koliko god radiš, opet nemamo ništa.(...) Mi ne možemo živjeti ovdje. Najbolje da umremo - vikala je. Govorila je upravo ono što sam ja godinama mislio.(...) Da je znala ušutjeti, suzdržao bih se. Ubio sam hljeb u njoj. Ridala je na sav glas.“ (Füruzan, 1973: 197-198)⁵

⁴ ('Vurdum doğru. İlk dövüşüm karımı. Kız da gördü. Gidip odanın ucundaki minderlere gömdü başımı ben anasına vururken. Hep öyle gömük durdu minderlerin içinde.')

⁵ ('Açız' dedi. 'Hep açız' dedi, 'Görmüyor musun, istediğin kadar çalış gene de elde avuçta yok.'(...)' Biz burarlarda yaşamayız. Ölelim... Ölelim' diye bağırıyordu. Benim yıllardır düşündüklerimi söylüyordu.(...) Bağırmasını bitireydi ellerimi tutardım. Vurdum vurdum...Kana kana ağladı.')

Normotvorni muški svijet i nepomirljiva dvojnost muško-ženskih svjetova doveli su Tamira do toga da postupa po principu kakav mu je patrijarhat nametnuo, odnosno prema očekivanjima društva spram muškog subjekta. Bez obzira na to što on vremenom uviđa svoju grešku i što žali zbog svojih postupaka, činjenica je da će Redifa zauvijek nositi pečat prošlosti i da neće moći premostiti doživljenu traumu koja ju je rodno odredila.

Poput Füzuzan, i autorica Erendiz Atasü u svojim je pripovijetkama ustupila mjesto muškarcima i njihovim rodnim ulogama, ali, također, u znatno manjoj mjeri u odnosu na ženske likove.

Nametnuti model razmišljanja i ponašanja predstavlja podjednak teret i ženama i muškarcima, ali s jednom bitnom razlikom, a to je da se muškarcima ne može osporiti dominacija unutar patrijarhalnog društva.

Preferencija rađanja muškog djeteta, što ga stavlja u (nad)moćan položaj od samog rođenja, proizvod je društvenih normi koje su glavni krivac za način na koji konceptualiziramo prije svega rod, a onda i maskulinitet, odnosno feminitet. Razdvajanje muškog svijeta od ženskoga, postojanje stereotipa kao pokazatelja tradicionalne vrijednosti društva, kao i različitih očekivanja od muškog/ženskog djeteta, dominantni su tematski motivi u priči "**Ima jedna crkva u Harputu**" (*Harput'ta Var Bir Kilise*).

U perspektivi sjećanja na boravak u Harputu i na majstora Simona, ispituje se smisao hegemonijske prakse u formiranju diskursa ideologije, utkanog u mrežu društvenih konvencija, odnosno njihov odraz na pojedinca. Atasü ovdje preispituje niz binarizama i hijerarhija vrijednosti povezanih s njihovim funkcioniranjem. Iako priču pripovijeda žena, to jest doktorica koja se po službenoj dužnosti obrela u Harputu, centralna figura pripovijetke jeste majstor Simon, tačnije njegov život i odnosi unutar porodice.

Priča počinje prizivanjem sjećanja na Harput, na mladost, i na restoran starog majstora Simona. Otuđena samim dolaskom u Harput, pripovjedačica počinje pomnije promatrati stvari i ljude oko sebe, te sticajem okolnosti upoznaje ovog starca, koji ju je zaintrigirao svojom osobnošću. Simon koji zbog moždanog udara dolazi u bolnicu, gdje ga ona prvi put susreće, pokazuje otpor zbog činjenice da će ga pregledati doktorica, to jest žena.

Budući da patrijarhat, kako je već poznato, određuje rodne uloge za žene i za muškarce polazeći od bioloških spolnih funkcija, ženama se nameće kućni život, udaja, rađanje, potčinjenost svima i u svakom smislu, dok se muškarcima dodjeljuje vladavina javnom sferom, što podstiče i majstora Simona da sumnja u njene

intelektualne sposobnosti. Međutim, on joj, ipak, dozvoljava da ga pregleda jer ne želi, kako to sam kaže, biti nekulturan. Naime, muška intelektualna dominacija doprinosi tome da se žena osjeća manje vrijednom. Nadalje, potvrda njene sposobnosti očituje se u njegovom izliječenju, što je djelimično osujetilo intelektualnu dominaciju kao definirajući kriterij muškosti, a oni se uskoro počinju družiti i privatno.

Borbom za vlastitu afirmaciju i svoje mjesto pod "muškim" suncem, mlada doktorica svjedoči o sposobnosti žene da promišlja sopstveni identitet unutar/izvan zadatah rodnihi okvira i društvenih ograničenja s kojima se susreće. Intelektualka, pri tom i neudata, odbija da se odrekne sebe, te se u jednoj zabačenoj kasabi susreće sa starim Simonom, katolikom, posljednjim od svoje loze koji je ostao živjeti tu. Dvije *drugosti*, njena i njegova, udružuju snage i kroz duge razgovore postaju dobri prijatelji bez obzira na to što su naizgled nespojivi.

Pripovjedačka svijest ide u pravcu rodnoga, liminalnosti, *drugoga*, tačnije onoga isključenog iz društvenog poretka, u pravcu nje kao žene i njega kao pripadnika druge vjere, te ih zbližava ono zbog čega su, zapravo, otuđeni. Ona u njemu vidi očinsku figuru, on u njoj kćer koje se odrekao. Ona intelektualka – predstavnica manjine unutar patrijarhalnog društva, on katolik – predstavnik religijske manjine u Turskoj.

Ustvari, pripovjedačica ni ne zna šta ju je privuklo tom čovjeku kojeg opisuje kao utjelovljenje svega onoga što ona mrzi – grub je, sebičan i voli naređivati. On, majstor Simon, dao je djeci turska imena, sinu – Demir, a kćeri Sevgi (Ljubav, op.a.), i ostao je živjeti u Harputu i kada su svi drugi katolici otišli, prihvatio je snahu Turkinju kao rođenu kćer, ali se, ipak, odrekao svoje kćeri zato što se udala za muslimana. Ovako nešto možda jeste kontradiktorno, ali je za njega sasvim opravdano s obzirom na dvostruka mjerila koja vrijede za muškarce i žene u društvu u kojem je on odrastao i u kojem egzistira.

“ - Dobro, ali šta ti je to kći uradila? Čak joj ni ime ne možeš izgovoriti.

Simon je sebi napunio ogromnu čašu rakije.

- Zašto šutiš, Simone? Šta ti je kći zgriješila? Kako se zove, reci mi...?

- Dao samo joj ime Sevgi - reče Simon.

- Sevgi.... Pa dobro, šta je to Sevgi uradila?

- Udala se za Turčina - potišteno odgovori Simon gledajući u pod. (...)

- Ali, i sin ti je učinio isto... Ti voliš svoju snahu... Tako si mi govorio...

- Tako je, da ne lažem....

- Pa dobro, šta je onda krivica tvoje kćeri?
- Ona je žensko – ljutito reče Simon.” (Atasü, 2011: 47-48)⁶

O svojoj supruzi – koju je, kako tekst implicira, ko zna koliko puta pretukao u mladosti – on govori kao o nekoj ličnoj stvari, koja mu je godinama u posjedu i na koju je navikao. Licemjerni moral kolektiva/pojedinca zrcali se na primjeru Sevgi, koje se majstor Simon odrekao deset godina ranije jer remeti sistem, pa se, shodno tome, u tekstu prožimaju pretpostavke i predrasude. Ona je postala prezrena jer se usudila suprotstaviti vladajućoj hegemoniji.

Ona je narušila patrocetrički spokoj, osuđena je na izgnanstvo i odbijanje, te ne može biti dio poretka zato što je ženski rod sveden na funkciju (re)prezentiranja misli simboličkog subjekta.

Odnos otac – kći zapravo i ne postoji jer je to bila odluka (nad)moćnog oca, ali je ovaj čin narušio je i odnos majka – kći, zbog čega obje pate. Ipak, one ne mogu promijeniti to zato što im okoštala misaona društvena struktura ne ostavlja pravo na izbor. Simonova stara i bolesna supruga, koja je godinama nijemo podnosila njegovu volju, predosjećá smrt i traži od njega dopuštenje da Sevgi dođe u Harput ili da ona ode k njoj.

Uprkos tome što i sam priznaje doktorici da mu kći nedostaje, povrijeđeni ponos jači je od želje za susretom s njom. Supruga, čuvarica tradicije i odgajateljica, koju Simon naziva neprijateljem, podbacila je u svakoj svojoj ulozi i nije zaslužila njegov respekt. I poslije mnogo neprospavanih noći u kojima je pokušavao da svede račune, Simon opstruira njihov susret, jer bi, u suprotnom i on, muškarac i glava porodice, izgubio svoj vlastiti identitet i prestao biti Simon.

On predstavlja stvarnog, strogog, patrijarhalnog, ponosnog, konzervativnog oca i supruga, ali utjelovljuje i funkciju kroz koju simbolički otac djeluje i zrcali svjetonazor cijelog jednog kolektiva. Neosporan očinski autoritet, kakav vidimo u ovoj priči, nužno upućuje na žrtvu, a u ovom su slučaju svi žrtve: kći, majka, pa i sam otac. Određeni muškim rodnim ulogama, muškarci bivaju unaprijed podešen “proizvod” okoline, a svako odstupanje od zadane norme biva automatski kažnjivo i osuđeno na propast. Priča u samoj konačnici za rezultat ima (auto)destrukciju, u kojoj svi gube.

⁶ (‘ “Peki, ama ne yapti kızın sana? Adımı bile ağyına almıyorsun!” Simon kendisine kocaman bir bardak rakı doldurdu. “Niye susuyorsun Simon Usta? Nedir kızının suçu? Hem adı ne, söyle...” “ ‘Sevgi’ koydum adını,” dedi Simon. “Sevgi ... Ne yapti peki, Sevgi?” “Bir Türk’le evlendi,” dedi Simon, gözleri yerde, sesi hiç özel tını taşımadan....(...) “Ama oğlun da aynı şeyi yapmış. Ve sen gelinini seviyorsun.... Öyle söyledin bana...” “Öyledir. Bende yalan yok...” “Peki, kızının suçu ne?” “O kızdır,” dedi Simon, keskin bir sesle.”)

I doktorica i Simon pripadnici su manjinskoga. On pokušava očuvati poredak, a ona nastoji promijeniti ga, ali oboje na kraju ostaju iznevjerenih očekivanja.

Polazna osnova u feminističkoj teoriji i kritici kada je u pitanju brak i porodica, tiče se rodne (ne)ravnopravnosti, odnosno uloga koje se dodjeljuju muškarcima i ženama u braku. Autoritet oca/muža (gdje se muškarac *a priori* smatra nadmoćnim) nedvojbeno dovodi do nejednakih odnosa moći. Između ostaloga, to bi značilo da društvo dopušta muškarcu da bude nasilnik, pri čemu je žena žrtva, koja treba šutjeti, trpjeti i udovoljavati mu na svaki mogući način. U vezi s tim, dolazi se do zaključka da je nasilje rodno određeno, te predstavlja problem i posljedicu muškosti. Dakle, „društvo dozvoljava obrazac nasilnik/žrtva“ (usp. Vasiljević, 2012: 125), a rodno zasnovano nasilje i brak izvor su toga i doprinose tome da žena kao nepromjenjiva datost prihvata taj „udobni koncentracioni logor“, kako ga Betty Friedan naziva. Zbog toga nastavlja trpjeti agresivno ponašanje svoga/svojih muškar(a)ca (oca/brata/supruga).

„Baveći se istraživanjem uzroka nasilja u porodici, feminističke teoretičarke i praktičarke posmatrale su brak kao okvir u kojem se sprovodi najveće nasilje nad ženama, ugrađeno u same njegove temelje. Jedno od najradikalnijih tumačenja ove postavke svakako je teza Žermejn Grir (Germaine Greer), koja smatra da je primarni odnos muškaraca i žena – mržnja.“ (Vasiljević, 2012: 130)

Agresivno i nasilničko ponašanje muškaraca nad ženama prikazano u ovim pripovijetkama, i to samo zato što su fizički jači spol, predstavlja demonstraciju sile kojom se pokušava pokazati ko je autoritet i apsolutni vladar.

Kao što se može uočiti, Erendiz Atasü u svojim pripovijetkama nerijetko tematizira rodno koncipirano nasilje, a na taj način pokušava izraziti svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem u državi, te osvijestiti žene koje su žrtve (porodičnog) nasilja.

Dakle, *zakon oca* temelji se na poimanju muškaraca i žena kroz razne dihotomije kao što su racionalno-emocionalno, aktivno-pasivno, nadmoć-nemoć i sl., gdje se dvojne rodne metafore javljaju kao jednom zauvijek zadate norme, a rodni stereotipi kao poželjni modeli muškosti i ženskosti, te se svi ženski identiteti grade u odnosu na muškarce, dok se na temelju ove opreke, muški i ženski rod postavljaju jedno naspram drugoga, i to sa svim pripadajućim rodnim ulogama.

Rodne uloge koje se pripisuju određenom spolu kao zbir ponašanja, obaveza i očekivanja produkt su dominantnog patrijarhata. Neravnoteže bračnih uloga, između

ostaloga, vjerovatno svoj korijen imaju i u disproporcionalnoj raspodjeli moći, te ekonomskom privređivanju, gdje je muškarac apsolutno dominantan, a žena nepravedno subordinirana. Uobičajena podjela poslova koja podrazumijeva da žena brine o kući i djeci, a da muškarci zarađuju, zapravo jeste rezultat onoga što društvo očekuje od nas.

Na osnovu navedenih opisa muškaraca koji se susreću u ovim pripovjetkama, dolazi se do zaključka da je muškarcima, bez obzira na društveni stalež i stepen obrazovanja, onemogućeno usvajanje drugačijeg obrasca ponašanja od onoga naučenoga u porodici, a istovremeno duboko ukorijenjenoga u sam patrijarhalni sistem na kome počiva cijelo društvo.

Žene su, dakle, marginalizirane i viktimizirane, a njihova se vrijednost očituje u reproduktivnoj ulozi, prvenstveno zato što su tu da produže vrstu. Shodno tome, žene su vlasništvo muškarca unutar sopstvene porodice, što je opet znak apsolutne muške moći, i što, s druge strane, vodi do fizičkog nasilja.

U svjetlu toga, tradicionalno i društveno zadati uzusi po kojima se u „svetoj“ instituciji braka tretira žena, i po kojima se, u totalnom opozitu, percipira muškarac, doveli su i do nejednakih odnosa moći.

Rod kao jedna od temeljnih dimenzija na kojima se konstruira društvo, gdje su muškarci povezani s ulogom privređivanja, a žene s ulogom majke i domaćice, direktni je krivac neravnopravnosti spolova odnosno subordiniranog položaja žene.

Muški junaci u analiziranim pripovjetkama nisu intelektualno nadmoćni, ali je prepoznatljiva izražena asimetričnost spolova budući da im društveno uređenje povlađuje određeno ponašanje u odnosu na žene. Ženska inferiornost i muška superiornost rezultat su patrijarhalnog koncepta društva, a svijest o vlastitoj društvenoj ulozi unaprijed je podešen proizvod nastao na temelju orodnjenog poimanja svijeta uopće.

Obje autorice smještaju žene u strogu patrijarhalnu sredinu, čime naglašavaju dvostruka mjerila i neravnotežu u muško-ženskim odnosima unutar rodnihih stereotipa. U ovim pripovijetkama patrijarhalni diskurs pokorava i obespravljuje žene, a muški imperativ sankcionira njihovo rodno prekoračenje koje je nepoželjno u društvu. Borba s „vjetrenjačama“ ženskih likova zrcali se i u strogoj podjeli rodnihih uloga kao glavnom pokazatelju odnosa moći u turskom društvu.

Dominantna (muška) grupa tvori niz stereotipa, po kojima se muškarcima dodjeljuju određena prava i vrijednosti, bez mogućnosti njihovog razmatranja, a bespogovorno pristajanje žena na „zakon jačega“ nalazi se u osnovi obje pripovijetke.

LITERATURA

1. Akatlı, Füsün (2009), "Türk Öykücülüğünde Bir Vazgeçilmezi: Füruzan", u: *Füruzan Diye Bir Öykü*, YKY, İstanbul
2. Altındal, Aytunç (1980), *Türkiye'de Kadın*, Havas Yay., İstanbul
3. Andaç, Feridun (2000), "Füruzan'ın Öykü Dünyasına Bakış", u: *Edebiyatımızın Yol Haritası*, Can Yayınları, İstanbul, (195-207)
4. Arat, Necla (2010), *Feminizmin ABC'si*, SAY, 2. Baskı, İstanbul
5. Arat, Necla (1986), *Kadın Sorunu*, SAY, 2. Baskı, İstanbul
6. Arat, Necla (1995), *Türkiye'de Kadın Olgusu*, SAY, 2. Baskı, İstanbul
7. Atasü, Erendiz (2009), *Bilinçle Beden Arasındaki Uzaklık*, Everest Yayınları, İstanbul
8. Atasü, Erendiz (2003), *İmgelerin İz*, Can Yayınları, İstanbul
9. Atasü, Erendiz (2001), *Kadınlığım, Yazarlığım, Yurdum*, Bilgi Yayınevi, Ankara
10. Andaç, Feridun (2000), "Füruzan'ın Öykü Dünyasına Bakış", *Edebiyatımızın Yol Haritası*, Can Yayınları, İstanbul, 195–207.
11. Ayhan, Ece (2009), „Parasız Yatılı'nın Yazarı Füruzan'la Bir Konuşma“, u: *Füruzan Diye Bir Öykü*, YKY, İstanbul
12. Babić-Avdispahić, Jasminka (2004), "Feminizam, etika i politika", *Izazovi feminizma*, Forum Bosnae, sv. 26, Sarajevo, 191–247.
13. Bećirbašić, Belma (2011), *Tijelo, ženskost i moć, upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo
14. Blagojević, Marina (2000), „Mizoginija : nevidljivi uzroci, bolne posledice“, u: *Mapiranje mizoginije: diskursi i prakse*, I tom, Beograd
15. Bogdanović, Marina (2002), "Mitovi koji podržavaju nasilje", u: *Mapiranje mizoginije, I deo*, AŽIN, Beograd
16. Butler, Judith (2000), *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta* (prevela Mirjana Paić - Jurinić), *Ženska infoteka*, Zagreb
17. Butler, Judith (2005), *Raščinjavanje roda* (prevela Jasmina Husanović), *Šahinpašić*, Sarajevo
18. huks, bell (1997), „Uzvatiti reč – govor žene feministkinje, govor crnkinje“, (prev. Ana Gorobinski), u: *Profemina*, Broj 9/10, 267–302.
19. Katnić-Bakaršić, Marina (2004), "Jezik i (de)konstrukcija roda", *Izazovi feminizma*, Forum Bosnae, sv. 26, Sarajevo, 69–116.

20. Vasiljević, Lidija (2012), "Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva", u: *Neko je rekao feminizam?, Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, SOC, 4. dopunjeno izdanje, Sarajevo.
21. Yücel, Tahsin (2009), "Daha İlk Kitabında Kuralları Bozmuştu", u: *Füruzan Diye Bir Öykü*, YKY, İstanbul.

IZVORI

1. Atasü, Erendiz (2011), *Kadınlar da Vardır*, 4. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul.
2. Füruzan (1973), *Benim Sinemalarım*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.

MAN TRAPPED IN "THE MAN BOX" - POWER OF MALE GENDER PRESENTED IN THE STORIES OF "A POEM FOR REDIFE" (REDIFE'YE GÜZELLEME) BY FÜRUZAN AND "THERE IS ONE CHURCH IN HARPUT" (HARPUT'TA VAR BIR KILISE) BY ERENDİZ ATASÜ

Summary:

A man is considered to be a nutritionist and a public relation to the world, which is a result of patriarchal perception of gender roles, within a traditional family perception. Patriarchs who attribute superiority to men and impose certain codes of conduct and responsibility within society and family by giving men, as well as women, a role based on gender division, puts pressure on the male sex by stifling it with a sterile pattern of behavior. The superior position of a man, given to him at birth and developed throughout his life, is socially conditional, and the socially desirable behavior, that insists on "manhood", condemns any deviation from this norm. Exactly this, is the theme of Füzuzan's and Erendiz Atasü's narratives, which are the subject of this paper. The whole spectrum of behavior that has been imposed on a man since his early childhood is normal and he has to respect it because otherwise he would betray his family and his own masculinity. That same burden and the relationship that the patriarchal society imposes on him, stigmatizing the role of his "masculinity" in the family – is a learned pattern, and disrespecting it, is characterized as deviant behavior or disobedience.

Key words: gender roles; stereotypes; norms; masculinity

Adresa autora

Authors' address

Melinda Botalić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

melinda.botalic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KULTURALNE STUDIJE

Sarina Bakić, Ehlimana Spahić

UNAPREĐENJE KULTURNE POLITIKE U KONTEKSTU RAZVOJA
BOSNE I HERCEGOVINE / IMPROVING THE CULTURAL
POLICY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 121

Dragana R. Mašović

PROCES RADIKALIZACIJE LIČNOSTI U PRAVCU OBOŽENJA ILI
RAZBOŽENJA SAMOUBILAČKOG TERORISTE (ISTORIJA SLUČAJA:
“TERORISTA” DŽONA APDAJKA) / THE PROCESS OF
PERSONALITY RADICALIZATION REGARDING RE-DEIFICATION
OR DE-DEIFICATION OF A SUICIDAL TERRORIST (CASE HISTORY:
JOHN UPDIKE’S “THE TERRORIST”) 141

UDK 316.7(497.6)

Primljeno: 01. 06. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Sarina Bakić, Ehlimana Spahić

UNAPREĐENJE KULTURNE POLITIKE U KONTEKSTU RAZVOJA BOSNE I HERCEGOVINE

Nezavidan položaj kulture u bosanskohercegovačkom društvu predstavlja značajan problem, čijem rješavanju je nužno pristupiti sistemski, planski i stratejski. Uzimajući u obzir položaj kulture i umjetnosti u bosanskohercegovačkom društvu, evidentan je nedostatak interesa ključnih aktera (vlasti, umjetnici i naučna zajednica) za ozbiljnim promišljanjem ove problematike. Specifična pravno-politička organizacija države, kao i sistem podijeljenih nadležnosti dodatno kompliciraju kreiranje adekvatnog okvira za donošenje i implementiranje kulturne politike. U tom kontekstu, autorice naglašavaju važnost kulturne politike i njenog doprinosa u razvoju bosanskohercegovačkog društva, naročito u kontekstu EU integracija.

Ključne riječi: kultura; kulturna politika; ekonomski razvoj; socijalni razvoj; EU integracije

UVOD

Svaka kulturna politika koja nastoji da se rukovodi načelima demokratizacije kulture podrazumijeva, osmišljava i sprovodi kulturne akcije koje imaju za cilj da najvećem broju građana omoguće zadovoljenje individualnih kulturnih potreba. Država, kao nosilac takve kulturne politike, donosi zakonske akte, osniva ustanove, uvodi metode planiranja i programiranja kulturnog usmjerenja ili „kulturnog inženjeringa“ (Mollard 2000) koje ne samo da kulturne sadržaje čine dostupnim, već u isto vrijeme, svojim sadržajem utiču na formiranje svijesti i ponašanja potencijalnih konzumenata. Kulturna politika jedne države u velikoj mjeri predstavlja refleksiju odnosa političkog sistema prema pojedincu te reprezentuje osnovne vrijednosti koje u konkretnom društvu preovladavaju. S tim u vezi, a prema Throsbyju, društvene okolnosti ekonomsko-kulturnim nivoom uslovljavaju i vrstu i obim kulturnih sadržaja (Throsby 2012: 90). Političke stranke na vlasti u svakoj državi, odnosno grupe koje u njeno ime vrši vlast, veličaju postojeći sistem vrijednosti, svoju istinu i svoje norme prikazuje kao vječne, namećući svojim građanima poštovanje svega toga (Throsby 2012: 91-92). Zato je proučavanje socio-kulturne realnosti nekog istorijskog vremena, pa samim tim i kulturne politike, neodvojivo od proučavanja cjelokupnih ekonomskih, društvenih, institucionalnih, socioloških i psiholoških, ali i političkih aspekata specifičnog društva.

Imajući u vidu prethodne opservacije, nužno je istaći da kreiranje adekvatne kulturne politike, uz njeno logičko i funkcionalno povezivanje sa ostalim društvenim sistemima, stvara osnovu za socijalni i ekonomski razvoj. Neosporno je da kultura, kulturne i kreativne industrije mogu biti okosnice lokalnog i regionalnog razvoja. Ovu činjenicu prepoznala je EU, te je kreirala adekvatan regulatorni, institucionalni i programski okvir sa ciljem razvoja kulture i spomenutih industrija. Uzimajući u obzir da Bosna i Hercegovina teži integraciji u EU, spomenuti okviri mogu biti korisne smjernice za pripremu cjelovite kulturne politike, u kojoj će kreativne i kulturne industrije imati značajno mjesto.

1. AKTUELNA POZICIJE KULTURE I KULTURNE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosanskohercegovačko društvo jeste dobar primjer nesnalaženja unutar različitih tendencija koje karakterišu savremene procese u kulturi. Teškoće nećemo naći samo

u komplikovanom političkom uređenju države, različitim ideološkim opterećenjima ili različitim političkim preferencijama. Suočenosť sa posljedicama rata, siromaštvom velikog dijela građana, ekonomskim i kulturnim zaostajanjem, nepismenošću, te strahom od ‘drugog’ i ‘drugačijeg’, dodatno usložnjava nimalo jednostavan bosanskohercegovački kulturni kontekst. Veći dio kulture u Bosni i Hercegovini, prvenstveno komercijalni segmenti kulture, su bez postojanog kulturnog značenja i izražene tendencije ka razvijanju kulturne svijesti (Bakić, 2013). Ovakva atmosfera, vještački izazvana i vještački održavana, zamagljuje i devalvira autentične kulturne vrijednosti, a sama se, bez duhovnog rizika i stvaralačke odgovornosti, nameće kao dominantna unutar bosanskohercegovačkog kulturnog horizonta. Ratne i poslijeratne godine su obilježene svojevrsnom „kulturnom kataklizmom“, čije bi se dimenzije i dugoročne katastrofalne posljedice tek trebale ozbiljno ispitivati i istraživati. Različite analize i istraživanja su uglavnom obuhvatale političku i ekonomsku krizu, ratna dešavanja i socijalne implikacije, dok je urušavanje kulturnog sistema i njegovih vrijednosti zanemareno. Karakteristično je da su se ‘analitičari’ zatvorili u svoje nacionalne okvire, te se zbog toga i ne mogu uočiti prave razmjere erozije kulturnog kapitala Bosne i Hercegovine u cjelini. Mada je u međunarodnom kontekstu cjelokupna regija bivše Jugoslavije označena kao „polje opšte krize“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2005: 25), ne bismo mogli sa sigurnošću tvrditi da se kroz krizu velikog obima, a koja još uvijek traje u cijelom regionu, prolazilo na isti način. Kriza je imala različit karakter i dubinu, što se posebno odnosi na transformaciju, očuvanje ili degradaciju kulturnog sistema. Bosnu i Hercegovinu kao državu karakteriše destrukcija cjelokupnog institucionalnog kulturnog sistema, a društveno-politička situacija u kojoj se država nalazi još uvijek ne daje mogućnosti kreiranja istinski novog koncepta kulture i kulturne politike.

Bosna i Hercegovina je, kao država u tranziciji, bila ‘primorana’ da relativno brzo sprovede veliki broj sistemskih promjena, ali je još uvijek bez mehanizama i kadrovske osposobljenosti za vršenje monitoringa nad sprovođenjem različitih mjera i predviđanje konkretnih rezultata. Posebno otežavajuće okolnosti proizilaze iz toga što su socijalne posljedice ovih promjena veoma negativne (visoka nezaposlenost, društvena marginalizacija nekad cijenjenih pojedinaca i grupa, povećanje stope raznih oblika patološkog socijalnog ponašanja...), a pritom je važno naglasiti da mjere sprovodi ekonomski nerazvijena država.

No, nisu samo politički i ekonomski faktori razlozi nemogućnosti kreiranja i implementacije novih konceptata kulturne politike u Bosni i Hercegovini. Suštinski problemi nastaju iz činjenice da je istovremeno sa prestankom državnog uticaja na

kulturu, a koji je bio dominantan u SFRJ¹, prestala i državna briga za kulturu, tako da su ustanove kulture i kulturni djelatnici u Bosni i Hercegovini upućeni na tržište koje faktički još uvijek ni ne postoji, te da se interesovanje publike za kulturu, posebno one elitne sadržaje, smanjilo, a ponegdje sasvim i nestalo. Drugim riječima, u pitanju je „kriza u kulturnim podsistemima u postsocijalističkim zemljama“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2005: 25), gdje je dotada „privilegovani kulturni podsistem, izgubio taj položaj i suštinski bio doveden u pitanje“. „U prethodnom sistemu on je primarno ispunjavao ideološko-legitimacioni zadatak, pa je upravo stoga u određenim zemljama bitno dovedena u pitanje njegova održivost kao segmenta prvenstveno javnog sektora“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2005: 26).

2. ZNAČAJ KULTURNE POLITIKE ZA DRUŠTVO

U kontekstu kulturne politike u Bosni i Hercegovini danas, jednu od najtransparentnijih ‘neprilika’ u predstavlja problematika javnih politika i javnog sektora. Najčešće se to odnosi na neprofesionalnu administraciju u kulturi, kreiranje razvojnih politika koje isključuju kulturu i kulturne djelatnike, uvođenje liberalnog modela kulturne politike iz kojeg najčešće slijedi neadekvatna privatizacija i slaba koordinacija između subjekata u kulturi, odnosno njihova neusaglašenost u aktivnostima i djelovanjima (Bakić 2013). Problem pozicije institucija kulture u Bosni i Hercegovini i njihove društvene uloge pojačan je nedovoljnim akcentiranjem na razvoj kadrova, što neminovno dovodi do deprofesionalizacije a posljedično tome i nedostatka znanja, posebno u odnosu na zahtjeve i tokove evropskog i svjetskog tržišta. Nadalje, veoma znakovita je nerazvijenost međusobnih odnosa i saradnje javnog, privatnog i civilnog sektora, što se također tumači kao posljedica nerazvijenosti civilnog društva.

Opisano stanje obično podrazumijeva netransparentne i neravnopravne uslove egzistiranja ustanova u kulturi, izostanak međusobnog dijaloga i ‘kulture dijaloga’, kao i izostanak javne kontrole kulturne politike. U isto vrijeme, ovakva situacija otežava razvoj kulturnog poduzetništva bilo kojeg tipa. Praktično, to znači da sve „dok ne dođe do promene socio-ekonomske i političke kulture – koja se odnosi na ukupnost vrednosti, verovanja, načine ponašanja – ne može doći ni do stvaranja novih

¹ Kulturna politika je u tom periodu predstavljala vrlo raznovrsan i razgranat sistem planski vođenih akcija i namjera za stimulisanje, usmjeravanje i koordinaciju ogromnog duhovnog i materijalnog kulturnog prostora, a sa potpunom podređenošću faktoru političkog rukovođenja (Doknić 2013: 315).

formata u pojedinim sektorima, do snaženja civilnog i privatnog sektora za što je neophodno uvođenje novih vrednosti preduzetničke kulture (preuzimanje rizika, mobilnost, inovativnost, kompetitivnost, odnos prema novcu i bogatstvu)“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2005: 24). Ono što nije samo karakteristično za Bosnu i Hercegovinu, ali je veoma izraženo, jeste kriza na samom kulturnom tržištu, do čega je došlo usljed nezainteresovanosti potencijalne publike koja je suočena sa ponudom globalnog tržišta zabave i masovne kulture uopšte, što je rezultiralo velikim oscilacijama u domenu ukusa, umjetničkih i estetskih vrijednosti i kriterija. Nedostatak ili nepostojanje interesa za kulturna dobra i kulturne sadržaje, naročito kada su u pitanju manje sredine, još više produbljuje krizu kulturnih ustanova i organizacija, pa i kulturne politike u cjelini.

U planiranju svake kulturne politike, pa tako i u Bosni i Hercegovini, prelamaju se cjelokupne društvene, političke i ideološke suprotnosti, reflektiraju se ciljevi društvenog razvoja i političkih borbi, oslikavaju se dosezi slobode stvaralaštva, reflektira se svakodnevni život u bezbroj aspekata. Svaka vlast kreira sopstvenu kulturnu politiku, preko koje obezbjeđuje prohodnost svoje političke orijentacije, instrumentalizirajući u manjoj ili većoj mjesri kulturu tako što je finansijski, politički i ideološki usmjerava. Državna kulturna politika u pravilu polazi od interesa vladajuće klase, što neminovno vodi sužavanju jednih aspekata kulturnog djelovanja u korist drugih i njihovom favorizovanju. S tim u vezi, složiti ćemo se sa Lepeniesom kada kaže da se kulturna politika oblikuje na granici politike i kulture i njihovog međusobnog uticaja na cjelokupnost društvenog života (Lepenies 2009). U nekim modelima kulturne politike država preko svog ideološko-političkog aparata „kulturu kao politički i vaspitno poželjnu sadržinu unosi spolja u životnu i radnu sredinu i u potpunosti odlučuje o svakom procentu materijalnih izdataka za kulturu“ (Lepenies 2009: 54). Kultura tako postaje nezaobilazan faktor preobražaja i usmjeravanja cjelokupnog društva, planirana u okviru kulturne politike kao sistema rukovođenja određenim kulturnim prostorom. Kulturna politika, kao svjesna i planska intervencija države (u bosanskohercegovačkom društvu to je uglavnom intervencija entiteta i kantona), postaje izuzetno važan dio sveobuhvatnog političkog rukovođenja. Na ovakav način, kulturna politika obezbjeđuje stabilizaciju političke realnosti, pri čemu je kompletna kultura u funkciji očuvanja i opravdanja postojećeg stanja.

Ovakav model kulturne politike sa koncentracijom ekonomske, ideološke i političke moći u rukama kulturno-političkog aparata, ali bez jasno definisanog programa, stvara u Bosni i Hercegovini ideološki podobnu kulturu kao rezultat dominantnih uloga stranačkih ideologija na ukupna kulturna dešavanja i

onemogućavanja slobodnog i nezavisnog kulturnog i umjetničkog stvaranja. Drugim riječima, „veliki paradoks ‘kulturnog opstanka’ je u tome da samo slobodne individue mogu upotrebom svoje imaginacije održavati jednu kulturu u životu, širiti njezine horizonte, učestvovati u njezino ime u dijalogu i kulturalnim interakcijama. Kultura bez slobodnih individua, bez priznatih individua uopće, jest *himera*, ‘fosil’ zreo za arhiviranje i konzerviranje“ (Mujkić 2007:109). Briga kulture nije više stvaranje nekog ‘novog čovjeka’ već specijalnog konzumenta posebne vrste robe – kulturnih proizvoda².

Nadalje, apologete neoliberalizma i popularne kulture najčešće kao argument ističu da postoji objektivno raspoloženje masa koje traži i iziskuje takvu vrstu kulture, iz čeg proizlazi popularizacija i demokratizacija kulture, praćena njenim ‘brkanjem’ sa razonodom i čistom zabavom. Jedan od načina prevazilaženja ovakve situacije u bosanskohercegovačkoj kulturi i kulturnoj politici jeste primjenjivanje EU strategija kada je u pitanju ovaj izuzetno značajan društveni segment. U najopštijem smislu one se prvenstveno odnose na segmente kulturnog naslijeđa, saradnju između različitih kulturnih institucija te mobilnost kulturnih radnika odnosno umjetnika. U nastavku rada će o ovim strateškim smjernicama biti više govora.

3. MJESTO I ULOGA KULTURE U OSTVARIVANJU EKONOMSKOG I SOCIJALNOG RAZVOJA

Nakon što smo u kratkim crtama dali pregled stanja u oblasti kulture, te uočili probleme i izazove sa kojima se susreću institucije kulture, nužno je prodiskutovati o modalitetima za transformaciju kulturne politike kako bi se stvorile solidne osnove za poboljšanje stanja u ovoj oblasti. Pored uobičajenih pretpostavki koje podrazumijevaju jačanje finansijskih, institucionalnih, kadrovskih i organizacijskih kapaciteta institucija kulture, nužna je i radikalna kontekstualna prilagodba svih aktera. Svi akteri od značaja za razvoj kulture (institucije kulture, nadležne institucije, nevladine organizacije i građani) moraju prekinuti “talačku krizu vječite tranzicije” i shvatiti da se stari načini funkcionisanja ne mogu vratiti, a da je nove načine nužno upoznati i prilagoditi potrebama društva.

² Ono što bi trebalo posebno zabrinjavati jeste što priroda te dominantne kulture ostaje izvan ozbiljne kritike, koja, ukoliko se i pojavi, ne nalazi valjana uporišta i utemeljenja već ostaje na poziciji kritiziranja. Kriza kritičke kulture u bosanskohercegovačkom društvu, koja je nekada imala evropske pa i svjetske domete, dovela je do toga da danas „pravi muk prati velike i sudbonosne promene u celoj sferi duha, obrazovanja, kulturnog i umetničkog života“ (David 1997).

Ključno je stvoriti vlastiti model kulturne politike, model koji je kontekstualno prilagođen potrebama društva, model koji je autohtoni odgovor na potrebe društva, a u isto vrijeme dio globalnog kulturnog prostora. Promišljanja usmjerena na kreiranje adekvatnih modela kulturne politike rezultirala su nastankom sljedećih tipova kulturnih politika: politika pogodovanja³, politika pokroviteljstva⁴, politika graditelja, arhitekata⁵, politika konstruktivizma⁶ (Hesmondhalgh i sur. 2015 u Švob-Đokić 2017: 4). Moguće je izdvojiti još jednu tipologizaciju modela kulturne politike: liberalni model⁷, paradržavni model⁸, državni birokratsko-prosvjetiteljski model⁹, državni prestižno-prosvjetiteljski model¹⁰, nacionalno-emancipatorski model¹¹ i regionalno jezični/etnički model¹² (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

Temeljem analize navedenih tipologizacija modela kulturne politike moguće je zaključiti da ne postoji jedan jedinstven i univerzalan recept. Kulturna politika je produkt šireg društveno-historijskog konteksta i sposobnosti prilagođavanja institucija kulture trenutnim izazovima uz prepoznavanje i mapiranje budućeg pravca razvoja. U tom kontekstu, a uzimajući u obzir prethodne elaboracije o stanju kulture u našem društvu, nameće se potreba za serioznim i sveobuhvatnim dijalogom svih relevantnih aktera sa ciljem pronalaženja modaliteta kreiranja kulturne politike. Kreiranjem

³ “Država (Facilitator state) podržava/promiče kulturu poreznim olakšicama i drugim mogućim pogodnostima (primjerice SAD)” (Hesmondhalgh i sur. 2015 u Švob-Đokić 2017: 4).

⁴ “Država (Patron state) usmjerava i promiče kulturnu proizvodnju djelovanjem arm’s length agencija, specijaliziranih centara i/ili savjeta (primjerice Velika Britanija – Arts Council, BBC i dr.)” (Hesmondhalgh i sur. 2015 u Švob-Đokić 2017:4).

⁵ “(Visoko)specijalizirana država (Architect state) (prosvijećenom) birokracijom neposredno upravlja kulturom i uvelike oblikuje kulturni život (primjerice Francuska)” (Hesmondhalgh i sur. 2015 u Švob-Đokić 2017: 4).

⁶ “Država (Engineer state) neposredno potiče, usmjerava i kontrolira kulturnu proizvodnju (primjerice Kina)” (Hesmondhalgh i sur. 2015 u Švob-Đokić 2017: 4).

⁷ “Država facilitator uključuje u kulturnu politiku privatni sektor i civilno društvo, a djeluje prema modelu arm’s length organizacija (primjerice SAD)” (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

⁸ “Država pokrovitelj formira paradržavna tijela, npr. umjetnička vijeća kojima upravlja kulturom (primjerice Velika Britanija i Irska)” (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

⁹ “Država inženjer planira, usmjerava i kontrolira kulturnu proizvodnju (primjerice Kina, Sirija, Vijetnam, Kuba, Turkmenistan, Tadžikistan i Uzbekistan)” (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

¹⁰ “Država arhitekt promiče imidž i prestiž zemlje, javni sektor, kulturnu decentralizaciju i kulturnu animaciju (primjerice Francuska)” (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

¹¹ “Država promiče „etnički definiranu” kulturnu politiku (primjerice Latvija, Moldavija, Kirgistan, neke zemlje Južne Amerike, npr. Peru i neke zemlje u razvoju, npr. Senegal)” (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

¹² “Uvažava teritorijalnu pripadnost (primjerice Švicarska kulturna politika u mandatu kantona; belgijska francofona i flamanska kulturna politika; njemačka kulturna politika na razini saveznih pokrajina – lander; gradske kulturne politike)” (Dragičević Šešić, Stojković 2013: 32-33 u Švob-Đokić 2017: 4).

jedinstvenog modela kulturne politike (uz puno uvažavanje složenosti institucionalnog upravljačkog sistema) stvaraju se osnove za stabilizaciju i pozicioniranje kulture i kulturnih institucija u društvu.

Logičkim i funkcionalnim povezivanjem kulture sa ostalim društvenim sistemima stvaraju se preduslovi za politički, ekonomski i socijalni razvoj. U tom kontekstu, nužno je naglasiti da su seriozna istraživanja o razvojnom doprinosu kulture započela 1980-tih godina, a u fokusu ovih je bilo pronalaženje adekvatnih elaboracija odnosa između kulture, kulturne politike i razvoja. Istraživači su se dominantno posvetili analizi sljedećih formi razvojnog doprinosa kulture: utjecaj kulture na ekonomski razvoj gradova (Van der Borg i Russo 2005; Florida 2005; McAdams 2007; Smidt-Jensen 2007; Tucker 2008; Pratt 2010; City of London Economic Development 2013; The European Economic and Social Committee 2016; Duxbury et al. 2016), kulturni turizam (Robinson i Picard 2006; OECD 2009; Zadel i Bogdan 2013; Matei 2015; Shahzalal 2016; S. Noonan i Rizzo 2017); lokalni i regionalni razvoj (McCann 2003; Tabellini 2006; Ilmonen 2009; UNESCO 2009; Lindeborg i Lindkvist 2013; De Albuquerque Vasconcellos i Vasconcellos Sobrinho 2014; Benner 2017; OECD 2017). Ne umanjujući značaj prethodno navedenih istraživačkih fokusa, nužno je naglasiti da je poseban fokus istraživača na razvojnom potencijalu kulturnih i kreativnih industrija¹³. Njihov značaj prepoznat je ne samo na nacionalnoj¹⁴ nego i na međunarodnoj razini (United Nations/UNDP/UNESCO 2013; UNDP, WIPO, EU).

U te svrhe kreiran je međunarodni okvir za poticanje razvoja ovih industrija, a čine ga: Esenska deklaracija, Univerzalna deklaracija o kulturnoj raznovrsnosti i Konvencija o zaštiti i promociji raznovrsnosti kulturnih izraza (UNESCO), te Rezolucija Europskog parlamenta o kulturnim industrijama, Europa 2020 - Europska strategija za pametan, održiv i inkluzivan rast i Jugoistočna Europa 2020 (Domazet et al. 2016: 35).

Pomenuti okvir je od posebnog značaja budući da u uvjetima globaliziranog poslovanja razvoj kulturnih i kreativnih industrija zahtijeva postojanje međunarodnog pravnog i institucionalnog okvira koji će regulirati i stimulirati razvoj ovih industrija.

¹³ Kulturne i kreativne industrije (CCI - Cultural and Creative Industries) obuhvaćaju 11 sektora, a to su: oglašavanje, arhitektura, izdavaštvo, industrija igara, muzika, film, magazini i novine, izvođačke umjetnosti, radio, TV i vizualna umjetnost (EY 2015: 11).

¹⁴ Australija (Higgs, Cunningham 2007); Južna Afrika (Avril, Newton, 2008); Švedska (The Swedish Agency for Growth Policy Analysis 2009); Havaji (Department of Business, Economic Development and Tourism 2012); Meksiko (Mexican business climate for Dutch Creative Industries 2013); Hrvatska (Stojčić, Bačić, Aralica 2016); Njemačka (Initiative Culture and Creative Industries of the German Federal Government 2009; Federal Ministry for Economic Affairs and Energy (BMWi) Public Relations 2016); Austrija (Federal Ministry of Science, Research and Economy 2016); Gruzija (Farinha 2017).

Kultura zauzima značajno mjesto u okviru globalnih razvojnih programa i integrirana je u globalne ciljeve održivog razvoja¹⁵.

Sve članice UN-a su preuzele obavezu implementacije spomenutih ciljeva, te se to može smatrati dodatnim motivom da Bosna i Hercegovina pristupi serioznom kreiranju kulturne politike. U naučnoj zajednici postignut je značajan konsenzus o razvojnom doprinosu ovih industrija, a najčešće se spominju sljedeće forme doprinosa: doprinos kreiranju nove dodane vrijednosti, pospješivanje vanjske trgovine (izvoza), jačanje socijalne inkluzije, društveni i kulturni razvoj, porast kvaliteta života, borba protiv nezaposlenosti mladih i ostali indikatori socio-ekonomskog razvoja (Daubaraitė, Startiene 2015: 129-134 u Domazet et al. 2016: 30). Spomenuti popis nije konačan i mogu mu se dodati sljedeći doprinosi: stimuliranje inovativnosti i kreativnosti, recikliranje i zaštita okoliša, društvene inovacije, inovacije u oblasti pružanja javnih usluga, razvoj ljudskog kapitala, razvoj intelektualnog kapitala (na individualnoj, organizacionoj i nacionalnoj razini), razvoj IT sektora i aplikativna promocija cjeloživotnog učenja. S obzirom da je riječ o vrlo dinamičnim i kapitalno intenzivnim industrijama, evidentna je sve veća povezanost sa ostalim industrijskim sektorima, a što ima pozitivne multiplicirajuće efekte na socijalni i ekonomski razvoj.

Uzimajući u obzir prethodne elaboracije evidentna je potreba da se pronađu adekvatni modalitete mapiranja potencijala ovih industrija u Bosni i Hercegovini, a prve korake u tom pravcu napravio je Kanton Sarajevo¹⁶. Ovaj primjer bi trebale slijediti i ostale razine vlasti nadležne za kreiranje kulturne politike i adekvatnog ambijenta za kreativne i kulturne industrije. Kulturne i kreativne industrije mogu biti generator novih poduzetničkih ideja, a njihova realizacija moguća je putem malih i srednjih preduzeća.

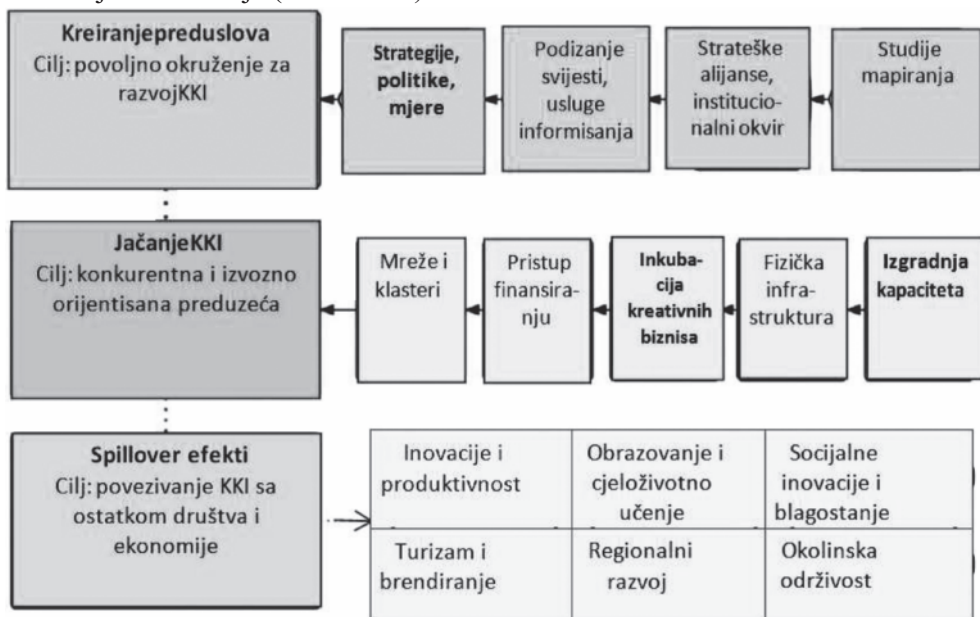
Potrebno je stimulirati razvoj lokalnih i regionalnih centara kreativnih industrija kroz kreiranje poduzetničkih inkubatora i poduzetničkih zona orijentiranih na razvoj

¹⁵ Doprinos kulture ostvarivanju održivog razvoja sadržan je sljedećim ciljevima/ targetima: Cilj 4. Kvalitetno obrazovanje (Target 7. Do 2030. osigurati da svi učenici steknu znanja i vještine potrebne za promicanje održivog razvoja, uključujući, između ostalog, obrazovanje za održivi razvoj i održivi stil života, ljudska prava, ravnopravnost spolova, promicanje kulture mira i nenasilja, globalnog građanstva i uvažavanje kulturne raznolikosti i doprinosa kulture održivom razvoju); Cilj 8. Dostojanstven rad i ekonomski rast (Target 3. Promicati razvojno orijentirane politike koje podupiru produktivne aktivnosti, pristojno stvaranje novih radnih mjesta, poduzetništvo, kreativnost i inovacije te potiču formalizaciju i rast mikro, malih i srednjih poduzeća, uključujući pristup finansijskim uslugama; Target 9. Do 2030. osmisliti i implementirati politike za promicanje održivog turizma koji stvara radna mjesta i promiče lokalnu kulturu i proizvode); Cilj 11. Održivi gradovi i zajednice (Target 4. Ojačati napore za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine) (The Committee on Culture of the world association of United Cities and Local Governments (UCLG), 2017).

¹⁶ Studija o kreativnoj industriji u Kantonu Sarajevo sastoji se od IX poglavlja. U spomenutoj studiji fokus je stavljen na: modele kulturnih i kreativnih industrija, evropska iskustva u podršci razvoju ove industrije, te na pojedinačne sektore kreativne industrije Kantona Sarajevo (Domazet et al. 2016).

ovih industrija. Razvojem ovih industrija Bosna i Hercegovina može zaustaviti trend odlaska mladih i obrazovanih ljudi.

Dakle, investiranjem u poduzetničke inkubatore i industrijske zone kreativnih industrija moguće je otvoriti nova radna mjesta i zadržati mlade. Analizirajući europska iskustva i dobru praksu u kontekstu podrške KKI identificirane su tri dimenzije intervencija (vidi sliku 1).

Slika 1. Tri dimenzije podrške kreativnim i kulturnim industrijama u EU.

(Izvor EU, 2012 u Domazet et al. 2016: 41).

Navedene forme podrške kreativnim i kulturnim industrijama u EU mogu biti dobar orijentir vlastima na svim razinama kako kreirati i realizirati politike i mjere u svrhu stvaranja uslova za razvoj kulturnih i kreativnih industrija.

S obzirom na kompleksnost našeg upravljačkog sistema, a uzimajući u obzir primjere dobre prakse (gradovi i regije u EU - *The Culture for cities and regions*, 2015), lokalne zajednice moraju preuzeti inicijativu za pokretanje ovih industrija. Gradovi i općine u okviru svoje nadležnosti i u saradnji sa višim razinama vlasti trebaju pronaći modalitete za stvaranje boljih uslova za razvoj kreativnog poduzetništva. S obzirom da spomenute industrije doprinose lokalnom i regionalnom razvoju, a nepostojanje konsenzusa na višim razinama vlasti usporava sve procese, pa i ove koji se odnose na razvoj kulturne politike i mjera za razvoj kulturnih i kreativnih

industrija, lokalne vlasti trebaju preuzeti inicijativu i pripremiti vlastite strategije kulturnog razvoja. Ne umanjujući značaj šireg globalnog konteksta u kojem se razmatraju, analiziraju i valoriziraju razvojni doprinosi kulture, za Bosnu i Hercegovinu od posebnog značaja su regulatorna, strateška i institucionalna opredjeljenja EU u oblasti kulture.

4. KULTURNA POLITIKA U KONTEKSTU EU INTEGRACIJA: MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA

Institucionalni i pravni okvir kulturne politike na razini EU je veoma složen i kompleksan, u svojoj osnovi je sličan načinu upravljanja u ostalim sektorima. Riječ je o sistemu podijeljenih i zajedničkih nadležnosti između država članica i EU institucija i agencija¹⁷. Smatra se da je kultura u uskoj vezi sa sljedećim unijskim politikama: obrazovanjem, znanstvenim istraživanjima, informacijskim i komunikacijskim tehnologijama, socijalnom politikom i regionalnim razvojem.

Razvoj kulture realizira se preko sljedećih planova: Radni plan za kulturu 2015-2018¹⁸, Strateški plan 2016-2020¹⁹ generalnog direktorata za obrazovanje i kulturu i

¹⁷ Institucije i tijela EU od značaja za kulturu su: Odbor za kulturu i obrazovanje pri Europskom parlamentu, Vijeće EU - direktorat za obrazovanje, mlade, kulturu i sport, Kreativna Europa pri EU Komisiji, Povjerenstvo za socijalnu politiku, obrazovanje, zapošljavanje, istraživanje i kulturu pri Odboru regija i Izvršna agencija za obrazovanje, audovizualnu politiku i kulturu.

¹⁸ Spomenuti plan kreiran je na osnovu: Član 167. Sporazuma o funkcioniranju EU (Treaty on the Functioning of the European Union - TFEU), Europske agende za kulturu (2007) čiji je osnovni cilj promocija kulturalne raznolikosti i interkulturalnog dijaloga, Programa kreativna Europa 2014-2020 u čijem fokusu su: europska kulturalna i jezička raznolikost, kulturno naslijeđe, jačanje kompetitivnosti europskog kulturnog i kreativnog sektora u kontekstu ostvarivanja pametnog, održivog i inkluzivnog rasta, strategije Europa 2020 i radnog plana za kulturu 2011-2014. Realizacija prioriteta ovog plana povjerena je državama članicama i Komisiji. Ključni prioriteti su: pristupačna i inkluzivna kultura (razvoj ključnih kompetencija o kulturalnoj svijesti i izražavanju), promocija pristupa kulturi putem digitalnih medija (politike i strategije za razvoj publike), poticaj doprinosa kulture socijalnom uključivanju (poticaj institucijama kulture da surađuju sa sektorom zdravstvene zaštite, socijalnog rada i sl). Naredni prioritet se odnosi na kulturno naslijeđe, a oslanja se na razvoj participativnog upravljanja kulturnim naslijeđem, izgradnja kapaciteta i razvoj znanja i vještina uposlenika u ovom sektoru, zaštita kulturnog naslijeđa od prirodnih nepogoda i posljedica ljudskog djelovanja. Kulturni i kreativni sektor predstavljaju naredni prioritet jer su dio kreativne i inovativne ekonomije. U tom kontekstu prioritetne aktivnosti su: osiguranje pristupa financijama, razvoj poduzetničkih i inovativnih potencijala u kulturnom i kreativnom sektoru, održivi kulturni turizam. Promocija kulturalne različitosti EU, kulturalni vanjski odnosi i mobilnost su još jedan od prioriteta ovog plana, a njegova realizacija obuhvata sljedeće aktivnosti: razvoj EU kooperativnih kulturnih politika, jačanje strateškog pristupa kulturi i vanjskim poslovima EU, interkulturalni dijalog i mobilnost (Official Journal of the European Union 2014/C 463/02).

¹⁹ Kulturni i kreativni sektor generira 4,5 % GDP i 3,8 % ukupno zaposlenih na razini EU. U strateškim ciljevima ovog direktorata ključni su: kompetitivnost, zapošljavanje, rasti i socijalno uključivanje (European Commission, 2016).

Kreativna Europa²⁰. EU putem programa Kreativna Europa financira: projekte prekogranične suradnje između kulturnih i kreativnih organizacija unutar EU-a i izvan njega, izgradnju mreža kojim se kulturnim i kreativnim sektorima omogućuje lakše međunarodno djelovanje i jača konkurentnost, prevođenje i promicanje europskih književnih djela, izgradnju platformi za kulturne subjekte koji promiču nove umjetnike i potiču prave europske programe kulturnih i umjetničkih događanja, izgradnju kapaciteta i stručnoj izobrazbi djelatnika u audiovizualnom sektoru, filmske festivale na kojima se promiču europski filmovi, fondove za međunarodnu koprodukciju filmova, razvoj publike u smislu jačanja filmske pismenosti i jačanja interesa za europske filmove nizom događanja (Europska komisija 2014). Zatim, promovira razvoj fikcije, animacije, kreativnih dokumentarnih filmova i videoigara za europsko kino, televizijsko tržište i ostale platforme, izobrazbu i razvijanje vještina stručnjaka u audiovizualnom sektoru, distribuciju i prodaju audiovizualnih djela u Europi i izvan nje (Europska komisija 2014).

Od 2016. u program Kreativna Europa uključeni su i instrument financijskog jamstva u iznosu od 121 milion eura kako bi se kulturnim i kreativnim sektorima omogućio lakši pristup financijama.

Podrška kulturnim i kreativnim sektorima pruža se i u okviru ostalih programa koje financira EU: Erasmus⁺²¹, program EU-a za konkurentnost poduzeća, te malih i srednjih poduzeća COSME²².

Uzimajući u obzir prethodne elaboracije i kratak pregled institucionalnih, strateških i projektnih opredjeljenja EU, evidentno je da Bosna i Hercegovina treba pratiti procese koji se odvijaju u oblasti kulture, kulturnih i kreativnih industrija, prije svega, radi stvaranja vlastitih kapaciteta da spomenute industrije stavi u funkciju razvoja. U tom pravcu su već načinjeni određeni koraci. U 2014. godini potpisan je sporazum sa EU o pristupanju BiH programu Kreativna Europa 2014-2020, a zatim je naredne godine otvoren Desk kreativna Europa. Prema dostupnim podacima (Desk kreativna Europa) sve veći broj institucija kulture i umjetnosti uspješno aplicira na

²⁰ Program Kreativna Europa nastavak je uspješnih programa MEDIA, MEDIA Mundus i Kultura i njime se potiču rast i zapošljavanje u europskoj kinematografiji, umjetnosti i kreativnim djelatnostima. Programu Kreativna Europa namijenjeno je 1,46 milijardi EUR u razdoblju od 2014. do 2020., čime se želi: očuvati i promicati kulturnu i jezičnu raznolikost Europe te njezino kulturno bogatstvo, pridonijeti cilju ostvarivanja pametnog, održivog i uključivog gospodarskog rasta u EU-u, pomoći umjetničkom i kreativnom sektoru da se prilagodi digitalnom dobu i globalizaciji, otvoriti nove međunarodne prilike i tržišta te proširiti publiku, promicati gospodarski razvoj (EU 2018a).

²¹ Podupire se razvoj vještina putem obrazovanja te stvaranje znanja i partnerstava putem osnivanja saveza znanja i saveza sektorskih vještina (Europska komisija 2014).

²² Podupire poduzetništvo te pristup financijama i tržištima za mala i srednja poduzeća (Europska komisija 2014).

pozive za dostavu projektnih prijedloga, no nužno je i dalje raditi na informiranju o mogućnostima koje daje ovaj program.

ZAKLJUČAK

Nezavidan položaj kulture i umjetnosti u našem društvu rezultat je nedovoljne angažiranosti nadležnih institucija u pravcu kreiranja sveobuhvatne kulturne politike. U tom kontekstu, nužno je provesti seriozno istraživanje koje će detaljno prikazati stanje kulture u Bosni i Hercegovini. Ovo istraživanje po svojoj strukturi mora uključiti sve aktere sa svih razina vlasti. Nužno je na jednom mjestu objediniti sve potrebne informacije o zakonskim, institucionalnim, finansijskim i ljudskim resursima u oblasti kulture, te uz puno uvažavanje sistema nadležnosti kreirati set zajedničkih mjera i ciljeva kulturne politike. Kreiranje kulturne politike na državnoj razini uz uvažavanje svih specifičnosti našeg društva doprinijet će stabiliziranju, zaštiti i razvoju kulture. Nadležne institucije moraju promijeniti percepciju koja se odnosi na financiranje kulture, obrazovanja i istraživanja, pri čemu je ključno naglasiti da financiranje ovih oblasti nije trošak nego investicija. Spomenute oblasti su ključne za razvoj kulturne i kreativne industrije koja se smatra značajnim generatorom razvoja sa pozitivnim korelirajućim i multiplicirajućim efektima. Značaj razvoja kulturnih i kreativnih industrija prepoznala je i EU, te je kreirala adekvatan regulatorni, institucionalni i programski okvir u kojem djelomično može participirati Bosna i Hercegovina. U tom pravcu stvorene su pretpostavke za učešće u programu Kreativna Europa, a ovu mogućnost već koriste institucije kulture i umjetnosti. Nužno je naglasiti da mogućnosti finansiranja kulture i umjetnosti iz fondova EU ne amnestiraju nadležne vlasti od odgovornosti za razvoj boljih modaliteta upravljanja i financiranja ovih institucija.

LITERATURA

1. Avril, Joffe, Monica Newton (2008), "The Creative Industries in South Africa. REsearch Commissioned by Department of Labour South Africa", pristupljeno 20. 01. 2018 http://www.labour.gov.za/DOL/downloads/documents/research-documents/Creative%20Industries_DoL_Report.pdf
2. Bakić, Sarina (2013), „Kulturna politika u Bosni i Hercegovini - Mjesto susreta države i kulture“, Sarajevski žurnal za društvena pitanja/Sarajevo Social Science Review, godište II, broj 1, proljeće/ljeto 2013., Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
3. Benner, Maximilian (2017), "Culture in local and regional development: A Mediterranean perspective on the culture/economy nexus", pristupljeno 20. 01. 2018. <https://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/77787/> MPRA Paper No. 77787
4. City of London Economic Development (2013), "The Economic, Social and Cultural Impact of the City Arts and Culture Cluster", pristupljeno 20. 01. 2018 <https://www.cityoflondon.gov.uk/business/economic-research-and-information/researchpublications/Documents/research-2013/Economic-social-cultural-impact-of-the-city-arts-and-culture-clusture-ForWeb.pdf>
5. David, Filip (1997), *Jesmo li čudovišta*, Bosanska knjiga, Sarajevo.
6. De Albuquerque, Vasconcellos, Ana Maria and Mário Vasconcellos Sobrinho (2014), "Knowledge and culture: two significant issues for local level development programme analysis", INTERAÇÕES, Campo Grande, v. 15, n. 2, p. 285-300, jul./dez. 2014. pristupljeno 20. 01. 2018. <http://www.scielo.br/pdf/inter/v15n2/07.pdf>
7. Department of Business, Economic Development and Tourism (2012), *Hawaii's Creative Industries Update Report 2012*. pristupljeno 20. 01. 2018 http://files.hawaii.gov/dbedt/economic/data_reports/hawaii-creative-report/HI_Creative_Ind_August_2012_final.pdf
8. Doknić, Branka (2013), *Kulturna politika Jugoslavije 1946-1963*, Službeni glasnik, Beograd
9. Domazet, Anto, Muamer Halilbašić, Jasmina Osmanković, Almir Peštek (2016), *Kreativna industrija u Kantonu Sarajevo*. Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, pristupljeno 20. 01. 2018. https://zpr.ks.gov.ba/sites/zpr.ks.gov.ba/files/kreativna_industrija_u_kantonu_sarajevu_-_final_0.pdf
10. Dragičević-Šešić, Milena, Sanjin Dragojević (2005), *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima*, Clio, Beograd

11. Duxbury, Nancy, Jyoti Hosagrahar, Jordi Pascual (2016), "Why must culture be at the heart of sustainable urban development?" Agenda 21 for culture - Committee on culture of United Cities and Local Governments (UCLG)" pristupljeno 20. 01. 2018 http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/en/culture_sd_cities_web.pdf
12. EU (2018a), *Kultura u Europskoj uniji*, pristupljeno 20. 01. 2018. https://europa.eu/european-union/topics/culture_hr
13. European Commission (2016), *Strategic Plan 2016-2020 DG EDUCATION AND CULTURE*, pristupljeno 20. 01. 2018. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/strategic-plan-2016-2020-dg-eac_march2016_en.pdf
14. Europska komisija (2014), *Politike Europske unije: Kultura i audiovizualna politika*. Luksembourg: Ured za publikacije Europske unije, pristupljeno 20. 01. 2018 https://europa.eu/european-union/file/845/download_hr?token=W7d8qfwF
15. EY (2015), *Cultural Times the First Global Map of Cultural And Creative Industries*. pristupljeno 20. 01. 2018 http://www.worldcreative.org/wpcontent/uploads/2015/12/EY_CulturalTimes2015_Download.pdf
16. Farinha, Cristina (2017), *Developing Cultural and Creative Industries in Georgia. EU- Eastern Partnership Culture and Creativity Programme*. pristupljeno 20. 01. 2018. <https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/171116%20Creative%20Industries%20Report%20for%20Georgia.pdf>
17. Federal Ministry for Economic Affairs and Energy (BMWi) Public Relations (2016), *Monitoring Report 2016: Selected Economic Key Data on the Culture and Creative Industries*, Berlin, pristupljeno 20. 01. 2018 https://www.bmwi.de/Redaktion/EN/Publikationen/monitoring-of-selected-economic-key-data-on-culture-and-creativeindustries2016.pdf?__blob=publicationFile&v=4
18. Federal Ministry of Science, Research and Economy (2016), *Creative Industries Strategy for Austria*, pristupljeno 20. 01. 2018 <https://www.en.bm-dw.gv.at/Innovation/Innovationandtechnologies/Innovationandtechnologies/Innovationandtechnologies/Innovationandtechnologies/Documents/Creative%20for%20Industries%20Strategy%20Austria.pdf>
19. Florida, Richard (2005), *Cities and the Creative Class*, Routledge, New York / London.
20. Higgs, Peter L., Stuart D. Cunningham (2007), *Australia's Creative Economy: Mapping Methodologies*, ARC Centre of Excellence for Creative Industries & Innovation (CCI), Brisbane

21. Ilmonen, Kari (2009), *The Role of Culture in Regional Development Work - changes and tensions*, University of Jyväskylä, pristupljeno 20. 01. 2018. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/22662/978-951-39-3744-7.pdf>
22. Initiative Culture and Creative Industries of the German Federal Government (2009), *Culture and Creative Industries in Germany Research Report*. Federal Ministry of Economics and Technology. pristupljeno 20. 01. 2018. http://www.kulturwirtschaft.de/wp-content/uploads/2009/03/german_cci_en_summary_0903231.pdf
23. Lepenies, Wolf (2009), *Kultura i politika*, Geopoetika, Beograd
24. Lindeborg, Lisbeth, Lars Lindkvist (Ed.) (2013), *The Value of Arts and Culture for Regional Development*, Routledge, London
25. Matei, Florentina Daniela (Titilină) (2015), *Cultural tourism potential, as part of rural tourism development in the North-East of Romania*, Procedia Economics and Finance 23. 453 – 460. pristupljeno 20. 01. 2018. https://ac.els-cdn.com/S2212567115005845/1-s2.0-S2212567115005845-main.pdf?tid=9c3f2b92-a3fd-4803-94f3-b8a99b13955e&acdnat=1533896529_3fd5682825265d35eed366d023bee0aa
26. McAdams, Michael (2007), "Global Cities as Centers of Cultural Influence: A Focus on Istanbul, Turkey", *Transtext(e)s Transcultures, Journal of Global Cultural Studies*, Vol. 3, str. 151-165.
27. McCann, Eugene J. (2003), "The cultural politics of local economic development: meaning-making, place-making, and the urban policy process", *Geoforum* 33 (2002), str. 385–398. pristupljeno 20. 01. 2018 <http://www.sfu.ca/~emccann/Geoforum%20Cultural%20Politics.pdf>
28. Mexican business climate for Dutch Creative Industries (2013), *Sector Report Creative Industries Mexico 2013*, pristupljeno 20. 01. 2018. <https://www.rvo.nl/sites/default/files/2014/02/Sector%20Report%20Creative%20Industries%20Mexico%202013.pdf>
29. Mollard, Claude (2000), *Kulturni inženjering*, Clio, Beograd
30. Mujkić, Asim (2007), *Mi građani etnopolisa*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
31. OECD (2009), *The Impact of Culture on Tourism*, OECD, Paris
32. OECD (2017), *Culture and Local Development: Maximising the Impact*, pristupljeno 20. 01. 2018. <https://www.oecd.org/cfe/leed/OECD-GUIDE-MUSEUMS-AND-LD-Dec-2017.pdf>
33. *Official Journal of the European Union Conclusions of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the*

- Council, on a WorkPlan for Culture (2015-2018) (2014/C 463/02)*. pristupljeno 20.01.2018 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELE-X:52014XG1223%2802%29&rid=1>
34. Pratt, Andy C. (2010), "Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development A critical reading of the UK experience", *City, Culture and Society* 1 (2010) 13–20. doi:10.1016/j.ccs.2010.04.001
 35. Robinson, Mike, David Picard (2006), *Tourism, Culture and Sustainable Development*. UNESCO, pristupljeno 20. 01. 2018., http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001475/147_578e.pdf
 36. Douglas, Noonan S., Ilde Rizzo (2017), "Economics of cultural tourism: issues and perspectives", *J Cult Econ* 41:95–107, Pristupljeno 20. 01. 2018 <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10824-017-9300-6.pdf>
 37. Shahzalal, Md (2016), "Positive and Negative Impacts of Tourism on Culture: A Critical Review of Examples from the Contemporary Literature", *Journal of Tourism, Hospitality and Sports, An International Peer-reviewed Journal* Vol. 20, str. 30-34.
 38. Smidt-Jensen, Søren (2007), "The roles of culture and creativity within urban development strategies. Outlining a theoretical framework for analysing Scandinavian cities", CSB Working Paper nr. 8., Centre for Strategic Urban Research, pristupljeno 20. 01. 2018 https://byforskning.ku.dk/filer/wp_8.pdf
 39. Stojić, Nebojša, Katarina Bačić, Zoran Aralica (2016), "Is Creative Economy in Croatia a Myth or Reality? Some Evidence on the Impact of Creativity on Regional Economic Growth", *Croatian Economic Survey*, Vol. 18, No. 2, December 2016, str. 113-138.
 40. Švob-Đokić, Nada (2017), "Osvrt na tipologije kulturnih politika", IRMO – Institut za razvoj i međunarodne odnose, pristupljeno 20. 01. 2018. http://cul-pol.irmo.hr/wp-content/uploads/2017/04/AO1-N%C5%A0%C4%90_-O-tipologiji-kulturnihpolitika_final.pdf
 41. Tabellini, Guido (2006), *Culture and institutions: economic development in the regions of Europe*, pristupljeno 20. 01. 2018. <https://www.princeton.edu/rppe/speaker-series/speaker-series-2006-07/tabellini.pdf>
 42. The Committee on Culture of the world association of United Cities and Local Governments (UCLG) (2017), *Culture in the Sustainable Development Goals: A Guide for Local Action*, pristupljeno 20. 01. 2018. http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/culture_and_sdgs.pdf

43. The Culture for cities and regions (2015), *Successful Investments in Culture in European Cities And Regions: a Catalogue of Case Studies*, pristupljeno 20. 01. 2018. <http://www.cultureforcitiesandregions.eu/culture/resources/Case-studies-catalogue-2-0-complete-version-WSWE-AFJFF5>
44. The European Economic and Social Committee (2016), *Culture, Cities and Identity in Europe Study*. pristupljeno 20. 01. 2018. <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/qe-01-16-463-en-n.pdf>
45. The Swedish Agency for Growth Policy Analysis (2009), *Cultural Industries in Swedish Statistics*, pristupljeno 20. 01. 2018. https://www.tillvaxtanalys.se/download/18.1d7fbce414d2f83fc76829d9/1431416801718/WP_PM_2009_02_en.pdf
46. Throsby, David (2012), *Ekonomika kulturne politike*, Clío, Beograd.
47. Tucker, Matthew (2008), "The cultural production of cities: Rhetoric or reality? Lessons from Glasgow", *Journal of Retail and Leisure Property* (2008) 7, str. 21 – 33.
48. UNESCO (2009), *Culture and development: A response to the challenges of the future?* UNESCO, pristupljeno 20. 01. 2018. <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001876/187629e.pdf>
49. United Nations / UNDP / UNESCO (2013), *Creative Economy Report Widening Local Development Pathways*, pristupljeno 20. 01. 2018. <http://www.unesco.org/culture/pdf/creative-economy-report-2013.pdf>
50. Van der Borg, Jan, Antonio Paolo Russo (2005), *The Impacts of Culture on the Economic Development of Cities*. European Institute for Comparative Urban Research Erasmus University Rotterdam, pristupljeno 20. 01. 2018. <https://www.wien.gv.at/meu/fdb/pdf/intern-vergleichsstudie-ci-959-ma27.pdf>
51. Zadel, Zrinka, Siniša Bogdan (2013), "Economic impact of cultural tourism", *UTMS Journal of Economics* 4 (3): 355–366. http://www.utmsjoe.mk/files/Vol.%204%20No.%203/1-9B-Zadel_-_Bogdan_Croatia.pdf

IMPROVING THE CULTURAL POLICY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

Unflattering position of culture in the Bosnian society is a significant problem that can be solved by systematic, planned and strategic approach. Taking into account the position of culture and art in the Bosnian society, there is an obvious lack of interest of the crucial actors (authorities, artists and the scientific community) for serious consideration of this issue. Specific legal and political organization of the country as well as the system of shared responsibilities further complicate the creation of an adequate framework for the adoption and implementation of cultural policy. In this context, the authors emphasize the importance of cultural policy and its contribution to the development of the Bosnian society, especially in the context of EU integration.

Key words: culture; cultural policy; economic development; social development; EU integration

Adresa autora

Authors' address

Sarina Bakić

Ehlimana Spahić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

sarina.bakic@fpn.unsa.ba

ehlimana.spahic@fpn.unsa.ba

UDK 821.111(73).09-31

Primljeno: 25. 08. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dragana R. Mašović

PROCES RADIKALIZACIJE LIČNOSTI U PRAVCU OBOŽENJA ILI RAZBOŽENJA SAMOUBILAČKOG TERORISTE (ISTORIJA SLUČAJA: *TERORISTA DŽONA APDAJKA*)

Rad predstavlja istraživanje procesa radikalizacije ličnosti kao ideološke socijalizacije kojom se ona transformiše iz normalne u ekstranormalnu (Sprinzak) usled upotrebe nasilja bez moralnih ograničenja, posebno u slučajevima samoubilačkih terorista. Budući da se radi o veoma složenom fenomenu, sa brojnim društvenim, ideološkim, kulturalnim i drugim uzrocima, rad se ovde usredsređuje na jedan mogući model, analiziran u kontekstu referentne (ne sveiscrpne ali relevantne) teorijske literature, razrađen u delu *Terorista Džona Apdajka* koje i samo, svojim otvorenim krajem, ukazuje na postojanje mnogih drugih mogućnosti, konceptualizacija i kategorizacija. Cilj rada je, stoga, raščlaniti kritičkim čitanjem kao primerenom metodom, jedan književno-sociološki konstrukt koji je ovde određen kao oblik mikroanalize psiho-socijalne strukture ličnosti potencijalnog samoubilačkog teroriste.

Prema Sprinzaku, Mogadamu i drugim teoretičarima, proces radikalizacije se odvija fazno, od početne krize poverenja do konačne (samo)ubilačke akcije, a ostvaruje se u odgovarajućim sredinskim uslovima. Sličan se format ogleda u nekim vidovima pomenutog romana, angažovanog književnog dela, pisanog sa namerom da podrži „nadu književnosti da služi široj kulturi“ (Bečelor). Ta „šira kultura“ data je kritički kao i dubinska analiza profila potencijalnog teroriste koja ilustruje teorijske pretpostavke procesa radikalizacije. Na taj način i književnik postaje analitičar, sa svojim doprinosom psihološkim analizama fenomena, uz napomenu da onda i njegovo delo, spoj fikcije, psiho-sociološke i kulturološke studije, ostaje otvoreno za raspravu i drugačija tumačenja.

Ključne reči: radikalizacija; nasilje; terorista; terorizam; ideologija

U izučavanju terorizma dominira traganje za teorijskim određenjima koja bi mogla poslužiti kao smernice za praktičnu akciju njegovog suzbijanja. Brojni analitičari su uložili dosta truda da utvrde njegove činioce, prirodu i vrste. Među njima, književni analitičari mogu biti od pomoći sa svojim imaginativnim sažimanjem relevantnih dimenzija u uslovnu ali celovitu predstavu o terorizmu kao proživljenom ličnom iskustvu. Američki pisac Džon Apdajk (John Updike) i sam je osetio nešto od toga kao neposredni svedok terorističkog napada 9/11, o čemu je dosta pisao u drugim formama. Potom je, u jednom od svojih poslednjih romana, *Terorist (The Terrorist)* (2006)¹, pokušao da pruži svoj odgovor na suštinska pitanja vezana za savremeni, novi ili četvrti talas (najčešće samoubilačkog) verskog terorizma.

Apdajkov „odgovor“, međutim, izazvao je različito intonirane reakcije, od književne kritike preko političkih tumačenja do oštrog prigovora muslimanskih krugova. Mnoge od njih su isticale pretpostavljen negativni ili, ređe, pozitivan odnos pisca prema svom junaku, potencijalnom teroristi, sa prikladnim odabirom navoda iz samog dela (ali i iz intervju, drugih spisa, novinskih tekstova). Isticali su se razni momenti iz piščevog života kao argumenti, od vere (poreklom jevrejske) preko statusa slavnog književnika (*celebrity*) do tvrdnji da je u odnosu prema muslimanima Apdajk bio, odnekud, izravno zlonameran.

Većini ovih reakcija može se prigovoriti da ostavljaju po strani dve vrlo bitne crte koje Apdajk izvodi iz obimne literature, od one o terorizmu do verske, a koje obuhvataju kritiku kulture i u njoj i prema njoj formatirane ličnosti. Shodno relevantnoj literaturi, ta se ličnost, kroz proces radikalizacije, odriče svoje imanentne složenosti, kritičnosti i otvorenosti, a zarad patološke jednosmernosti, narcističkih opsesija i (udobne) izvesnosti indoktrinacije. Iz tog ugla gledano, delo nadilazi sam problem terorizma i upućuje na širu kritiku mentaliteta koji je, između ostalog, omogućio da savremeno doba postane veliko poprište ideologija. Međutim, da bi se to toga stiglo, i samu knjigu ne bi trebalo čitati sa stanovišta političke isključivosti onih koji, na taj način, samo podržavaju i produžavaju život tim istim ideologijama.

1. O ĐAVOLIMA I BOGOVIMA

Služeći se jednim danas umnogome nepopularnim književnim postupkom, svevidećim autorom (uz unutrašnji monolog glavnog junaka), Apdajk u *Teroristi*, njegove

¹ Svi navodi iz romana *Terorista* po prevodu Dušanke Vujić iz sprskog izdanja kuće Filip Višnjić, Beograd, 2006. Napomena: Ako to nije drugačije navedeno, prevodi u ovom radu su autorovi.

početne reči, kao najavu, ponavlja i na kraju romana, kao zaključak. U njima se ispoljava strah američkog muslimana Ahmeda, da će mu „đavoli“ među kojima živi (savremeni Amerikanci smešanih rasa i vera) „oduzeti boga“, razbožiti ga i tako naturalizovati na američki način života. A upravo je, sledeći svoju predstavu o bogu, on sam stigao na ivicu terorističkog (samo)ubilačkog napada od kojeg, na kraju, odustaje – pa mu je, čini se, bog, ipak, „uzet“. Ali ne samo intervencijom „đavola“ i ne samo zahvaljujući trudu deprogramera, školskog savetnika za profesionalu orijentaciju i (pasivnog) Jevrejina Džeka Levija, nego i pogledom na decu, njegove potencijalne žrtve. Prizor nevinih, pre bi se reklo, vraća ga bogu kao vrhovnom arbitru života i smrti. Ili ga vraća humanističkim vrednostima. Ili, možda, u celoj pustolovini „bombaša samoubice“, on sazreva kao ličnost, odriče se pokornosti i preuzima na sebe odgovornost za svoj (i tuđ) život. Ovo su otvorene, ne tako odvojene već, radije, isprepletane mogućnosti ali je, sem njih, još jedno pitanje možda ključno za razumevanje terorizma: da li je Ahmed, odustavši od terorističkog čina, izgubio svoju ispunjenost verom („razbožio se“) ili je, podsećanjem na ishod svoga eventualnog čina, pronašao pravog boga u sebi i tako se „obožio“? Da li se u svemu tome radi o primanju prave vere ili re-amerikanizaciji? Ili je sve to ili ponešto od toga? Ili je, pak, na drugoj strani, odustajanje ishod deprogramiranja, „isterivanja đavola“, iza koga u ličnosti obično ostaje pustoš?

Hoće li Ahmed, posle svega, ponovo nečemu „pripadati“ ili ostati da lebdi u prostoru oslobođenom gravitacionih sila ideologije, kao junaci u nedavnom filmu sličnog naziva?²

Odgovora, u potpunosti, nema iako ima natuknica. Razlog tome je i u činjenici da se, i u fikciji i u stvarnosti terorizma, stiče mnogo faktora. Analitika nalaže izbore i prioritete, pa se, recimo, i u ovoj književnoj, javlja pojednostavljena varijanta (radnja je dramski konstruisana tako da se čitavi delovi samo posredno prenose, ili odigravaju van scene; uključeni su samo donji nivoi piramide odlučivanja u hijerarhiji terorističkih grupa; vođa ostaje skriven, i sl.) koja apstrahuje bitne činioce koji bi, u drugim izborima, dali drugačiju sliku socijalno-patološke biti terorizma.

Slika u ovoj studiji sadrži relativno mali broj likova (opravdano, jer se u stvarnom svetu terorizma taj broj teško može proširiti – zbog same konspirativne pretpostavke) upletenih u potencijalnu (samo)ubilačku akciju. Razlog tome je namera da se terorizam prouči iz pravca gde je njegova analiza veoma zahtevna: iz pravca mikroplanova, religijske motivacije i respektivnih moralnih preispitivanja a u pravcu kritike progresivne indoktrinacije na čijoj se krajnjoj tački nalazi monolitni zelot,

² Film „Gravitacija“ (Gravity) (2013) režisera Alfonsa Kuarona (Alfonso Cuarón).

manihejac, sa „belom stranom“, ego-laskavom i nezasitom u hranjenju nabeđenim svetovnim „crnilom“ koje ga okružuje, pravda i podstiče.

Ipak, to ne znači da „crnila“ – nema. Ima ga i izloženo je u oštroj kritici kulture. Amerika kao okruženje potencijalnog teroriste jeste zemlja problematične duhovnosti, probitačne kulturne ispraznosti, prereziranih televizijskih trivijalija i degradacije vrednosti ugrađenih u nacionalni mit. Od „američkog sna“ ostala je samo školjka, himera kulture koja je ponoću svojih mitova pretvorila u „jezero od krša“ (17), *wastescape*. Takva jedna stvarnost pogoduje razvoju raznih oblika eskapizma, pa i porastu opredeljenja za veru u onostrano i njene radikalnije izdanke³. Ali, čak i da je tako, to nije dovoljan preduslov za nasilje, posebno ne ekstremno.

Kako su analitičari terorizma ukazali, kulturna klima traži i kompatibilan format ličnosti, sledeći važan činilac u analizi terorizma. Ona mora proći kroz proces radikalizacije uz prateće odricanje od procene raspoloživih modaliteta života (i smrti). Stoga je borba za mentalnu prevlast (*struggle for mind*) sama srž problema. Ona nalaže da se, umesto retorike borbe protiv terorizma, preduzmu mnogo krupnije akcije u širem društvu i kulturi i to u porodici, obrazovanju, javnom životu, medijima, itd.. Ujedno, ona bi morala poći od teze da se fundamentalistička pokornost ne sme zamerati samo jednoj veri, bez obzira na učestalost akcija njenih ekstremističkih grupa, a zanemariti njeni drugi varijeteti uz prateće pojave fanatizma, ksenofobije, monomanije, znači, ukupan socio-patološki sindrom isključivosti, društvene, političke, kulturne.

2. PISAC KAO ANALITIČAR

Kako navodi Bečelor, dobar deo sociološkog cilja – proučavanja organizovanog života i društva – preseca se sa romansijerskim zadatkom stvaranja narativa, tj., imaginarnih svetova u kojima će nastati likovi uvučeni u akcije (Batchelor 2009:10). Trograna šema u ovoj književnoj aplikaciji (kritika kulture, kritika ličnosti formatirane tom kulturom i borba za um u poslednjoj fazi radikalizacije) potiče iz tog presecanja a zasniva se na naučnim studijama o terorizmu. U njima se njegova protejska bit sagledava iz ugla teorijskih i primenjenih disciplina, od socio-psiholoških preko

³ Sledeći komentar je deo Apdajkove dijagnostike zapadne kulture: „Kako to Džek Levi vidi, Amerika je čvrsto popločana masnoćom i katranom, zamka od katrana od obale do obale u kojoj smo svi zaglibljeni. Čak i naša hvaljena sloboda nije nešto čime se možemo mnogo ponositi otkad su komunisti ispali iz trke; ona samo olakšava teroristima da se kreću, iznajmljuju avione i kamione i postavljaju prezentacije na vebu. Verski fanatici i kompjuterski monstumi;...“ (34).

političkih i religijskih do bezbednosnih i njihovog pratećeg korpusa „antiterorističkih“ pristupa. Uprkos tome, fenomen nam nije ništa bliži. Nije se mnogo odmaklo od stanovišta da je „terorizam (...) previše heterogeni politički fenomen da bi ga objasnila jedna jedina opšta teorija“ (Schmid 2011: 228). Sama teorijska razgranatost potiče iz raznih principa klasifikacije i iz njih izvedenih različitih modula (državnih i nedržavnih i njihovog grananja), kao i savremenih i istorijskih⁴. Među istraživačima, na svoj način, u širem analitičkom krugu, često se nalaze i pisci. Oni se i sami kreću „minskim poljem“ sa opasnostima olakog gaženja preko izmešanih verskih i političkih osećanja, verskih i nacionalnih kultova žrtvovanja i mučeništva, tradicija borbi za nacionalne ciljeve, interesa država, institucija i socijalnih grupa, itd. I na njima je da biraju svaki korak, oslanjajući se na sve druge analitičare, kako bi „razminirali“ svoj domen, onaj koji tradicionalno pripada književnom zanatu: domen proživljene istorije (felt history)⁵. U tom pogledu pisac rizikuje kritiku i nepopularnost ali sledi svoju ubeđenost da, ipak, čini nešto bitno za svoje društvo i njegovu kulturu.

Zato su i napadi na Apdajka, iz pravca ideološko-teološke kritike, uglavnom reakcija na njegovo korišćenje verskih knjiga i informanata. Na tom nadasve „trusnom“ području nije baš najbolje prošao ali mu se mora priznati bar trud da svet Drugog sagleda iz njegove perspektive. Što ta perspektiva povremeno razotkriva vid ideološke indoktrinacije podvodi se pod njegovu kritiku kulture u kojoj i drugi vidovi (društvena zajednica, škola i porodica) ne prolaze ništa bolje. Kao ni celina: svet *Teroriste* je mračan, obesmišljen i groteskan.

Apdajk slaže negativne ocene jednog vremena u egzistencijalistički *tableau* sveopšte mučnine i tim slaganjem realizuje jednu od potencijalnih funkcija književnosti, sve jaču u 20. i 21. veku, da posluži kao apstrahovani, opitni model mogućeg razrešenja društvenih problema.

⁴ Dejvid Rapapor (David Rapaport), na primer, autor je takozvane „talasne teorije“ prema kriterijumu motivacije za nasilje određene grupe. U istorijskom vidu, prva takva grupa obuhvata anarhiste i socijalne revolucionare iz 19. veka, druga anti-kolonijalne nacionalne oslobodilačke pokrete posle Prvog svetskog rata, a posle Drugog svetskog rata sledi treći talas levičarskih radikalnih grupa na Zapadu. Četvrti talas čine međunarodne islamiističke salafističke grupe kao najjači desničarski verski pokreti. Svaki je, sem savremenog, kako nastavlja Rapapor, trajao otprilike jednu generaciju, svaki je bio heterogen i preklapao se sa drugima ali se u svakom, ipak, jasno isticao dominantni pokret, umnožavanje grupa istomišljenika (dalje u McAllister, Bradley i Schmid, Alex, P., „Theories of Terrorism“ u Schmid 2011).

⁵ Delikatnost književne (i umetničke) pozicije autora u odnosu na osetljivost brojnih interesnih grupa jeste u tome da konceptualno uspostavi svoje delo a da ne bude pročitano, onako kako Apdajk, zbog *Teroriste*, često jeste, kao podstrekač rasne i verske mržnje. Koliko je i sam pisac bio svestan svoje krhke pozicije, svedoči i njegov stav da „pisac imaginativne proze (fiction), profesionalni lažljivac, paradoksalno je opsednut istinitim – onim što se doima kao istinito, što mu zvuči istinito u fabrikaciji prikupljenoj na njegovom radnom stolu“ (prema Batchelor 2013: 11).

U tom pogledu, pisac postaje preko potrebni analitičar. Ali se ne sme zanemariti i ona druga mogućnost: da, instrumentalizacijom svoga dela, on sam može lako postati katalizator, mobilizator i strateg nekog drugog ideološkog projekta, i tako se naći sred drugih, ništa manje opasnih minskih polja. Njegov roman, tada, i sam lako postaje „delo“.

3. DELO

Kultura i ličnost sadejstvuju u procesu nastanka ekstremizma. Na tom putu, od prihvatanja preko indoktrinacije do radikalizacije (akcije), kako ističu teoretičari, ima dosta istorijskog nasleđa koje je stvorilo diskurs terorizma. Tako, na primer, u Rapaporovoj teoriji o istorijskim „talasima“ nedržavnog terorizma⁶, u anarhističkom je nastao je pojam „delatne propagande“ podstaknute razvojem štampanih medija i drugih tehnološko-industrijskih dostignuća. Ona su omogućila širenje i internacionalizaciju kulture terorizma zasnovane na akcionoj agitaciji, ideji da dela govore više od reči. Otud je, za regrutaciju i radikalizaciju pristalica, bilo potrebno davati poučne primere modela sledbeništva u funkciji katalizatora i strateškog manevrisanja masovnih pokreta. Već tada je to rečito „delo“ sadržalo element samožrtvovanja, samoubilačkog terorizma, kao jedne od vodećih odlika savremenog, četvrtog talasa nasilja⁷.

Taj novi talas je postavio ponajpre pitanje uticaja religije i, uopšte, porasta „religijskog terora“. Iako u analizama on ima mnogo širi vid i obuhvata mnoge tangencijalne zone, posebno političke⁸, ovde je redukovano samo na psihološki učinak vere u pojedinačnom slučaju, odnosno, na ekstremističko programiranje.

⁶ Videti napomenu 4.

⁷ Ni u jednom vidu rasprave nema sveopšteg slaganja pa ni po pitanju „novine“ četvrtog talasa. Na primer, Brus Hofman nalazi da je religijski terorizam relativno trajan vid nedržavnog nasilja, samo je dobio svetovno ruho u 19. veku. (prema Schmid 2011 : 232)

⁸ Široka skala mišljenja kreće se od religije i njenog suštinskog uticaja na terorizam do shvatanja po kojima je religija instrumentalizovana kao modul kolektivne akcije u pravcu svetovnih i opipljivih ciljeva a ne nekog pretpostavljenog duhovnog spasenja (dalje o tome u Schmid 2011: 231). Na primer, u *Manjem zlu (The Lesser Evil)* Majkl Ignatijef (Michael Ignatieff) (2004: 123) podvodi religijski-motivisan terorizam pod širi naslov, „Iskušenja nihilizma“ („The Temptations of Nihilism“), sugerisući da tamo gde teroristi pravdaju svoje akcije pozivanjem na religiju, oni zapravo „kidnapuju“ svetu tradiciju. Na drugoj strani, potencira se kako je istorija religije zapravo istorija nasilja, kao što ističe Kventin Skinner (Quentin Skinner) u svom delu *Ispitivanja (Inquiry)*: „Previše je jasno da se hrišćanstvo često iskazivalo kao netolerantna religija i da su barem neki od ratova i progona sa kojima se dovodi u vezu zapravo sledili iz njegovog karaktera i vere“ (prema „Religious Terrorism and Political Liberalism“, *UCL December 2008*, str. 4).

4. DELO I VERA

Proces radikalizacije ličnosti do terorističkog dela, po Magnusu Ranstorpu (Magnus Ranstorp), zasniva se na mišljenjima koja usvajaju budući akteri dela, okupljeni, bliže ili dalje, oko duhovnog vođe. Oni sebe doživljavaju, tvrdi Ranstorp, kao značajne ličnosti na još značajnijoj istorijskog prekretnici (recimo, ratnika za veru), u jednom podeljenom svetu, u kojem su ratnici na strani jedinog i isključivog dobra (Schmid 2011: 231) protiv sveprisutnog zla. Njihovo delo je čin posvećenja (a sacramental act), kako to definiše Hofman (Bruce Hoffman) (Schmid 2011: 232)⁹. Zato se i Apdajk, u svom tentativnom konstrukt, hvata u koštac sa sržnim pitanjem odnosa indoktrinirajućeg korpusa (učenje, učitelj – teorijski indoktrinator i praktični instruktor-fasilitator) i učenika kao potencijalnog vršioca terorističkog čina¹⁰.

5. SVETI ČIN

Svojom (pre)visokom cenom, samoubilački teroristički čin predstavlja vrhunac radikalizacije svesti koja je svoju istorijsku ulogu zasnovala na beskompromisnom sledbeništvu određenih ideja tako da eventualni pristanak na (samo)ubijanje sledi iz ekstremnog programiranja i ideološke socijalizacije koja naturalizuje nasilje. Središnje mesto u procesu, time, pripada, „ljudskoj transformaciji, jednom psihopolitičkom prolasku (*passage*) u vremenu, od normalnog do ekstra-normalnog ponašanja“ (Sprinzak 1999: 59). Ona se odvija kroz faze krize poverenja, sukoba legitimnosti i delegitimizacije, kako to vidi Sprinzak. No, budući da se njegov model više odnosi na grupna ponašanja, šema se, u pojedinačnom slučaju, može preuzeti od Mogadama (Moghadam). On isti proces metaforično prikazuje kao šestospratnicu:

⁹ U ovom pravcu ide i hipoteza Marka Jirgensmajera (Mark Jürgensmeyer) o „kosmičkom ratu“. Religijski terorizam znači borbu snaga reda protiv snaga nereda i radikalizuje se do kosmičkih granica. Da bi ta borbe eskalirala, navodi Jirgensmajer, potrebno je da se stekne pet činilaca: religijska organizacija mora doživeti datu borbu u realnom vremenu, zatim, vernici se lično moraju identifikovati sa sukobom pa delovati po osnovi verske sankcije, zatim, pošto se kosmičke borbe ne mogu okončati u realnom vremenu, onda vernici moraju prihvatiti kontinuitet borbe kako bi održali posvećenost cilju, zatim, esktrmisti moraju osetiti da je borba dostigla kritičnu tačku i, konačno, grupa mora borbi dati kosmičko značenje (Schmid 2011: 232).

¹⁰ Od rasprava o tome da li se radi ili ne radi o nekom „novom“ terorizmu, preko vrlo ekstremnih teorija o terorizmu kao organizovanom makroteatru, performansu ili metafori makrokosmičkih sukoba, stiže se do analiza (Ehud Sprinzak) najnovijih terorističkih napada iz pravca milenijumskih i postmilenijumskih pokreta kod kojih se apostrofira iskupljenje, ostvarljivo odgovarajućim uverenjima i delima koja su priprema za Božji sud. Ukoliko sve te pripreme radnje potraju i odvijaju se presporo, milenijumske grupe mogu postati nestrpljive i pribeći nasilju (Schmid 2011: 233).

prva faza (sprat) predstavlja kognitivnu analizu strukturalnih okolnosti u kojima se dati pojedinac nalazi, preko potrebe za njihovim menjanjem, jačanjem osećaja nepripadanja, moralnim odvajanjem i priklanjanjem novoj grupi te, konačno, odbacivanjem otpora prema nasilju (Schmid 2011: 219).

Ove faze su primenjene u *Teroristi*, a za njihovo odvijanje date su tri uslovljenosti: karakterološke odlike, kultura koja pogoduje otuđenju i nasilju i posvećenost u odluci o izvršenju.

Od karakteroloških odlika, važna je mladost fleksibilne i povodljive ličnosti (*impressionable*)¹¹, lako (pre)oblikovane (*malleable*). Uz to, u uzorku modela teroriste dominiraju: osetljivost, inteligencija, individualizam, ćutljivost, ozbiljnost, otežana komunikativnost, stidljivost, egzistencijalistički *angst*, osećaj autsajderstva zbog, između ostalog, drugačije porodice, nedostatka drugara, itd. Rečju, Apdajkov Ahmed gotovo je idealan „materijal“ za „teroristu“¹². Njegovo životno doba jeste kasni tinejdžerski period, kritičan jer predstavlja prelaz iz škole u službu, tj., iz domena tuđe odgovornosti i položaja relativno pasivnog primaoca, do postepenog osamostaljenja, preuzimanja odgovornosti i potencijalno aktivnog povratnog uticaja na sredinu.

Sazrevanje unutar disfunkcionalne kulture bitna je odrednica radikalizacije. Okolišni formativni faktori dominiraju prvom fazom radikalizacije u kojoj se početni Ahmedov osećaj otuđenja povezuje sa degradacijom zajednice što će, povratno, uticati i na njegovu sopstvenu. Takva sredina se javlja kao podložna razvoju društvenog zla (*enabling*). Veliki *tableau* romana obuhvata mnoštvo činilaca koji doprinose „slabljenju imuniteta sredine“: od ekonomske propasti grada koji se, ironično, nekad zvao Nju Prospekt¹³ preko porasta siromaštva i bede do razvoja kriminala, trgovine narkoticima i sl. Obraćajući se školskoj drugarici Džorilin i, preko nje, nosiocima popularne kulture svoje generacije, Ahmed svoju pokornost „čistoj“ veri suprotstavlja njihovoj pokornosti materijalizmu, potrošačkom duhu i kultu telesnosti, ističući da svuda oko sebe vidi samo „robove droge, robove mode, robove

¹¹ Radikalizacija Ahmedova počinje podložnošću uticajima. Levi primećuje kako dečak ne govori svojim jezikom već „sa bolnim dostojanstvom; on imitira (...) nekog starijeg koga poznaje, nekoga ko je uglađen i zvaničan govornik“ (41). Taj stariji je šaik Rašid, koji, za Ahmeda, u svetu koji ga okružuje, predstavlja nosioca drugačijosti. I Apdajk, u jednom intervjuu, ističe kako je „mislio da je važno pokazati koliko je Ahmedu bilo potrebno da načini sopstvenu filozofiju, da tako kažem, jer sredina nije pružala nikakvu“ (Mudge 2006).

¹² U karakterizaciji Ahmeda teološki kritičari nalaze dokaze za tezu da je Apdajk stvorio netrpeljiv i neprijatan lik Muslimana kako bi raspalio mržnju i islamofobiju. No, oni time samo redukuju jedan složen lik koji, pored svih mana, poseduje i osobine kao što su iskrenost, poštenje, i sl. Ujedno, Ahmed nije jedini koji ne nalazi sebe u savremenoj popularnoj i potrošačkoj kulturi. Utisak je da to ne uspeva ni Apdajku.

¹³ Fikcionalizovani Paterson, Nju Džerzi, Apdajkov omiljeni kulturni krajolik.

televizije, robove sportskih heroja koji ne znaju da oni postoje, robove bezbožnog, beznačajnog mišljenja drugih“ (80-81).

Slično mišljenje stiže i iz drugih pravaca, ponajpre Levija, pasivnog vernika. On oseća istu propast nekadašnjih visokih težnji i ciljeva, i, sa egzistencijalističkim osećajem mučnine i gušenja, budi se iz svojih „zlokobnih snova“ natopljenih „bedom sveta“ (25)¹⁴. U njemu se javlja osećaj sličan onome kod Selindžerovog junaka Holdena Kolfilda,

da mu je život jedna nepotrebna mrlja – promašaj, neprekidno pravljenje grešaka – na inače besprekornoj površini ovog bezbožnog časa. (...) On sebe vidi kao patetičnu stariju osobu na obali koja se glasno obraća flotili mladih dok klize u kobnu baruštinu sveta – sa sve manje resursa, sa slobodama koje nestaju, sa nemilosrdnim reklamama usmerenim ka besmislenoj popularnoj kulturi večite muzike i piva i nemoguće mršavih i fizički jakih mladih ženskih osoba.
(29)

Da ne pominjemo ovde i školu, instituciju licemerstva, nekada palatu znanja, nadvijenu nad grad „kao zamak“ a sada oronulu, punu ožiljaka i azbesta koji se kruni“, na ivici „širokog jezera od krša“ (17).

Na toj ivici, ispunjeni strahom, prezirom i mučninom, Levi i Ahmed se nalaze na različitim pozicijama. Stariji se priklanja spasenju, barem mladih, dok se mlađi radikalizuje ka (samo)uništenju.

6. RADIKALIZACIJA

Delegitimizacija počinje upravo navedenom percepcijom kulture, fazom *krize poverenja (crisis of confidence)* u kojoj se sredina još uvek ne doživljava u svojoj ukupnosti, navodi Sprinzak, niti kao ustrojstvo, sistem, država, drugi verski sistem. Radije, početni korak je razočarenje u aktere, pojedince, agente sistema koji manipulišu sistemom, u ovom slučaju školstvo, od nastavnika preko đaka, đачkih neformalnih grupa, do savetnika. „Drugi verski sistem“, u ovom slučaju hrišćanski (u romanu baptistički), doživljava se kao površno i teatralno obožavanje „troglavog“

¹⁴ Levijevo jevrejstvo se ne može tek tako zanemariti ali u romanu je potisnuto u drugi plan, naročito bolna tačka jevrejsko-arapskog sukoba. Neprijateljstva se samo naslućuju: posmatrajući imama na ceremoniji dodele diploma Levi pomišlja „na Izrael koji ratuje i na tužno malo preostalih sinagoga u Evropi koje danonoćno treba da čuva policija“ i oseća kako se „njegova početna dobra volja prema imamu ... topi: taj čovek u beloj odeći strši kao kost u grlu u ovoj prilici“ (121). Očito da Levi pati od predrasuda koje se lako mogu probuditi.

idola, „nečist“ i lišen duhovne sadržine. Crkva je, kao i škola, „počađavela“ i „kamena“ pored „jezera đubreta“ (57).

Posebno mesto u fazi krize poverenja zauzima porodica, u pravilu disfunkcionalna. Ahmed je još kao dečak napušten od oca, muslimana, Egipćanina, a ostavljen sa majkom, irskom katolkinjom koju bi vernici opisali kao „posrnulu“. Ona sličnu optužbu oseća i kod svog sina koji je smatra za – „nečisto meso“.

U ovoj fazi *sukoba legitimnosti (conflict of legitimacy)* podrazumeva se uzajamni pogled dva sistema, „nečistog“ sredinskog društva i alternativnog sistema „čiste“ vere. U pripremi sledeće faze, Ahmed slaže sve svoje osude u osudu celine: „*Svet je težak, misli on, jer su u njemu đavoli na delu, unoseći zabunu u stvari i izvitoperujući ono što je pravo*“ (17). Ta osuda, po mišljenju analitičara, uticala je na promenu u orijentaciji. Za ekstremiste četvrtog talasa¹⁵ često nema onih koji su u mnogim definicijama terorizma nekada figurirali kao distinktivni faktor: „nevinih žrtava“. Navodi se jedna izjava, na primer, Bin Laden, po kojoj su svi mete¹⁶ – pa i za Ahmeda. U početku on ističe da naravno, ne mrzi „sve Amerikance. Međutim, američki način je način nevernika. Kreće se u pravcu užasne sudbine“ (46), ali, sa jačanjem otuđenja od ovosvetovnog i jačanjem onosvetovnog, govori kao opredeljen i spreman:

‘Do izvesne mere je korisno upoznati neprijatelja.’

‘Neprijatelja? Auh! Ti tamo nisi imao neprijatelja.’

‘Moj učitelj u džamiji kaže da su svi nevernici naši neprijatelji. Prorok je rekao da na kraju svi nevernici treba da budu uništeni.’ (76)¹⁷

U fazi krize *legitimnosti (crisis of legitimacy)* ceo sistem je demonizovan te se sada osuda može povratiti na pojedine njegove članove i to bez moralnih obzira,

¹⁵ I Nojman (Neumann) potvrđuje da je suicidalni terorizam četvrtog talasa drugačiji od prethodnih upravo po broju žrtava uključujući i žrtvovanje samog bombaša: „Upravo je pomak u metama a ne identitet ili motivacija izvršioca ono što čini novinu“ (Neumann 2009: 118).

¹⁶ U časopisu *Tajm* od 16. septembra 2001. navedene su reči Osame Bin Laden, „U današnjim ratovima nema morala. Verujemo da su najgori lopovi u današnjem svetu i najgori teroristi Amerikanci. Ne moramo praviti razliku između vojnika i civila. Što se nas tiče, oni su svi mete“ (*Wikiquote*). I Ahmedov fasilitator Čarls, pripremajući ga za nasilje, slično govori o Amerikancima: „Oni sebe vide kao nevine ljude, zanete svojim privatnim životom. Svi su nevini – oni su nevini, ljudi koji su skakali sa kula su bili nevini (...) Pa ipak, iz sve ove nevinosti, nekako izviruje zlo. Zapadne sile krađu našu naftu, uzimaju našu zemlju...“ (202). Na to Ahmed kaže, „Uzimaju nam našeg Boga“ (202). I, kasnije, u pripremi terorističkog čina, dok razgovara sa mehaničarima u garaži, Ahmed napominje, „svi se borimo za Boga protiv Amerike“ (264).

¹⁷ I ovakve replike podstakle su optužbe za raspirivanje islamofobije.

dehumanizovano¹⁸. Dehumanizacija stvara, kako navodi Sprinzak, preduslove za nasilje (Schmid 2011: 218).

7. EKSTREMNA RADIKALIZACIJA - DEHUMANIZACIJA

Ako je ceo sistem demonizovan, onda se osuda vraća pojedincima a prvi u redu je on sam, potencijalni počinilac, Ahmed. Njegova ličnost prolazi kroz promene koje se skupno mogu odrediti kao odbacivanje ovosvetovnog (daljeg školovanja, uživanja u ljubavi i seksu, itd.) ili „amerikanizacije“ (tj. zapadnog formata ličnosti)¹⁹. Kako manihejstvo funkcioniše po sistemu istovremenog jačanja suprotnosti koje se uzajamno pothranjuju, Ahmed, odbacivanjem jedne mogućnosti identiteta istovremeno stvara drugu²⁰. Rečju, marginalizovani i otuđeni Drugi, „zemaljski“ i ovosvetovni, ustupa mesto „nebeskom“ mučeniku, onosvetovnom i svetom, boljem i idealizovanom jastvu.

Sa ovim prvim odlazi i kritičar, pozdrivac (*doubter*) i školarac a sa drugim stiže pokornik i podanik²¹. Jedan od simptoma priklanjanja veri jeste i njegov govor, krut i formulaičan, doktrinaran i knjiški; u početku, kako smo istakli²², imitativan ali, sa odmicanjem, sve sposobniji da i svoje emocije formuliše prema usvojenom verskom idiomu. Ideolog šeih Rašid objašnjava kako je islam očuvao „nauku i jednostavne mehanizme Grka“ pa su „heroji islamskog otpora velikom Satani“ bivši doktori i inženjeri koji su vešto iskoristili mašine kao što su kompjuteri, avioni i eksplozivna sredstva: Alah je stvorio fizički svet i sve njegove naprave, kada se koriste za svetu stvar, postaju svete“ (154). To znači da, programiran kao tempirana bomba, suicidalni mehanizam, Ahmed, iako telesno deo sveta koji gubi legitimnost, ukoliko svoje telo

¹⁸ Jedno mišljenje ovde treba navesti. Brus Hofman napominje da „dok svetovni teroristi gledaju na nasilje kao na način iznuđivanja popravke greške u sistemu koji je bazično dobar ili kao na način za provociranje stvaranja novog sistema, religijski teroristi ne vide sebe kao sastavne delove jednog sistema koji je vredan spasenja već kao na 'autsajdere' koji traže fundamentalne promene u postojećem poretku“ (Schmid 2013: 225).

¹⁹ U komentaru o asimilovanim i amerikanizovanim muslimanima Ahmed ništa nije manje kritičan jer se „suviše ponosi svojom izolacijom i svojevoljno izabranim identitetom da bi ga ugrožavala masa običnih, opterećenih ljudi i neprivlačnih, praktičnih žena koje su uključene u islam kao neka lenja stvar etničkog identiteta“ (191).

²⁰ spolja se simbolički naglašava Ahmedova manihejska podeljenost: sugerišući čistotu svoga duha, on gornji deo tela uvek oblači u besprekorno belo a donji u crno.

²¹ U početnim fazama indoktrinacije Ahmed je pun pitanja; tako se, na primer, pita „ko zauvek održava vatru pod kotlovima pakla?“ (11) i sl. Ali, ipak, zaključuje da se bog „ne meša sa našim razumom nego mu se naš razum klanja“ (13). Čak i kada ga drugi (Džorilin) upozoravaju da se možda radi o manipulaciji, Ahmed odbacuje sumnje. Inače, jedan deo kritike dao je navode koji problematizuju ovaj vid karakterizacije.

²² Videti napomenu 11.

upotrebi za svetu stvar može postati obožen, nebeska ličnost prekomponovana u onostranom.

Ta „nebeska“ ličnost, koju srećemo ne samo u teorijama verskog terorizma, nego i u drugim ekstremnim oblicima indoktrinacije²³, zamenjuje (izabranim) smislom i sadržajem (tegodno) lebdenje u praznini i nalazi (u veri) spas od egzistencijalističke móre: režim, red, disciplinu i čistoću. Smisao se, sa odmicanjem indoktrinacije, javlja kao žudnja za rajem, kako ističe šeih govoreći da su, zbog te žudnje, ljudi „nestrpljivi sa ovim svetom, tako bledom i sumornom senkom sledećeg“ (116).

U ovoj fazi, *fazi samo-određenja ili samo-identifikacije* (Schmid 2013: 219), Ahmed napušta zonu kognitivne praznine (cognitive gap) (nepripadanja) i usvaja samoodređenje koje ga „uzdiže“ prema novom identitetu²⁴.

8. UZDIZANJE

U *fazi uzdizanja* koja počinje mnogo pre zadobijanja statusa mučenika (a koja se, zbog islamističkih ekstremista, u teoriji naziva džihadizacijom²⁵), potencijalni terorista/mučenik daje sve više legitimitet „nebeskom“ svetu. Tu sliku prati efektna književna metafora u čijem centru je jedno, u prošlosti često, terorističko sredstvo: kamion. Vožnja kamiona za koju se Ahmed opredeljuje nakon prekida školovanja simbolično je pregnantna: visina kabine uzdiže vozača iznad ostalih i hrani njegovu

²³ U poglavlju “Umreti da bi se ubilo? Uspon terorizma sa masovnim žrtvama“, Nojman postavlja pitanja: „Koji su ‘koretni uzroci’ samoubilačkog terorizma? Zašto ljudi ‘umiru da bi ubili’? U stvarnosti, nema ničega nimalo upečatljivog u ideji umiranja za neku stvar – sem što, možda, savremeni moderni zapadni mozgovi nalaze da im je teško prihvatiti da iko može toliko u nešto verovati da zbog toga načini krajnje žrtvovanje. Istorija vrvi od primera ljudi (i žena) spremnih da stave svoj život na kocku kako bi učinili pomak u pravcu stvari u koju su verovali. To ne važi samo za pilote-kamikaze Drugog svetskog rata nego i za milione običnih vojnika koji su odlazili u misije za koje su znali da praktično nemaju nikakve šanse da se iz njih izvuku živi“ (Neumann 2009: 117).

²⁴ „Ne može da zaboravi preobražaj koji ga čeka (...) Sjaj raja se povlači u njegov svakodnevni život. Stvari će izgledati velike tamo, u kosmičkim razmerama...“ kao i u njegovim detinjim snovima, „kada bi zapado u san doživljavao bi osećaj ogromnosti, svaka ćelija je bila svet, što je njegovom dečjem umu dokazivalo istinu vere“ (267).

²⁵ Mekalister (McAllister) i Šmid (Schmid) navode Horganove (Horgan) najmanje tri teorije o psihološkoj abnormalnosti koje se pogrešno primenjuju na terorizam. To su: teorija o agresiji usled frustracije (*frustration-aggression theory*), pri čemu je agresija odgovor na blokiranje postizanja ciljeva, zatim, psihodinamičko objašnjenje političkog nasilja na osnovu pretpostavke da je nasilje rezultat latentnih želja vezanih za period ranog detinjstva dok je treća teorija o narcisoidnosti i sa njom skopčane agresije pri čemu se nasilje javlja kao posledica pojačanih zahteva ega. Ovaj poslednji poremećaj, ističe Horgan, ne može se uspešno razvijati u sklopu ilegalnih organizacija u kojima se ego pojedinačnog člana žrtvuje radi opstanka grupe (Schmid 2011: 215). Ali, u Apdajkovom romanu, Ahmed je sam.

sujetu; vožnja je izraz samokontrole; besprekorno održavanje vozila je analogon praktikovanja vere a, povrh svega, tu je i Pravi put na kome su sve odluke Božje.

Kao i samu veru, tako i kamion – kao i sam život u veri, uostalom – treba savršeno i predano negovati. Više od svega, ova slikovita trijada, kamiona, čoveka i puta, treba da nas uvede u psihologiju radikalnog vernika i pripremi na završni teroristički čin, na putu, koji će biti sveti, Pravi, ili pogrešan i bogohulan.

9. SPIRITUAL SANCTIONER

Za mladića nesigurnog u emocijama i mislima, mučenog agresivnošću i korupcijom kulture u kojoj raste, šaik Rašid je centralna ličnost početnih faza radikalizacije, programer, indoktrinator (spiritual sanctioner) (Schmid 2013: 219). Na njemu je da opomene Ahmeda da se drži Pravog puta jer nečisti mogu zablistati, ili mu prijati samo da bi ga odvojili od „Alahovog čistog bića“. Uz njega, u drugim, potonjim fazama socijalizacije u nasilje, ide i (lažni²⁶) ekstremista, fasilikator Čarls. Propagandist i strateg, on uvlači Ahmeda u zaveru. Čarls treba da sankcioniše, radikalizuje i aktivira Ahmedov novi identitet, u koordinaciji sa datom mrežom istomišljenika.

U tom procesu, na Čarlsu je da unese političke motive, otkloni eventualne moralne pa i patriotsko-emocionalne prepreke. Jedna od njih je moguća naklonost prema Americi i njenoj istoriji. Čarls, upečatljivo, povlači analogiju između islamističkih terorista i polu-gerilskog rata kako se često opisuje vojevanje Džordža Vašingtona i njegove armije tokom rata za oslobođenje Amerike od kolonijalne zavisnosti²⁷. I islamisti i patriote se porede po osnovi konstruisanih predstava, proizvedenih od kulturne mašine koja ih stvara kao „sočiva čovečanstva kroz koja ljudi vide... tumače i izveštavaju o onome što vide... to je poluorganizovan izvor njihovih samih identiteta“, kako navodi Rajt Mils (Wrights Mills) (1963: 406). Ovim „sočivom“ u Ahmedu se gasi svaki otpor jer se današnja nasilnost pravda primerom iz prošlosti, odnosno, nasilje jedne vere nasiljem druge.

²⁶ Iz nekog, verovatno književnog razloga, Apdajk sklanja Čarlsa sa pozornice, raskrinkava ga kao agenta CIA-e i prepušta ubilačkoj osvetti članova njegove grupe (o kojoj malo saznajemo – u žiži je jedan mladi čovek a ne analiza grupe).

²⁷ Navodi se i razlikovanje terorizma i gerilskog rata u teoriji. Dva teoretičara (Feldman, Hinojosa) uradili su studiju o ovoj razlici, raščišćavajući zbrku koja se, povodom dve pojave, ponekad javlja: „Gerilski rat je veoma stara forma rata koju, u opštem slučaju, koristi slabija strana u konfrontaciji sa jačim silama. Za razliku od terorizma koji namerno teži da povredi civile (...) gerilski rat nalaže napadanje na neprijatelja izbegavanjem direktnog sukoba u otvorenim sukobima i koncentracijom na 'postepeno slabljenje snage neprijatelja i morala putem zaseda, manjih okršaja i sličnih tehnika'“ (dalje o tome u Schmid 2013: 212).

Analogija unosi još jedan pomak u radikalizaciji: reč „rat“ dobija novo značenje, vernik postaje regrut „nebeske vojske“. Zemaljski svet zamenio je „sveti“ nebeski rat. A u ratu, zna se, nema milosti. Ideolog Rašid opominje da milosrđe prema „nečistim“ može biti čin bogohulnosti a fasilitator Čarls sugerise potencijalnom teroristi da je on sada vojnik a „u ratu sažaljenje treba staviti na led“ (202). Kao mašina i kao vojnik, on

ne razmišlja normalno u ovoj egzaltiranoj a ipak proredenoj atmosferi poslednjih stvari. Mora da sačuva pribranost, tako što će zamisliti da je on božji instrument, hladan i čvrst i određen i nepromišljen, kakav treba da bude instrument. (302)²⁸

10. SVETI RATNIK - INSTRUMENT

U *akcionoj fazi ili fazi realizacije dela (acts of furtherance)* (trodelnoj: planiranje, priprema i izvršenje) (Schmid 2013: 220), najkraćoj i najbržoj po oceni analitičara, „instrument“ više ne razmišlja, niti promišlja. On stupa u delo čak iako ima mogućnosti za promišljanje, ili se nađe u situaciji kada se vidno menjaju okolnosti predviđene planom. Pa ipak, Ahmed zaobilazi sve prepreke i kreće da raznese Linkolnov tunel, izuzetno opterećen deo saobraćajnice koji povezuje Nju Džerzi i Njujork i kojim svakodnevno prolaze hiljade ljudi. On time potvrđuje svoj novi identitet *svetog ratnika* i žuri da isporuči „hutamu, razbuktalu vatru“ (14).

11. RAZBOŽENJE ILI OBOŽENJE

Standardne metode deprogramiranja takođe se mogu doživeti kao putovanje od-do, fazno, uz nimalo lak egzorcizam pretpostavljenih demona, đavola ili bogova. Levi, savremeni rezignirani intelektualac, bliži je psihoterapeutima jer uvlači potencijalnog teroristu u razgovor. Dok se odvija „terapija“, uz kamion nabijen eksplozivom stalno promiče automobil sa dvoje dece, podsećanje na eventualne nevine žrtve. Ali je i podsećanje da Ahmed na sebe uzima Božje prerogative odlučivanja o životu i smrti.

²⁸ U uobičajenoj „zameni svetova“ vernički status se oglašava eventualnom izjavom i promenom imena. Ovde se, pak, radi o zadovoljenju „ljudskog duha“ u ekstremnom samo-odricanju – „on žudi da kaže 'ne' fizičkom svetu“ (80).

I pre toga je Ahmed pokazivao osetljivost prema pretenzijama čoveka na Božje prerogative. Sekularni svet je jeretički pokušaj oponašanja boga, kopiranja njegovih tvorevina – naročito slikarstvo – *hubrisa* onog koji ne ume da se pokori već razmetljivo otima božje nadležnosti. Njegova majka slikarka je grešna jer – „čak i prave slike su grešne imitacije Boga“ (11). Hrišćanska crkva je grešna jer su u njoj slike na drvetu, pokušaj da se na materijalnom prikaže suština božja. Čak bi i Ahmedovo telo, u telesnoj ljubavi, bilo izmenjeno a on ne želi da mu „telo bude povređeno. Želi da ostane kako ga je Stvoritelj oblikovao“ (25).

Otud se, iako spreman na čin, Ahmed, ipak, predomišlja kada ga Levi, udarajući „verom na veru“, dovodi do tumačenja njegovih postupaka kao bogohulnosti: „U suri, „Događaj“: „Bog pita – *i vas stvaramo – pa zašto ne poverujete? Kažite vi meni; da li sjemenu koje ubacujete vi oblik dajete ili mi to činimo?*“ (324) i nastavlja sa navodom,

jer je Bog snagom volje doveo do prelaska iz nepostojanja u postojanje. To je volja Milostivog, Samilosnog (...), Živog, Strpljivog, Velikodušnog, Savršenog, onog koji je Svetlost, onog koji je Vodič. On ne želi da oskrnavimo Njegovu tvorevinu želeći smrt. On hoće život. (324)

Poštujući ovu volju, Ahmed odustaje od terorističkog čina i od projektovanog mučeništva. Neoskrnavljen u svojoj čistoti, sada u „novom svetu“ (327), svestan je da su mu „đavoli“, ipak, „oduzeli boga“, i da se vraća u „običan“ život u kome će on sam morati da preuzme staranje o svom životu i, kao i ostali, o svojim planovima, makar to značilo i da će sa njima podeliti i prazninu, tavorenje, i površnost popularne kulture.

U tom i takvom „obezboženom“ svetu, Ahmed će se, kao i „đavoli“ ili, bolje, „insekti“, kako ih on vidi, „nameriti na mlečnom jutarnjem suncu na neki plan ili šemu ili nadu koju su prigrlili za sebe“. I on će, kao i drugi, imati malo toga. Dobiće, recimo, samo razlog za život za jedan dan (umesto oboženog života, postojanog na „duže“ pa čak i na „posle“). Umesto boga donosioca odluka, i on će biti „živ nabijen na čiodu savesti“ po kojoj će morati sam da odlučuje. Umesto oboženja, u životu a preko smrti, čekaće ga samo usmerenost „na napredovanje i samoodržanje. To i samo to“ (328).

Da li je to dovoljno? Da li je odustajanje od nasilja dovoljno da čovek potvrdi svoju humanost, „oboži“ se i ojača nakon položenog testa odgovornosti? Ili, hoće li Ahmed izdržati tu novu zrelost koja mu nudi samo napredovanje i samoodržanje? Da li je bog ostao uz njega? Ili ga je samo privremeno napustio? Sva ova pitanja

ostaju otvorena. Do kraja su izvedene samo sugestije o pravcu kojim kultura treba da krene da bi sačuvala sumnju, misao i kritički duh svojih podanika i tako, eventualno, izbegla zamke manipulativnih ideologija.

Što nije, zasigurno, lako učiniti. Jer u tome ne uspeva ni Apdajkov roman u drugim svojim vidovima (karakterizaciji vernika, odnosima među vernicima, odnosom prema crkvi, rasnom pitanju, itd.) što ga čini metom kritike. Jer upravo činjenica da do terorističkog napada nije došlo, da je **nekome** pošlo za rukom da razminira indoktrinirano telo, i da ga usmeri ka „novom životu“, upravo ta činjenica, na kraju, Apdajkov roman instrumentalizuje²⁹, potencijalno regrutuje za jednu drugu ideologiju i pretvara u provokaciju, „napuklo ogledalo služavke“ (Džojks), agitaciju, katalizatora... rečju, *delo*.

12. ZAKLJUČAK: TO I SAMO TO

Apdajkov pokušaj da pronikne u dubine uma izloženog uticajima pretrpeo je u dobroj meri opravdane kritike. Najžešća se odnosila na potencijal za ideološko-političku instrumentalizaciju njegovog dela: odnos američkog muslimana prema Amerikancima i Americi u ovom romanu mogao je poslužiti kao povod ratu protiv terora. Štaviše, iz Ahmedovog odustajanja od terorističkog čina, iz verskih razloga, može se iščitati poruka da pravog rata za veru niti ima niti ga može biti jer su svi bogovi nosioci milosrđa pre nego nasilja. Otud, ratovi u njihovo ime mogu biti samo maska za druge ideološke ciljeve i političke interese, što bi, opet, opravdalo antiteroristički *zeal*.

Međutim, u književnom čitanju Apdajkovog dela, ove izabrane apstrakcije, izvedene iz konteksta, previđaju mnoštvo elemenata, sugerisanih, simboličnih, kojim se „terorista“ sagledava unutar kulture sa njenim potencijalima za formatiranje ličnosti. Model radikalizacije, predstavljen u ovom radu, i drugi slični, dobrim delom pokazuju složenost fenomena, njegove dubinske uzroke, koje treba ozbiljno uzeti u obzir a ne samo – zakasnelo – krajnji ishod, teroristički čin. Pre toga društvo, kultura i javnost treba da pred mladima otvore široku plejadu raznovrsnih načina života (pa i verovanja) i to mnogo pre nego što se um otvori i zatvori samo za jedan od njih.

²⁹ Apdajk je angažovani pisac koji podstiče čitaoca na polemiku. Kako navodi Bečelor: “Apdajk se suočio sa mnoštvom pitanja od kako se usudio da se udalji od svoje tipične staze, od svesne odluke da načini taj pokret ka upotrebi teksta radi stvaranja kulture za čitaoca.” I njegov pripovedački glas se promenio iz autoritarnog u interaktivno pripovedanje jer je “pišćev proizvod namenjen tome da ga čitaju i vare. Simbolički interakcionizam kao alat književne analize može se videti kao moćno sredstvo podrške nadi književnosti da posluži široj kulturi” (Batchelor 2009).

„To i (ne) samo to“ značilo bi da ne treba postavljati pitanje problematične vere već vere (i ne samo nje) problematične u svetu koji se, u kulturnom pogledu, zaista doima na ivici propasti, na ivici „jezera od krša“. A na toj ivici ne stoje samo fiktionalni junaci, Džek Levi već i Holden Kolfild... već i Džon Apdajk, i Dž. D. Selindžer, i Žak Derida, i mnogi drugi savremeni analitičari, pisci, filozofi. Čekaju da priskoče u pomoć mladima kad krenu da se dave u kršu. Što jeste jedna, iako patetična, mogućnost.

LITERATURA

1. Apdajk, Džon (2006), *Terorista*, Filip Višnjjić, Beograd, prevod Dušanka Vujić. U radu navedeni samo brojevi stranica.
2. Batchelor, Bob (2009), *Running toward the apocalypse: John Updike's new America*, ph. dissertation, University of South Florida, <http://scholarcommons.usf.edu/etd>
3. Batchelor, Bob (2013), *John Updike: A Critical Biography*, ABC-CLIO
4. Esposito, John L. (2008), *Nesveti rat. Teror u ime Islama*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, prijevod Dušan Janić
5. Horowitz, Irving Louis, ur. (1963), *Power, Politics and People: The Collected Essays of C. Wright Mills*, New York: Ballantine
6. Ignatieff, Michael (2004), *The Lesser Evil: Political Ethics in an Age of Terror*, Princeton University Press
7. Mudge, Alden (2006), "Holy Terror: Updike goes inside the mind of a Muslim teen", June, BookPage, <http://bookpage.com/interview/holy-terror>
8. Neumann, Peter R. (2009), *Old & New Terrorism*, Polity Press, Cambridge
9. Schmid, Alex P. (2011), *The Routledge Handbook of Terrorism Research*, Routledge, London and New York
10. Sprinzak, Ehud (1991), "The Process of Deligitimation: Towards a Linkage Theory of Political Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, 3(1)
11. Tristam, Pierre (2013), "We Knew We Had Just Witnessed Thousands of Deaths: John Updike Witnesses Those Gone Missing", <http://middleeast.about.com/od/terrorism/ig/9-11-Photo-Gallery/Pictures-of-the-Missing.htm>; pristupljeno: novembar 2015.
12. Vilson, Robert Maklijam (2013), *Ripli Bogl*, Booka, Beograd, prevod Aleksandar Milajić
13. Wagner-Martin, Linda (2012), *A History of American Literature: 1950 to the Present*, John Wiley & Sons, New Jersey

THE PROCESS OF PERSONALITY RADICALIZATION REGARDING RE-DEIFICATION OR DE-DEIFICATION OF A SUICIDAL TERRORIST (CASE HISTORY: JOHN UPDIKE'S *THE TERRORIST*)

Summary

The paper represents a study of the process of radicalization as that of ideological socialization by which personality is transformed from a normal to extra-normal one (Sprinzak) due to the use of violence without moral restraints (Schmid), especially in the case of suicidal terrorists. Since it is a very complex phenomenon, with numerous social, ideological, cultural and other causes, the paper is focused on one possible model analyzed with respect to the referential (not all-inclusive but relevant) theoretical works, elaborated in the novel *The Terrorist* by John Updike which in itself, with its open ending, points to many other possibilities, conceptualizations and categorizations. The goal of this paper is to inquire into, by critical reading as appropriate method, a literary-sociological construct which is here primarily defined as a form of micro analysis of psycho-social structure of the personality of a potential suicidal terrorist.

Starting from Sprinzak, Moghadam and other theorists, the radicalization process is interpreted as unfolding in phases, from the initial crisis of confidence till the final suicidal or/and homicidal action within a respective environment. A somewhat similar format is implied in some of the aspects of the above-mentioned novel, an engaged literary work written with the intention to support literature's hope to serve wider culture (Batchelor). This "wider culture" is represented in an extremely critical way as well as an in-depth analysis of the profile of a potential terrorist illustrating the theoretical assumptions of the radicalization process. In this way the writer becomes an analyst as well giving his own contribution to the psychological analysis of the phenomenon but with the remark that his work, while merging fiction, psycho-sociological and cultural studies, also becomes open for debate and all sorts of different interpretations.

Key Words: Radicalization; Violence; Terrorist; Terrorism; Ideology

Adresa autora

Authors' address

Dragana R. Mašović

Univerzitet u Nišu

Filozofski fakultet

dmasovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Alma Malkić Aličković

ODNOS SOCIJALNIH VJEŠTINA UČENIKA I KVALITETA INTERAKCIJE
U RAZREDNOM KOLEKTIVU / RELATIONSHIP OF SOCIAL SKILLS
AND INTERACTION QUALITY IN A CLASS 161

Edina Nikšić Rebihić, Emina Dedić Bukvić

INTERKULTURALNE DIMENZIJE HABITUSA SAVREMENOG
UČITELJA / INTERCULTURAL DIMENSION OF A CONTEMPORARY
TEACHERS' HABITUS 177

Izet Pehlić, Emina Babić, Nermana Mujčinović

SOCIJALNO-PEDAGOŠKA ANALIZA PERCEPCIJE PORODIČNIH
ODNOSA I VRŠNJAČKOG NASILJA KOD SREDNJOŠKOLACA /
SOCIO-PEDAGOGICAL ANALYSIS OF PERCEPTION OF FAMILY
RELATIONSHIPS AND PEERVIOLENCE IN HIGH
SCHOOL STUDENTS 195

UDK: 316.472.42:373.3
37.064:373.3

Primljeno: 03. 11. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Alma Malkić Aličković

ODNOS SOCIJALNIH VJEŠTINA UČENIKA I KVALITETA INTERAKCIJE U RAZREDNOM KOLEKTIVU

Socijalne vještine određuju uspješnost funkcionisanja pojedinca u različitim socijalnim kontekstima. Osobe koje imaju razvijene socijalne vještine na jednostavan način uspostavljaju interakciju sa drugima i afirmišu se u kolektivu. Ovakve osobe doprinose i pozitivnoj socio-emocionalnoj klimi u grupi, koja je pogodna za ostvarivanje kooperacije. Kooperativni odnosi u školi podstiču motivaciju kod učenika i vode ka grupnoj produktivnosti i kvalitetnim međuljudskim odnosima. U radu su predstavljeni rezultati istraživanja čiji cilj je bio ispitivanje odnosa između razvijenosti socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije koju ostvaruju u razrednom kolektivu. Istraživanje je realizirano u šest osnovnih škola sa područja grada Tuzle. Uzorak je činilo 506 učenika u dobi od petog do osmog razreda, i to 281 dječak i 225 djevojčica. Za mjerenje socijalnih vještina korišten je Inventar socijalnih vještina (Riggio i Throckmorton 1986). Kvalitet interakcije u razrednim kolektivima sniman je pomoću Balesove sheme za praćenje interakcije u malim grupama, što je podrazumijevalo primjenu metode posmatranja. Interakcija je praćena na najmanje dva školska časa u svakom od 24 razredna kolektiva koja su obuhvaćena uzorkom istraživanja. Pri statističkoj obradi podataka primijenjen je postupak kanoničke analize kovarijansi, a dobijeni pokazatelji upućuju na zaključak da je prisutna povezanost između neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razredu, dok nema povezanosti između verbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije koju ostvaruju u razrednom kolektivu.

Ključne riječi: socijalne vještine; razredni kolektiv; kvaliteta interakcije; komunikacija.

UVOD

Poznavanje i sposobnost korištenja različitih oblika socijalnog ponašanja, kao i ispravna procjena koje ponašanje je prikladno u određenoj situaciji, odlike su osoba koje imaju razvijene socijalne vještine (Ruegg 2003). Takve osobe uspješne su u uspostavljanju interakcije sa drugim ljudima (Brajša-Žganec 2003), pa Riggio, Watring i Throckmorton (1993) ističu da je usvajanje socijalnih vještina ključni aspekt psihosocijalne prilagodbe i zdravog snalaženja u razvoju i održavanju međuljudskih odnosa.

Razredni kolektiv je socijalna grupa sa „vlastitim normama, psihološkom atmosferom i očekivanjima, kako od učenika tako i od učitelja“ (Vizek Vidović i sar. 2014: 306). Učenici u međusobnom odnosu zadovoljavaju socio-emocionalne potrebe, ali i međusobno utječu na vrijednosti i stavove, što se ostvaruje kroz kompenzacijsku, zaštitničku i socijalizacijsku funkciju razrednog kolektiva (Kiper i Mischke 2008).

Kvalitetna interakcija među sudionicima nastavnog procesa, kako ističu Bognar i Matijević (2005), jedan je od ključnih uslova ostvarivanja ciljeva odgojno-obrazovnog procesa.

Kvalitet interakcije u razredu prvenstveno se manifestira kroz socio-emocionalnu klimu, koja odražava socio-emocionalne odnose u razredu, ali i orijentaciju sudionika nastavnog procesa na ostvarivanje radnih zadataka.

Vizek Vidović i sar. (2014) ističu da je nastavnik taj koji upravlja razredom i da njegovo rukovođenje treba biti tako osmišljeno da osigurava funkcioniranje razreda kao visoko kohezivne grupe. U takvim razredima dominantna je kooperativnost, koju karakterišu dobri interpersonalni odnosi i visok nivo grupne produktivnosti (Rakić 1967). Kooperativnost razvija toleranciju prema drugačijim mišljenjima i stavovima i „njome se učvršćuje spremnost uspostavljanja ravnopravnih na komunikativnoj kompetenciji zasnovanih odnosa“ (Slatina 2008: 288). S druge strane, u razredu gdje prevladavaju odnosi kompeticije put do kvalitetne interakcije je otežan. Natjecateljski duh otežava put do sebe i put do drugih, pa je u razredu u kojem on dominira loša socio-emocionalna klima, nema prijateljstva, međusobne povezanosti i solidarnosti (Uzelac, Bognar i Bagić 1994).

Pored nastavnikovog stila poučavanja i vođenja, pri objašnjenju faktora koji određuju kvalitet interakcije u razredu nužno je uzeti u obzir i karakteristike učenika. Razredni kolektiv je svojevrsni poligon gdje učenici manifestiraju svoje komunikacijske vještine, kako u odnosu prema vršnjacima, tako i kroz odnos prema

nastavnicima. Djeca koja imaju razvijene socijalne vještine u razrednom kontekstu pokazuju solidarnost, odgovornost, spremnost da poštuju različitost, te da prihvate i priznaju drugog i drugačijeg (Uzelac, Bognar i Bagić 1994). Ona su u stanju da jasno sagledaju svoje potrebe i potrebe drugih, što je uslov za konstruktivne interpersonalne odnose. S druge strane, djeca koja nemaju razvijene socijalne vještine, ispoljavaju probleme u interakciji s vršnjacima i nastavnicima, i prepoznatljiva su po emocionalnim problemima (Warnes i sar. 2005). Takvoj djeci su svojstvene teškoće u ispunjavanju radnih zadataka koji iziskuju saradnju sa drugima, što narušava kvalitet interakcije u grupi (Bojanović 2004).

Uspostavljanje i održavanje kvalitetnih odnosa sa vršnjacima posebno je značajno za djecu osnovnoškolske dobi, jer je u tom razvojnem periodu potreba za afirmisanjem u vršnjačkim grupama posebno izražena. Razredni kolektiv je jedan od konteksta u kojima se ta potreba ostvaruje, a uspjeh ili neuspjeh u njenom zadovoljavanju odražava se na ukupan odnos učenika prema školi, kao i na motivaciju za učenje. Istražujući kvalitetu socijalnih odnosa osnovnoškolaca, Spasenović (2009) je došla do nalaza da faktor prihvatanja od strane vršnjaka ima značajan utjecaj na školski uspjeh učenika, dok su Rubin i sar. (1999; prema Joksimović 2004a) utvrdili da učenici prema kojima vršnjaci ispoljavaju negativne emocije, gube interes za školu, neovisno o tome da li imaju teškoće u učenju ili ne.

Pri istraživanju vršnjačkih odnosa, u različitim kontekstima, istraživači u fokus stavljanju ulogu socio-emocionalnih vještina. Tako su Zotović i Petrović (2007), pri istraživanju socijalno kompetentnog ponašanja djece predadolescentnog uzrasta, utvrdile da su djeca sa niskim nivoom emocionalne kompetentnosti odbačena od vršnjaka, te da ovu djecu karakteriziraju slabo razvijena sposobnost prepoznavanja emocija na osnovu facijalnih ekspresija, visok nivo labilnosti i negativnosti, te sklonost ka traženju podrške u prevladavanju averzivnih emocija. S druge strane, nalazi ovog istraživanja ukazuju i na to da su u grupi vršnjaka prihvaćena djeca koja imaju pozitivan afektivitet, dobro kontroliraju emocije i pokazuju osjetljivost na tuđa emocionalna stanja.

Na značaj socijalnih vještina pri uspostavljanju vršnjačkih relacija, koje se manifestiraju kroz popularnost i prijateljstvo, ukazuju i rezultati istraživanja koje su realizirali Warnes i sar. (2005) na uzorku učenika drugog i petog razreda osnovne škole. Prema rezultatima ovog istraživanja kao bitne odrednice djece koju vršnjaci smatraju prijateljima ističu se: kompromis, suosjećanje, pomoć drugima, pouzdanost, humor, zajedničko provođenje vremena. Uočeno je i da učenici petog razreda kod svojih vršnjaka najviše vrednuju verbalne karakteristike, kao što su usmeno

komuniciranje o problemima i frustracijama, dok učenici drugog razreda akcentiraju na ponašanje koje se odnosi na poštovanje pravila.

Šimić Šašić i Klarin (2014, prema Šimić Šašić 2017) u svom istraživanju koje se tiče odnosa dimenzija učeničkog temperamenta i interpersonalnog ponašanja nastavnika, došle su do nalaza da veća sposobnost usmjeravanja pažnje, kontrola aktivacije i neprikladnih odgovora, te izraženija potreba za bliskošću, kod učenika, doprinose boljem vođenju razrednih aktivnosti, te većem stepenu nastavnikovog razumijevanja učenika i pružanja pomoći u učenju.

Imajući u vidu ulogu kvaliteta interakcije u razredu u zadovoljavanju socio-emocionalnih potreba učenika i formiranju njihovog ukupnog odnosa prema školi i učenju, te polazeći od uloge učenika u procesu kreiranja interakcije u razredu, opredijelili smo se za istraživanje odnosa socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razrednom kolektivu.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati odnos socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije koju ostvaruju u razrednom kolektivu.

Shodno tome, zadaci istraživanja su:

- ispitati odnos neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razrednom kolektivu
- utvrditi odnos između verbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razredu.

Hipoteze istraživanja

- Pretpostavlja se da postoji statistički značajna povezanost između neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije koju ostvaruju u razredu.
- Pretpostavlja se da je prisutna statistički značajna povezanost između verbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u njihovom razrednom kolektivu.

Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja činili su učenici 24 razredna kolektiva iz šest škola sa područja grada Tuzle. Ukupan broj učenika u uzorku bio je 506, i to 281 dječak i 225

djevojčica. Strukturu uzorka u odnosu na dob, odnosno razred koji učenici pohađaju, činilo je 50 učenika petog razreda, 72 učenika šestog razreda, 66 učenika sedmog i 93 učenika osmog razreda. Dob učenika je u rasponu od 11 do 14 godina. Škole i razredni kolektivi u kojima je istraživanje realizirano, odabrani su metodom slučajnog uzorka.

Instrumenti istraživanja

Za prikupljanje podataka korišteni su: *Inventar socijalnih vještina* (Riggio i Throckmorton 1986) i *Balesova klasifikacijska shema za praćenje interakcije u malim grupama*.

Inventar socijalnih vještina prilagođen je potrebama ovog istraživanja i čini ga šest subskala, odnosno dva područja: emocionalno-verbalno i socijalno-verbalno. Emocionalno-verbalno područje Inventara ima tri subskale: emocionalna izražajnost, emocionalna osjetljivost i emocionalna kontrola, dok je socijalno-verbalno područje Inventara sačinjeno od četiri subskale, i to: socijalna izražajnost, socijalna osjetljivost, socijalna kontrola i socijalna manipulacija. Svaku subskalnu čine 4 čestice predstavljene u formi skale Likertovog tipa, i to sa modalitetima odgovora od 0 do 8 (0=potpuno neslaganje; 8=potpuno slaganje).

Subskale iz emocionalno-verbalnog područja Inventara su direktno povezane sa vještinama neverbalne komunikacije. Emocionalna izražajnost je mjera izražajnosti emocija neverbalnim putem. Subskala emocionalne osjetljivosti je mjera vještina dekodiranja neverbalnih poruka. Subskala emocionalne kontrole je mjera sposobnosti nadgledanja i kontrole vlastitih emocija. Zajedno, ove tri emocionalne/neverbalne vještine čine indeks opće emocionalne/neverbalne kompetencije.

Subskale koje čine socijalno-verbalno područje Inventara socijalnih vještina odražavaju vještine verbalne komunikacije. Subskala socijalne osjetljivosti je mjera dekodiranja i razumijevanja verbalne komunikacije, a socijalna izražajnost mjera verbalnog izražavanja i sposobnost uključivanja drugih u socijalne interakcije. Socijalna kontrola je mjera samoprezentiranja i igranja uloga, dok je socijalna manipulacija mjera manipuliranja u komunikaciji sa drugim ljudima.

Kako bi se provjerila primjenjivost Inventara socijalnih vještina u našoj sredini, na uzorku učenika od petog do osmog razreda osnovne škole, izračuti su osnovni mjerni pokazatelji (Tabela 1).

Tabela 1: Osnovne metrijske karakteristike subskala Inventara socijalnih vještina

Cronbachova ALFA, ekvivalentna Spearman/Brown-Kuder/Richardson-Guttman	0,79
Kaiser, Mayer, Olkin, mjera reprezentativnosti, ψ 1	0,86
Momirović-Gredelj, mjera homogenosti, H_4	0,70

Prezentirane mjerne osobine instrumenta su zadovoljavajuće. Pouzdanost pod klasičnim modelom mjerenja iznosi 0.79 što je prihvatljivo za anketna ispitivanja. Mjera reprezentativnosti ($\psi_1 = 0,86$) pokazuje da instrument ima dobre reprezentativne odlike, dok mjera homogenosti ($H_4 = 0,70$) ukazuje da je riječ o relativno homogenom instrumentu koji je pogodan da se njime ispituju socijalne vještine ispitanika iz našeg uzorka.

Balesova klasifikacijska shema za praćenje interakcije u malim grupama primijenjena je za snimanje interakcije u razrednim kolektivima. Shemu čini dvanaest kategorija, koje su podijeljene u četiri područja, i to: *Pozitivne reakcije, Negativne reakcije, Odgovori i Pitanja*. Područja Pozitivne i Negativne reakcije odražavaju zastupljenost pozitivnih i negativnih socio-emocionalnih odnosa u razredu, dok kategorije iz područja Odgovori i Pitanja omogućavaju uvid u aktivnost ispitanika pri davanju odgovora na postavljena pitanja, ali i u njihovu inicijativu da postavljaju pitanja i pokreću dijalog.

Tabela 2: Balesov sistem kategorija-shema za analizu

1	Pokazuje solidarnost, odaje priznanje, pomaže, nagraduje
2	Pokazuje opuštanje tenzije, šali se, smije, pokazuje zadovoljstvo
3	Slaže se, pasivno prihvata, razumije, podržava, suosjeća
4.	Daje sugestije, direktive, nameće pravac akcije
5	Daje mišljenje, evaluira, analizira, izražava osjećanja i želje
6	Daje orijentaciju, informaciju, ponavlja, razjašnjava, potvrđuje
7	Traži informaciju, ponavljanje, razjašnjenje, potvrdu
8	Traži mišljenje, tuđu evaluaciju, analizu, da drugi iskažu osjećanja
9	Traži sugestiju, direktivu, pravac akcije
10	Ne slaže se, pokazuje pasivan otpor, drži se formalnosti, odbija da pomogne
11	Pokazuje rast tenzije, traži pomoć, povlači se
12	Pokazuje antagonizam, ne priznaje tuđe zasluge, promovise sebe i svoje akcije

Prve tri kategorije predstavljaju područje *Pozitivne reakcije*, dok se posljednje tri kategorije odnose na područje *Negativne reakcije*. Kategorije 4, 5 i 6 odražavaju područje *Odgovori*, a kategorije 7, 8 i 9 područje Pitanja (Tabela 2).

Primjena Balesove sheme podrazumijeva i primjenu metode posmatranja. Istraživač neposrednim posmatranjem dolazi do podataka o interakciji u grupi, i to na način da bilježi svaki postupak članova grupe i klasifikuje ih u jednu od 12 kategorija u Shemi. Jedinica posmatranja je najmanji segment verbalnog i neverbalnog ponašanja, pri čemu, prosta rečenica se tretira kao jedna jedinica, dok složena sadrži više od jedne jedinice. Neverbalno ponašanje se, međutim, ne može jednostavno podijeliti u jedinice, pa posmatrač ocjenjuje i bilježi neverbalno ponašanje svih članova grupe u vremenskim razmacima od jedne minute (Bales i Cohen 1979).

Organizacija i tok istraživanja

Ispitivanje socijalnih vještina je bilo anonimno i vremenski neograničeno, a istraživač je tokom ispitivanja bio u neposrednom kontaktu sa ispitanicima. Prikupljanje podataka koji odražavaju kvalitet interakcije u razrednim kolektivima, realizirano je tako što je istraživač u svakom razrednom kolektivu, koji je obuhvaćen uzorkom, prisustvovao na najmanje dva nastavna sata i primjenom metode posmatranja snimao interakciju.

REZULTATI

Neverbalne socijalne vještine učenika i kvaliteta interakcije u razrednom kolektivu

Utvrđivanje odnosa neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razredu izvršeno je uz pomoć kanoničke analize kovarijansi (Tabela 3). Lijevi set varijabli činile su varijable *emocionalna izražajnost*, *emocionalna osjetljivost* i *emocionalna kontrola*, dok je desni set sačinjen od kategorija Balesovog sistema (*pozitivne reakcije*, *negativne reakcije*, *pitanja* i *odgovori*).

Tabela 3: Kvazikanoničke korelacije i testovi značajnosti

	Rho	Rho ²	F-test	p
1	0.47	0.22	6.48	0.01
2	0.19	0.03	0.86	0.36

Uvidom u rezultate predočene u Tabeli 3 evidentno je da postoji jedna statistički značajna linearna kombinacija ($p < 0.01$) između seta varijabli sačinjenog od subskala koje čine emocionalno-neverbalnu domenu Inventara socijalnih vještina i drugog seta varijabli koji je sačinjen od Balesovih kategorija. Koeficijent kanoničke determinacije ukazuje da postoji oko 22% varijanse koju dijele kanoničke komponente. Međutim, kako bi se stekao jasniji uvid u relacije između varijabli potrebno je ostvariti uvid u koeficijente strukture i krosstrukture (Tabela 4 i Tabela 5).

Tabela 4: Kanonički koeficijenti (X), struktura kanoničkih faktora (F) i krosstrukture subskala emocionalno-neverbalne domene Inventara

	X	F	F2
Emocionalna izražajnost	-0.53	0.81	0.30
Emocionalna osjetljivost	0.84	0.48	0.83
Emocionalna kontrola	0.07	0.31	0.62

Kolona X reprezentira konstante (kanonički koeficijenti) koje pokazuju na koji način je došlo do kanoničkih varijabli. U koloni struktura kanoničkih faktora (F) date su korelacije varijabli emocionalna izražajnost, emocionalna osjetljivost i emocionalna kontrola i kanoničkih varijabli koje su proizašle iz ovog skupa. Koeficijenti krosstrukture (F2) ukazuju na korelacije između subskala emocionalno-neverbalnog područja Inventara socijalnih vještina sa kanoničkim varijablama koje su dobijene na manifestnim varijablama iz skupa Balesovih kategorija. Sa kanoničkim "parom" koji je nastao u setu subskala iz emocionalno-neverbalnog područja Inventara socijalnih vještina visoko korelira varijabla emocionalna izražajnost, dok umjereno korelira varijabla emocionalna osjetljivost. S druge strane, varijabla emocionalna osjetljivost visoko korelira sa kanoničkim parom koji je nastao u setu Balesovih kategorija.

Tabela 5: Kanonički koeficijenti (X), struktura kanoničkih faktora (F) i krosstruktura Balesovih kategorija

	X	F	F1
Pozitivne reakcije	-0.69	0.00	-0.86
Pitanja	-0.50	-0.38	-0.79
Odgovori	-0.50	0.22	-0.76
Negativne reakcije	0.09	-0.89	0.25

Iz rezultata u Tabeli 5 može se uočiti da sa kanoničkom funkcijom visoko negativno koreliraju kategorije iz Balesovog sistema koje odražavaju negativnu socio-emocionalnu klimu, dok relativno nisko negativno korelira kategorija pitanja. S druge strane, relativno visoko negativno koreliraju varijable pozitivna socio-emocionalna klima, pitanja i odgovori iz Balesovog sistema kategorija, sa kanoničkim parom nastalim iz emocionalno-verbalne domene Inventara socijalnih vještina.

U Tabeli 6 i Tabeli 7 predočeni su rezultati analize prepokrivanja u skupu emocionalno-verbalne domene Inventara socijalnih vještina, s jedne, i skupu Balesovog sistema kategorija, s druge strane.

Tabela 6: Analiza prepokrivanja u skupu ISV

	Varijansa	Relativna varijansa	Prepokrivanje	Relativno prepokrivanje	Alfa
CV1-1	1.17	0.39	0.07	0.02	0.21
CV1-2	2.50	0.83	0.08	0.02	0.90

Tabela 7: Analiza prepokrivanja u skupu Bales

	Varijansa	Relativna varijansa	Prepokrivanje	Relativno prepokrivanje	Alfa
CV2-1	2.02	0.50	0.45	0.11	0.67
CV2-2	1.00	0.25	0.03	0.00	0.00

Analiza redundantnosti ukazuje na izrazitu asimetriju u prepokrivanju, to jest da se veći dio varijanse Balesovog sistema kategorija može objasniti pomoću emocionalno-verbalnog područja Inventara socijalnih vještina, nego što vrijedi obrnuto.

Emocionalno-verbalne vještine ispitanika i kvaliteta interakcije koju ostvaruju u razredu, dakle, dijele 22% zajedničke varijanse, pri čemu se veći dio varijanse kvalitete interakcije u razredu, reflektirane kroz Balesove kategorije, može objasniti pomoću rezultata ispitanika sa skalama emocionalne izražajnosti, emocionalne osjetljivosti i emocionalne kontrole, dok se znatno manji dio varijanse rezultata ispitanika na emocionalno-verbalnom području Inventara socijalnih vještina može objasniti kvalitetom interakcije u razredu reflektiranom kroz kategorije iz Balesovog sistema.

Verbalne socijalne vještine učenika i kvaliteta interakcije u razredu

Odnos između verbalnih socijalnih vještina ispitanika i kvalitete interakcije u razrednom kolektivu utvrđen je pomoću procedure kanoničke analize kovarijansi. Lijevi set varijabli činile su varijable socijalna izražajnost, *socijalna osjetljivost*, *socijalna kontrola* i *socijalna manipulacija*, dok su desni set varijabli činile kategorije iz Balesovog sistema (*pozitivna socio-emocionalna klima*, *negativna socio-emocionalna klima*, *pitanja* i *odgovori*). Dobijeni rezultati predstavljeni su u Tabeli 8.

Tabela 8: Kvazikanoničke korelacije i testovi značajnosti

	Rho	Rho ²	F-test	p
1	0.29	0.09	2.14	0.15

Uvidom u rezultate evidentno je da analiza kovarijansi nije statistički značajna ($p > 0.05$). Dakle, nema statistički značajne povezanosti između verbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije koju ostvaruju u razrednom kolektivu.

DISKUSIJA

Prezentirani rezultati potvrđuju hipotezu o postojanju statistički značajne povezanosti između neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razrednom

kolektivu, dok hipoteza o postojanju povezanosti između verbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razredu nije potvrđena. Dobijeni rezultati koji se tiču odnosa neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razrednom kolektivu u skladu su i sa rezultatima drugih empirijskih istraživanja. Tako su Grgić, Babić Čikeš i Ručević (2014), ispitujući odnos različitih sposobnosti emocionalne inteligencije i prosocijalnog ponašanja učenika rane adolescentske dobi, došle do rezultata koji ukazuju na to da je sposobnost upravljanja emocijama pozitivan prediktor prosocijalnog ponašanja mladića i djevojaka. Do sličnih zaključaka došle su Zotović i Petrović (2007) ispitujući značaj emocionalne kompetentnosti za uspostavljanje kvalitetnih vršnjačkih odnosa kod djece predadolescentske dobi. Također, Koludrović, Ratković i Bajan (2016) su utvrdile kako emocionalna kompetentnost učenika osnovne škole značajno korelira sa kvalitetom socio-emocionalne klime u razredu. Neill (1994) ističe kako učenici neverbalnim izražavanjem snažno utiču na kvalitetu interakcije u razredu, tj. svojim reakcijama i ponašanjem mogu otežati, ali i pomoći nastavniku. Kada učenici nastavniku upućuju pozitivne poruke kao što su smiješak, odobravanje glavom ili pravljenje bilješki dok nastavnik govori, time doprinose uspostavljanju kvalitetnije interakcije. Međutim, mrštenjem, gledanjem kroz prozor dok traje nastava, opuštenim sjedenjem ili zanemarivanjem prisustva nastavnika i onoga što on govori, učenici odašilju negativne poruke, koje sputavaju interakciju (Neill 1994).

Kada govorimo o rezultatima do kojih smo došli ispitujući odnos verbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razredu, oni su u suprotnosti sa našim očekivanjima. Kako se vještine koje čine socijalno-verbalnu domenu Inventara socijalnih vještina odnose na uspješnost u verbalnom izražavanju, dobroj procjeni socijalnih situacija i reagiranja u skladu s tim, te na poštovanje socijalnih normi i predstavljanje vlastitih kvaliteta na socijalno prihvatljiv način, povezanost između rezultata na skalama koje odražavaju navedene vještine i kvalitet interakcije u razredu, bilo je opravdano očekivati. Međutim, valja imati u vidu da je ukupno funkcionisanje učenika u razrednom kontekstu uslovljeno i nastavnikovim odnosom prema njima. Nastavnik postupkom odobravanja i ohrabivanja može doprinijeti ispoljavanju pojedinih oblika ponašanja kod učenika, kao što ignorisanjem i neodobravanjem može da dovede do njihovog sputavanja. Također, polazeći od toga da učenici koji imaju razvijene socijalne vještine dobro znaju procijeniti kako se trebaju ponašati u pojedinim situacijama, moguće je da vještine koje njihovi nastavnici ne vrednuju pozitivno, iako ih posjeduju, ovi učenici ne ispoljavaju. Kin Hai i Siew Bee (1998) su ispitivali učinak povratne informacije o uratku za postizanje uspjeha u nastavi

matematike, kod učenika petog razreda osnovne škole, i ustanovili da su nastavnici koji su više hvalili učenike, više koristili učeničke ideje, postavljali više pitanja, te davali više uputa, doprinosili boljoj atmosferi u razredu, a njihovi učenici su bili više motivirani za rad i imali bolje rezultate nego učenici nastavnika koji su davali manje povratnih informacija. Sve ovo govori da je fenomen interakcije u razredu moguće jasno sagledati samo kada se istovremeno posmatra kako iz perspektive uloge učenika, tako i iz perspektive uloge nastavnika.

ZAKLJUČAK

Razredni kolektiv je kontekst u kojem učenici zadovoljavaju brojne socio-emocionalne potrebe i može imati značajnu kompenzacijsku ulogu, u smislu zadovoljavanja potreba za pripadnošću i sugurnošću, kod učenika koji te potrebe ne zadovoljavaju u drugim kontekstima, prvenstveno porodičnom. Kvalitet interakcije u razrednom kolektivu prvenstveno je uslovljen nastavnikovim stilom poučavanja i vođenja i karakteristikama učenika.

Shodno rezultatima do kojih smo došli u ovom istraživanju, a čiji cilj je bio ispitivanje odnosa socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razrednom kolektivu, možemo zaključiti:

- da postoji statistički značajna povezanost između neverbalnih socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razredu
- da nema statistički značajne povezanosti između verbalnih socijalnih vještina učenika i kvalitete interakcije koju ostvaruju u razredu.

Dobijeni rezultati impliciraju da je prilikom organizacije odgojno-obrazovnog rada u školi, nužno kontinuirano primjenjivati strategije kojima će se ohrabrivati manifestiranje socijalnih vještina koje učenici posjeduju, kao i učenje novih. Time se kreira ambijent koji omogućava optimalnije iskorištavanje odgojno-obrazovnog potencijala, koji je svojstven razrednom kolektivu, odnosno omogućava se učenicima da dožive radost zajedničkog uspjeha i identificiraju se sa razrednim kolektivom, što se može pozitivno odraziti na njihov odnos ka timskom radu i imati snažan motivacijski učinak za postizanje visokog akademskog postignuća.

LITERATURA

1. Adler, Eric (2013), *Socijalne vještine: kako optimalno biti sa sobom i sa drugima u današnjem svijetu*, Psihopolis, Novi Sad
2. Barušić, Josip, Maja Tadić (2006), "Uloga samopoštovanja u odnosu crta ličnosti i neverbalnih socijalnih vještina", *Društvena istraživanja*, 4-5, str. 753-771.
3. Bales, Robert F., Stephen P. Cohen (1979), *SYMLOG: A System for the Multiple Level Observation of Groups*, Free Press, New York
4. Barušić, Josip (2007), *Samopredstavljanje: taktike i stilovi*, Naklada Slap, Jastrebarsko
5. Bognar, Ladislav, Milan Matijević (2005), *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb
6. Đuranović, Marina, Siniša Opić (2013), "Social Aggression among Pupils in Primary Education", *Croatian Journal of Education*, 15 (5), str. 777-799.
7. Grgić, Nikolina, Ana Babić Čikeš, Silvija Ručević (2014), "Emocionalna inteligencija, agresivno i prosocijalno ponašanje učenika rane adolescentske dobi", *Život i škola*, 32 (2/2014), str. 43-60
8. Joksimović, Snežana (2004a), "Uloga vršnjaka u socijalnom razvoju djece i mladih", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja u Beogradu*, 34, str. 37-61.
9. Joksimović, Snežana (2004b), "Komunikacija u nastavi i psihosocijalna klima škole", *Pedagogija*, 2, str. 1-11.
10. Jurčić, Marko (2014), "Kompetentnost nastavnika - pedagoške i didaktičke dimenzije", *Pedagogijska istraživanja*, 11(1), str. 77-93.
11. Kin Hai, See, Siew Bee Lim (2006), "Effectiveness of interaction analysis feedback on the verbal behaviour of primary school mathematics teachers", *Journal Pendidikan dan Pendidikan*, 21, str. 115-128.
12. Kiper, Hanna, Mischke Wolfgang (2008), *Uvod u opću didaktiku*, Educa, Zagreb
13. Klarin, Mira (2006), *Razvoj djece u socijalnom kontekstu: Roditelji, vršnjaci, učitelji – kontekst razvoja djeteta*, Naklada Slap, Jastrebarsko
14. Klippert, Heinz (2001), *Kako uspješno učiti u timu: zbirka praktičnih primjera*, Educa, Zagreb
15. Koludrović, Morana, Ina Reić Ercegovac (2014), "Uloga razredno-nastavnog ozračja u objašnjenju ciljnih orijentacija učenika", *Društvena istraživanja*, 23 (2), str. 283-302.

16. Koludrović, Morana, Andrea Ratković, Nikolina Bajan (2016), "Odnos razredno-nastavnog ozračja, samoučinkovitosti, emocionalne kompetentnosti i školskog postignuća učenika petih i osmih razreda osnovne škole", Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, 6-7, str. 247-284.
17. Neill, Sean (1994), Neverbalna komunikacija u razredu, Educa, Zagreb
18. Petrović, Jelica (2007), Emocionalni temelji socijalne kompetencije, Zadužbina Andrejević, Beograd
19. Peko, Anđelka, Vesnica Mlinarević, Vesna Gajger (2008), "Položaj učenika u nastavi (jučer-danas-sutra)", u: Uzelac V., L. Vujičić (ur.), Cjeloživotno učenje za održivi razvoj, Učiteljski fakultet, Rijeka, str. 255-261.
20. Rakić, Branko (1967), Vaspitno djelovanje u malim grupama, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
21. Riggio, Ronald E., Kristin P. Watring, Barbara Throckmorton (1993), "Social Skills, Social Support and Psychological Adjustment", Personality and Individual Differences, 15 (3), str. 275-280.
22. Ruegg, Erica (2003), Social competence, transition plans and children with learning disabilities, Essays in Education, 7.; <http://www.usca.edu/essays/vol7fal12003.html> Pristupljeno 20. 6. 2018.
23. Slatina, Mujo (2008), Od individue do ličnosti: uvođenje u teoriju konfluentnog obrazovanja, Dom štampe, Zenica
24. Spasenović, Vera (2009), "Kvalitet socijalnih odnosa i školsko postignuće učenika različitog uzrasta", Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, 2, str. 331-348.
25. Šimić Šašić, Slavica, Izabela Sorić (2011), "Kvaliteta interakcije nastavnika-učenik: povezanost s komponentama samoreguliranog učenja, ispitnom anksioznošću i školskim uspjehom", Suvremena psihologija, 14 (1), str. 35-55.
26. Šimić Šašić, Slavica (2017), "Doprinos učeničkog temperamenta i interpersonalnoga ponašanja nastavnika u objašnjenju samopoštovanja i školskoga uspjeha učenika", Školski vjesnik, 66 (3), str. 403-422
27. Uzelac, Maja, Ladislav Bognar, Aida Bačić (1994), Budimo prijatelji, Centar za kulturu mira i nenasilja, Zagreb
28. Vizek Vidović, Vlasta, Majda Rijavec, Vesna Vlahović Štetić, Dubravka Miljković (2014), Psihologija obrazovanja - drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, IER-Vern', Zagreb
29. Warnes, Emily D., Susan M. Sheridan, Jenenne Geske, William A. Warnes (2005), "A Contextual Approach to the Assessment of Social Skills: Identifying

Meaningful Behaviors for Social Competence”, *Psychology in the School*, 42(2), str. 173-187.

30. Zotović, Marija, Jelica Petrović (2007), "Prihvaćenost u grupi vršnjaka i emocionalna kompetencija djece preadolescentnog uzrasta", *Psihologija*, 40 (3), str. 431-445.
31. Zrilić, Smiljana (2010), "Kvaliteta komunikacije i socijalni odnosi u razredu", *Pedagogijska istraživanja*, 7 (2), 231-241.

RELATIONSHIP OF SOCIAL SKILLS AND INTERACTION QUALITY IN A CLASS

Summary:

Social skills determine the success of an individual's functioning in different social contexts. People with developed social skills in a simple way establish interaction with others and assimilate themselves in a group. Such people also contribute to positive social-emotional atmosphere in the group that is good for achievement of cooperation. Cooperative relationships in school boost motivation in students and lead towards a group productivity and quality interpersonal relationships. This work presents the research results whose aim was to examine relationship between development of students' social skills and quality of interaction that is achieved in a class. The research was conducted in six primary schools, in Tuzla. There were 506, fifth to eighth grade students in total, out of which 281 were boys and 225 were girls. To measure social skills, Social Skills Inventory (Riggio and Throckmorton 1986). The quality of interaction in classes was recorded with Bales interaction scheme for observing small groups which implied the method of observation. The interaction was observed in at least two lessons in each of 24 classes included in the research. The approach of Canonical Analysis of Covariance was used in the statistical data processing, and the indicators point out that there is connection between students' nonverbal social skills and the quality of interaction in class, whereas there is no connection between students' verbal social skills and the quality of interaction that they achieve in their class.

Key words: social skills; class; interaction quality; communication.

Adresa autora

Authors' address

Alma Malkić Aličković

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

almamalki@yahoo.de

UDK 371.213.3:316.32
316.32:37.014.53

Primljeno: 01. 07. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Nikšić Rebihić, Emina Dedić Bukvić

INTERKULTURALNE DIMENZIJE HABITUSA SAVREMENOG UČITELJA

Rapidne društvene promjene novog doba od savremene škole zahtijevaju drugačije pristupe kurikulumu i nastavnim strategijama. Škola je odgojno-obrazovna institucija koja priprema učenike za sudjelovanje u raznolikom svijetu. Interkulturalnim odgojem u školi izgrađuje se svijest o artikulaciji vlastitog identiteta, ali i prihvatanju drugoga, tj. razvoju interkulturalne osjetljivosti, osviještenosti i kompetentnosti. Interkulturalizam u nastavi se temelji na općem načelu da se djetetu omogući optimalno podržavajuće okruženje u kojem će se svako dijete bez izuzetka osjećati sigurno. Savremeni učitelj treba biti motiviran daljim unapređenjem odgojno-obrazovnog procesa u kojem će se djeci razvijati osjećaj za pluralizam i zajedništvo, učeci ih da poštuju i cijene različitosti. Naime, nužno je da učitelji budu osposobljeni za prenošenje vrijednosti poštivanja i uzajamnog razumijevanja drugoga i drugačijeg. Međutim, kako bi poučavali druge interkulturalizmu, potrebno je da društvo ima interkulturalne učitelje. Inicijalnim obrazovanjem neophodno je obuhvatiti ovaj segment, kako se ne bi očekivalo od učitelja da odgovaraju na društvene izazove, bez odgovarajuće pripreme. Cilj ovog istraživanja je ispitati ulogu inicijalnog obrazovanja u izgradnji interkulturalne dimenzije identiteta savremenog učitelja. Analizirajući Nastavni plan i program jednog učiteljskog fakulteta u BiH, dobili smo uvid u sadržaj kolegija koji obuhvataju interkulturalne aspekte. Koristeći intervju sa univerzitetskim nastavnicima istog fakulteta dobili smo rezultate da je mnogo više kolegija u kojima su zastupljena načela interkulturalnog poučavanja od onih u kojem je prisutan eksplicitan interkulturalni sadržaj. Univerzitetski nastavnici prepoznaju značaj interkulturalnog odgoja za buduće učitelje, pa nastoje kroz svoju nastavu prožeti i interkulturalni sadržaj, mada, priznaju, nedovoljno. Odgovor na društvene izazove doista treba biti savremeni koncept škole koja prihvata i promovira različitosti u odgoju i obrazovanju, poštujući spektar identiteta svih

sudionika odgojno-obrazovnog procesa. U konačnici, neophodno je krenuti od inicijalnog obrazovanja, koje izgrađuje snažnu interkulturalnu dimenziju habitusa savremenog budućeg učitelja. Savremeni učitelj dužan je provoditi interkulturalna načela u promicanju interkulturalnih vrijednosti.

Cljučne riječi: interkulturalizam; učitelj; habitus; inicijalno obrazovanje

UVOD

Globalizacija društva zahtijeva jasnu promjenu perspektive rada, praćenje trendova i uslova koje nameće „društvo znanja“. Rapidne promjene, dinamika socijalnih pojava, te zahtjevi koji direktno determiniraju i odgojno-obrazovnu djelatnost, diktiraju drugačije uvjete za funkcioniranje subjekata unutar školskog okruženja. Potreba za uvođenjem pristupa koji podržava različitosti, pluralizam, drugoga i drugačijega nije tako davna, ali se kao imperativ odgovornosti postavlja pred savremenog učitelja. Savremeni učitelj je onaj koji je dužan odgovoriti na sve promjene i zahtjeve koji se od njega očekuju, bez pitanja da li ga je obrazovni sistem osposobio kao kompetentnog, senzibiliziranog i spremnog za aktivnu participaciju u dinamizmu odgojno-obrazovnih tokova. Novo ozračje obrazovnog sistema podrazumijeva interkulturalnu dimenziju identiteta učitelja.

Interkulturalno obrazovanje ima dvije ključne dimenzije: uvažavanje različitosti i poštovanje ljudskih prava. Da bi proces interkulturalnog obrazovanja bio uspješan potrebno je prvo upoznati svoju kulturu kako bi se razumjela kultura drugih. Interkulturalno obrazovanje uvažava i podržava različitost u svim oblastima ljudskog života, promoviše ravnopravnost i ljudska prava, suprotstavlja se nepravednoj diskriminaciji i afirmiše vrijednosti na kojima se izgrađuje ravnopravnost (Gošević i sar. 2007). Interkulturalizam kao jedno od važnih načela odgojno-obrazovne djelatnosti u društvu, naglašava važnost različitih kultura i obogaćivanje kako društvene okoline tako i školske kulture potičući upoznavanje, razumijevanje i poštovanje drugačijih stilova života te razvoj interkulturalne osjetljivosti. Isto tako, interkulturalizam pridonosi otvorenosti prema drugim kulturama, razvoju interkulturalnih sposobnosti, kao što su opažanje i sagledavanje problema iz perspektive „drugog“, sposobnosti suočavanja s nejasnim i složenim situacijama u društvu ali i razvoju vještina, uključujući verbalnu i neverbalnu komunikaciju, kritičko, kreativno mišljenje i interakciju. Naime, u interakciji s drugima svako od

nas oblikuje i mijenja pojam o sebi i drugima, ali i o cjelini društvenog horizonta unutar kojeg se odvija na njegovo djelovanje.

Interesovanje za interkulturalizam u nastavi sve je izraženije u obrazovnoj politici u EU. Politika interkulturalnog obrazovanja od 2006. do 2016. godine vidljiva je u mnogim deklaracijama, izvještajima, smjernicama, programima, međunarodnim studijama i platformama OECD-a, Vijeća Evrope, Evropske komisije, Evropskog parlamenta i UNESCO (Sikorskaya 2017).

Jedan od primjera dizajniranja politike interkulturalnog obrazovanja jesu UNESCO-ve Smjernice za interkulturalno obrazovanje (2006) u kojima su istaknuta tri osnovna principa interkulturalnog obrazovanja: poštovanje kulturnog identiteta svakog učenika, pružanje svim učenicima kulturalnih znanja, vještina i stavove koji će im omogućiti sudjelovanje u društvu, te doprinos interkulturalnog obrazovanja poštovanju, razumijevanju i solidarnosti među pojedincima u društvu. Na osnovu spomenutih principa očito je kako učitelj, da bi ispunio principe interkulturalnog obrazovanja, treba posjedovati vještine kojima će kreirati interkulturalno ozračje škole i primjenu interkulturalnih načina poučavanja. Naime, da bi pružio svim učenicima kulturalna znanja i prenio im stavove uvažavanja pluralizma identiteta i zajedničkog sudjelovanja u društvu, nužno je da posjeduje takav sistem u sebi. Odgajatelj/učitelj odgaja bićem.

Iznimno važnu ulogu u izgradnji vrijednosnog sistema kod učenika ima učitelj odnosno njegov habitus. Habitus je prema Aristotelovom tumačenju dispozicija za stanje, ponašanje, uvjete i stavove (Rošić 2007). Sociolog Pierre Felix Bourdieu (prema Sorić 2012: 331) definira habitus na sljedeći način: „Uvjetovanja povezana s određenim skupom uvjeta postojanja stvaraju habitus, sistem trajnih, prenosivih dispozicija, strukturiranih struktura namijenjenih da funkcioniraju kao strukturirajuće strukture, odnosno kao principi koji stvaraju i organiziraju djelovanje i reprezentacije; ti principi odgovaraju objektivnim rezultatima djelovanja, ali ne zahtijevaju svjesnu usmjerenost na cilj ili pokazivanje sposobnosti kojima su stečeni“. U obrazovnom okruženju u kojem se nalazi, učitelj će graditi habitus, tj. utjelovljivati dispoziciju, stil ponašanja i tendencije u vlastitoj praksi.

PUT OD INICIJALNOG OBRAZOVANJA DO INTERKULTURALNOG UČITELJA

U izgradnji interkulturalnog habitusa savremenog učitelja neophodno je krenuti od inicijalnog obrazovanja. Inicijalno obrazovanje bi trebalo pripremiti buduće učitelje za rad u višekulturalnim okruženjima, naučiti ih da budu senzibilizirani i spremni pružiti

učenicima znanja o njihovoj i drugim kulturama, obogatiti ih potrebnim vještinama za razvijanje stavova neophodnih u ostvarenju učešća u multikulturalnom društvu i razviti spremnost za kontinuirano stručno usavršavanje iz korpusa tema interkulturalne pedagogije. Sablić (2014) je također mišljenja da je obrazovanje učitelja kroz interkulturalne sadržaje pretpostavka za uspješnu realizaciju interkulturalnog odgoja u nastavi koju bude realizirao u ulozi učitelja. Sablić, Rački i Lasandrić (2014) radili su istraživanje sa 153 učitelja razredne nastave u Osijeku i 150 studenata Učiteljskog fakulteta u Osijeku o tome kakvi su im stavovi prema različitostima. Zaključili su da je uvođenje sadržaja interkulturalnog odgoja u nastavne planove i programe učiteljskih fakulteta od ključne važnosti, kao i nastavljanje stručnog usavršavanja u tom području saznanja. Kako su se studenti izjasnili da im treba više interkulturalnog sadržaja tako su slične odgovore davali i učitelji u radnom odnosu. Slične rezultate istraživanja dobio je i Bijelić (2010) ispitujući interkulturalnu kompetentnost učitelja u Splitu. Rezultati ukazuju na to da su učitelji prosječno interkulturalno kompetentni, ali i to da mlađi učitelji imaju dobar temelj za interkulturalno djelovanje, koje je nužno permanentno poticati, što je moguće kroz stručno usavršavanje.

Kada je riječ o dimenziji interkulturalizma u habitusu savremenog učitelja, potrebno je, kao i u svakom stavu, odvojiti tri segmenta: kognitivni (koliko o tome zna), afektivni (šta u vezi s tim osjeća), te konativni (šta u vezi s tim čini). Pokušaj uvođenja interkulturalizma u našim školama nažalost ide od vrha ka dnu, kroz administraciju i formalni kurikulum, što je pogrešan put (Sablić 2014). Pretpostavka zaživljavanja pluralizma i priznavanja različitosti u školi su pozitivni stavovi učitelja, njegova umijeća reagiranja u interkulturalnim situacijama, što je mnogo bliže implicitnoj pedagogiji nego formalnom odzgo serviranom kurikulumu. Stoga je važno da interkulturalne vrijednosti budu pohranjene u vrijedonosni sistem učitelja. Samo usvojene vrijednosti mogu biti uspješno prenošene učenicima, pogotovo ako se ima u vidu da se usvajanje vrijednosti i stavova često odvije kroz skriveni kurikulum, kroz neplanirane reakcije učitelja u određenim pedagoškim situacijama u kojima učitelj treba biti spreman odreagirati na human način primjeren ulozi učitelja, a i čovjeka. Jer, kako navode Bartulović i Kušević (2016), interkulturalni pristup u nastavi dio je normativnog ljudskog prava svakog učenika, a ne samo entuzijastična posvećenost radu nekoga nastavnika. Interkulturalizam omogućava učiteljima da u konkretnim prilikama budu djelotvorni akteri suočavanja, komunikacije, međusobnog upoznavanja i vrednovanja, razmjene vrijednosti i modela života te razvoja društveno-etičkog poštovanja (Ninčević 2009).

Višekulturalna znanja učitelju omogućavaju vješto snalaženje u neposrednim iskušanjima višekulturalne pedagoške prakse (prikladan izbor materijala za učenje, oblika i metoda rada sa učenicima), sposobnost razumijevanja unutarnjeg svijeta učenika, emocionalnu čvrstoću, ljubav prema djeci, toleranciju, dobrotu, odgovornost, psihičku stabilnost, itd. (Kuzmenko Goncharenko 2007). Uvažavanje i prihvaćanje različitosti među djecom postaje poticaj u procesu učenja i poučavanja, a ne prepreka, smatraju Booth i Ainscow (Karamatić Brčić 2012). Nema sumnje da treba vremena da se razvije kultura prihvaćanja jednakosti i poštivanja različitosti, smatra Hatibović (2006). Lako je uočiti činjenicu da se od savremenog učitelja konstantno traže novi pristupi, nova saznanja, ali je potrebno u svemu tome realno pristupiti njihovim mogućnostima u novim kontekstima. Tako, Caneva (2014) u svom istraživanju ispituje koje su dobre i slabe strane učitelja i nastavnika u osnovnim i srednjim školama u Milanu. Analizirajući svakodnevnu komunikaciju u razredu i postojani kurikulum, dobila je rezultate koji ukazuju da je najbolji način provođenja interkulturalizma u nastavi ukoliko je interkulturalnost prisutna u formalnom kurikulumu, školskim aktivnostima i nastavnim programima.

Sablić, Škugor i Malkić (2010) provele su u BiH i Hrvatskoj istraživanje koje ukazuje da najveći broj nastavnika realizira nastavu po postojećem nastavnom programu, a da su rijetki oni koji u nastavni proces unose svoje ideje i sadržaje ovisno o potrebi pedagoških situacija. Talijanski učitelji su također stali da se susreću sa teškoćama kako ispravno primjenjivati interkulturalna načela poučavanja, kako primjenjivati interkulturalizam u svakodnevnom pedagoškim situacijama, te na koji način odgovoriti kulturalnim i obrazovnim potrebama stranaca. Učitelji su ukazali na potrebu za profesionalnom podrškom koja će biti konstanta, kroz proces stručnog usavršavanja (Caneva 2014). Nakon inicijalnog obrazovanja, kroz koje učitelji često ne dobiju dovoljno saznanja o interkulturalizmu ili pak izađu iz studijskog programa a da nisu uspjeli izgraditi interkulturalnu dimenziju svog habitusa, potrebno je da se kroz vid stručnog usavršavanja pomogne učitelju kako bi se ispravno nosio sa izazovima savremenog odgojno-obrazovnog procesa.

Interkulturalna pedagogija zahtijeva i stanje duha raspoloživo za veću sposobnost tolerancije i empatije, napose otvorenost prema drugim vrijednostima, smatra Sablić (2009, 2014). Također kao zadaću interkulturalne pedagogije ističu ozračje u kome se svi učenici, bez obzira na svoje osobitosti i različitosti u odnosu na druge, osjećaju sigurni da otkriju svoje identitete, bez potpune asimilacije u kulturu u koju žive, a isto tako i da ne budu okrenuti isključivo kulturi koja je matična njihovoj obitelji. Krüger-Potratz (2011) ističe sveobuhvatnost i multidisciplinarnost interkulturalnog

obrazovanja koje podrazumijeva protežnost: u školskom životu, predmetima, metodičkom i didaktičkom oblikovanju nastave. Byram (Hrvatić, Piršl 2007) interkulturalnu kompetencije definiše kao sposobnost zadovoljavajuće interakcije i komunikacije s osobama različitih kultura, sposobnost usvajanja interkulturalnih stavova, znanja i vještina kako bi lakše i bolje razumjeli i poštovali druge kulture. Byramov i Sercu model interkulturalne kompetencije čine sljedeće komponente: znanje, stavovi, vještine interpretacije i stavljanja u suodnos, vještine otkrivanja i integriranja, te konačno kritička kulturna svjesnost / politički odgoj (Petravić 2011).

U shvatanju interkulturalnih kompetencija kao odgovora na izazove globalizacije i multikulturalnosti važan doprinos dali su mnogi pedagoški teoretičari i praktičari (Pašalić-Kreso 1998, Baatelan 2001, Hrvatić i Piršl 2007, Petravić 2011, Krüger-Potratz 2011, Piršl 2011, Sablić 2009, 2014, Tibulac 2014, Sablić, Rački i Lesandrić 2014). O pojmu kompetencija i kompetentnosti dalo bi se polemizirati, no za sada bismo se okrenuli onome što čini interkulturalnu dimenziju habitusa učitelja. Hrvatić i Piršl (2007: 225) izdvajaju bitne osobine interkulturalno kompetentnog učitelja prikazane u suodnosu između multikulturalnog okruženja i škole otvorene prema različitostima:

- verbalna i neverbalna komunikacijska kompetencija,
- dobro poznavanje svoje i drugih kultura,
- sposobnost poštivanja, razumijevanja i prihvaćanja učenika koji pripadaju drugim kulturama,
- interaktivan odnos s „drugim“,
- kontinuirano nadograđivanje saznanja o sebi kako na individualnoj tako i na razini pripadajuće skupine,
- sposobnost povećane otvorenosti, fleksibilnosti, kreativnosti i kritičnosti,
- shvaćanje posljedica diskriminacije kulturno drugačijih te sposobnost razvoja nestereotipnog mišljenja i antipredrasudnih stavova.

Navodeći interkulturalne kompetencije učitelja, autori izdvajaju potrebne dimenzije za koje se učitelj valja pripremati kroz inicijalno obrazovanje, prije nego uđe u razred i započne odgojno djelovanje. Biti interkulturalno kompetentan znači biti sposoban živjeti u uvjetima gdje svakog pojedinca prihvaćamo bez obzira na njegovu kulturnu pripadnost, stil života kojim živi i porijeklo. To znači prihvatiti čovjeka ne samo s obzirom na kulturnu pripadnost koja nam se čini najbliža našoj, nego biti u interakciji s manjinama kao što su homoseksualne skupine ili ljudi s poteškoćama koji se suočavaju s različitim oblicima diskriminacije i netolerancije

(Sablić 2014: 171). U novoj ulozi učitelji trebaju osposobiti učenike da znaju komunicirati i prihvatiti drugačije od sebe, osjećati ih ravnopravnim članovima zajednice, onemogućiti stvaranje diskriminirajućeg okruženja, ali istovremeno podržati zadržavanje osobnih usvojenih kulturalnih vrijednosti. Ono što je posebno važno jeste da će interkulturalno kompetentan učitelj prilagoditi učenicima nastavne metode i kurikulum, koristeći kooperativno i saradničko učenje; prilagodit će nastavnu građu i vježbe, praćenje i vrednovanje postignuća učenika imat će za cilj podizanje samopouzdanja i poštovanja prema svim učenicima (Baatelan 2001). S različitim globalizacijskim tokovima mijenjaju se konstalacije u društvu. S tim u vezi iznimno je važna pozicija koje u novim kontekstima zauzima učitelj u svijesti i očima naroda. Slatina (2008) tako smatra da je neophodno ovu profesiju društveno revalorizirati. U svim promjenama o kojima je bilo riječi, jasno je da nove uloge učitelja zahtijevaju spremnost za odgovor na mnoge izazove. Kakav će odgovor biti ovisi o tome da li učitelj u svome habitusu posjeduje volju za učenje, prihvatanje izazova, te otvorenost ka novim horizontima savremenih društava.

INICIJALNO OBRAZOVANJE UČITELJA U BIH

Učitelji trebaju pripremiti učenike za kontinuirane društvene promjene i učiti ih kako biti, učiti ih kako učiti, učiti ih kako znati i naučiti ih kako živjeti sa drugim i drugačijim. Teško je odgovoriti na pitanje šta je to adekvatan model obrazovanja učitelja u različitim sredinama i periodima. Neophodno je nakon inicijalnog obrazovanja, za koje je nužno da bude kvalitetno, nastaviti s cjeloživotnim učenjem i stručnim usavršavanjem. Obrazovanje učitelja sastoji se od tri osnovne komponente: inicijalno obrazovanje, uvođenje u posao (pripravništvo) i stručno usavršavanje (Spasenović 2013). Obrazovanje učitelja u Bosni i Hercegovini odvija se na osam (8) javnih učiteljskih fakulteta. Visokoškolsko obrazovanje učitelja u Bosni i Hercegovini prolazi kroz trociklični sistem: I ciklus - dodiplomski studij (Bachelor), II ciklus - diplomski studij (Master degree) i III ciklus - poslijediplomski doktorski studij (PhD degree). Učitelj koji uspješno završi barem I ciklus ostvaruje pravo ulaska u školu kao pripravnik učitelj. Nakon uspješno završenog pripravničkog staža i položenog stručnog ispita, zakonski dobija dozvolu za osnivanje radnog odnosa na mjestu nastavnika razredne nastave (učitelja).

Interkulturalne kompetencije postaju sve važnije zadnjih desetljeća s pojavom globalizacije, mobilnosti stanovništva i internacionalizacije obrazovanja. Škola se

dolaskom kulturalno drugačijih učenika suočila sa jednom od većih promjena u svojoj historiji. Ona prelazi iz monokulturalne i nacionalne u kulturno pluralnu školu. Položaj i uloga učitelja u savremenim školama stoga zahtijeva posjedovanje interkulturalne kompetencije. Mnogo je prostora u svim kolegijima da se realizira interkulturalno obrazovanje, razvija interkulturalna osviještenost, interkulturalna osjetljivost kroz sadržaje koji i nisu isključivo interkulturalna tematika. Moguće je realizirati bilo koji sadržaj poštujući načela interkulturalnog učenja i poučavanja, uz poticanje učenika da prihvataju takav način realiziranja nastave. Piršl (2011) smatra da je razvoj interkulturalne kompetencije i komunikacije dugotrajan i cjeloživotni proces u kojem najznačajniju ulogu imaju odgojno-obrazovne institucije, a posebno njihovi glavni akteri – odgajatelji, nastavnici i profesori. Rezultati provedenih istraživanja u vezi s interkulturalnom dimenzijom savremenog učitelja (Pašalić-Kreso 1998, Baatelan 2001, Hrvatić i Piršl 2007, Sablić 2009, Petravić 2011, Krüger-Potratz 2011, Piršl 2011, 2014, Sablić, Rački i Lesandrić 2014, itd.) upućuju na potrebu razvijenih interkulturalnih vrijednosti kod savremenih učitelja. Istraživači koji su istraživali ulogu inicijalnog obrazovanja u izgradnji interkulturalnih dimenzija savremenog učitelja (Gorski 2006, 2007, Kragulj i Jukić 2010, Sablić, Rački i Lasandrić 2014, Sablić 2014, Dedić Bukvić 2016) ističu potrebu za sticanjem interkulturalnih vrijednosti i umijeća interkulturalnog poučavanja u inicijalnom obrazovanju, kako bi se ostvarila interkulturalna dimenzija budućeg učitelja koji jedino kao takav može prenositi interkulturalne vrijednosti.

Kada je riječ o izgradnji interkulturalne dimenzije savremenog učitelja na studiju učiteljskih fakulteta, postoje, koliko je nama poznato, dva istraživanja. Prvo istraživanje provedeno je sa 74 studenta učiteljskog fakulteta u Osijeku (Kragulj i Jukić 2010). Jedan dio istraživanja tiče se prisutnosti interkulturalnih sadržaja u nastavi, gdje se prema rezultatima nedovoljno obrađuje interkulturalni sadržaj kroz nastavni proces. Primjera radi, da se kroz nastavu u potpunosti potiče osjetljivost na diskriminaciju mišljenja je 37,83% studenata, da nastava potiče empatiju mišljenja je 40% studenata, a da se ne realizuje dovoljno sadržaja o manjinskim skupinama mišljenja je 72,97% studenata. Autorice zaključuju da je nedovoljno interkulturalnog sadržaja za potrebe budućih učitelja. Drugo istraživanje provedeno je na Pedagoškom fakultetu u Sarajevu (Dedić Bukvić 2016). Analizirajući nastavne planove i programe prepoznati su određeni kolegiji čijim se sadržajem razvija interkulturalna kompetencija kod budućih učitelja. Izdvojena su dva nastavna predmeta po nazivu kao predmet/i koji su usko vezani sa izgradnjom interkulturalne kompetencije učitelja. Međutim, značajno je to što su univerzitetski nastavnici različitih nastavnih predmeta

u izvedbenim planovima predvidjeli realizaciju tema koje potiču razvoj interkulturalne dimenzije budućih učitelja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja i istraživačka pitanja

U našem istraživanju formulisali smo cilj koji glasi: Empirijski napraviti uvid u inicijalno obrazovanje budućih učitelja, analizom nastavnih planova i programa 2011/2012. godine¹, te propitati mišljenje univerzitetskih nastavnika o ulozi inicijalnog obrazovanja u izgradnji interkulturalne dimenzije habitusa savremenog učitelja.

Na osnovu postavljenog cilja bilo je neophodno postaviti sljedeća istraživačka pitanja:

1. Da li nastavni planovi i programi, kao i izvedbeni planovi i programi (NPP 2011/2012) svih kolegija na studiju učiteljskog fakulteta obrađuju interkulturalne sadržaje?
2. Da li i na koji način univerzitetski nastavnici uključuju interkulturalne sadržaje pri realizaciji nastave iako nisu u okviru nastavnog plana i programa?
3. Da li univerzitetski nastavnici koji realiziraju kolegije (NPP 2011/2012) na studiju učiteljskog fakulteta koriste načela interkulturalnog poučavanja?
4. Da li univerzitetski nastavnici smatraju važnim interkulturalne kompetencije (svojih studenata) budućih učitelja?

Instrument i metoda istraživanja

Prvi dio istraživanja, provedenog 2018. godine, odnosio se na analizu aktuelnog Nastavnog plana i programa jednog učiteljskog fakulteta iz BiH. Jedna od tehnika ovog istraživanja jeste *rad na dokumentaciji* kojom su prikupljeni podaci iz aktuelnog - online dostupnog materijala nastavnog plana i programa iz 2011/2012. godine i izvedbenih programa tj. formalnog kurikulumu za obrazovanje učitelja na visokoškolskim ustanovama u BiH. Empirijski dio ovoga rada oslanja se i na istraživački rad sa univerzitetskim nastavnicima učiteljskog fakulteta također rađen 2018. godine. Primijenili smo istraživačku tehniku *intervjuiranje* – individualni polustrukturirani intervju. Pitanja su orijentirana na interkulturalno obrazovanje i izgradnju interkulturalne dimenzije habitusa savremenih učitelja kroz pedagošku

¹ NPP iz 2011/2012. se primjenjuje i u akademskoj 2017/2018. kada je i rađeno ovo istraživanje.

praksu univerzitetskih nastavnika. Rezultati ovog dijela istraživanja bazirani su na tematskoj analizi (Braun i Clarke, 2006), a najvažniji su predstavljeni u radu.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Analiza Nastavnog plana i programa

U uvodnim napomenama Nastavnog plana i programa jednog učiteljskog studija u BiH naglašeno je da će nastavni proces omogućiti i uvođenje interdisciplinarnih sadržaja, inkluzivni odgoj i obrazovanje, te rad u multikulturalnim grupama. U ovom Nastavnom planu i programu prepoznato je sedam nastavnih predmeta koji su usko vezani sa razvojem interkulturalne dimenzije habitusa budućih učitelja.

U izvedbenom planu nastavnog predmeta *Opća pedagogija 1* u okviru šire literature ponuđeni su sljedeći izvori: Djeca prije svega – svjetska deklaracija o preživljavanju, zaštiti i razvoju djece, te Konvencija o pravima djece.

Na studiju se izučava nastavni predmet *Književnost za djecu 1* koji u sadržaju nastavnih jedinica nudi i temu koja potiče estetske, saznajne, odgojne i humane vrijednosti književnosti za djecu.

Nastavni predmet *Razvojna psihologija 2* u izvedbenom planu navodi cilj nastave u kojem je istaknuto da se na osnovu poznavanja individualnih razlika koje podrazumijevaju i individualne stavove i interese razvija tolerancija kako među djecom, tako i međusobno. U okviru seminara navedenog predmeta studenti imaju priliku razgovarati o temi Uloga škole u razvoju tolerancije.

U toku studija studenti mogu birati izborni predmet Kulturno naslijeđe BiH. U okviru ovog predmeta studenti trebaju steći znanja o različitim i prožimanjima kultura u BiH, te o vrijednostima kulturno-historijskog naslijeđa kao dijela vlastitog identiteta. U izvedbenom planu je navedeno da izučavaju i vjerske objekte. Ponuđen je još jedan izborni predmet koji u naslovu i u izvedbenom planu upućuje da je riječ o interkulturalnom sadržaju. To je *Interkulturalno razumijevanje, ljudska prava i mirno rješavanje konflikata*. U cilju ovog predmeta istaknuto je da će studenti upoznati sadržaje interkulturalnog razumijevanja, interkulturalnog društva, identiteta, kao i kulturalnih sličnosti, razlika i sukoba proisteklih iz stereotipnih predstava i predrasuda. U opisu programa ovog predmeta navedene su sljedeće teme: multikulturalna društva, identitet i društveni kontekst, kulturalne sličnosti i razlike, stereotipi i predrasude, etika vodstva u institucijama odgoja i obrazovanja, mirno rješavanje konflikata, izgradnja narušenog ili izgubljenog povjerenja i sl.

I izborni predmet *Građansko obrazovanje sa metodikom* deklarirše namjeru izučavanja osnovnih koncepata građanskog obrazovanja, razumijevanje i poštovanje pravnog i političkog sistema, te kritičko promišljanje o političkom sistemu i institucijama vlasti. Također, ponuđen je i izborni predmet *Teorija sistema vrijednosti*. Na ovom predmetu studenti usvajaju temeljna znanja iz oblasti strukture vrijednosti i stižu uslove za samostalno i slobodno konstruiranje spoznaje o modernom svijetu u različitim segmentima.

Uvidom u nastavni plan i program, kao i izvedbeni plan i program (2011/2012) očito je da nije eksplicitno navedena obrada interkulturalnih sadržaja na svim kolegijima na studiju učiteljskog fakulteta.

Analiza i interpretacija intervjuja

Empirijski dio ovoga istraživanja obavljen je u periodu od marta do maja 2018. godine sa univerzitetskim nastavnicima jednog učiteljskog fakulteta u Bosni i Hercegovini. Nastavni plan i program za učiteljski fakultet obuhvata veliki broj općih predmeta iz prirodnih, društvenih, humanističkih, umjetničkih oblasti, kao i predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke oblasti. Intervjuiranjem smo obuhvatili 13 nastavnika iz svake navedene oblasti. Interpretacija dobijenih odgovora raspoređena je u tri ključne teme: interkulturalni sadržaj u nastavi, načela interkulturalnog poučavanja i interkulturalna dimenzija habitusa budućih učitelja.

Interkulturalni sadržaj u nastavi

Prema rezultatima istraživanja u Nastavnom planu i programu akademske 2011/12. godine jednog učiteljskog fakulteta u BiH u kolegijima poput književnosti, pedagogije, maternjih i stranih jezika, sporta i nekih metodika prisutan je sadržaj interkulturalnog odgoja. U nekim od navedenih kolegija je eksplicitno naveden (što je prikazano u analizi iznad), a u mnogim kolegijima prisutan je implicitno. Takvi primjeri su provlače se kroz sadržaje kao što su imenovanja jezika, historijata jezika u BiH, sadržaje vezane za usmenu komunikaciju u okviru kulture govora. Zatim, interkulturalni sadržaj vidljiv je u sadržajima stranih jezika koji podrazumijevaju učenje o kulturi govornog područja tog jezika, historiji, tradiciji i običajima, a sve u cilju sticanja uvida u jedan širi kontekst i bolje razumijevanje savremene upotrebe stranog jezika. Univerzitetski nastavnici mišljenja su da na taj način studenti imaju priliku da upoznaju i bolje razumiju kulturu zemalja tog govornog područja, ali kroz usporedbe sa vlastitom kulturom, u cilju izgradnje interkulturalne svijest i boljeg razumijevanja, prihvatanja i uvažavanja drugog i drugačijeg. Zatim, interkulturalni

sadržaj se obrađuje i kroz teme o predrasudama, empatiji, kroz učenje o različitim teškoćama u razvoju, u isticanju važnosti primjerene terminologije i imenovanja društvenih pojava i kategorija, zatim upoznavanjem sa etno plesovima, umjetničkoj muzici kroz stilske periode na tlu Evrope i BiH, upoznavanjem muzičke tradicije Bosne i Hercegovine, analizu putopisa, basni i drugih književnih djela naroda BiH i svjetske književnosti, itd.

Univerzitetski nastavnici realiziraju mnoge sadržaje iz interkulturalizma koji nisu u izvedbenim programima, jer smatraju da je važno pratiti i oslušivati dinamiku i duh savremenog nastavnog procesa, koji svakim danom zahtijeva sve više interkulturalnog sadržaja. Posvećivanje veće pažnje ovim sadržajima nemoguće je zbog nedovoljnog broja nastavnih sati a i obimnog nastavnog sadržaja koji obuhvata nastavni plan i program, a bliži je prirodi tog kolegija. Spomenuli su i da često koriste aktuelne životne situacije u nastavi i potrebu da ih analiziraju sa studentima. Na taj način propituju njihov stav, razgovaraju o različitostima i vrijednostima u društvu, govore o toleranciji, filantropiji, interkulturalnom razumijevanju, multikulturalnosti, i sl. Mišljenja su da se kroz neformalni dio nastave najintenzivnije razvijaju studentski stavovi, jer to doživljavaju kao životnu školu, a ostalo kao ispitni sadržaj.

Analizirajući odgovore nastavnika možemo zaključiti da univerzitetski nastavnici uključuju interkulturalne sadržaje pri realizaciji nastave iako nisu striktno u okviru nastavnog plana i programa, kroz improvizovane dodire sa drugim i drugačijim, analizirajući životne situacije u nastavi i sl.

Načela interkulturalnog poučavanja

Prema mišljenju univerzitetskih nastavnika malo je prostora da pokažu vlastite kompetencije interkulturalnog poučavanja, ali se trude da uvažavajući nacionalnu i rodnu raznolikost studenta primijene načela interkulturalnog poučavanja, i to: poštujući nacionalnost učenika, vjersko opredjeljenje, prilikom podjele u grupe na nastavi, angažiranjem na praksi u različitim školama. Također, univerzitetski nastavnici nastoje uključiti studente iz različitih gradova da kroz aktivnosti i zadatke koji se realiziraju na nastavi izdvoje segmente iz tradicije i kulture sredine iz koje dolaze. Time se doprinosi pozitivnom percipiranju heterogenosti u učionici. Ističu, također, da i oni sami kao nastavnici tako postaju bogatiji, jer je to prilika i za njih da uče od svojih studenata. Različita iskustva, različiti identiteti i drugosti predispozicija su za razvoj duhovno bogatije ličnosti i dobra baza za kritičko promišljanje, upoznavanje i saznavanje izvan jednoličnog konteksta. O ulozi interkulturalnog kurikulumu u gradnji vlastitoga identiteta kroz upoznavanje sebe i drugih, otkrivanje

sličnosti i razlika pisali su Hrvatić i Sablić (2008) analizirajući interkulturalne dimenzije nacionalnog kurikula.

Univerzitetski nastavnici su verbalizirali da su svjesni kako njihovo implicitno pedagoško djelovanje utiče na modificiranje, ali i kreiranje novih vrijednosnih stavova kod studenata, premda je to veoma teško kontrolisati u svakom trenutku. Konstantnom autorefleksijom i propitivanjem vlastitih stavova, oblika ponašanja, reakcija u pedagoškim situacijama kojima su svakodnevno izloženi, univerzitetski nastavnici mogu poboljšati kvalitetu svoga rada i na implicitnoj instanci. Nastavnici učiteljskog fakulteta nastoje takvu svijest razviti i kod svojih studenata, upravo u kontekstu spoznaje o važnosti dimenzije interkulturalnog habitusa kod svakog učitelja. Univerzitetski nastavnici su pokazali da su svjesni odgovornosti za načine i načela poučavanja u nastavi i da je potrebno da budu primjer nastavnika, čovjeka i stručnjaka, jer, kako kažu, studenti studirajući „uče kako biti učitelji“. U tome je očita važnost uloge univerzitetskog nastavnika, koji treba da kod svojih studenata razvije prihvatanje drugoga i drugačijega, osjećaj za vrijednost kulturnih razlika, kulture dijaloga i njihovu ulogu u svakodnevnom životu kako bi oni dalje razvijali takve osobine i sposobnosti kod svojih učenika. Jedna od nastavnica učiteljskog fakulteta izdvojila je da kao nastavnica osjeća dužnost i moralnu odgovornost da svojim studentima ukazuje na vrijednost kulturnih razlika i njihovu ulogu u svakodnevnom životu, te da ih kroz učenje o drugom i drugačijem osposobljava za kulturu dijaloga, zapravo uči ih o tome da su interkulturalno razumijevanje i multikulturalnost temeljne vrijednosti svakoga društva.

Interkulturalna dimenzija habitusa budućih učitelja

Univerzitetski nastavnici važnost razvijenih interkulturalnih vrijednosti kod budućeg učitelja evaluiraju kao predispoziciju za ulazak u razred. Učionica je naime svijet u kojem učenici provode mnogo vremena, pa su samim tim učitelji važni modeli socijalnog učenja, uspostavljanja vrijednosti i razvoja kompletne ličnosti svakoga djeteta. S tim u vezi univerzitetski nastavnici smatraju da treba postojati test kojim će se, pri polaganju pripravnčkog ispita, vrednovati interkulturalne i inkluzivne kompetencije koje učitelj treba posjedovati da bi uopće kročio u mikrosvijet djeteta – učionicu. Nastavnici su mišljenja da tek rijetki studenti dolaze sa rigidnim stavovima u sistemu vrijednosti, ali da je svijet mladih fluidan i otvoren za nova promišljanja i promjene, pa se upravo u tom segmentu očituje važnost uloge interkulturalnog poučavanja tokom inicijalnog obrazovanja. Recimo, navode primjer kako univerzitetski nastavnik treba kroz različite sadržaje upućivati i navoditi na

refleksiju o načinima reagovanja učitelja u nastavi u određenim pedagoškim situacijama, koje zahtijevaju humanistički, ali i holistički pristup. Smatraju da je važno razviti *toleranciju*² kod djece, naučiti ih prikladnim komunikativnim diskursima, pa recimo i kroz poštivanje svakog pojedinačnog opredjeljenja za nastavu vjeronauke ili za neku drugu vrstu izbornog predmeta.

Univerzitetski nastavnici smatraju da učitelj vlastitim pogrešnim odgojnim djelovanjem i nebrigom u ispoljavanju vlastitih vrijednosti, koje učenik otkriva, vidi i usvaja, čini trajnije ometanje emancipacije svojih učenika. Izdvajamo mišljenje nastavnika koji smatra da ukoliko učitelj nije spreman za kosmopolitski životni stil, sigurno nije spreman ni odgojiti mlađe generacije za takav način života. Također, učitelji koji u svome osobnom i profesionalnom habitusu nemaju razvijene interkulturalne vrijednosti neće biti u stanju da prepoznaju potencijalno opasne i neprikladne oblike ponašanja i razmišljanja svojih učenika usmjerene prema drugim pojedincima u društvu. Samim time neće biti u stanju da pravovremeno valjano reaguje u konkretnoj pedagoškoj situaciji.

ZAKLJUČAK

Prediktor prihvatanja i poštivanja drugoga i drugačijeg kod učenika i studenata jeste poznavanje i prihvatanje sebe kao izgrađene jedinice u društvu. Ne cijeneći vlastiti identitet, bježeći od sebe ili ne poznajući ko smo i zašto smo, nismo spremni poštovati i prihvatiti nekoga ko se razlikuje od nas, a nećemo biti ni kapabilni da tu razliku, kad je uočimo, vrednujemo i njome obogatimo i vlastiti identitet. Stoga je nužno da se razvoj interkulturalnih kompetencija sprovodi, njeguje i slavi u gore predstavljenoj interakciji. Interkulturalna dimenzija habitusa savremenog učitelja odgovor je na multikulturalnu zadaću škole, te na globalizacijske promjene, migracije i mobilnost stanovništva. Sticanje i njegovanje ovih vrijednosti ne može se prepustiti stihiji, one moraju biti zastupljene kroz inicijalno obrazovanje, programe stručnog usavršavanja, programe dodatnih edukacija i seminara kao trajne podrške u savladavanju kulturalnih izazova i rizika diskrimintornog okruženja

² Radije treba koristiti termin *prihvatanje*, a ne termin tolerancije (tolerare - podnositi).

LITERATURA

1. Batelaan, Pieter (2001), "Learning to respect", *Intercultural Education*, 12(3), str. 237-245. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/14675980120087453> (10. 05. 2018.)
2. Bartulović, Marija, Barbara Kušević (2016), *Što je interkulturalno obrazovanje? Priručnik za nastavnike i druge znatizeljnike*, CMS, Zagreb: Dostupno na: <https://www.cms.hr/hr/publikacije/sto-je-interkulturalno-obrazovanje-prirucnik-za-nastavnike-i-druge-znatizeljnike> (11. 02. 2018).
3. Bijelić, Ines (2010), "Interkulturalna kompetentnost učitelja u osnovnoj školi", u: *Zbornik radova 2. međunarodne znanstvene konferencije Obrazovanje za interkulturalizam*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, Nansen Dijalog Centar, Osijek, str. 137-150.
4. Braun, Virginia, Victoria Clarke (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101. Dostupno na: <http://eprints.uwe.ac.uk/11735> (11. 02. 2018.)
5. Caneva, Elena (2012), "Interculturalism in the classroom. The strengths and limitations of teachers in managing relations with children and parents of foreign origin", *ITALIAN JOURNAL OF SOCIOLOGY OF EDUCATION*, No. 3. Dostupno na: <http://ijse.padovauniversitypress.it/2012/3/2> (10. 05. 2018.)
6. Dedić Bukvić, Emina (2016), *Kompatibilnost formalno stečenih i praktično potrebnih kompetencija za odgojno-obrazovni rad – mogućnost rekonceptualizacije izobrazbe nastavnika u Bosni i Hercegovini*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo
7. Gorski, Paul C. (2006), "Complicity with conservatism: The de-politicizing of multicultural and intercultural education", *Intercultural Education*, 17(2), str. 163-177.
8. Gorski, Paul C. (2007), *Good intentions are not enough A decolonizing Intercultural Education*, EdChange, [www. EdChange.org](http://www.EdChange.org) (9. 2. 2018)
9. Gošević, Radmila, Snježana Mrše, Milena Jerotijević, Danijela Petrović i Vojislava Tomić (2007), *Vodič za unapređenje interkulturalnog obrazovanja*. Beograd: Fond za otvoreno društvo. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/283123055_Vodic_za_unapredenje_interkulturalnog_obrazovanje (13. 02. 2018)

10. Hatibović, Ćimeta (2006), "Dileme i nesuglasice vezane za ideju inkluzivnog obrazovanja u BiH", u: *Vodič kroz inkluziju u obrazovanju* (Priredili: Šunkić, Z., Kordić, M., Hasić, O., Hatibović, Ć.), Misija OSCE-a u BiH, Sarajevo
11. Hrvatić, Neven, Elvi Piršl (2007), "Interkulturalne kompetencije učitelja", *Zbornik radova „Kompetencije i kompetentnost učitelja“*, Osijek, str. 221-228.
12. Hrvatić, Neven, Marija Sablić (2008), "Interkulturalne dimenzije nacionalnog kurikulumu", *Pedagogijska istraživanja*, 5 (2). str. 197-208.
13. Kuzmenko, Vasil, Lyubov Goncharenko (2007), "Polycultural competence as component of professional competence of pedagogue", *Zbornik radova „Kompetencije i kompetentnost učitelja“*, Osijek, str. 287-293.
14. Kragulj, Snježana, Renata Jukić (2010), "Interkulturalizam u nastavi", u: *Zbornik radova s 2. međunarodne znanstvene konferencije Obrazovanje za interkulturalizam*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, Nansen Dijalog Centar, Osijek. str. 169-190.
15. Krüger-Potratz, Marianne (2011), "Interkulturalno obrazovanje – od pedagogije za specifičnu ciljnu skupinu do multidisciplinirane zadaće", U: *Europsko obrazovanje: Koncepti i perspektive iz pet zemalja*, Školska knjiga, Zagreb, str. 38-54.
16. Ninčević, Marjan (2009), "Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište", *Nova prisutnost* 7 /1, str. 59-84.
17. Pašalić-Kreso, Adila (1998), "Multietnički i multikulturalni odgoj u sistemu obrazovanja Bosne i Hercegovine", *Zbornik radova: Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: materijali sa Međunarodnog okruglog stola*, Institucija ombudsmena FBiH, Sarajevo, str. 33-40.
18. Petravić, Ana (2011), Interkulturalna kompetencija u nastavi stranih jezika – problemi i perspektive razvoja kurikula. U: *Europsko obrazovanje: Koncepti i perspektive iz pet zemalja*. Zagreb: Školska knjiga. str. 97-119.
19. Piršl, Elvi (2011), Odgoj i obrazovanje za interkulturalnu kompetenciju, *PEDAGOGIJSKA istraživanja*. 8 (1), str. 53-70.
20. Rošić, Vani (2007), Pojam navike kod Aristotela. *Filozofska istraživanja*. 107. God. 27. Sv. 3. str. 559–570.
21. Sablić, Marija, Alma Škugor, Edina Malkić (2010), Odgoj i obrazovanje za interkulturalizam - In medias res. U: *Zbornik radova s 2. međunarodne znanstvene konferencije Obrazovanje za interkulturalizam*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, Nansen Dijalog Centar Osijek. str. 89-104.

22. Sablić, Marija (2014), *Interkulturalizam u nastavi*. Zagreb: Naklada lijevak.
23. Sablić, Marija, Željko Rački, Marija Lesandrić (2014), "Učiteljska i studentska procjena odabranoga didaktičkog materijala prema pedagogiji Marije Montessori", *Croatian Journal of Education*, Vol. 17. No.3. str. 755-782.
24. Sablić, Marija (2009). *Sukonstrukcija interkulturalnoga kurikuluma*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
25. Sikorskaya, Irina (2017), "Intercultural education policies across Europe as responses to cultural diversity (2006-2016)", CENTRO DI STUDI EUROPEI (CSE) Fisciano: Dipartimento di Scienze Politiche, Sociali e della Comunicazione UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI SALERNO; Dostupno na: <http://www.centrostudieuropei.it/> (13. 05. 2018).
26. Slatina, Mujo (2008), "Razvoj profesionalnih kompetencija univerzitetskih nastavnika u bolonjskom procesu", U: *Zbornik radova: II Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja – primjena Bolonjskih principa na Univerzitetu u Sarajevu*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str. 151-165.
27. Spasenović, Vera (2013), *Školski sistemi iz komparativne perspektive*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd
28. Tibulac, Mariana (2014), "Multiculturalism - "Intercultural Education" or "Critical Education"?!", *Studia Universitatis Moldaviae Seria „Stiinte ale educatiei“*, No. 9(79), str. 10-13. Dostupno na: <http://studiamsu.eu/> (13. 5. 2018).
29. UNESCO (2006), *Guidelines on Intercultural Education*, UNESCO, Paris (ED-2006/WS/59) – CLD 29366.

INTERCULTURAL DIMENSION OF A CONTEMPORARY TEACHERS' HABITUS

Summary:

Rapid social changes in the new age of modern schools require different approaches to curriculum and teaching strategies. The school is an educational institution that prepares students to participate in a diverse world. Intercultural education in the school builds awareness of its articulation of own identity, but also acceptance of the other and the development of intercultural sensitivity, awareness and competence.

Interculturalism in teaching is based on the general principle of providing the child with an optimally

supportive environment in which every child will feel safe, without exception. The contemporary teacher should be motivated by further advancing the educational process in which children will develop a sense of pluralism and fellowship, teaching them to respect and appreciate diversity.

It is essential that teachers are trained to transfer the value of respect and mutual understanding other and different. However, in order to teach other interculturalities, society needs intercultural teachers. Concept of Initial education need to encompass this segment, as it would not be expected of the teacher to respond to social challenges without proper preparation.

The aim of this research is to examine the role of initial education in building the intercultural dimension of the contemporary teacher's identity. By analyzing the Curriculum and the program at the Faculty of Educational sciences, we have gained insights into the content of the courses that cover intercultural aspects. Using interviews with university teachers at mentioned department we got results that there are many more courses which consistent principles of intercultural teaching than those with explicit intercultural content.

University teachers recognize the importance of intercultural education for future teachers, and strive to perceive intercultural content through their teaching, although they acknowledge it insufficiently. The answer to social challenges really needs to be the contemporary concept of a school that accepts and promotes diversity in education, respecting the spectrum of identity of all participants in the educational process. In the end, it is necessary to start from initial education, which builds a strong intercultural dimension of the identity of a contemporary future teacher. A contemporary teacher is required to implement intercultural principles in promoting intercultural values.

Key words: Interculturalism; Teacher; Habitus; Initiation education; Pluralism

Adresa autora

Authors' address

Edina Nikšić Rebihić

Emina Dedić Bukvić

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

niksic.edina@gmail.com

emina.dedic.bukvic@ff.unsa.ba

UDK 316.624:373.5
316.356.2:37.06

Primljeno: 30. 06. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Izet Pehlić, Emina Babić, Nermana Mujčinović

SOCIJALNOPEDAGOŠKA ANALIZA PERCEPCIJE PORODIČNIH ODNOSA I VRŠNJAČKOG NASILJA KOD SREDNJOŠKOLACA

Predmet ovoga rada bila je socijalnopedagoška analiza istraživačke relacije percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca. Cilj je bio da se ustanovi postoji li statistički značajna povezanost percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca.

Kao istraživački metod korišten je deskriptivno-analički servej metod, a od istraživačkih tehnika anketiranje. Od istraživačkih instrumenata korišteni su Skala percepcije obiteljskih odnosa (Macuka 2004) i Upitnik vršnjačkog nasilja (Rimac i sar. 2012).

Istraživački uzorak činilo je 300 učenika I, II i III razreda srednjih škola na području Grada Zenice i Općine Kakanj. Po varijabli spol uzorak je sačinjavalo 114 muškaraca i 186 djevojaka. Istraživački rezultati pokazali su da srednjoškolci percipiraju izraženim kvalitet emocionalnosti majke i oca. Također, rezultati su ukazali na postojanje izražene psihološke kontrole, odnosno adekvatnog roditeljskog nadgledanja ili tzv. supervizije ponašanja kao jednog od najboljih prediktora delinkvencije kod mladih. I konačno, rezultati istraživanja su pokazali kako je percepcija porodičnih odnosa statistički značajno povezana sa vršnjačkim nasiljem kod srednjoškolaca, jer adolescenti koji percipiraju kvalitetnijim porodične odnose u statistički značajno manjoj mjeri su žrtve vršnjačkog nasilja i u statistički značajno manjoj mjeri su počinitelji vršnjačkog nasilja.

Izdvojen je zaključak, utemeljen na istraživačkim rezultatima, kako treba kreirati i provesti u praksi socijalnopedagoške programe podrške roditeljima u razvoju kvalitetnih porodičnih odnosa i socijalnopedagoške programe za mlade koji bi bili u funkciji prevencije vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca.

Ključne riječi: kvalitet porodičnih odnosa; emocionalnost; psihološka kontrola; vršnjačko nasilje

UVOD

Mnogi faktori društvenog djelovanja utječu na pojavu vršnjačkog nasilja u školi, ali i šire. Tu su, između ostalih, genetska predispozicija (npr. roditelji ili šira porodica sklona činjenju neprihvatljivih društvenih radnji), okruženje u školi, ali i interakcija unutar porodice (Rigby, 2013). Djeca koja su bila izložena različitim oblicima agresije ili nasilja unutar porodice, s vremenom takav obrazac ponašanja smatraju potpuno normalnim, te je jasno da takvi pojedinci društvu neće donijeti mnogo toga dobrog nego vrlo često po već viđenom scenariju nastaviti činiti isto.

Prema Rohneru (1984; prema Šurbanovska 2012) koncept roditeljsko prihvatanje-odbacivanje, u suštini podrazumijeva dimenziju roditeljske topline. Dakle, roditeljska toplina je bipolarna dimenzija: s jedne strane, riječ je o roditeljskom prihvatanju, a s druge, o roditeljskom odbacivanju (Rohner 1984; prema Šurbanovska 2012). Roditeljsko odbacivanje je praćeno odsustvom topline, empatije i emocionalnosti, dok je roditeljsko prihvatanje prisustvo topline i emocionalnosti. Na osnovu toga, Rohner opisuje dva tipa roditelja. Prvi tip roditelja koji prihvataju djete i pokazuju djetetu fizičku i emotivnu ljubav. Roditelji ovog tipa njeguju, vole, maze i pružaju toplinu djetetu, daju mu komplimente, pohvaljuju ga i nagrađuje. Drugi tip roditelja je onaj koji odbija, pokazuje neprijateljstvo i agresiju prema djetetu, a može ga u značajnoj mjeri i zanemarivati ili biti ravodušan prema njemu (Rohner 1984; prema Šurbanovska 2012).

Kada se desi vršnjačko nasilje među djecom uglavnom se „prozivaju“ roditelji za odgoj ili neodgoj djece. Najčešće svi okrivljuju roditelje za probleme u mladosti i za probleme koje mladi proizvode u društvu (Gordon 1998). Da se radi o pogrešci roditelja posebno ističu stručnjaci za emocionalno zdravlje mladih ljudi suočeni sa statistički enormnim brojem mladih ljudi sa uočenim emocionalnim poteškoćama (Gordon 1998). Naime, roditelji svojim ponašanjem doprinose razvoju različitih oblika ponašanja kod djece, ali to čini i društvo, okolina i škola. Često roditelji, u situaciji kada dobiju dijete, nisu u stanju u potpunosti da preuzmu brigu o njemu na adekvatan način. U ovakvim situacijama, koje nisu nimalo rijetke, potrebno je da društvo stoji iza roditelja kojima je potrebna pomoć pri odgoju njihove djece.

KVALITET PORODIČNIH ODNOSA

Kvalitet porodičnih odnosa u značajnoj mjeri određuje obrasce ponašanja

srednjoškolaca, odnosno mladih u adolescentnom dobu. To je pokazatelj po kojem kvalitet porodičnih odnosa može utjecati na razvoj antisocijalnog ponašanja srednjoškolaca kako prisustvom faktora koji promoviraju antisocijalno ponašanje, tako i odsustvom faktora koji promoviraju prosocijalno ponašanje (Hrnčić 2009: 78-79). Naime, kvalitetan porodičan život srednjoškolaca uključuje adekvatnu emocionalnu i svaku drugu vezanost adolescenta sa roditeljima uz podsticanje prosocijalnih i suzbijanje antisocijalnih obrazaca ponašanja.

Kvalitetan porodičan život srednjoškoluca moguć je u okviru porodice koja kod njega razvija umjesto sebičnih, prosocijalne obrasce ponašanja koji će zadovoljiti njegove lične i socijalne potrebe. Tako porodica omogućava adekvatnu individuaciju adolescenta, u kojoj njegove lične potrebe nisu u koliziji sa njegovim uključivanjem u društvo. Ukoliko se u porodici promoviraju antisocijalni obrasci ponašanja i nedovoljno stimulira prosocijalno ponašanje, to ne pomaže adekvatnoj diferencijaciji mlade osobe u odnosu na neposredno socijalno okruženje, tako da su lične potrebe mladih osoba iz ovakvih porodica u koliziji sa njihovim socijalnim potrebama, a kao rezultat javlja se smanjena adekvatna individuacija (Haley 1980).

VRŠNJAČKO NASILJE

Nasilje među učenicima u školi vrlo je stara pojava koju su stručnjaci istraživali na različite načine i koristeći različite metode. Socijalnopedagoška analiza percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca tema je i ovoga rada. Nasilje je usko povezano s pojmovima sukob i zlostavljanje, ali ova dva pojma nemaju isto značenje. Nerijetko se sukob smatra nasiljem, iako on to ne mora biti. Sukob može predstavljati i blaži oblik neslaganja između pojedinaca ili grupa, a nasilje već ima širu i dublju dimenziju. Sukob je posljedica različitosti u mišljenjima, željama, opažanjima, vjerovanjima, stavovima. On sam po sebi ne mora biti ni pozitivan ni negativan. On je svakodnevna i javlja se na svim mjestima gdje ljudi borave.

Nasilje među djecom pojava je kada jedno ili više djece uzastopno i namjerno uznemiruje, napada ili ozljeđuje drugo dijete koje se ne može odbraniti. Iako je nasilje među djecom vrlo stara pojava, problem 'nasilnik – žrtva' sistemski se promatra tek od ranih sedamdesetih godina i to uglavnom u Skandinaviji. U tim zemljama riječ koja se koristi za nasilništvo je mobbing (prema izvornoj engleskoj osnovi riječ 'mob', a obično podrazumijeva veću i anonimnu skupinu ljudi uključenu u

zlostavljanje). Paralelno se javlja i riječ bullying (prevedena kod nas kao nasilništvo), koja podrazumijeva situaciju u kojoj jedna osoba zlostavlja drugu, kao i onu u kojoj je skupina odgovorna za zlostavljanje (Knežević, Baradić 2004).

Iako različiti autori na različite načine određuju pojam nasilja, moguće je u definicijama uočiti mnoge zajedničke elemente. Da bi došao do potpunije slike o osnovnim komponentama problema nasilja Grin (Greene 2003; prema Marković 2015) je pošao od analize definicija različitih autora i utvrdio da se kao osnovne odlike nasilja mogu izdvojiti četiri ključne komponente. Prvo, nasilje je vrsta agresivnog ponašanja gdje nasilnik nastoji da povrijedi, uznemiri ili izazove strah kod žrtve. Drugo, nasilje uvijek uključuje opaženu ili stvarnu razliku u moći između nasilnika i žrtve. Treće, nasilničko ponašanje se općenito prepoznaje kao forma proaktivne agresije, čije ispoljavanje nije ničim izazvano. Četvrto, nasilništvo podrazumijeva ponavljanje takvog ponašanja.

Navedene četiri karakteristike predstavljaju bitne odlike nasilničkog ponašanja koje treba imati u vidu u prevenciji vršnjačkog nasilja. Pirs (Pearce 2002: 74; prema Marković 2015) kao tri elementa koja su uvijek prisutna u definicijama nasilja brojnih autora koje je analizirao navodi da je nasilje namjerno korištenje agresije, neravnopravan odnos snaga između nasilnika i žrtve, i izazivanje fizičkog bola i/ili emocionalne uznemirenosti. Dakle, on ponavljanje ne izdvaja kao bitnu komponentu definicije nasilja. Također, ni autorica Fild (Field 2007: 16; prema Marković, 2015) ponavljanje, kao ni namjeru nasilnika, ne smatra suštinskom odlikom nasilja. Ona kao važne komponente izdvaja: nasilje uključuje psihološko, emocionalno, socijalno ili fizičko zlostavljanje; ključna karakteristika je percepcija: žrtva se osjeća nemoćnom; suštinsko pitanje je obim štete nanesene žrtvi; nasilnik može ili ne mora imati namjeru da povrijedi.

Robinson i Meins (Robinson & Maines 2008; prema Marković, 2015), pored ostalih komponenata, ističu i grupni karakter nasilja kao njegovu važnu odliku. Prema njima, nasilje predstavlja socijalno ponašanje koje često uključuje grupe, odvija se više puta tokom određenog perioda, podrazumijeva neravnotežu moći, zadovoljava potrebe onih koji imaju moć, nanosi štetu onima koji su nemoćni da ga zaustave i može se javiti u više oblika: verbalnom, fizičkom, psihološkom i socijalnom (Marković 2015).

Škola predstavlja važno okruženje prevencije koja je shvaćena kao osnaživanje svih aktera obrazovno-odgojnog procesa, budući da se zna da samo odsustvo poremećaja u ponašanju ne znači istovremeno zdrav, potpun i pozitivan razvoj (Pittman 1991; prema Bašić, Ferić-Šlehan i Kranželić-Tavra 2007).

U funkciji prevencije vršnjačkog nasilja, za mlade je iznimno važno da imaju

organiziran oblik života pa, tako, Pehlić (2014) ističe da je razlika u neorganiziranom slobodnom vremenu života mladog čovjeka i organiziranog života u tome što u neorganiziranom vremenu osoba sebi kreira vrijeme po svojim željama i prohtjevima (previše slobodnog vremena može uputiti mladu osobu na pogrešne odluke) dok organizirano vrijeme nudi pojedincima planirane i organizirane aktivnosti koje su u skladu sa njihovom dobi i interesima. S tim u vezi, možemo reći da su mladi ljudi koji imaju višak slobodnog vremena češće skloni neprihvatljivim društvenim djelovanjima, pa i vršnjačkom nasilju.

METOD

Cilj ovog istraživačkog rada bio je da se ustanovi postoji li statistički značajna povezanost percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca. Hipoteza koju smo ostavili glasila je: „Pretpostavljamo da postoji statistički značajna povezanost percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca, da je manji stepen vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca koji porodične odnose percipiraju kvalitetnijim“.

U istraživanju su korišteni metod teorijske analize (u istraživanju relevantnih teorijskih izvora i oblikovanju teorijskog dijela rada), deskriptivno-analitički servej metod i tehnika anketiranja (u empirijskom dijelu istraživanja). Istraživački instrumentariji činili su: Skala percepcije obiteljskih odnosa (Macuka 2004) i Upitnik vršnjačkog nasilja (Rimac i sar. 2012). Skala percepcije obiteljskih odnosa (Macuka, 2004) sastoji se od 25 tvrdnji, a koje se odnose na emocionalnost majke i oca i kontrolu majke i oca. Pouzdanost skale iznosi Cronbach alpha za skalu percepcije majke, iznosi: emocionalnost $\alpha = 0,79$, kontrola $\alpha = 0,74$, i za skalu percepcije oca: emocionalnost $\alpha = 0,95$, kontrola $\alpha = 0,83$. Provjerili smo pouzdanost i na našem uzorku, te Cronbach alpha za skalu percepcije majke iznosi $\alpha = 0,53$, a za skalu percepcije oca $\alpha = 0,65$.

Upitnik vršnjačkog nasilja (Rimac i sar. 2012) sastoji se od dvije skale: skale doživljenog nasilja i skale počinjenog nasilja. Prvi dio uključuje 17 tvrdnji kojima se ispituje doživljavanje nasilnog ponašanja djeteta te 18-tu tvrdnju otvorenog tipa, u kojoj je dijete moglo navesti neki drugi način na koji su ostala djeca prema njemu/njoj bila nasilna. Drugi dio sadrži jednak broj identičnih tvrdnji usmjerenih na djetetovo ponašanje prema svojim vršnjacima. Cronbach alfa koeficijent unutarnje konzistencije pokazao je da su pouzdanosti obje subskale na ovom uzorku vrlo visoke

– za doživljeno nasilje $\alpha=0,86$, a za počinjeno $\alpha=0,87$. Provjerili smo pouzdanost i na našem uzorku, te Cronbach alpha iznosi $\alpha=0,95$, što upućuje na zadovoljavajuću pouzdanost skale.

Istraživački uzorak činilo je 300 učenika I, II i III razreda srednjih škola na području Grada Zenice i Općine Kakanj, od kojih je bilo 114 muškaraca i 186 djevojaka.

U obradi podataka korišten je SPSS 17. Od statističkih postupaka korišteni su korelacijska analiza, T-test i ANOVA.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Emocionalnost majke i oca

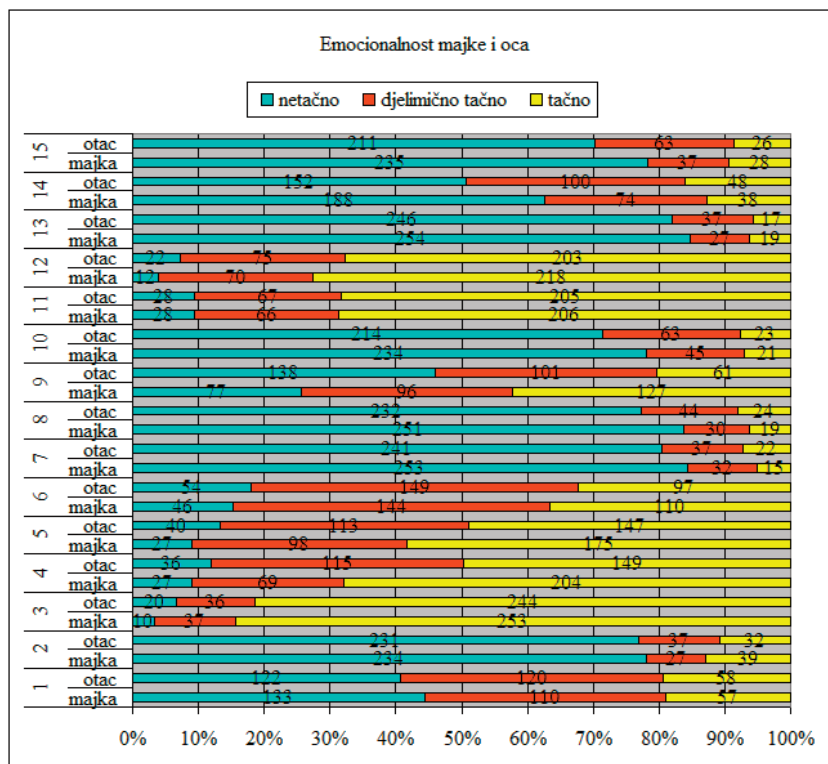
Emocionalnost roditelja u velikoj mjeri utječe na adolescente u procesu njihovog emocionalnog prilagođavanja. Tako, dobri roditelji kreiraju emocionalnu stabilnost i visoko samopouzdanje adolescenata dok odsustvo prijatne atmosfere u porodici utječe na loše emocionalno prilagođavanje i uzrokuje emocionalnu nestabilnost adolescenta. Interesantno, istraživanja pokazuju kako su osobine oca važnije za razvoj ličnosti adolescenta nego osobine majke (Krstić 2009: 94-95).

Skala percepcije roditeljskog ponašanja (Macuka 2007) mjeri odbacivanje, prihvatanje i psihološku kontrolu (posebno za majku i oca). Subskala odbacivanje uključuje 8 tvrdnji (npr. *Ne pokazuje mi da me voli i Imam osjećaj da me ne primjećuje*), mjeri negativan emocionalni odnos djeteta s majkom i ocem. Prihvatanje se odnosi na pozitivan emocionalni odnos između roditelja i djeteta (*Ja i moja majka / otac imamo iskren odnos, Pruža mi sigurnost*). Ova subskala uključuje 7 tvrdnji.

Veliki značaj emocionalne vezanosti roditelja i djece sa prevencijskog aspekta potvrđuju brojne studije o istraživanju afektivnog vezivanja u djetinjstvu, a istraživanje Lyons-Ruth (1996: 64-73), pokazuje da u niskorizičnim kontekstima niska afektivna vezanost nije prediktivna za kasniju adaptaciju djeteta, ali da u visokorizičnim kontekstima (nepovoljne socijalne okolnosti) niska afektivna vezanost postaje prediktivna i za internalizovane probleme i za kasniju agresivnost djece.

Rezultati istraživanja (grafikon 1) pokazali su da srednjoškolci percipiraju izraženim kvalitet emocionalnosti majke i oca. Niska emocionalna vezanost roditelja i djece, također, reflektira se na percepciju i shvatanje djeteta da je nedovoljno voljeno, što dovodi do toga da ono nema osiguran ni osnovni uvjet adekvatne autonomije jer mu je ugroženo osjećanje dobrobiti i sigurnosti, pri čemu nema

dovoljne povezanosti u okviru porodice, te ima vrlo malo mogućnosti da se adekvatno diferencira od porodice. U tom kontekstu, nedovoljno voljena djeca i djeca sputana u eksploraciji i ovladavanju okolinom i sobom kroz svoje sazrijevanje slabije se diferenciraju od svoje okoline. Da bi se dijete adekvatno diferenciralo, odnosno steklo relativnu nezavisnost od neposredne okoline u zadovoljavanju svojih potreba, potrebne su stabilne i generalne pozitivne reprezentacije afektivnih odnosa roditelja

i djece. Tako, adekvatna diferenciranost sa prevencijskog aspekta zahtijeva da dijete

LEGENDA:

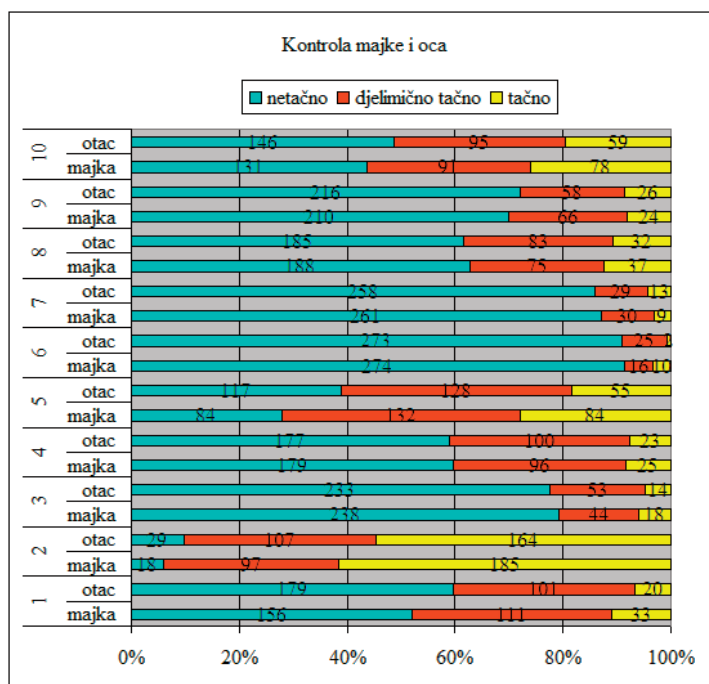
1. Ne izvinjava mi se kada nepravredno postupi prema meni.
2. Ne pokazuje mi da me voli.
3. Pruža mi sigurnost.
4. Utješi me kada sam tužan/na.
5. Podstiče me da pričam o stvarima koje su meni važne.
6. Prihvata moje greške.
7. Imam osjećaj kao da me ne primjećuje.
8. Nije uz mene kada mi je potreban/na.
9. Mogu da pričam sa njom/njim i o intimnim stvarima.
10. Često kaže da nema vremena da razgovara sa mnom kada je/ga trebam.
11. Ohrabruje me da uspijem u drugim aktivnostima van škole.
12. Ja i moja majka/otac imamo iskren odnos.
13. Ne zanima je/ga koje probleme ja imam.
14. Rijetko me poljubi.
15. Rijetko mi se smiješi.

Grafikon 1: Emocionalnost majke i oca

bude voljeno i prihvaćeno u njegovim raznovrsnim potrebama i da bude u njima artikulirano, pri čemu topli roditelji daju djetetu osnovno povjerenje u stabilnu pripadnost neposrednoj socijalnoj grupi i afektivnu povezanost sa drugim ljudima, omogućujući tako djetetu da razvije pozitivne unutrašnje reprezentacije afektivnih odnosa između sebe i svijeta (Hrnčić 2011: 124-126).

Kontrola majke i oca

Kontrola djetetova ponašanja od strane roditelja predstavlja osnovni protektivni faktor delinkventnog ponašanja adolescenata. U tom kontekstu, roditelji treba da pokazuju

LEGENDA:

1. Često više na mene.	6. Ismijava me pred drugima.
2. Često mi „drži predavanje“ kako treba da se ponašam.	7. Prijeti da će mi nešto uraditi.
3. Omalovažava me kada uradim nešto pogrešno.	8. Kada pogrešim kažnjava me ćutanjem.
4. Preterano me kritikuje.	9. Često me ucjenjuje ako se ne držim njenih/njegovih pravila ponašanja.
5. Stalno me ispituje.	10. Upoređuje me sa drugom djecom.

Grafikon 2: Kontrola majke i oca

optimalan, odnosno odgovarajući nivo senzitivnosti i responsivnosti na razvojne potrebe djece. Također, roditelji treba da vole svoje dijete i ostvare saradnju sa njim, kako bi bila efektivna energija uložena u nadgledanje njegovog ponašanja. Takvu saradnju moguće je ostvariti pozitivnom, senzitivnom, responsivnom i otvorenom komunikacijom, kojom se kreira odnos povjerenja između roditelja i djece, što za rezultat ima dobrovoljnu saradnju djece. Naravno, to se postiže i uspješnim discipliniranjem djeteta, kroz efikasnost i konzistentnost u odgojnom djelovanju (Hrnčić 2003: 43-72).

Rezultati istraživanja (grafikon 2) pokazali su da se dimenzija kontrole majke i oca odnosi na mehanizme ponašanja koji su usmjereni na modificiranje dječijeg ponašanja, poput kažnjavanja, upućivanja prijetnji, potcjenjivanja, uspoređivanja s drugom djecom i slično (*Ismijava me pred drugima, Rijetko mi se smiješi*), te se može definirati kao psihološka kontrola.

Prezentirani istraživački rezultati, sa osvrtom na parametre od 1 do 4 u grafikonu 2, ukazuju na izraženu psihološku kontrolu, odnosno adekvatno roditeljsko nadgledanje ili tzv. superviziju ponašanja djeteta kao jedan od najboljih prediktora delinkvencije. Rezultati su posebno interesantni uzme li se u obzir činjenica da su roditelji mladih sa antisocijalnim ponašanjem manje upućeni u to šta rade i čime se bave njihova djeca nego roditelji bolje prilagođene djece (Rutter & Giller 1983). Također, istraživanje Mikulincera (1998: 513-524) pokazalo je da su djeca koja svoje roditelje ocjenjuju kao nesenzitivne i neraspoložive sklona hostilnom stilu atribucije, negativnim očekivanjima od drugih, osjećaju intenzivnog bijesa, te da pokazuju manjak kontrole bijesa. Mladi sa ovakvim karakteristikama mogu biti podložni utjecajima devijantnog okruženja, pa čak i aktivno tražiti devijantno društvo.

Istraživački rezultati (Burt 1944; Mannheim 1948; Glueck & Glueck 1950; Buljubašić 2005) posvjedočuju slične nalaze. Burt (1925) je utvrdio da je u uzorku maloljetnih delinkvenata bilo oko pet puta više onih sa neadekvatnim odgojem nego u kontrolnoj grupi nedelinkvenata. Pod pojmom manjkavog odgoja Burt (1925) je podrazumijevao strogi i pretjerano popustljiv odgoj, kao i pomanjkanje odgoja. Glueckovi (1950) su u svom istraživanju utvrdili da postoji značajna razlika između delinkventne i nedelinkventne djece u odnosu na kvalitet odnosa između roditelja i djece.

Porodica je istovremeno i zaštitni i rizični faktor u razvoju djeteta (Vulić-Prtorić 2002) i ima vrlo značajnu ulogu u vršnjačkom nasilju. Istraživanja (Baldry i Farrington 1998, Kim i sar. 2011) potvrđuju povezanost vršnjačkog nasilja i kvaliteta porodičnih interakcija. Tako učenici koji su uključeni u vršnjačko nasilje dolaze iz

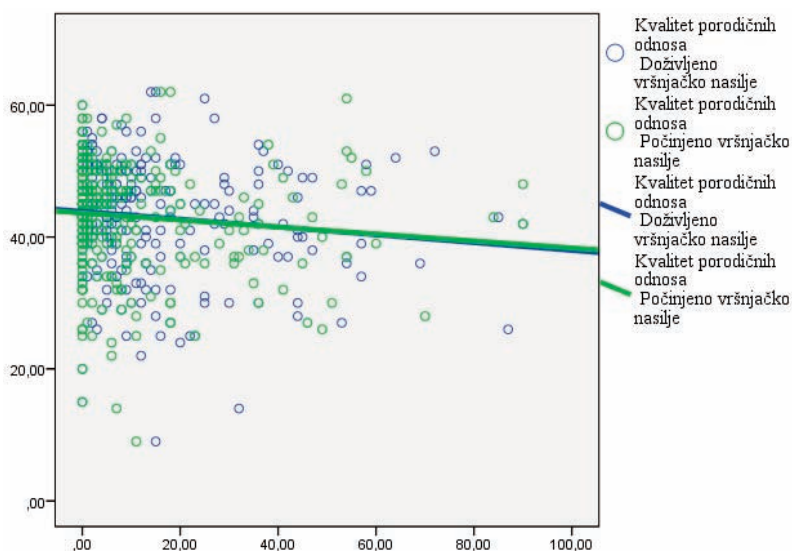
porodica u kojima nedostaje pozitivne interakcije i kojima roditelji koriste kažnjavanje i autoritaran roditeljski stil. S druge strane, roditeljska prezaštićenost povezana je većom vjerovatnoćom da dijete postane žrtva vršnjačkog nasilja (Smith i Mayron-Wilson 1998). Rezultati istraživanja Georgiou i Stavrinides (2006) potvrđuju da su konflikti s roditeljima i samotkrivanje djece značajni prediktori vršnjačkog nasilja, a za žrtve vršnjačkog nasilja značajan je prediktor konflikt s roditeljima. Rezultati su pokazali kako je majčin nadzor negativno povezan s vršnjačkim nasiljem. Također, nedostatak privrženosti roditeljima i vršnjacima produktivni su za činjenje i doživljavanje vršnjačkog nasilja (Nikiforou, Georgiou i Stavrinides 2013).

Relacija percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca

Rezultati znanstvenoteorijskih spoznaja pokazuju kako su porodični odgojni stilovi rizični u razvoju nasilničkog ponašanja: permisivni stil (nepostavljanje granica dječjoj agresivnosti), te autoritaran stil u kojem dominira tjelesno kažnjavanje i emocionalno nasilje prema djetetu, te nedostatak ljubavi i pažnje, kao i previše 'slobode' u djetinjstvu mogu doprinijeti razvoju agresivnog obrasca reakcija (Olweus 1998: 48). Isto tako, dijete koje je okruženo atmosferom grubosti i surovosti, koje doživljavaju od strane roditelja i odraslih, i samo može postati grubo, neosjetljivo, gluho i slijepo prema prema patnjama i radostima drugih ljudi (Matić 1957).

S druge strane, rezultati ranijih istraživanja (Benbenishty & Avi Astor 2005; prema Marković 2015) indentificiraju i školske faktore rizika u razvoju nasilničkog ponašanja u koje ubrajaju: nedovoljnu svijest o problemu nasilja, neadekvatnu reakciju na nasilje, negativnu školsku klimu, vršnjačke norme koje odobravaju nasilje, veličinu škole i školskih odjeljenja, lokaciju škole i pojedina mjesta u školi (Benbenishty & Avi Astor 2005; prema Marković 2015: 61).

Na osnovu ovih spoznaja iskristalisala se potreba da se u okviru našeg istraživačkog dizajna ispita relacija percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca. Iz skater dijagrama 1 vidljivo je kako porast na skali 'kvaliteta porodičnih odnosa' prati pad na skalama 'doživljeno vršnjačko nasilje' i 'počinjeno vršnjačko nasilje', odnosno porast na skalama 'doživljeno vršnjačko nasilje' i 'počinjeno vršnjačko nasilje' prati pad na skali 'kvaliteta porodičnih odnosa'.

Skater dijagram 1: Odnos percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca

Da bismo ustanovili je li ova povezanost statistički značajna uradili smo Anovu. Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna povezanost vršnjačkog nasilja sa kvalitetom porodičnih odnosa: srednjoškolci koji pokazuju veći stepen vršnjačkog nasilja istovremeno pokazuju manje vrijednosti na skali kvaliteta porodičnih odnosa.

ANOVA: Odnos percepcije kvaliteta porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja

Stepen vršnjačkog nasilja		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Percepcija porodičnih odnosa	Between Groups	7257,270	78	93,042	1,467	,016
	Within Groups	14017,916	221	63,429		
	Total	21275,187	299			

Dakle, srednjoškolci koji percipiraju kvalitetnijim svoje porodične odnose u statistički značajno manjoj mjeri ispoljavaju vršnjačko nasilje.

Interesiralo nas je da li su doživljeno i počinjeno vršnjačko nasilje povezani sa percepcijom kvaliteta porodičnih odnosa. S tim ciljem, uradili smo korelacijsku analizu odnosa doživljeno i počinjeno vršnjačko nasilje u povezanosti sa percepcijom kvaliteta porodičnih odnosa.

Korelacijska matrica odnosa percepcije kvaliteta porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja

		Doživljeno vršnjačko nasilje	Počinjeno vršnjačko nasilje
Doživljeno vršnjačko nasilje	P. C.	1	,639**
	Sig.		,000
Počinjeno vršnjačko nasilje	P. C.	,639**	1
	Sig.	,000	
Kvalitet porodičnih odnosa	P. C.	-,117*	-,099
	Sig.	,043	,087

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Srednjoškolci koji pokazuju veće vrijednosti na skali doživljenog vršnjačkog nasilja statistički značajno, na nivou značajnosti 0,01, istovremeno doživljavaju niži kvalitet porodičnih odnosa. S druge strane, počinjeno vršnjačko nasilje nije statistički značajno povezano sa kvalitetom porodičnih odnosa.

Također, iz korelacijske matrice vidljivo je kako su doživljeno i počinjeno vršnjačko nasilje statistički značajno povezani, što upućuje na zaključak o većem broju adolescenata koji su istovremeno i žrtve i počinitelji vršnjačkog nasilja. U tom kontekstu, rezultati ranijih istraživanja (Smokowski & Holland-Kopasz 2005; prema Rajhvajn-Bulat, Ajduković 2012) dosljedno pokazuju kako su žrtve vršnjačkoga nasilja koje su ujedno i nasilne prema svojim vršnjacima (tzv. nasilnici-žrtve) najugroženija skupina, koja ima najveći rizik za razvoj različitih psihosocijalnih i zdravstvenih problema, kao što su socijalna izolacija, depresivnost, anksioznost, psihosomatski simptomi te poremećaji hranjenja. I na kraju, provjerili smo postoji li statistički značajna razlika u percepciji kvaliteta porodičnih odnosa, doživljenom i počinjenom vršnjačkom nasilju između muškaraca i djevojaka.

T-test: Odnos spola i izabranih istraživačkih varijabli

	Spol	N	Mean	Std. Deviation
Doživljeno vršnjačko nasilje	Muški	114	14,9211	18,57115
	Ženski	186	11,7419	15,20981
Počinjeno vršnjačko nasilje	Muški	114	12,6228	19,02136
	Ženski	186	7,6774	13,13107
Kvalitet porodičnih odnosa	Muški	114	44,2456	8,51086
	Ženski	186	42,4409	8,33743

t-test for Equality of Means		
Varijable	t	Sig. (2-tailed)
Doživljeno vršnjačko nasilje	1,613	,108
Počinjeno vršnjačko nasilje	2,660	,008
Kvalitet porodičnih odnosa	1,806	,072

Rezultati istraživanja su pokazali kako ne postoji statistički značajna razlika u stavovima muškaraca i djevojaka o doživljenom vršnjačkog nasilja i kvalitetu porodičnih odnosa. Rezultati t-testa pokazali su kako su muškarci u statistički značajno većoj mjeri ($t = 2,660$, sig. = ,008) počinitelji vršnjačkog nasilja od djevojaka. Vidljivo je da muškarci češće nego djevojke doživljavaju vršnjačko nasilje, ali ta razlika nije statistički značajna.

ZAKLJUČAK

Uvidi u relevantne spoznaje (Haley 1980; Hrnčić 2009) potvrdili su kako kvalitet porodičnih odnosa može utjecati na razvoj vršnjačkog nasilja i antisocijalnog ponašanja srednjoškolaca, kako prisustvom faktora koji promoviraju antisocijalno ponašanje, tako i odsustvom faktora koji promoviraju prosocijalno ponašanje. Također, ukoliko se u porodici promoviraju antisocijalni obrasci ponašanja i nedovoljno stimulira prosocijalno ponašanje, to ne pomaže adekvatnoj diferencijaciji mlade osobe u odnosu na neposredno socijalno okruženje, tako da su lične potrebe mladih osoba iz ovakvih porodica u koliziji sa njihovim socijalnim potrebama, što za posljedicu može imati i češću pojavu vršnjačkog nasilja.

Rezultati istraživanja pokazali su da srednjoškolci percipiraju izraženim kvalitet emocionalnosti majke i oca. Također, rezultati o kontroli majke i oca ukazuju na izraženu psihološku kontrolu, odnosno adekvatno roditeljsko nadgledanje ili tzv. superviziju ponašanja djeteta kao jedan od najboljih prediktora različitih oblika delinkvencije, pa i vršnjačkog nasilja.

Istraživački rezultati svjedoče potrebu kreiranja socijalnopedagoških programa edukacije roditelja za kvalitetno roditeljstvo, jer se s razlogom postavlja pitanje može li se očekivati od roditelja više nego što danas daju, ako se ne ulaže u znanje, vještine i umijeća vođenja i socijalizacije djece? Ulaganjem u roditelje ulažemo u budućnost djeteta. U ovom kontekstu se postavlja i pitanje šta bi, pored emocionalnosti i kontrole koju pružaju svojoj djeci, roditelji trebali naučiti djecu, a što je važno za njihovo

funkcioniranje, za “nošenje” sa stresovima? Bašić (1995) smatra da ih treba poučiti: kako se realizira samopoštovanje, kako se dolazi do jasnog razmišljanja, kako se rješavaju problemi/sukobi, kako se stvaraju uspješne veze, kako prepoznati tjelesne signale, kako zadovoljavati svoje psihološke potrebe (Bašić 1995: 568).

Rezultati našeg istraživanja, kao i rezultati ranijih istraživanja (Smokowski & Holland-Kopasz 2005; prema Rajhvajn-Bulat i Ajduković 2012), pokazali su doživljeno i počinjeno vršnjačko nasilje statistički značajno povezanim, što upućuje na zaključak o većem broju adolescenata koji su istovremeno i žrtve i počinitelji vršnjačkog nasilja, odnosno, kako su žrtve vršnjačkoga nasilja koje su ujedno i nasilne prema svojim vršnjacima (tzv. nasilnici-žrtve) najugroženija skupina kojoj je potrebna profesionalna pomoć.

Iz navednog se izdvaja zaključak o potrebi hitnije sociopedagoške intervencije u funkciji pomoći nasilnicima i žrtvama vršnjačkog nasilja u razvijanju vještina za uspostavljanje kvalitetnih socijalnih odnosa s vršnjacima. Ovo naročito stoga što rezultati istraživanja pokazuju da se adolescenti koji imaju uspješnije socijalne odnose s prijateljima uspješnije prilagođavaju (Hartup, Stevens 1997; Berndt 1996), manifestiraju prosocijalne obrasce ponašanja (Menesini 1997; Klarin 2000; Caprora i sar. 2002), pokazuju manje agresivno ponašanje, imaju manji osjećaj usamljenosti (Buunk, Prins, 1998; Klarin 2000; Klarin 2004), te imaju pozitivnu percepciju socijalne podrške (Klarin 2005). Također, treba kreirati i provoditi socijalnopedagoške programe za mlade koji bi bili u funkciji prevencije vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca.

Rezultati mogu biti osnova za kreiranje znanstvenoistraživački utemeljenih bosanskohercegovačkih programa prevencije vršnjačkog nasilja. U kreiranju prevencijskog programa trebalo bi uvažiti i za naše uvjete prilagoditi neke elemente svjetskih prevencijskih programa (*Olweusov program prevencije nasilja*, *The bullying project* – koji je nastao po uzoru na *Olweusov, Bullybusters* namijenjen učenicima osnovnih škola, *Flamanski program prevencije nasilja* u Belgiji, *Projekat protiv vršnjačkog nasilja* nastao u Sheffieldu, *Creating a Peaceful School Learning Environment* iz SAD), prevencijskih programa iz našeg bliskog okruženja (*Afirmacijom pozitivnih vrijednosti protiv nasilja*, *Za sigurno i poticajno okruženje u školama*, *Prevencija zlostavljanja djece kroz školski sustav i lokalnu zajednicu*, *Zajedno više možemo*), te prevencijskih programa koji su provođeni ili se provode u našim školama. Prije kreiranja novog programa, trebalo bit uraditi znanstvenoistraživačku analizu efekata do sada provedenih prevencijskih programa i u novi program uključiti i elemente naših pozitivnih prevencijskih iskustava.

Zaključno o hipotezi: U potpunosti je potvrđena hipoteza koja je glasila: „Pretpostavljamo da postoji statistički značajna povezanost percepcije porodičnih odnosa i vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca, da je manji stepen vršnjačkog nasilja kod srednjoškolaca koji porodične odnose percipiraju kvalitetnijim“, budući da su istraživački rezultati pokazali da su srednjoškolci koji doživljavaju veći kvalitet porodičnih odnosa u statistički značajno manjoj mjeri žrtve vršnjačkog nasilja.

LITERATURA

1. Baldry, A. C., D. P. Farrington (1998). "Parenting influences on bullying and victimization", *Legal and Criminological Psychology*, 3, str. 237-254.
2. Bašić, J. (1995). "Obitelj, rano otkrivanje i preveniranje poremećaja u ponašanju djece i mladeži", *Društvena istraživanja*, 18-19, str. 563-575.
3. Bašić, J., M. Ferić-Šlehan, V. Kranželić-Tavra (2007), *Zajednice koje brinu - model prevencije poremećaja u ponašanju: Strategijska promišljanja, resursi programi u Istarskoj županiji*, Istarska županija i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Pula-Zagreb
4. Berndt, T. J. (1996), "Exploring the effects of friendship quality on social development", U: Bukowski, W. M., A. F. Newcomb, W. W. Hartup (ur.), *The company they keep: Friendships in childhood and adolescence*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 346–365.
5. Burt, C. (1925), *The Young Delinquent*, University of London Press, London
6. Burt, C. (1944), *The Sub-normal School-child*, vol. 1: *The Young Delinquent*, 4th ed., University of London Press, London
7. Buunk, B. P., K. S. Prins (1998), "Loneliness, change orientation, and reciprocity in friendships", *Personal Relationships*, 5, str. 1-14.
8. Georgiou, S., P. Stavriniades (2013), "Parenting at home and bullying at school", *Social Psychology of Education: An International Journal*, 16(2), str. 165–179.
9. Glueck, S., E. T. Glueck (1950), *Unraveling Juvenile Delinquency*, Harvard University Press, Cambridge
10. Gordon, T. (1998), *Umeće roditeljstva: Kako podizati odgovornu decu*, Kreativni centar, Beograd
11. Haley, J. (1980), *Leaving home: the therapy of disturbed young people*, McGraw-Hill, New York

12. Hartup, W. W., N. Stevens (1997), "Friendships and Adaptation in the Life Course", *Psychological Bulletin*, 112/3, str. 355–370.
13. Hrnčić, J. (2003), "Pregled faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih (uticaji u okviru porodice)", *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 41, 2-3, str. 43-72.
14. Hrnčić, J. (2009), *Prestupništvo mladih rizici, tokovi i ishodi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
15. Hrnčić, J. (2011), *Depresija i delinkvencija*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
16. Kim, M. J., R. F. Catalano, K. P. Haggerty, R. D. Abbott (2011), "Bullying at elementary school and problem behavior in young adulthood: A study in bullying, violence, and substance use from age 11 to age 21", *Crim Behav Ment Health*, 21(2), str. 136-144.
17. Klarin, M. (2000), *Odnosi u obitelji i s vršnjacima kao prediktori različitih aspekata prilagodbe u školi*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
18. Klarin, M. (2004), Uloga socijalne podrške vršnjaka i vršnjačkih odnosa u usamljenosti predadolescenata i adolescenata. *Društvena istraživanja*, 13/6, 1081–1099.
19. Klarin, M. (2005), *Doprinos vršnjačkih odnosa percepciji socijalne podrške kod djece školske dobi*, Zbornik radova Odjela za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece, 5/5, Sveučilište u Zadru, Zadar
20. Knežević, M., V. Baradić (2004), "Informacije o provedenom „Upitniku o ponašanju u školi među učenicima“, *Život i škola*, br. 12 (2/2004), str. 76-86.
21. Krstić, O. (2009), *Maloljetnička delinkvencija*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka
22. Lyons-Ruth, K. (1996), "Attachment relationships among children with aggressive behaviour problems: the role of disorganized early attachment patterns", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 1, str. 64-73.
23. Macuka, I. (2004), "Skala percepcije obiteljskih odnosa", u: Proroković, A., K. Lacković-Grgin, Z. Penezić (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, 2, Sveučilište u Zadru, Zadar, str. 33-37,
24. Macuka, I. (2007), "Skala percepcije roditeljskog ponašanja – procjena valjanosti", *Suvremena psihologija*, 10 (2007), 2, str.179-199.
25. Marković, M. (2015), *Uloge u vršnjačkom nasilju i školski uspjeh učenika*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd

26. Matić, M. (1957), *Greške roditelja u vaspitanju dece*, Narodna knjiga, Beograd
27. Menesini, E. (1997), "Behavioral Correlates of friendship status among Italian schoolchildren", *Journal of Social and Personal Relationships*, 14/1, str. 109–121.
28. Mikulincer, M. (1998), "Adult attachment style and individual differences in functional versus dysfunctional experiences of anger", *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(2), str. 513–524.
29. Nikiforou, M., S. N. Georgiou, P. Stavrinides (2013), "Attachment to parents and peers as predictors of bullying and victimization", *Journal of Criminology*, 2013, str. 1–9.
30. Olweus, D. (1998), *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*, Školska knjiga, Zagreb
31. Pehlić, I. (2014), *Slobodno vrijeme mladih - Socijalnopedagoške refleksije*, Centar za napredne studije, Sarajevo
32. Rajhvajn Bulat, L., M. Ajduković (2012), "Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkog nasilja među mladima", *Psihologijske teme*, 21(1), str. 167-194.
33. Rigby, K. (2013), "Bullying in schools and its relation to parenting and family life", *Family Matters*, 92, str. 61-67.
34. Rimac, I., J. Ogresta, M. Rajter, N. Sušac, L. Zorec (2012), "Skala vršnjačkog nasilja", u: Ajduković, M., I. Rimac, J. Ogresta, M. Rajter i N. Sušac (Ur.), *Temeljni statistički pokazatelji nalaza epidemiološkog istraživanja za Republiku Hrvatsku - BECAN: Epidemiološko istraživanje zlostavljanja i zanemarivanja djece*, str. 67-102.
35. Rutter, M., H. Giller (1983), *Juvenile Delinquency: Trends and Perspectives*, Penguin, New York
36. Smith, P.K., R. Mayron-Wilson (1998), "Parenting and school bullying", *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 3, str. 405-417.
37. Šurbanovska, O. (2012), *Korelati socijalnog ponašanja deteta u školskoj sredini*, Filozofski fakultet Skopje, Institut za psihologiju, Skopje
38. Vulić-Prtorić, A. (2002), "Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata", *Suvremena psihologija*, 5, 1, str. 31-51.

SOCIO-PEDAGOGICAL ANALYSIS OF PERCEPTION OF FAMILY RELATIONSHIPS AND PEER VIOLENCE IN HIGH SCHOOL STUDENTS

Summary

The subject of this research the socio-pedagogical analysis of the research relation of the perception between family relationships and bullying in highschool children. The goal was to determine is there a statistically relevant connection of the perception of family relationships and highschool bullying.

As a research method, a descriptive-analytical survey method was used, and surveying was used as a research technique. The Scale of perception of family relationships (Macuka 2004) and the questionnaire of bullying (Rimac et al. 2012).

The research sample was a group of 300 students of first, second and third highschool grades in the area of the Zenica city and Kakanj municipality. There were 114 boys and 186 girls in the research sample. Research results have shown that the highschool kids perceive expressive quality of emotionality of their mothers and fathers. Also, the research results pointed towards existence of expressive psychological control, an adequate parental supervision, or so called behaviour supervision as one of the best predictions of young delinquent behaviour.

Furthermore, the results of research that the perception of family relationships is in a statistically relevant way connected with highschool bullying, because adolescents that perceive their family relationships as quality relationships, are statistically much less victims and executors of highschool bullying.

Conclusion is, based on the research results, that we need to create and execute programs, in a socially pedagogical way, for supporting parents in developing quality family relationships, and for highschool kids, which would help prevent highschool bullying.

Keywords: quality of family relationships; emotionality; psychological control; bullying

Adresa autora

Authors' address

Izet Pehlić

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici

Emina Babić, Nermana Mujčinović

Javna ustanova Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona,

izet.pehlic@gmail.com

emina.babic@gmail.com

nermanam@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Ана Крстић

ДОМАЋИ ЗАДАЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И

КЊИЖЕВНОСТИ СА ПСИХОЛОШКО-ПЕДАГОШКИМ ОСВРТОМ /

HOMEWORK IN THE SUBJECT OF SERBIAN LANGUAGE AND

LITERATURE WITH A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL

REVIEW 215

UDK 371.322.1:811.163.41
371.3.:811.163.41

Primljeno: 30. 06. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Ана Крстић

ДОМАЋИ ЗАДАЦИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ СА ПСИХОЛОШКО-ПЕДАГОШКИМ ОСВРТОМ

Предмет овог рада јесу домаћи задаци у настави српског језика и књижевности, са посебним нагласком на облике, типове и примереност задатака у методичком смислу. С обзиром на троделност наставног предмета Српски језик и књижевност, типови домаћих задатака биће проучавани у сваком од наставних подручја, односно језика, књижевности и говорне културе. Примереност задатака огледа се у њиховој сложености, тежини, сразмерно са узрастом и разредом ученика, од најмлађих разреда основне до старијих разреда средње школе. Притом ће релевантна бити психолошко-педагошка истраживања развоја дечје психе и менталних способности.

Проблематизована је сама практичност и пожељност домаћих задатака од редуковања до пригодне мере до потпуног изостављања. Кроз троделну поделу према наставним темама наведени су примери домаћих задатака који подстичу стваралачко мишљење, тј. који су од једнаке или приближне користи као и сами задаци рађени на часу. Као контрапримери појављују се непродуктивни задаци који се заснивају на репродукцији или квантитативном преоптерећењу.

Циљ је и да се утврди у којој је мери и када домаћи задатак испунио своју теоријски претпостављену сврху у настави српског језика и књижевности, а када је и колико често пожељно преобликовати устаљена и некреативна оптерећујућа домаћа задужења, или их потпуно елиминисати.

Кључне речи: домаћи задаци; српски језик; књижевност; настава, прилагођеност

1. УВОД

Предмет рада су домаћи задаци у настави српског језика и књижевности, при чему се проучавају облици, типови и примереност задатака. Типови домаћих задатака анализирају се у сваком од наставних подручја – у језику, књижевности и говорној култури. Циљ је и да се утврди у којој је мери и када домаћи задатак испунио своју сврху у настави српског језика и књижевности, а када је и колико често пожељно променити некавалитетна и непродуктивна домаћа задужења, или их потпуно елиминисати.

И Павле Илић (2006: 165) и Милија Николић (1999: 826) слично дефинишу домаће задатке, тј. као рад код куће, за који Илић каже да је некад неминован, док Николић износи и постојање опречних мишљења о његовој корисности, с обзиром на потпуну заменљивост са радом у школској средини. Када се говори о неминовности домаћих задатака, мисли се најпре на домаћу лектуру, управо због обимности, те то доводи до поделе на дугорочне и краткорочне, тј. текуће домаће задатке (Илић 2006). Најтипичнији пример дугорочних задатака јесте лектира, а са тим у вези је и константна мотивација ученика да читају. Краткорочни подразумевају задатке који се дају за следећи час (Илић 2006: 166), а фреквентни су у сва три подручја овог предмета. Уколико су замишљени и остварени у складу са одговарајућим васпитно-образовним циљевима, подстицаће развој самосталности, креативности ученика у даљем раду. Међутим, скептичност према оваквом типу задатака проистиче из њихове тенденције да постану оптерећење за ученике, а самим тим изазивају и негативне резултате и одбојност према самом њиховом раду. Неопходно их је зато примерено употребљавати и комбиновати са дугорочним задацима.

Да би се омогућило стварно олакшање ученицима у савладавању градива и домаћих задатака, неопходно је плански спроводити давање тих задатака, тј. припремати и упућивати ученике ка њиховој изради. Полазећи од тога да је у пракси најфреквентније давање домаћих задатака на крају часа, често се дешава да ученици не разумеју потпуно своја задужења, јер право објашњење и упутство бивају упрошћени или потпуно изостају. Оно што је неминовно при сваком давању задатака јесу смернице за решавање. Некад је и наслов задатка испрва нејасан, а и усмено запамћивање веома често доводи до негативних резултата. Наставник зато мора водити рачуна о начину давања задатака и припремљености својих ученика да их обаве (Николић 1999: 831). Најпожељније је поступно увођење ученика у могућ домаћи рад у току обраде

наставне јединице на часу, и то уз конкретна упуства. Најефикаснији поступак увођења ученика у израду домаћег задатка је његово покретање на самом часу, и то давањем примера – узора.

Када се говори о позицији давања домаћих задатака, у литератури се јавља подела на задатке који се дају пре и после обраде наставне јединице¹. Најчешћа је ова друга опција, па је у том смислу сврха домаћих задатака да се утврди, увежба, примени стечено знање, односно шири и развија. Прва опција пак подразумева припремне задатке, дате унапред ученицима да покажу интересовање и сналажење у новој наставној јединици. Наставник на часу прати њихово извештавање и усмерава ученике. Уз то, било какво задужење унапред тражи методичка упутства за рад, а уколико се радни налог разложи, то постаје радни пројекат (Николић 1999: 835).

Праћење и вредновање домаћих задатака одвија се у складу са њиховом функцијом и природом наставног подручја, или саме наставне јединице. Такође, облик домаћег задатка, као и његова дугорочност улазе у одређивање вредности задатка, а према томе и вредности ученичког учинка. Индивидуални, али и колективни рад прати се константно, како онај у школи тако и онај обављен код куће, јер се и он извештава касније на часу, те се добијају повратне информације.

2. ДОМАЋИ ЗАДАЦИ У ЈЕЗИЧКОМ ПОДРУЧЈУ ПРЕДМЕТА – ТИПОВИ, УСЛОВЉЕНОСТ НАУЧНОМ ДИСЦИПЛИНОМ И УЗРАСТОМ УЧЕНИКА, ПОГРЕШКЕ

Уколико пратимо наставничку праксу у основној, а нешто мање и у средњој школи (с обзиром на то да је у средњим школама генерално мање часова посвећено граматици него књижевности) обично се ученицима за домаћи задатак дају примери из радних свезака, који служе највише утврђивању и увежбавању знања². Нешто ређе се у радним свескама (на пример Завод за уџбенике и наставна средства, Клет, Логос) нађу и мало продуктивнији и креативнији задаци, али су чешће третирани као опциони, или ранжирани као

¹ „Давање домаћег задатка не мора бити на самом крају часа, већ у оној етапи коју ће наставник оценити као најподстицајнију!” (Јањић 2015: 24)

² Николић (1999: 840) наводи примере из уџбеника где су дата добра објашњења вежбања, погодна за домаће задатке: нпр. да изводе придеве од истакнутих именица, или да споје одговарајућ објекат са глаголом.

сложенији или за ученике са већим интересовањем. Таква вежбања треба да буду узор за прављење задатака које ће ученици брзо и лако да ураде, а да се мање оптерећују писањем и више памте. Уколико наставник задаје домаће задатке, и уколико имамо у виду њихову трочлану поделу на писане, усмене и практичне, па потом индивидуалне и колективне, а затим и припремне истраживачке и задатке за увежбавање, добијамо једну разноврсност и у погледу садржаја и у погледу облика. Притом треба имати у виду разуђеност лингвистике као науке и њених научних дисциплина.

Полазећи управо и од научних подобласти, како у основној тако у средњој, може се дати анализа различитих типова домаћих задатака, било репродуктивних, било продуктивних. На пример при постепеном усвајању реченичних чланова у основној, односно при проучавању синтаксе српског језика у средњој, увек је пожељно давање домаћих задатака на занимљивим и привлачним лингвометодичким текстовима.

На примеру давања домаћих задужења из области фонетике и фонологије могућа су у основној школи, нпр. повезивања са ортоепијом, а самим тим и таквим типом говорних вежби, такође замишљених као индивидуални рад. Међутим, у средњој школи је слобода у сложености задатака нешто већа, јер се ученици упознају са неким основним фонетским и фонолошким системима језика уопште, те може бити изузетно мотивишуће давање истраживачких задатака о типовима тих система широм света и упоредној анализи са матерњим језиком.

Директно у вези са ортоепијом је и прозодија, која се усваја још од основне школе, али продубљује у средњој. Управо је акцентологија, заједно са морфологијом српског језика најподеснија за упоредно проучавање стандардног и завичајног језика преко дијалектологије. Ученици могу да снимају говор у својој околини, а потом и анализирају текст, па то на часу да коментаришу. Могућности приступа тексту за анализу код куће су многобројни: то може бити и неки чланак са интернета, снимак са Јутјуба, или просто продукт вршњака или познаника. Овакви задаци изискују благовремено обавештавање и упућивање. Међу методичким апликацијама Марине Јањић (2015: 100) при обради акцената у српском језику у 6. разреду, показано је да чак и кад је наставна јединица у домену стандардног српског језика, омладини може бити учињена привлачнијом давањем домаћег задатка да упореде нпр. место акцената стандардног језика са местом акцената шатровачког говора (мОјне, нЕмој).

Надовезујући се на диференцијалну граматику, област морфологије такође

је погодна за упоређивање стандарда са дијалектом, како у погледу падежног система тако и у погледу компарације придева. Стога су домаћи задаци поново одличан пример да се истражују особености говорног подручја и сличности и разлике са књижевним језиком, а да се притом разграниче и да се ученик сигурније користи нормом. Једно од домаћих задужења може бити анализа видео или аудио записа. Треба водити рачуна о захтевности задатка сходно узрасту ученика, али не изоставити ни нужност личног искуства³, те препуштање ученицима да се упусте у самосталан и истраживачки рад постаје главна одлика оваквих домаћих задатака.

У настави творбе речи, односно грађењу нових, али и сродно овој области, при лексикологији, пожељно је имати у виду истицање и подстицање ученичког богаћења речника, како активне тако и пасивне лексике. Код обраде тема из лексикологије избор је већи и у основној и у средњој школи, јер је ученицима дозвољен приступ широком дијапазону текстова различитих функционалних стилова. Ученицима се могу у основној школи већ у најмлађим разредима за домаћи задатак дати једноставнији облици попут проналажења што више примера синонима, антонима и др., а да притом узму у обзир и жаргон, или чак дијалекат. Један од честих и изузетно корисних поступака је и вођење сопствених речника, који се показују вредним исто толико као и они у настави страних језика. Наиме, наставник може давати налоге да ученици прикупљају речи из различитих категорија од дијалектизама, жаргонизама, архаизама, па до различитих стилски или социолекатски обојених примера. У средњој школи би могли да проучавају стилске особености синонимних речи, да објашњавају њихову појаву у одређеном функционалном стилу. Када се говори о историји језика, метода демонстрације је од изразите користи не само за наставу на часу и ваннаставне активности већ и при наставниковим налозима ученицима. Наиме, могућа су давања задужења по групама и прављење пројектног рада о Вуку и његовој делатности. Барем једно задужење биће посвећено његовом филолошком раду, па ће изискивати ученичко самостално истраживање, на пример развоја ћирилице од Вуковог доба до данас, или разних филолошких полемика са савременицима. На тај начин се ученици сами упознају и са историјским контекстом и проблематиком развоја српског језика, а на часу би своја истраживања и материјал излагали и коментарисали са осталим групама и наставником. И таква задужења траже унапред задате инструкције, али зато

³ На томе се, између осталог, и заснива когнитивна педагогија и наставни конструктивизам Пијажеа и Виготског.

се и читава обрада те наставне јединице, или целе области о Вуку и историји језика, може и урадити на основу домаћих задатака анализираних на часу, што је и економично и вишеструко сврсисходно.

Један од једнако применљивих поступака и у основној и у средњој школи јесте онај који се тиче домаћих задатака везаних за правопис. У основној школи ученици могу водити посебну свеску са примерима огрешења о правописну норму, на које су наилазили у свакодневном животу, од натписа различитих локала, превода у филмовима, па до самих текстова у књигама или на интернету. У средњој школи још боље је да ученици сами претражују, на пример, текстове на сајтовима, преслушавају спикере и новинаре и лекторишу.

Међутим, треба увек имати у виду и обим и функционалност таквих задатака и клонити се преоптерећивања ученика, или пак њиховог потцењивања. Николић (1999: 833–834) даје пример преобимности домаћих задатака при завршетку обраде глаголских облика: ученицима је задато да измењају два глагола у свим облицима и то напишу у свеске за домаће задатке. У наставку Николић даје идеју како да се циљ задатка, односно систематизовање и утврђивање градива ефикасно спроведе: „упутити ученике да напишу прегледну систематизацију глаголских облика према следећим опрекама: *лични – безлични, прости – сложени* (облици) и да се припреме да је усмено образложе и поткрепе примерима”. С тим у вези Николић (1999: 837–839) помиње баланс између писаних и усмених задатака у области језика и наводи да је чест задатак ученика да препишу неки текст и подвлаче поједине речи или делове по неком критеријуму. Сазнајни ниво је низак и своди се на препознавање, а економичност се притом може једноставно постићи избегавањем преписивања целог текста и примера, а директним подвлачењем у књизи и бележењем са стране. На тај начин се ученици припремају за говорно излагање домаћег задатка следећег часа. У наставку се наводи да је довољно ученицима обезбедити кратак текст са довољним бројем примера на коме ће пронаћи језичке појединости и стваралачко поступање, а притом се ослободити дугог рада на обимном тексту, досадног посла на истим примерима, неекономичног рада на малом броју примера. Предлог је да се упутствима⁴ за домаћи рад усмере ка изазовним ситуацијама.

Николић (1999: 841) упућује и на могућност ликовног илустровања језичких

⁴ Николић (1999: 836) даје и конкретне примере у настави језика како се унапред могу задати задаци за нешто што ће подстаћи разговор о новој граматичкој појави (обрада објекта и прелазних глагола: тема *Моја рукотворина, Мој радни дан...*).

појава као домаћег рада. Ученици могу сами правити своје подсетнике при синтези и систематизацији у виду домишљатих илустрација одређене граматичке области, која, на пример, подразумева постојање хиперонима и у њему подређених чланова.

3. ДОМАЋИ ЗАДАЦИ У ПОДРУЧЈУ ГОВОРНЕ КУЛТУРЕ – ТИПОВИ, УСЛОВЉЕНОСТИ, ПОВЕЗАНОСТ СА ЈЕЗИКОМ И КЊИЖЕВНОШЋУ И ДРУГИМ ОБЛАСТИМА

Већ је уочена изузетна повезаност говорне културе са језиком и књижевношћу на самом часу, било при обради нове наставне јединице, или при разним вежбама, али исто тако је то остварљиво и при давању домаћих задатака. Наиме, имајући у виду поделу на језичке, правописне, ортоепске, лексичке и семантичке и стилско-композицијске вежбе (Јањић 2008, Илић 2005), све оне се могу спровести и као домаће задужење. Језичке вежбе подразумевају различита говорна увежбавања, али и писана. Тако се ученику може задати да за домаћи задатак напише што више паронима, или минималних парова, при чему вежба разликовање фонема и у изговарању и у писању. Исто се може учинити и са правилном акцентуацијом, тј. задавањем различитих књижевноуметничких текстова, најчешће песама, како би одредили акценте, али и интонацијске компоненте. Приликом изговарања свих ових вежби већ се залази у област ортоеписје. Као конкретан пример наводимо један из апликације артикулационе говорне вежбе на часу у првом разреду основне школе (Јањић 2008: 185): ученици треба да пишу домаћи састав са темом *Приче из парка...* Идеја је да се пише о оном о чему су на часу разговарали, а да тему обогате новим мислима и нове речи забележе у бележницама.

Лексичка и семантичка вежбања широко су применљива. Већ од најнижих разреда ученици се могу подстицати да код куће издвајају што више речи које потпадају под неку значењску категорију, а то је уједно и већа провокација на рад. Слично томе, могу им се осмислити вежбања где ће допуњавати речи које фале, по смислу, а такав тип задатака може као угледне имати оне из уџбеника и радних свезака.

У вишим разредима основне и у средњој школи стилске вежбе су такође од изразитог значаја, а Илић (2005: 565) наводи да управо језичке прерастају у стилске онда када је нагласак не на значењу и функцији, већ на стилској

вредности и комуникативности. Пошто захтевају већи ниво апстрактног размишљања, оне су и предодређене таквом узрасту. Тиме се развија и експресивност језичког израза, која се може истаћи и разним сажимањима, проширивањима основног текста (редуковање редундантног, замењивање туђица, компоновање, преобликовање текста, смањивање двосмислености...).

Као што је извођење стилско-композицијских вежби на часу препуно могућности, тако се могу и домаћи задаци у вези са њима разноврсно осмислити. Оне подразумевају и компоновање одређених облика писаног и усменог казивања. У складу с тим и домаће задужење може да се заснива на увежбавању писања или говорења новопређене вежбе са часа, или пак да буде припремно задужење пре обраде такве вежбе на часу, како би се проверило на ком су нивоу ученици. Оба случаја подразумевају проверу домаћих задатака на часу, као и коментарисање. Када се говори о класичном приповедању (препричавању, причању, извештавању) (Јањић 2008: 54), за домаћи се обично у најнижим разредима основне практикује давање налога да се писмено преприча одгледана позоришна представа, а још чешће неко књижевноуметничко дело. Са старијим узрастом већ се може говорити о измењеном препричавању, па су тако нпр. на часу могли радити вежбу промене приповедног лица, а код куће да сами то ураде с хронолошком изменом, или мењањем краја. Међу другим писаним формама за домаћи често могу бити задата писања извештаја или репортаже, путописа, при чему та задужења следе након обраде на часу, где ће ученици имати прилике да виде узорне примере. У вези са лексичко-семантичким вежбама јесу и задаци описивања, такође спроведени писмено, а који истовремено подстичу развој не само стваралачке мисли већ и речника, осећаја за детаље и сл. Они ученицима могу бити задати и после конкретне вежбе са часа, али и после неке друге наставне јединице, обично књижевне. Треба водити рачуна о сложености захтева с обзиром на узраст и оптерећење ученика, јер ће нпр. од ученика у нижем разреду бити захтевано реалистичко, а у вишем стваралачко, метафоричко описивање. Поред задатака проистеклих из вежби описивања, ту су и они у форми упућивања, те ученици још од 5. разреда могу добијати задатке да код куће увежбавају или надограђују вештине писања разних честитки, захвалница, позивница, молби, писања имејлова. За све те домаће активности такође морају добити повратну информацију преко наставника и других вршњака, те је пожељно проверити их на следећем часу.

Посебно издвајамо задатке објашњавања (реферат, говор, расправа),

препоручене вишим разредима, јер захтевају строжу композицију, али и трајније и дубље припремање и истраживање. Таква домаћа задужења наставник даје у току часа и детаљно образлаже, упућујући ученике на могућу литературу при спремању, а даје им нешто дужи рок. Овакви задаци директно су везани и за подручја језика и књижевности, јер се не проверавају само знања и вештине компоновања и стилизовања таквих текстова већ и знања из конкретних наставних подручја и јединица које се обрађују.

Не треба изгубити из вида однос писаних и домаћих задатака при оваквом ангажовању ученика. Мада је већина најчешће спроводљива писмено, неретко се ученицима може омогућити да код куће само прикупе материјал или усмено провежбавају, што је свакако лакше и занимљивије, поготову млађем узрасту, а да потом на часу то изложе у виду одређене говорне вежбе.

4. ДОМАЋИ ЗАДАЦИ У ПОДРУЧЈУ КЊИЖЕВНОСТИ – ТИПОВИ, УСЛОВЉЕНОСТИ, ПОВЕЗАНОСТ СА ДРУГИМ УМЕТНОСТИМА, ПОГРЕШКЕ

Настава књижевности изузетно је сложена у погледу могућности према којима може бити организована, а такође треба имати у виду и принципе на којим почива. Наиме, у основној се књижевноуметничка дела изучавају по принципу тематских кругова, а у средњој књижевноисторијски, као и књижевна историја у оба школска нивоа, а књижевна теорија надограђивањем. Наспрам таквог изучавања дају се равноправни домаћи задаци, који врло често имају много шири задатак од простог увежбавања и примењивања знања из конкретне књижевне материје, јер су готово неизоставно повезани са усменом и писаном културом, а самим тим и одличним познавањем језика.

Подела домаћих задатака на дугорочне и краткорочне је најподеснија у настави књижевности, управо јер је домаћа лектира у основној, односно читање обимнијих књижевних дела у средњој школи, једно од најчешћих домаћих задужења. С обзиром на то да тај процес читања траје током целе године, слободно можемо говорити о дугорочним домаћим задацима, али у вези са самим књижевним делима су и задаци који захтевају припремање за час или који услед након обраде, те су такви текући, тј. краткорочни. У вези са дугорочним домаћим задацима јавља се тзв. „криза читања”, за коју се траже решења. Једно од могућих је „привлачна моћ књижевне уметности а затим,

мотивисање ученика да ту њену моћ осете и заволе” (Илић 2005: 166). То се постиже трајнијим или краћим мотивисањем ученика да постају активна читалачка публика, а разни облици мотивације опет су нужни део сваког наставног часа. Дугорочни задаци везани за књижевност такође могу бити својеврсни пројектни задаци, групни или индивидуални, на којима је потребно радити током дужег периода, а потом се излажу на часу, или више часова. Такве делатности захтевају и наставничково темељније припремање ученика на рад, а и учениково прикупљање материјала.

Код краткорочних задатака има разноврсних опција, од репродуктивних типова – препричавања дела, изношење знања о писцима и делима, до продуктивнијих, који траже умно ангажовање. Илић (2005: 166–167) дели краткорочне домаће задатке из књижевности на различите врсте према сложености и тежини. Ту спадају задаци попут:

Учења напамет песме изучаване на часу; припремања за изражајно читање обрађиваног текста; припремање за доживљајно читање улоге коју је ученик добио за читање по подељеним улогама; одређивање етапе развоја радње и утврђивање њихове ситуацираности у деловима текста; откривање форми приповедања у тексту, њихов међусобни однос између природе радње и тих форми; прикази ликова, њихових карактера и портрета; истраживање стилских и језичких одлика дела; тумачење значајнијих идеја дела и других чинилаца његове структуре. (Илић 2005: 166–167)

Уколико полазимо од домаћих задатака који се дају пре обраде новог градива, односно као припремни истраживачки задаци, њихов циљ ће бити да ученици самостално стекну полазно знање и у школи га потом прошире. Обично такав процес изгледа тако што се ученицима благовремено дају упутства, да би након домаћег рада ученици извештавали на часу, размењивали мишљења, а наставник давао допунска обавештења и усмеравао разговор. Зависно од различитих наставних јединица, различити се налози могу унапред дати, а врло често укључују и ванкњижевне материјале, који целокупно доприносе било локализацији књижевног текста, било усвајању неких књижевнонаучних чињеница и појмова. Могуће је задавање да се пронађе нешто о писцу, или припреми нешто о самој епоси, а потом излаже на часу. У обради народне књижевности може се тражити подсећање на, на пример, структуру епских песама, или обнављање тематских кругова (Rosandić 1986, Андрић 1997), а у народној лирици да се подсети основних народних мотива, симбола, схема

компоновања (Андрић 1997). При обради неких књижевно-научних врста могу се припремити ванкњижевни материјали за час, на пример за путописе да се донесу карте или фотографије, за биографије различите слике или документарни филмови о тим личностима...

„Припремни домаћи задаци садрже наставне захтеве који се дају у виду сажетих и прецизних *методичких упутстава* за рад” (Николић 1999: 835), што значи да се ученицима не може само задати код куће да прочитају дело и спреме се за анализу већ се морају усмерити на шта да обрате пажњу. При рашчлањавању тог уопштеног радног налога развија се радни пројекат.

Домаћи задаци се још чешће задају након обраде одређених дела, односно наставних јединица, па су ту са циљем настављања истог рада који је започет на претходном часу (примена, ширење знања и умења). Већ су различите опције задавања таквих налога навођене, а да су често у блиској вези и са говорном културом, поготово ако су у писаној форми. У најмлађим разредима се обично захтева препричавање неког дела, а у нешто старијим већ и вођење лектирских свезака у којима се врши и анализа дела, ликова, пописују разне белешке. Најчешће су све то писани облици задатака који су материјално везани за знање из одређене наставне јединице. Стога се треба неизоставно дотаћи писмених задатака, с тим што треба имати у виду да они могу бити задати на тему из градива, или њоме само мотивисани, или тематски везани за неко друго подручје. Изузетно је важна формулација и објашњавање теме, како не би дошло до забуна или лутања. Наравно, тематика и захтеви морају бити прилагођени узрасту, те ће најчешће и у нижим разредима бити везани за доживљајна искуства ученика, а касније прерастати у сложеније, који изискују симболична и метафорична повезивања. Теме из књижевности, као и на примеру школских домаћих задатака, тако и код домаћих могу бити додељене са различитом намером. Утицај писмених састава рађених као домаћи рад велик је на целогодишње развијање писмености ученика, тј. прати непрекидну праксу која повезује четири обавезна писмена задатка са сталним радом између њих (Николић 1999: 845). То се остварује не само школским и домаћим задацима већ и исправком школских задатака код куће, али за то ученици унапред добијају упутства и припреме на часу (Николић 2005: 880). Мада је сасвим очигледно, вреди напоменути колики је набој дечјег литерарног стваралаштва у школском узрасту, те се он додатно подстиче писаним формама задатака⁵. Наставник увек

⁵ Виготски (2005: 51–70) наводи да малој деци није својствено писање, већ усмено изражавање сопствених доживљаја, унутрашњих стања и сл. Међутим, управо је настава корисна у њиховом привикавању на

има увид у све врсте тих писаних састава, уосталом, као и за све домаће задатке, и може омогућити ученицима проверу на економичан и ефикасан начин (узорним примером, лошим примером, издвајањем недоумица...).

Од великог је значаја карактеристика наставе књижевности да се врло често и продуктивно може повезивати са другим уметностима и областима – музиком, филмом, позориштем, ликовном културом, али и са историјом, географијом, психологијом... Као што се на часу спроводи тематска настава, где се могу упоређивати књижевноуметничко дело и музичка или сценска изведба, или развити радионице (Јањић 2008), тако се као домаћи задаци могу задати упоређивања литерарних остварења са екранизацијама и прерадама у другим уметностима. Једна од могућности је писање семинарских радова, или писаних састава, који изискују поређење литерарног дела и филмске адаптације. Исто то може се учинити и са музичким и литерарним адаптацијама, а процес може ићи и у обрнутом смеру. Наиме, неко од дела из тих књижевности сродних уметности може бити инспирација за писање или осмишљавање усменог извештавања о том делу, или теми која је њиме потакнута. Од посебног су значаја и разне сценске и драмске вежбе, увежбавање читања по улогама (Јањић 2008, Rosandić 2005), које се не морају задавати за домаћи само на основу драмског текста, што опет може бити и читав један радни пројекат групе. Поред тога, може им се задати и прављење сценарија за телевизијску или филмску адаптацију дела (који би био самостална креација, независна од постојећих адаптација), или да дело повежу са ликовним или музичким остварењима, која нису адаптације, већ су просто ученичке личне асоцијације на дело (Илић 2005: 167).

Оно о чему треба водити рачуна јесу обим и функционалност домаћих задатака из књижевности. Наставник увек мора да рачуна на ученичко оптерећење градивом, поготову при читању обимних дела. Уколико је таквих дугорочних задатака много током године, онда се други обимни задаци и не дају, већ се сви остали своде на опсег рада од двадесетак до четрдесетак минута (Николић 1999: 833). Још једна од погрешки је да се на часу обаве неки лакши послови, а за домаћи оставе најтежи, где је најнужнија стручна помоћ. Николић (1999: 834) наводи пример када се на часу дело само препричава, а за домаћи задаје да се изврши дубља анализа, за шта ученици свакако остају неприпремљени.

писану реч и обликовање, те је зато пожељно давати им већ од школског узраста слободу писменог изражавања и правилно их усмеравати.

Преоптерећење ученика треба се избећи и усклађивањем писаних и усмених задатака, као што је то био случај и на подручју језика и говорне културе. Писани рад је пожељан када има двоструку функцију, односно, када поред сазнајне функције, има и функцију развијања писмености. У супротном дуги писани радови утичу на кварење стила и рукописа. Затим, пречесто писање реферата о прочитаној лектури поред самог читања дела је велики непотребни посао. Реферати се у пракси најчешће свде на препричавање, па је зато боље само правити белешке као подсетник, а онда усмено излагати запажања. Књига треба да има обележена места и коментаре, који ће бити на часу образлагани, а биће избегнуто неекономично преписивање и спутавање правог квалитета усменог казивања.

5. ЗАКЉУЧАК

У раду су приказани различити типови домаћих задатака у настави српског језика и књижевности на сва три подручја (језик, говорна култура, књижевност).

У области језика показано је да је честа пракса наставника да задаје задатке из радних свезака и сличних приручника, али да се они углавном свде на нижи ниво спознаје и креативности. Стога је на наставнику да осмисли продуктивније задатке који ће бити у вези са искуством ученика, како свакодневним тако и нпр. литерарним, или културним. Пошто је област рашчлањена на поддисциплине, она подразумева и различите приступе домаћим задацима, али се непрестано преплиће са идејом о усвајању и употреби стандардног језика, о неговању дијалекта, као и богаћењу речника и развоју писмености. Закључак је да су најфункционалнији задаци који подстичу размишљање и једну говорну ситуацију, а истовремено су вишефункционални, јер служе описмењавању и интердисциплинарности.

На плану говорне културе тежило се истицању једног моста према језику и књижевности, што се и те како огледа и у домаћим задацима. Наиме, примери домаћег рада наведени су и образлагани у складу са различитим говорним вежбама, писаним и усменим. И за једне и за друге добиће се повратна информација на часу, а иако је истакнуто да те вежбе код куће немају структуру часа, оне су вишефункционалне. Утврђују и проширују знања и умења и на различитим пољима језика, а исто тако могу настајати инспирисане књижевним делима, или тематским повезивањем сродних уметности. Закључује се да ови

задаци, сразмерно са узрастом, треба да буду константан подстицај током целе године и обједињујућа спрега између језика и књижевности.

Подручје књижевности нуди разнолике могућности на плану домаћих задатака, управо због очигледније поделе на дугорочне и краткорочне, а потом и на припремне и оне који уследе након обраде наставне јединице. Акцент при анализи оваквих задатака био је на интердисциплинарном повезивању, као и на подстицању стваралачке маште ученика. Такође, највеће погрешке се и јављају у овој области, управо због честог преоптерећивања и неусклађености писања и говорења, те је закључак био да је пожељније правити белешке и припремати се за усмено излагање, уместо писаног. Писано пак има квалитетну улогу само кад развија и писменост, а не да је нарушава.

Из приказаног се може увидети да има толико много креативних, а не тако оптерећујућих замисли домаћих задатака у настави српског језика, али да се у пракси пречесто јављају проблеми свођења на репродукцију или недовољно објашњавање тих радних налога. Поента је да ти задаци, уколико и када се задају, треба да имају за циљ мотивисање за час или пак увежбавање и примењивање наученог на сопственим примерима, тј. по личном интересовању и способностима. Треба да постепено усађују љубав ученицима према константном раду и материји коју слушају на часу, а не да их од ње одвраћају и креирају аверзије.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрић, Милка (1997), *Наставно проучавање народног песништва*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
2. Илић, Павле (2006), *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Змај, Нови Сад
3. Јањић, Марина (2008), *Савремена настава говорне културе у основној школи*, Змај, Нови Сад
4. Јањић, Марина (2015), *Наставно дизајнирање часова српског језика*, Филозофски факултет, Ниш
5. Николић, Милија (1999), *Методика наставе српског језика и књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
6. Ријаже, Жан (1982), *Интелектуални развој детета. Изабрани радови*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
7. Rosandić, Dragutin (1986), *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*, Školska knjiga, Zagreb
8. Rosandić, Dragutin (2005), *Metodika književnog odgoja (Temeljni metodičko-književne enciklopedije)*, Školska knjiga, Zagreb
9. Vygotski, Lav S. (2005), *Dečja mašta i stvaralaštvo*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

HOMEWORK IN THE SUBJECT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE WITH A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL REVIEW

Summary:

The subject of this paper is homework assignments in the teaching of Serbian language and literature, with special emphasis on the forms, types and appropriateness of tasks in the methodical sense. Considering three parts of the Serbian Language and Literature course, the types of homework will be studied in each of the teaching areas, ie language, literature and speaking and writing. The adequacy of tasks is reflected in their complexity, weight, in proportion to the age and class of students from the youngest primary schoolers to the higher grades of elementary school. In addition, relevant psychological and pedagogical research on the development of child psyche and mental abilities will be considered. Through a three-part division of the course, examples of domestic tasks that stimulate creative thinking, i.e. which are of equal or approximate use, as well as tasks done in school will be presented. Non-productive tasks based on reproduction or quantitative overload appear as counter-agents. The goal is also to determine to what extent and when the homework assigns its theoretically presumed purpose in the teaching of Serbian language and literature, and when and how often it is desirable to transform established and non-creative burdensome homework assignments, or completely eliminate them.

Key words: homework; teaching; Serbian language; literature; adequacy

Adresa autora

Authors' address

Ана Крстић

Филозофски факултет

Универзитет у Нишу

anakrsticka94@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić, Melisa Husarić, Alija Selimović
EMOCIONALNA, SOCIJALNA I AKADEMSKA PRILAGODBA NA
STUDIJ: RAZLIKE U PRILAGODBI STUDENATA S OBIROM NA SPOL,
GODINU STUDIJA I PROMJENU MJESTA BORAVKA / EMOTIONAL,
SOCIAL AND ACADEMIC ADAPTATION TO COLLEGE: DIFFERENCES
IN STUDENT ADAPTATION REGARDING GENDER, GRADE AND
CHANGE IN RESIDENCY STATUS DURING COLLEGE 233

Melisa Husarić, Erna Emić, Ljubica Tomić Selimović, Alija Selimović
RAZLIKE U ODSUPAJUĆIM NAVIKAMA HRANJENJA
PREMA OBRASCIMA PRIVRŽENOSTI RODITELJIMA /
DIFFERENCES IN DISORDERED EATING PATTERNS ACCORDING
TO THE ATTACHMENT STYLE TO PARENTS 251

Almedina Mahmutović, Milena Nikolić
SPOLNE RAZLIKE U PERCEPCIJI PROFESIONALNE OPTEREĆENOSTI
KOD EDUKACIJSKO-REHABILITACIJSKIH STRUČNJAKA /
GENDER DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF BURNOUT
SYNDROME AMONG EDUCATION AND REHABILITATION EXPERTS 273

UDK: 378:374.018-057.87

159.922.8:378-057.87

Primljeno: 02. 12. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić, Melisa Husarić, Alija Selimović

EMOCIONALNA, SOCIJALNA I AKADEMSKA PRILAGODBA NA STUDIJI: RAZLIKE U PRILAGODBI STUDENATA S OBZIROM NA SPOL, GODINU STUDIJA I PROMJENU MJESTA BORAVKA

Cilj rada bio je utvrditi da li faktori spolna pripadnost, godina studija, te promjena mjesta boravka za vrijeme studija generišu razlike u nivoima modaliteta studentske prilagodbe na studij. Prilagodba na studij posmatrana je kroz tri dimenzije prilagodbe: emocionalnu, socijalnu i akademsku. Operacionalizacija varijabli provedena je preko Skale prilagodbe na studij (SACQ) i Upitnika sociodemografskih obilježja. Studija je provedena na uzorku od 811 studenata (510 ženskog i 301 muškog spola) dodiplomskog studija. Rezultati MANOVA-e pokazali su da na studentsku prilagodbu značajan efekat imaju faktori spol: $F(3,787) = 8.61$, $p < .001$, i godina studija: $F(9,1915.50) = 6.13$, $p < .001$. Magnituda uticaja spolne kategorizacije na ukupnu studentsku prilagodbu veoma je skromna: objašnjeno je oko 3% varijanse (IP 1-6 %). Efekat godine studija također je marginalan te je objašnjeno oko 2% varijanse prilagodbe (IP 1-4 %). Rezultati jednosmjernog ANOVA testa pokazali su da su studenti više emocionalno prilagođeni od studentica $F(1,806) = 9.13$, $p = .003$, $\omega^2 = .01$, dok na akademskoj i socijalnoj prilagodbi nisu nađene statistički značajne razlike.

U odnosu na godinu studija detektovane su značajne razlike u akademskoj prilagodbi: $F(3,803) = 8.81$, $p < .001$, uz malu veličinu efekta $\omega^2 = .03$. Značajne razlike egzistiraju i u aspektu socijalne prilagodbe: $F(3,803) = 6.69$, $p < .001$, $\omega^2 = .02$ uz objašnjenje oko 2% razlika socijalne prilagodbe.

Tukeyevi testovi naknadnih poređenja pokazali su da studenti prve godine imaju značajno viši

nivo akademske prilagodbe od studenata druge godine: $t(3,803) = 3.31, p = .005$; kao i od studenata treće godine: $t(3,803) = 4.81, p < .001$. Nisu detektovane značajne razlike u aspektima prilagodbe između viših godina studija.

Ključne riječi: emocionalna, socijalna, akademska prilagodba; promjena okoline

UVOD

Većina mladih ljudi u razvojnog periodu adolescencije i mlade odrasle dobi doživljava tranziciju iz srednje škole ka studentskom životu. Ovaj prijelazni period između adolescencije i mlade odrasle dobi, zbog svojih razvojnih specifičnosti, brojne autore dovodi u dilemu kada je potrebno odrediti kriterije i dob u kojem osoba napušta adolescenciju i ulazi u ranu odraslu dob. I dok postoji saglasnost među autorima o kriterijima koji određuju ulazak u odraslu dob, ne postoji saglasnost o kriterijima koji određuju kraj adolescentskog perioda (Arnett 1998). Jasno određenje ulaska u doba odraslih otežano je i činjenicom da je to doba obilježeno čestim promjenama i istraživanjem. Stoga Arnett (2000) predlaže teoriju razvoja od kasne adolescentske dobi koja opisuje razvoj kroz dvadesete godine, a osobito se fokusira na period od 18 do 25. godine. Arnett (2000) smatra da je to period "dostizanja zrelosti" (*emerging adulthood*), dakle niti adolescencija ni rana odrasla dob, već period koji se i teorijski i empirijski razlikuje od oba, a za većinu mladih ljudi poklapa se upravo sa periodom studiranja. Dostizanje zrelosti je karakterizirano virtuelnom nezavisnošću od društvenih uloga i normativnih očekivanja, te predstavlja period u životu kada je nezavisno istraživanje životnih mogućnosti veće nego u bilo kom drugom životnom ciklusu. Tako i prijelaz na studij potiče preispitivanje odnosa s drugima, životnih ciljeva i osobne vrijednosti. Studenti odgovaraju na te izazove evaluirajući vlastite kompetencije, socijalnu podršku koju imaju, materijalne i druge resurse s namjerom prilagodbe novim okolnostima i ponovne uspostave ravnoteže između sebe i okoline. Novi izazovi mogu rezultirati različitim negativnim stanjima kao što su emocionalna neprilagođenost i depresivnost (Wintre & Yaffe, 2000, prema Živčić-Bećirević, Smojver-Ažić, Kukić, Jasprica 2007), koja se mogu negativno odraziti na akademski uspjeh (Enochs & Roland 2006). Uz brojne izazove, prelazak na studij karakteriziran je i brojnim pozitivnim aspektima. Studenti se osjećaju samostalnijim i više odraslim, imaju više vremena na raspolaganju za druženje sa vršnjacima, više mogućnosti za istraživanje različitih stilova i vrijednosti, uživaju u većoj nezavisnosti i slabijem nadzoru roditelja, te imaju više intelektualnih izazova u akademskim zadacima

(Heaven 2001). Bilo da je riječ o pozitivnim ili negativnim ishodima, prilagodba na studentski život predstavlja dodatni izazov za opću psihološku prilagodbu i funkcioniranje.

Fokusiranje pažnje na prilagodbu na studij kao normativni događaj, dovelo je u praksi do sve češće upotrebe termina *razvoj studenata*. Zbog česte nejasne i neodređene upotrebe ovog pojma Parker (1974, prema Evans, Forney, Guido, Patton & Renn 2010) kritizira stručnjake, sugerirajući da je navedeni pojam za mnoge postao samo fraza koja nema izravnu vezu sa njihovim radom i praksom. Rodgers (1990, prema Evans et al. 2010) definira razvoj studenata kao *način na koji studenti rastu, napreduju i povećavaju svoje razvojne kapacitete, kao rezultat upisa na institucije visokog obrazovanja*. Rodgers također ističe da se termin "razvoj studenata" koristi za kategorizaciju teorije i istraživanja razvoja adolescenata i odraslih.

Pregled teorija koje su dale doprinos u objašnjenju razvoja studenata pokazuje da je Nevitt Sanford bio jedan od prvih autora koji je ukazao na odnos između univerzitetske okoline i tranzicije studenata od kasne adolescencije do rane mladosti (Strange 1994, prema Evans et al. 2010), ukazavši na proces diferencijacije i integracije, te ravnotežu između izazova i podrške, koji i danas predstavljaju uticajne koncepte prilikom rasprave o razvoju studenata. Među ranim teoretičarima studentskog razvoja treba spomenuti i Douglasa Heatha (1968, prema Evans et al. 2010) koji je doprinos teoriji razvoja studenata dao proučavajući razvoj zrelosti na studiju, te identificirao pet razvojnih dimenzija koje se očituju u četiri područja (intelekt, vrijednosti, self-koncept i interpersonalni odnosi). Važnost interpersonalnih odnosa, osobito uspostavljenih odnosa sa vršnjacima i njihovu podršku za vrijeme studija, istakli su Feldman i Newcomb (1969, prema Evans et al. 2010). U konglomeratu različitih teorijskih perspektiva danas se kao model razvoja studenata ističe Chickeringov model koji najveću važnost pridaje razvoju identiteta. Chickering (Chickering, & Reisser 1993) je svoj model bazirao na Eriksonovom modelu psihosocijalnog razvoja. Bazirajući se na Eriksonovoj diskusiji o identitetu i intimnosti, i Chickering (Chickering & Reisser 1993) je vidio uspostavljanje identiteta kao jedan od temeljnih zadataka sa kojim se suočavaju studenti za vrijeme svog školovanja. Chickeringov model pretpostavlja da se formiranje identiteta mlade osobe odvija u nekoliko područja: razvoj kompetentnosti, upravljanje emocijama, promjena od autonomije ka međuzavisnosti, uspostavljanje identiteta, razvoj zrelih interpersonalnih odnosa, razvoj smisla i razvoj integriteta (Evans et al. 2010). Chickeringova teorija predstavlja sveobuhvatnu sliku razvojnih zadataka sa kojima se suočavaju studenti, a time i model prilagodbe na studij. Uprkos brojnim istraživanjima i

modelima koji se direktno ili indirektno bave konstruktom studentske prilagodbe, do danas još uvijek ne postoji zaokružena teorijska perspektiva koja bi dala cjelovit i sveobuhvatan pogled na ovaj složeni fenomen. Jedan od razloga sigurno se može naći i u činjenici da je većina istraživanja producirala nalaze o parcijalnom i individualnom doprinosu korelata prilagodbe na studij, te se često ispitivala samo studentska “neprilagođenost”. Iako se uspjeh studenata najčešće povezuje sa akademskim uspjehom, uspješnost studenata ne ovisi samo o akademskom uspjehu, već se o uspješnom studentu može govoriti samo ukoliko sagledamo sve aspekte njegovog funkcioniranja vezane za studij. Uspjeh u studiju tijesno je povezan s psihološkim funkcioniranjem pojedinca, s uspješnošću korištenja vlastitih potencijala, kao i s vještinama suočavanja s neizbježnim poteškoćama koje donosi studentski život. Prema navedenoj perspektivi akademski (ne)uspjeh se posmatra kao proces prilagodbe.

Sveobuhvatnije određenje prilagodbe na studij napravili su Baker i Siryk (1984), operacionalizirajući je u novu «mjeru prilagodbe na studij» (Student Adaptation to college Questionnaire - SACQ) koja je inkorporirala novija saznanja i teorije o prilagodbi studenata i ustrajavanju u studiju. Mjera SACQ razvijena je na temelju teorija koje su ponudili Tinto (1975, 1993), Bean (1980) i Russell i Petrie (1992), u kojima je naglašena važnost emocionalne, socijalne, akademske i institucionalne privrženosti, ali i individualnih/osobnih faktora u studentskoj prilagodbi i ustrajavanju u studiju. Baker i Siryk bazirali su svoju taksonomiju na pregledu postojeće literature o studentskoj prilagodbi (Baker & Syrik 1986). Taj pregled rezultirao je sa četiri navedene široke kategorije u koje su uglavnom bila razvrstana dotadašnja istraživanja prilagodbe na studij. Pretpostavili su da je prilagodba na studij multifaktorska, jer podrazumijeva prilagodbu na različite zahtjeve. Uz akademski uspjeh i prilagodbu koju je tretirala većina istraživanja, oni su kao značajne aspekte prilagodbe na studij odredili još i emocionalnu i socijalnu prilagodbu, te osjećaj obvezivanja ili privrženosti instituciji (institucionalna prilagodba). *Akademska prilagodba* je određena preko četiri aspekta: motivacije za studij i ispunjavanje zadataka studiranja, investiranje te motivacije u stvarne akademske napore, efikasnost ili uspješnost u akademskim nastojanjima i zadovoljstvo akademskim okruženjem (Baker 2004). *Socijalna prilagodba* se također definira preko četiri aspekta: uključenost i uspjeh u društvenim aktivnostima i funkcioniranju u cjelini, povezanost s drugim osobama na fakultetu, sposobnost razdvajanja od značajnih osoba i obiteljskog doma u cjelini i zadovoljstvo društvenim okruženjem. *Emocionalna prilagodba* je konceptualizirana preko dva aspekta: osjećaj psihološkog zdravlja i osjećaj fizičkog zdravlja. Uvid u kvalitetu emocionalne prilagodbe mogu pružiti podaci o korištenju dodatnih izvora podrške u

studentskim savjetovalištim, učestalost odlaska liječniku ili broj izostanaka s nastave zbog zdravstvenih problema. *Osjećaj obavezivanja* ili *privrženosti instituciji* također se smatra značajnim aspektom prilagodbe na studij i definiran je zadovoljstvom studijem u cjelini, i zadovoljstvom izabranim fakultetom. Može se pratiti kroz status studenta (redovito studiranje ili ponavljanje godine) i kroz opće zadovoljstvo studijem i fakultetom (Baker 2004).

Baker i Siryk (Baker 2004) napravili su opsežan pregled istraživanja u kojima je korištena navedena mjera studentske prilagodbe, te su registrovali značajan korpus varijabli koje su najčešće dovođene u vezu sa prilagodbom na studij. Baker (2004) navodi da se od osobnih varijabli najčešće ispituju dimenzije ličnosti (npr. samopoštovanje, samopouzdanje, samopoimanje, percipirana samoeфикаsnost), atribucije uzročnosti, suočavanje sa stresom, usmjerenost cilju, motivacija za postignućem, percipirani odnos s roditeljima i psihološko zdravlje (anksioznost, depresivnost i sl.). Od okolinskih se faktora najčešće ispituju životni stresovi, karakteristike obitelji, roditeljski odgojni stilovi, tjelesno i psihičko zdravlje roditelja, socijalna podrška obitelji, vršnjaka i fakultetskoga osoblja, te značajke institucije (Baker 2004).

Istraživanja su često davala i rezultate o povezanosti između prilagodbe i spola, te godine studija. Kada je riječ o razlikama u prilagodbi između studenata i studentica, rezultati istraživanja nisu konzistentni. Veće podudaranje dobijeno je jedino u nalazu da su studentice manje emocionalno prilagođene od studenata (Baker 2004, Živčić-Bećirević i sar. 2007), te da imaju bolju akademsku i socijalnu prilagodbu (Baker 2004). Neka novija istraživanja upućuju i na nalaze da su djevojke bolje u emocionalnoj prilagodbi od mladića (Dautbegović i Zvizdić 2018, Mahanta & Kannan 2015, Parmar 2014).

Istraživanja povezanosti dobi (a time indirektno i godine studija) i prilagodbe na studij pokazala su nejednoznačne rezultate, odnosno u nekim je istraživanjima dobijena pozitivna povezanost dobi s prilagodbom na studij (Dewein 1994; prema Baker 2004), u nekima nije bilo značajne korelacije (Amin 2000; prema Baker 2004), a neka su pronašla negativnu korelaciju dobi i prilagodbe (Brooks & DuBois 1995; prema Baker 2004). Većina istraživanja ipak ukazuje da studenti na početku studija imaju lošiju prilagodbu (Baker 2004).

Među varijablama koje mogu biti važne odrednice prilagodbe na studij, značajno je spomenuti i varijablu promjene mjesta boravka, koja se kao dio prijelaznog rituala na studiju veže za razdvajanje od porodice. Istraživanja koje se odnose na povezanost roditelja i psihosocijalnog razvoja studenta (Renk, Klein & Rojas-Vilches 2005) naglašavaju važnost roditelja i u situaciji kada su roditelji fizički udaljeni od svako-

dnevnog života djece (Renk & Smith 2007). Većina studenata na početku studija treba se prilagoditi novoj društvenoj sredini i samostalnom životu izvan mjesta prebivališta. Prijelaz na fakultet često uključuje smanjene kontakte s osobama koje su do tada činile mrežu socijalne podrške, npr. s prijateljima iz srednje škole ili članovima porodice (Dyson & Renk 2006). Rezultati nekih istraživanja sugeriraju da se studenti koji studiraju izvan mjesta prebivališta suočavaju sa separacijskim problemima vezanim uz odlazak od kuće (Smojver-Ažić i Antulić 2013). Studentsko razdoblje predstavlja razdoblje stvaranja novog sistema socijalne podrške i taj proces može sam po sebi biti stresan. Dok ne razviju osjećaj pripadnosti novoj zajednici i ne steknu nove prijatelje, vjerojatno će se osjećati usamljeno (Taylor, Peplau & Sears 2000; prema Živčić-Bećirević i sar. 2007). Istraživanja pokazuju da što su veće razlike između okoline iz koje student dolazi i okoline u koju je došao, to će prilagodba biti teža.

Stanje psihološkog zdravlja studenata i njihove prilagodbe na studij još uvijek je nepoznanica, stoga je cilj ovog istraživanja bio utvrditi da li varijable kao što su spolna pripadnost, godina studija, te promjena mjesta boravka za vrijeme studija mogu dovesti do nekih razlika u prilagodbi studenata na studij. *Da li bolju emocionalnu, socijalnu ili akademsku prilagodbu imaju studentice ili studenti? Jesu li studenti na početku studija manje prilagođeni, nego studenti na višim godinama studija? Da li studenti koji za vrijeme studija napuštaju roditeljski dom imaju lošiju prilagodbu od studenata koji ne odlaze od roditelja?* Odgovori na navedena pitanja mogu doprinijeti prepoznavanju varijabli koje mogu biti potencijalni rizični ili zaštitni faktori u procesu prilagodbe studenata.

METODA

Ispitanici

Istraživanje je provedeno sa studentima Univerziteta u Tuzli. Uzorkom je obuhvaćeno deset fakulteta Univerziteta u Tuzli. U istraživanju je učestvovalo 811 ispitanika – 510 (63%) studentica i 301 (37%) student. Značajno veći broj studentica u uzorku odražava proporcionalni odnos djevojaka i mladića u studentskoj populaciji na Univerzitetu u Tuzli. Starost studenata kretala se u rasponu od 19 do 43 godine ($M = 21.88$; $\sigma = 2.35$; $Mdn = 21$).

Instrumenti

Skala prilagodbe studenata na studij (Student Adaptation to College Questionnaire,

SACQ, Baker & Siryk 1984, 1999) je skala samoprocjene koju su razvili Baker i Siryk (1984). Originalna skala sastoji se od 67 čestica prezentiranih u formi Likertove skale od devet modaliteta koje mjere četiri aspekta prilagodbe na studij: Akademska prilagodba (24 čestice), Socijalna prilagodba (17 čestica), Osobno-emocionalna prilagodba (15 čestica) i Privrženost instituciji (13 čestica). U ranijim istraživanjima skala SACQ pokazala je zadovoljavajuću relijabilnost (.77 do .91) (Baker & Siryk 1985; Baker & Siryk 1986).

SACQ skala prilagođena je za primjenu na našem jeziku nakon prevoda sa engleskog jezika, metodom povratnog prevoda (*back – translation method*). Tri čestice koje se ne odnose na sve studente u uzorku (boravak u domu, npr.) odstranjene su iz skale. Rezultati na ispitanom uzorku ukazuju da skala ima zadovoljavajuću pouzdanost interne konzistencije koja se kretala u rasponu od .74 (socijalna prilagodba) do .84 (akademska prilagodba). Homogenost i reprezentativnost skale zadovoljavaju konvencionalni kriterij psihološkog mjernog instrumenta.

Za potrebe istraživanja konstruisan je i *Sociodemografski upitnik* kojim su prikupljeni podaci o relevantnim sociodemografskim obilježjima (spol, dob, godina studija, promjena mjesta boravka za vrijeme studija), te podaci o uspjehu na studiju.

REZULTATI

Prije utvrđivanja relacija između varijabli koje se tiču osnovnog problema ovog rada prikazana je opisna statistika i indikatori normalnosti distribucije za modalitete prilagodbe na studij.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za supskale studentske prilagodbe

Modalitet prilagodbe	N _s	M	SD	Sk	K	Min	Maks
Akademska	24	140.50	25.81	0.01	-0.09	52	208
Socijalna	17	107.62	16.27	-0.42	-0.00	45	145
Emocionalna	15	80.69	21.84	-0.05	-0.43	18	135
Privrženost instituciji	14	93.98	14.22	-0.99	0.69	25	117

Napomena: N_s – broj stavki; M – Aritmetička sredina; SD – Standardna devijacija; Sk – Skewnes; K – Kurtosis; Min – Minimalni rezultat; Maks – maksimalni rezultat.

Aspekti studentske prilagodbe su konceptualno povezani u nivou od slabe povezanosti ($r=.31$ socijalna i emocionalna prilagodba) do stepena umjerene povezanosti ($r = .58$ socijalna prilagodba i privrženost instituciji). Zbog izražene redundatnosti i asimetrije ($Sk = .99$ $K = .69$) modalitet prilagodbe Privrženost instituciji je isključena iz analize. Distribucija skorova na preostalim aspektima studentske prilagodbe ne odstupa od modela normalne raspodjele. Modaliteti prilagodbe: akademska, socijalna i emocionalna prilagodba zadovoljavaju i uslove multivarijatne normalnosti prema Mardijevom testu: ($mSk = 0.22$, $\chi^2(10) = 17.67$, $p > 0.05$; $mK = 15.09$, $\chi^2(1) = 0.06$, $p > 0.81$); te prema Strivastavovom testu ($mSk\chi^2(3) = 2.53$, $p = 0.47$; $mK = 3.08$, $\chi^2(1) = 0.89$, $p = 0.37$), dok samo rezultati Doornik-Hansenovog testa upućuju na narušavanje pretpostavke normalnosti ($\chi^2(6) = 26.81$, $p < 0.001$), no zbog ekstremne rigidnosti DH test ima pristrasnost ka grešci tipa I (Aho, 2016), pa je data prednost drugim dvama testa normalnosti.

Nije registrovana heterogenost kovarijančnih matrica (Boksov M test = 108.05; $F(90, 39775.558) = 1.15$, $p = .150$), a u asocijaciji sa navednim su i nalazi o jednakosti varijančnih reziduala procijenjenih preko Levenovog testa jednakosti reziduala: akademska prilagodba: $F(15, 789) = 0.91$, $p = .550$); socijalna prilagodba: $F(15, 789) = 0.55$, $p = .912$); emocionalna prilagodba $F(15, 789) = 1.23$, $p = .236$). Rezultati Bartletovog testa sferičnosti upućuju na adekvatan stepen povezanosti između različitih aspekata studentske prilagodbe ($\chi^2 = 744$, $df = 5$ $p < .001$) upotpunjavajući sve potrebne pretpostavke za upotrebu višestruke analize varijanse.

Metod multivarijatne analize varijanse korišten je kako bi se ispitali glavni i interakcijski efekti nezavisnih varijabli spol, godina studija (I, II, III i IV godina) i promjena mjesta boravka za vrijeme studija (promjena, bez promjene). Alokacija ispitanika na subgrupe prema modalitetima nezavisnih varijabli nije izraženije nesrazmjerna i ni u jednom slučaju razlike nisu bile veće od 1.5 puta.

Prema Wilksovom kriteriju (tabela 2) modaliteti studentske prilagodbe značajno su bili pod uticajem faktora spola: $F(3,787) = 8.61$, $p < .001$, i godine studija: $F(9,1915.50) = 6.13$, $p < .001$. Faktor promjena boravka nije imao uticaja na studentsku prilagodbu: $F(3,787) = 1.01$, $p = .382$. Pored toga nije utvrđena ni interakcija između spolne kategorizacije i godine studija: $F(9,1915.50) = 1.23$, $p = .273$. Rezultati odražavaju nisku asocijaciju između spolne kategorizacije i ukupne studentske prilagodbe, parcijalni $\eta^2 = .03$ sa 95% intervalom povjerenja od .01 do 0.06. Podjednako marginalna je i asocijacija između godine studija i studentske prilagodbe, $\eta^2 = .02$ sa 95% intervalom povjerenja od .01 do .04.

Tabela 2. Multivarijantni F omjeri za glavne i interakcijske efekte sa parcijalnim mjerama veličine efekta

Efekti	Wilksova λ	F	df	df	p	Parcijalni η^2
Odsječak	.03	9063.86	3	787.00	.001	.97
Pol	.97	8.61	3	787.00	.001	.03
God.st	.93	6.13	9	1915.50	.001	.02
Boravak	.99	1.01	3	787.00	.382	.00
spol * god.st	.98	1.23	9	1915.50	.273	.00
spol * boravak	.99	.28	3	787.00	.837	.00
God.st * boravak	.99	.73	9	1915.50	.674	.00
spol * god.st * boravak	.99	.60	9	1915.50	.792	.00

Ispitivanje uticaja glavnih efekata na pojedine aspekte studentske prilagodbe provedeno preko jednostavne ANOVA-e. Kod procjene značajnosti korištena je Bonferronijeva korekcija alfa nivoa.

Tabela 3. Univarijantni F omjeri i parcijalne mjere veličine efekta

	Modalitet prilagodbe	Marginalna suma kvadrata	df	Prosječni kvadrati	F	p	Parcijalni ω^2
Spol	Akademska	1924.37	1	1924.37	2.98	.084	.00
	Socijalna	751.84	1	751.84	2.92	.087	.00
	Emocionalna	4291.00	1	4291.01	9.13	.003	.01
Studijska godina	Akademska	17035.47	3	5678.49	8.81	.000	.03
	Socijalna	5157.48	3	1719.16	6.69	.000	.02
	Emocionalna	276.58	3	92.19	.19	.899	.00

Prema spolu ispitanici se statistički značajno razlikuju na emocionalnoj prilagodbi: $F(1,806) = 9.13$, $p = .003$, $\omega^2 = .01$ dok na akademskoj i socijalnoj prilagodbi nisu nađene statistički značajne razlike. Studenti ($M = 84.20$) su ispoljili značajno viši stepen emocionalne prilagodbe u odnosu na studentice ($M = 78.42$). Spolna kategorizacija i studentska prilagodba veoma nisko asociraju, a ukupno je obuhvaćeno oko 1% razlika u emocionalnoj prilagodbi.

Prema godini studija ispitanici se statistički značajno razlikuju na akademskoj prilagodbi: $F(3,803) = 8.81$, $p < .001$, $\omega^2 = .03$, ali je praktična veličina efekta relativno skromna i obuhvata oko 3% varijacija u akademskoj prilagodbi. Značajne razlike egzistiraju i u aspektu socijalne prilagodbe: $F(3,803) = 6.69$, $p < .001$, $\omega^2 = .02$ uz objašnjenje oko 2% razlika u socijalnoj prilagodbi. Po modalitetu emocionalne prilagodbe nisu zabilježene značajne razlike prema studijskoj godini: $F(3,803) = 0.19$, $p = .899$. Pojedinačno su provedene naknadne analize razlike između svih studijskih godina po aspektima akademske i socijalne prilagodbe. U tabeli 4 navedeni su podaci samo za statistički značajne razlike.

Tabela 4. Tukeyevi testovi naknadnih poređenja za akademsku i socijalnu prilagodbu na studij

Modalitet prilagodbe	Studijska godina	ΔM	SE	t	p	
Akademska	druga	7.94	2.40	3.31	.005	
	prva	treća	11.20	2.33	4.81	<.001
	četvrta	9.06	2.77	6.26	.006	
Socijalna	prva	druga	6.94	1.51	4.59	.001
	treća	4.12	1.47	2.80	.026	

Napomena: ΔM – Prosta razlika između M; SE – Standardna greška razlika

Prema rezultatima Tukeyevog testa na akademskoj prilagodbi nađene su statistički značajne razlike između prve i druge godine studenata: $t(3,803) = 3.31$, $p = .005$; te između prve i treće godine: $t(3,803) = 4.81$, $p < .001$. U oba slučaja studenti prve godine ispoljili su viši stepen akademske prilagodbe. Nisu nađene značajne razlike među studentima druge, treće i četvrte godine studija.

Također, studenti prve godine statistički značajno su i socijalno prilagođeniji u odnosu na studente druge godine ($t(3,803) = 4.59$, $p = .001$) i studente treće godine

studija $t(3,803) = 4.12, p < .05$. Nisu detektovane razlike među studentima viših godina (treće i četvrte) po nivoima prilagodbe na studij.

Faktori spol i studijska godina statički značajno asociraju, ali je stepen uticaja faktora na prilagodbu veoma nizak. Studenti su ispoljili viši nivo emocionalne prilagodbe u odnosu na studentice, a studenti prve godine su nešto bolje prilagođeni u odnosu na studente druge i treće godine.

RASPRAVA

Dolazak na studij predstavlja potpuno novu situaciju koja u život mladih ljudi unosi mnogo promjena. Izazovi su posebno izraženi na početku studiranja i često mogu snažno uticati na daljnji tok studiranja pojedinca. Veoma je važan način na koji student doživljava akademsko okruženje, koliko uspješno procjenjuje zahtjeve koji se nalaze pred njim i koliko uspješno odabire načine suočavanja s tim zahtjevima. Sposobni pojedinci mogu doživjeti neuspjeh na fakultetu zbog teškoća u prilagodbi na studij, odnosno nemogućnosti da se nose s nekim aspektima života na studiju i socijalne okoline na fakultetu (Živčić-Bećirević i sar. 2007). Stoga je osnovni fokus ovog rada bio provjeriti da li će se pokazati razlike u akademskoj, emocionalnoj i socijalnoj prilagodbi kod studenata, posmatrano kroz varijable: godina studija, promjena mjesta boravka zbog upisa studija i spol, kako bi se dao doprinos identifikaciji varijabli koje mogu biti potencijalni rizični ili zaštitni faktori studentske prilagodbe.

Provjerom razlika u prilagodbi s obzirom na spol, godinu studija i promjenu boravka registrovano je da je studentska prilagodba pod značajnim uplivom glavnog efekta spola, te pod uticajem glavnog efekta studijske godine. Nije utvrđen značaj glavnog efekta varijable promjena mjesta boravka studenata. Prema spolu ispitanici se statistički značajno razlikuju u emocionalnoj prilagodbi, dok na akademskoj i socijalnoj prilagodbi nisu nađene statistički značajne razlike. Inspekcija prosječnih vrijednosti ispitanika podijeljenih prema spolu ukazala je da muški ispitanici ostvaruju bolju emocionalnu prilagodbu od ženskih ispitanika. Prema godini studija ispitanici se statistički značajno razlikuju u odnosu na aspekt akademske prilagodbe i socijalne prilagodbe. Kod emocionalne prilagodbe nisu nađene stastički značajne razlike među studentima različitih godina studija. Rezultati su pokazali da studenti prve godine imaju statistički značajno bolju akademsku prilagodbu u odnosu na studente druge, treće i četvrte godine. Također je utvrđeno da su studenti prve godine

statistički značajno socijalno prilagođeniji od studenata druge godine i studenata treće godine. Nisu detektovane značajne razlike među studentima treće i četvrte godine studija. Multivarijatne interakcije spola i studijske godine, spola i promjene mjesta boravaka i studijske godine i promjene mjesta boravaka nisu statistički značajne.

Značajni jednosmjerni efekti spola upućuju da djevojke imaju slabiju emocionalnu prilagodbu, što je u skladu s nalazima nekih drugih autora (Baker 2004, Miller, Finely i McKinley 1990; prema Živčić-Bećirević i sar. 2007). Larose i Roy (1995; Živčić-Bećirević i sar. 2007) nalaze da djevojke manifestiraju bolje strategije i bolju organizaciju učenja te da su ustrajnije u svojim nastojanjima. Autori smatraju da, premda su već na ranijem stupnju školovanja djevojke bolje naučile vještine koje su korisne za postizanje uspjeha, one istovremeno imaju jače izražen strah od neuspjeha koji predstavlja prijetnju njihovoj slici o sebi i potiče različite anksiozne reakcije u vezi s ispitima. Generalno, većina istraživanja ne nalazi spolne razlike u prilagodbi studenata (Baker 2004). Kada se i utvrde razlike, one su obično male i upućuju na nešto bolju emocionalnu prilagodbu mladića, odnosno bolju akademsku i socijalnu prilagodbu djevojaka (prema Baker 2004), koja nije dobijena u ovom istraživanju. Lee, Keough i Sexton (2002; prema Živčić-Bećirević i sar. 2007) ističu kako mladići i djevojke različito proživljavaju iskustva studiranja i različito percipiraju stres u odnosu na socijalnu povezanost. Premda su odnosi s prijateljima i socijalne aktivnosti važni i mladićima i djevojkama, djevojke imaju tendenciju k otvorenijem pokazivanju osjećaja i emocionalno su osjetljivije u socijalnim situacijama u prijelaznim razdobljima poput kretanja na studij (Rice et al. 1995; prema Živčić-Bećirević i sar. 2007). Prilikom tumačenja dobijenih razlika u emocionalnoj prilagodbi potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da uvid u kvalitetu emocionalne prilagodbe pružaju podaci o korištenju dodatnih izvora podrške. Kako se još od najranijeg uzrasta djevojke, za razliku od mladića, potiče i ohrabruje da izražavaju osjećanja, te da na drugačije načine izraze zabrinutost i suoče se sa problemima, moguće je i da su spremnije o tome govoriti nego mladići. To može biti jedan od razloga uočenih razlika, koji svjedoči o tome da djevojke možda i nisu ranjivije i nesigurnije dolaskom u novi kontekst (Rose & Rudolph 2006), nego da su mladići manje spremni govoriti o prisutnim teškoćama i tražiti podršku u socijalnom okruženju.

Iako brojna istraživanja ukazuju da je jedna od okolinskih varijabli koja utiče na stresnost situacije i prilagodbu studenata i promjena okoline, odnosno napuštanje roditeljskog doma za vrijeme studiranja, u ovom istraživanju nije utvrđen značaj glavnog efekta varijable promjena mjesta boravaka studenata. Taj rezultat možda je generisan činjenicom da danas, odlukom sve većeg broja mladih da studiraju nakon

završene srednje škole djelomično i zbog toga što nemaju nekih drugih opcija za zaposlenje ili sticanje iskustva, većina njih ostaje u mjestu boravka kako bi nastavili obrazovanje. S druge strane u zapadnim društvima i SAD, gdje su uglavnom i provedena istraživanja prilagodbe na studij, većina studenata tokom studija odlazi od svoje porodice i najčešće je smještena u studentskim domovima u okviru univerzitetskih kampusa. Stoga prilikom usporedbe rezultata prilagodbe na studij u našem i u zapadnim uzorcima studenata treba uzeti u obzir i kulturalne razlike u uslovima i načinu studiranja. Neka istraživanja pokazala su da su studenti koji su zbog studija morali otići od kuće na početku studija bili slabije emocionalno prilagođeni (tj. doživljavali su više emocionalne nelagode i tjelesnih simptoma) u odnosu na svoje vršnjake koji su ostali sa svojom porodicom. No na kraju studija bilo je obrnuto! (Živčić-Bećirević i sar. 2007; Ivanov 2008). Iako rezultati ovog istraživanja nisu pokazali razlike u prilagodbi studenata u odnosu na promjenu okoline za vrijeme studija, nužno je ukazati na važnost navedene varijable za različite aspekte studentske prilagodbe. Osobito zbog toga što su brojna istraživanja potvrdila njen značaj, te pokazala da što su veće razlike između okoline iz koje student dolazi i okoline u koju je došao, to će prilagodba biti teža. Kako bi studij kao nova okolina bio poticajan, studentima je potrebno osigurati takvo akademsko okruženje u kojem će imati adekvatnu mrežu socijalne podrške. Studenti koji su bolje društveno povezani i primaju više podrške od svojih roditelja, vršnjaka i nastavnika imat će veći osjećaj akademske kompetentnosti, a time i bolju ne samo akademsku, nego i emocionalnu i socijalnu prilagodbu.

Kada je riječ o glavnom efektu uticaja varijable studijska godina, nešto bolja akademska i socijalna prilagodba studenata prvih godina u odnosu na studente viših godina može se pokušati objasniti činjenicom da su studenti prilikom početka studiranja motiviraniji za učenje, te imaju veću odgovornost prema radu. Iako dobijeni rezultati nisu podudarni sa nalazima drugih istraživanja, oni nisu iznenađujući ako se tumače u kontekstu akademskih zahtjeva i njihove složenosti po godinama studija. Dobijena razlika može biti povezana sa činjenicom da na početku studija studenti imaju manje složene akademske zahtjeve, pa je time i iskustvo neuspjeha i nemogućnost udovoljavanja akademskim zahtjevima manje prisutno. Akademska prilagodba na početku studija u velikoj mjeri ovisi o tome percipira li student novu situaciju kao izazov kroz koji može realizirati svoje potencijale ili kao prijetnju samopoštovanju i osobnom integritetu. Kako je akademska prilagodba pored efikasnosti i uspješnosti u akademskim nastojanjima, određena i motivacijom za studij te investiranjem tē motivacije u stvarne akademske napore, razlog za bolju akademsku

prilagodbu na početku studija trebalo bi potražiti i u mogućem padu motivacije na višim godinama studija. Među brojnim faktorima koji mogu doprinijeti padu motivacije, značajno je razmotriti varijablu zadovoljstva izabranim studijem, koja se, zahvaljujući različitim iskustvima studiranja, može značajno promijeniti. Pri kraju studija, studenti imaju bolju percepciju profesionalne uloge za koju se osposobljavaju, ali i procjenu mogućeg angažmana u budućoj profesiji. S obzirom da veliki broj mladih u našem društvu nakon završetka studija nema i mogućnost zaposlenja u izabranoj profesiji, ta spoznaja može uticati i na nezadovoljstvo samim studijem, a time i padom motivacije za završetak istog. Studenti viših godina studija, zbog većih pritisaka i akademskih zahtjeva, pokazuju i veći stepen akademskog sagorijevanja, koje karakterizira emocionalna iscrpljenost i smanjena osobna efikasnost, što kontinuirano smanjuje i akademski angažman. Percepcija samoefikasnosti koju studenti mogu osjetiti prilikom ispunjavanja akademskih zahtjeva na početku studiranja, ali i u kasnijim fazama studija, u priličnoj mjeri određuje ustrajnost u radu pa tako i ustrajnost u studiju, stoga je veoma značajno studentima u toku studija pružiti iskustvo studiranja koje će omogućiti ponavljane doživljaje uspjeha, te adekvatno vrednovanje i evaluaciju njihovih kompetencija.

Iako su rezultati provedenog istraživanja pokazali da neke sociodemografske varijable (spol i godina studija) mogu dovesti i do razlika u različitim aspektima prilagodbe, budući da su opisani podaci dobijeni transverzalnim nacrtom, pretpostavku o promjeni socijalne prilagodbe tokom studija, ali i akademske i emocionalne prilagodbe, trebalo bi provjeriti longitudinalnim praćenjem istoga uzorka studenata od upisa do kraja studija. Također je potrebno ispitati i mogući uticaj drugih okolinskih i osobnih varijabli, koje mogu djelovati direktno ili posredno na ukupnu prilagodbu studenata.

Veliki broj studenata ne završi studij koji su upisali, a među njima je i određeni broj onih koji su zbog nemogućnosti da se prilagode novim zahtjevima, odustali od daljnjeg obrazovanja. Budući da se broj studenata koji upisuju fakultet, ali i postotak onih koji ga nikada ne završe, iz godine u godinu povećava, uočena je potreba za identificiranjem razloga navedenih pojava. Povećani interes za studiranjem, ali istovremeno i zabrinjavajuće visok postotak neuspješnih studenata, upućuju na potrebu i značaj praćenja kvalitete prilagodbe studenata, kako ističu Živčić-Bećirević i sar. (2007). Uz neoborive dokaze istraživanja i svakodnevna praksa rada sa studentima otkriva postojanje različitih teškoća u prilagodbi na studij, osobito kod studenata na početku studija, što nameće potrebu izrade programa i provedbe intervencija koje će pomoći studentima u prilagodbi na sve aspekte studentskog života.

LITERATURA

1. Aho, K. A. (2016), *Fundational and applied statistics for biologists using R*. Boca Raton, CRC Press
2. Arnett, J. J. (2000), "Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties", *American Psychologist*, 55, str. 469-480.
3. Baker, R. (2004), *Research using The Student Adaptation to College Questionnaire (SACQ)*, Retrieved from <http://www.mtholyoke.edu/lits/csit/baker/>.
4. Baker, R. W., B. Siryk (1986), "Exploratory Intervention With a Scale Measuring Adjustment to College", *Journal of Counseling Psychology*, 33, str. 31-38.
5. Baker, R. W., B. Siryk (1999), *Student Adaptation to College Questionnaire Manual*, Western Psychological Services, Los Angeles
6. Baker, R. W., B. Siryk (1984), "Measuring Adjustment to College", *Journal of Counseling Psychology*, 31, str. 179-189.
7. Baker, R. W., O. V. McNeil, B. Siryk (1985), "Expectation and Reality in Freshman Adjustment to College", *Journal of Counseling Psychology*, 32, str. 94-103.
8. Bean, J. (1980), "Drop outs and turnover: The synthesis and test of a causal model of student attrition", *Research in Higher Education*, 12, str. 155-187.
9. Chickering, A. W., L. W. Reisser (1993), *Education and Identity*, 2nd ed. Jossey Bass, San Francisco
10. D'Agostino, R. B. (1970), "Transformation to normality of the null distribution of g_1 ", *Biometrika* 57, str. 679-681.
11. Dautbegović, A., S. Zvizdić (2018), "Osobno-emocionalna prilagodba studenata - uloga nekih psihosocijalnih faktora", *DHS – Društvene i humanističke studije* 3 (6) (2018), str. 321-342.
12. Doornik, J.A., H. Hansen (2008), "An Omnibus test for univariate and multivariate normality" *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 70, str. 927-939.
13. Dyson, R., K. Renk (2006), "Freshmen adaptation to university life: depressive symptoms, stress, and coping", *Journal of Clinical Psychology*, 62(10), str. 1231-1244.
14. Enochs, W. K., C. B. Roland (2006), "Social adjustment of college freshmen: The importance of gender and living environment", [Electronic version], *College Student Journal* 40(1); Pristupljeno 7. 3. 2018. web.ebscohost.com-turking.library.northwestern.edu

15. Evans, N. J., D. S. Forney, F. Guido, L. D. Patton, K. A. Renn (2010), *Student development in college: Theory, research, and practice*, 2nd Edition, Jossey-Bass, San Francisco
16. Heaven, P. C. L. (2001), *The Social Psychology of Adolescence*, Palgrave, Basingstoke
17. Ivanov, L. (2008), *Značenje opće, akademske i socijalne samoefikasnosti te socijalne potpore u prilagodbi studiju*, neobjavljeni magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
18. Mardia, K. V. (1970), "Measures of multivariate skewness and kurtosis with applications", *Biometrika* 57, str. 519–530.
19. Parmar, V. (2014), "Adjustment of Boys and Girls School Level Students in Ahmedabad", *The International Journal of Indian Psychology*, 2, str. 31-37.
20. Renk, K., T. Smith (2007), "Predictors of Academic-Related Stress in College Students: An Examination of Coping, Social Support, Parenting, and Anxiety", *Journal of Student Affairs Research and Practice*, 44(3)
21. Renk, K., J. Klein, A. Rojas-Vilches (2005), "Predictors of the characteristics of parent-adult child relationships and adult child functioning in a college student sample", *Journal of Intergenerational Relationships*, 3(2), str. 81–100.
22. Rose, J. A., D. K. Rudolph (2006), "A review of sex differences in peer relationship processes: Potential trade-offs for the emotional and behavioral development of girls and boys", *Psychological Bulletin*, 132(1), str. 98-131.
23. Russell, R. K., T. A. Petrie (1992), "Academic adjustment of college students: Assessment and counseling", U: S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Handbook of Counseling Psychology* (2nd ed., pp. 485-511), John Wiley & Sons INC, New York
24. Smojver-Ažić, S., S. Antulić (2013), "Adjustment to College and the Student Mentoring Programme", *Croatian Journal of Education*, 15(3), str. 715-740.
25. Tinto, V. (1975), "Drop outs from higher education: A theoretical synthesis of the recent literature", *A Review of Educational Research*, 45, str. 89–125.
26. Tinto, V. (1993), *Leaving college: Rethinking the causes and cures of student attrition*, 2nd ed., University of Chicago Press, Chicago
27. Živčić-Bećirević, I., S. Smojver-Ažić, M. Kukić, S. Jasprica (2007), "Akademska, socijalna i emocionalna prilagodba na studij s obzirom na spol, godinu studija i promjenu mjesta boravka", *Psihologijske teme*, 16 (1), str. 121-140.

EMOTIONAL, SOCIAL AND ACADEMIC ADAPTATION TO COLLEGE: DIFFERENCES IN STUDENT ADAPTATION REGARDING GENDER, GRADE AND CHANGE IN RESIDENCY STATUS DURING COLLEGE

Summary:

The aim of the paper is to determine whether the gender, grade and the change of place of residence during the college generate differences in the modalities of student adaptation. Adaptation to college is observed through three dimensions of adaptation: emotional, social and academic. The variables are operationalized through the Student Adaptation to College Questionnaire (SACQ) and Socio-demographic Questionnaire. The study is conducted on a sample of 811 undergraduate students (510 female and 301 male). MANOVA's results show that gender have a significant effect on student adaptation: $F(3,787) = 8.61, p < .001$, and grade also: $F(9,1915.50) = 6.13, p < .001$. The magnitude of the impact of the full categorization on the overall student adjustment is very modest: about 3% variance is explained (IC 1-6%). The effect of the grade is also marginal, explaining about 2% of the variance of the adaptation (IC 1-4%). The results of a one-way ANOVA test show that male students are more emotionally adapted than female students $F(1,806) = 9.13, p = .003, \omega^2 = .01$, while no statistically significant differences are found in academic and social adaptation. Significant differences in academic adaptation regarding the grade are detected: $F(3,803) = 8.81, p < .001$, with a small effect size $\omega^2 = .03$. Significant differences exist in the aspect of social adaptation: $F(3,803) = 6.69, p < .001, \omega^2 = .02$ with an explanation of about 2% of differences in social adaptation.

Tukey's subsequent comparisons show that students of the first grade have a significantly higher level of academic adaptation than students of the second grade: $t(3,803) = 3.31, p = .005$; as well as students of the third grade: $t(3,803) = 4.81, p < .001$. Significant differences in the aspects of adaptation between higher grades are not detected.

Key words: emotional social, academic adaptation to college; change in residency status

Adresa autora

Authors' address

Ljubica Tomić Selimović, Melisa Husarić, Erna Emić, Alija Selimović

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

ljubica.tomic@untz.ba, erna_hrusic@yahoo.com, melisa_hasic@hotmail.com

alija.selimovic@untz.ba

UDK: 159.922.8:613.25]
613.25:159.923.2-053.6

Primljeno: 02. 12. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Melisa Husarić, Erna Emić, Ljubica Tomić Selimović, Alija Selimović

RAZLIKE U ODSUPAJUĆIM NAVIKAMA HRANJENJA PREMA OBRASCIMA PRIVRŽENOSTI RODITELJIMA

Cilj rada bio je ispitati razlike u odstupajućim obrascima hranjenja adolescenata prema tipu privrženosti roditeljima. Ispitivanje je provedeno na uzorku od 898 srednjoškolaca Tuzlanskoga kantona (488 ženskih i 410 muških). Prosječna starosna dob adolescenata bila je 17.5 godina. Za mjerenje odstupajućih navika hranjenja korišten je Upitnik navika hranjenja - EAT-26, a za procjenu obrazaca privrženosti roditeljima korišten je Upitnik privrženosti prema roditeljima koji predstavlja modifikaciju Brennanovog inventara iskustva u bliskim odnosima - ECR. Oko 2/3 učenika alocirano je u tip sigurne privrženosti roditeljima, a preostali broj učenika klasificiran je duž preostale tri kategorije: plašljiva, odbijajuća i zaokupljena privrženost. Ukupno oko 10% adolescenata svrstano je u klasu osoba sa odstupajućim navikama hranjenja. Prema modalitetima u skupu odstupajućih navika hranjenja najzastupljenije je provođenje dijeta, a najmanje su manifestni bulimični obrasci.

Rezultati ispitivanja pokazali su da privrženost roditeljima ima efekat na odstupajuće obrasce hranjenja u cjelini (EAT skala): $F(3, 892)=7.79, p<.001, \omega^2=.02$), a isto je detektovano za sve subskale: subskala dijete $F(3, 892) = 4.60, p<.005, \omega^2=.01$), subskala bulimije $F(3, 892)=5.93, p<.001, \omega^2=.01$), subskala oralne kontrole $F(3, 892)=4.02, p <.01, \omega^2=.01$). Adolescenti sa sigurnom privrženosti imaju statistički značajno manje izraženu simptomatologiju odstupajućih navika hranjenja, dijete i bulimije nego adolescenti sa nesigurnim obrascima privrženosti.

Ključne riječi: obrasci privrženosti; odstupajuće navike hranjenja; adolescencija.

UVOD

Iako se u literaturi često termini „problem hranjenja“ i „poremećaj hranjenja“ poistovjećuju, za razliku od problema hranjenja, poremećaj je obilježen teškim smetnjama u prehranbenim navikama. Odstupajuće navike hranjenja se nalaze u sredini kontinuuma obrazaca hranjenja; između normalnih obrazaca hranjenja i klinički razvijenih poremećaja hranjenja (Polivy, Herman 1987; prema Matthews 2009), a odstupajuće navike preciznije se mogu odrediti kao rizična ponašanja koja vremenom mogu dovesti do razvoja poremećaja hranjenja (Knez, Pokrajac-Bulian i Peršić 2008). To su rani simptomi, subklinički oblici poremećaja hranjenja, koji imaju značajan utjecaj na zdravlje pojedinca, čak i u odsustvu potpunih formalnih kriterija za poremećaje hranjenja.

Kako poremećaji navika hranjenja obuhvaćaju mnoštvo različitih obrazaca hranjenja, do danas ne postoji općeprihvaćena definicija odstupajućih navika hranjenja (Breen, Desilva, Espelage 2005; prema Matthews 2009). Baš kao što postoji mnogo načina normalnog hranjenja, postoji i dug niz odstupajućih navika (dijetalni režim, selektivno jedenje, prekomjerno hranjenje, hranjenje lutajući...) (Collins 2010). Zato ih je teško identifikovati i opisati (Hetherington 1993; prema Kavazidou, Proios, Liolios, Nimatoudis, Tsatsoulis, Fachantidou-Tsiligiroglou, Doganis 2012). Ipak, sintetizirajući rezultate istraživanja koja su se bavila ovim problemom, mogli bismo izvesti zaključak da su odstupajuće navike hranjenja abnormalna ponašanja hranjenja usmjerena ka kontroli tjelesne težine, uključujući: provođenje dijeta, korištenje laksativa, vježbanje, samoizazvano povraćanje u cilju kontrole težine, preokupiranost tjelesnim oblikom ili tjelesnom težinom (Matthews, 2009).

Većina istraživača koji se bave nastankom i razvojem patologije hranjenja prihvata integrativni model koji objašnjava da poremećaji hranjenja, kao izuzetno složen fenomen, nastaju integracijom različitih bioloških, psiholoških i socijalnih faktora. Budući da je objašnjenje doprinosa psiholoških rizičnih faktora neodvojivo od porodičnog konteksta kao najjačeg i najtrajnijeg socijalnog utjecaja, razmatranje doprinosa porodičnih faktora nezaobilazan je aspekt u pokušaju ozbiljnijeg integriranog objašnjenja nastanka patologije hranjenja

Jedan od modela koji nudi sveobuhvatan okvir za razumijevanje individualnih i porodičnih obilježja koja doprinose razvoju patologije hranjenja je *teorija privrženosti* (Bowlby 1969). Ona pruža uvid u niz različitih psiholoških funkcija kao što su regulacija emocija i interpersonalno funkcioniranje koji su relevantni za poremećaje hranjenja.

John Bowlby (1969) je uveo u psihologiju pojam privrženosti u želji da označi specifičan, komplementaran odnos između majke i djeteta koji se oblikuje tokom prve godine života i traje cijeli život, a u sebi uključuje socijalnu i emocionalnu povezanost (Bowlby 1982; prema Blažeka Kokorić 2006). Privrženost ili afektivna vezanost može se definisati kao trajna afektivna veza okarakterizirana tendencijom traženja i održavanja bliskosti sa specifičnom osobom (objektom privrženosti), posebno u uvjetima stresa (Bowlby 1969; prema Kamenov i Jelić 2003). Izgradnja sigurnog odnosa vezanosti u prvoj godini života osnova je za optimalno sazrijevanje specifičnih nervnih struktura, koje su zadužene za afektivnu kontrolu i posreduju u svim interpersonalnim odnosima i intrapsihičkim aspektima budućih socioemocionalnih funkcija (Hofer 2006; prema Stefanović-Stanojević, Mihić i Hanak 2012). Da bi objasnio kako odnosi vezanosti roditelj - dijete postaju postepeno svojina samog djeteta, Bowlby je iz kognitivne psihologije preuzeo termin „unutrašnji radni model“, koji predstavlja kognitivno-afektivne strukture koje dijete formira na osnovu svakodnevnih, ponavljanih iskustava sa figurom vezanosti (Bowlby 1988; Ainsworth 1989; prema Stefanović-Stanojević 2006b). Unutrašnji radni modeli imaju tendenciju da perzistiraju tokom cijelog života. Jedanput uspostavljen tip privrženosti u djetinjstvu djeluje i strukturira kvalitetu odnosa u adolescenciji i zreloj dobi. Iskustvo sigurne privrženosti od najranijih dana oblikuje okvir za održavanje osobne dobrobiti, razvoja pozitivnog modela percepcije sebe i drugih, te potiče otvorenost osobe za istraživanje okoline, stvaranje bliskih odnosa i sposobnosti brige za druge (Bowlby 1973; prema Blažeka Kokorić 2006). Ako dijete raste u okruženju u kojoj prevladava anksioznost, neriješeni gubitak, fizička ili emocionalna nestabilnost, ono internalizira sliku o sebi kao osobi koja nije voljena ili dostojna pažnje i podrške. Ova obilježja se često nalaze kod osoba koje će razviti poremećaje hranjenja (Shoebriidge, Gowers 2000; prema Münch, Hunger, Schweitzer 2016).

U pokušaju da integriše i organizuje raznoliki empirijski rad u oblasti afektivnog vezivanja odraslih, Kim Bartholomew (1990; prema Kamenov i Jelić 2003) je predložila koncept od četiri tipa privrženosti u odrasloj dobi, temeljeći ga na Bowlbyjevskom radnom modelu nastanka pozitivne ili negativne slike sebe i svijeta oko sebe. Faktorskom analizom identifikovala je dvije dimenzije u osnovi tih modela: dimenziju anksioznosti (model sebe) i izbjegavanja (model drugih), koje u kombinaciji, tvore četiri osnovna tipa privrženosti: sigurni, zaokupljeni, odbijajući i plašljivi tip privrženosti.

Osobe sa uspostavljenim sigurnim tipom privrženosti su kroz rane interakcije razvile pozitivan model sebe i drugih i karakteriše ih pozitivna slika o sebi, povjerenje

u druge i osjećaj ugone u vezi sa intimnim odnosima i autonomijom. S druge strane, *zaokupljeni tip privrženosti* karakterističan je za osobe koje su kroz rane interakcije razvile negativan model o sebi, ali pozitivan o drugima, zbog čega se osjećaju manje vrijednim, pretjerano investiraju u druge ljude, očekujući da će im ta veza poboljšati negativnu sliku o sebi. Kada je riječ o *odbijajućem tipu privrženosti*, karakterističan je za osobe koje su kroz rane interakcije izgradile pozitivan model o sebi, ali negativan o drugima te u kasnijoj dobi ispoljavaju probleme uspostavljanja intimnosti i izrazito odbijanje ovisnosti, ponašaju se uobraženo, egoistično, njihove veze su površne i kratkotrajne i u njima nastoje nametnuti svoju superiornost. Osobe sa *plašljivim tipom privrženosti* imaju formiran negativan model sebe i drugih i stalnom su konfliktu, jer žele bliskost kojom nastoje umanjiti svoj osjećaj manje vrijednosti, ali ujedno se je plaše, zbog straha da će biti povrijeđene, pa udaljavaju ljude oko sebe (Kamenov i Jelić 2003).

Koncept privrženosti privukao je veliki interes istraživača na polju patologije hranjenja. Bruch (1973; prema Fox 2009) je među prvima u razvoju patologije hranjenja identificirala važnu ulogu rane interakcije između primarnog odgajatelja i djeteta. Analizirajući abnormalne paterne porodične interakcije karakteristične za porodice sa anoreksičnim djetetom, Bruch je prva povezala teoriju privrženosti i poremećaje hranjenja, iako nije eksplicitno koristila teoriju privrženosti (Bruch 1978; prema Wheeler 2008; Fox 2009). Bruch (1978; prema Kagan i Squires 1983) je naglasila važnost povezanosti odnosa majka – kćerka, posebno kada je majka doživljena kao dominantna, sa obrascima dječije ishrane. Takva majka nije u stanju da prepozna djetetove potrebe, već mu nameće sopstvene, neodgovarajuće percepcije tih potreba, izazivajući u njemu konfuziju u pogledu unutrašnjih iskustava, gubitak kontrole i trajnu ovisnost o drugima (Bruch; prema Vidić i Jovanović 1997). I neka kasnija istraživanja su, ispitujući stil privrženosti u odrasloj dobi na ispitanicima sa identificiranim teškoćama hranjenja, utvrdila da su njihove relacije sa majkama u djetinjstvu odgovarale opisima Bruchove (Ward i sur. 2000; prema Fox 2009).

Nesigurna privrženost između roditelja i djece konzistentno se pronalazi u literaturi koja opisuje poremećaje hranjenja (Münch, Hunger, Schweitzer 2016; Balottin, Mannarini, Rossi, Rossi, Balottin 2017). U sustavnom pregledu dostupne literature Jewell i saradnici (2016) su potvrdili povezanost između nesigurne privrženosti i patologije hranjenja u djetinjstvu i adolescenciji našli u četrnaest od petnaest transverzalnih studija. Iste veze su potvrđene u istraživanjima odnosa obrazaca privrženosti i patologije hranjenja na uzorku odraslih (Tasca, Balfour 2014; prema Jewell i sur. 2016 i Kuipers, Bekker 2012; prema Jewell i sur. 2016). Rezultati

longitudinalnih studija također upućuju na to da je nesigurna privrženost važan rizični faktor za pojavu patologije hranjenja, posebno kada je utvrđena u predadolescenciji (Milan, Acker 2014; Goosens i sur. 2012; prema Jewell i sur. 2016). Analizirajući istraživanja koja su se bavila utvrđivanjem razlika u obrascima privrženosti među osobama sa različitim podtipovima poremećaja hranjenja, može se zaključiti da su rezultati nekonzistentni. Nekoliko istraživanja upućuje na zaključke o prevlasti odbijajućeg obrasca privrženosti među osobama oboljelim od anoreksije, a među bulimičnim osobama preovladavanje preokupiranog obrasca privrženosti (Candelori i Ciocca 1998; prema Wheeler 2008; Zachrisson, Skärderud 2010; Ringer i Crittenden 2007; prema Szalai, Czeglédi 2017). I u istraživanju koje su sproveli Jakovina, Crnković Batista, Ražić Pavičić, Žurić Jakovina i Begovac (2018) potvrđeno je da je anksiozna privrženost kao dimenzija u odnosu na izbjegavanje jači prediktor u objašnjenju bulimičnih simptoma i da je ova veza posredovana emocionalnom regulacijom. Studije koje ispituju zastupljenost neriješenog statusa privrženosti upućuju na prevlast upravo ove kategorije kod osoba sa patologijom hranjenja (Delvecchio, Di Riso, Salcuni, Lis, George 2014; Ward i sur. 2001; Ringer i Crittenden 2007; Sevecke 2013; Delvecchio i sur. 2014; Von Wietersheim et al. 2014; prema Gander, Sevecke, Buchheim 2015). Nekoliko studija čak izvještava o nepostojanju razlika u nesigurnim obrascima privrženosti među različitim podtipovima poremećaja hranjenja (Broberg, Hjalvers i Nevonan 2001; prema Wheeler 2008; Zachrisson, Kulbotten 2006; prema Wheeler 2008). I na nekliničkom uzorku mladih žena, utvrđena je značajna povezanost između samoizvještavajućih odstupajućih navika hranjenja i nesigurne privrženosti (Huprich, Stepp, Graham and Johnson 2004; prema Wheeler 2008; Elgin 2006; Evans i Wertheim 1998; prema Elgin 2006). U istraživanju koje je proveo Hoxha (2016) posebno se zaokupljeni stil privrženosti izdvojio kao značajan prediktor želje za mršavošću i bulimičnih simptoma na nekliničkom uzorku studentica.

Balottin i sur. (2017) zaključuju da, općenito uzevši, osobe sa patologijom hranjenja često izvještavaju o problemima u porodičnim odnosima u djetinjstvu, no precizna priroda problema i mehanizam nastanka i veza porodičnih odnosa i poremećaja hranjenja ostaje zasada nerazjašnjena, što otvara prostor novim istraživanjima. S obzirom na nekonzistentnost rezultata istraživanja koja su se bavila navedenom problematikom, u pokušaju razjašnjenja odnosa između odstupajućih navika hranjenja i privrženosti, osnovno pitanje kojim se bavi ovaj rad jeste razlikuju li se ispitanici sa normalnim i odstupajućim navikama hranjenja prema uspostavljenim obrascima privrženosti roditeljima.

METODA

Ispitanici

Uzorkom je obuhvaćeno 898 ispitanika – 488 (54.3 %) ženskih i 410 (45.7 %) muških. Istraživanje je obavljeno u trinaest srednjih škola na teritoriju Tuzlanskog kantona. Starost ispitanika kretala se u rasponu od 16 do 20 godina ($M = 17.76$; $\sigma = 0.94$; $Mdn = 18$; $Sk = -0.06$; $Ku = -0.90$). Starosnih razlika među polovima nije bilo ($M\bar{z} = 17.72$; $Mm = 17.81$; $t = 1.38$, $df = 896$, $p = .16$; $FL = 2.04$; $pL = .15$).

Instrumenti

Za mjerenje odstupajućih navika hranjenja korišten je Upitnik navika hranjenja (EAT-26, Garner, Olmsted, Bohr, Garfinkel 1982), koji se pokazao posebno korisnim instrumentom za procjenu „rizika poremećaja hranjenja“ u srednjoj školi i fakultetu. EAT-26 se sastoji od 26 tvrdnji raspoređenih u tri subskele: *Dijeta* (13 čestica), *Bulimija i preokupacija hranom* (6 čestica) i *Oralna kontrola* (7 čestica), na kojima ispitanik zaokružuje stepen slaganja na petostepenoj skali Likertovog tipa. Subskala Dijeta sadrži tvrdnje koje se odnose na patološko izbjegavanje visokokalorične hrane, provođenje dijete i želju za mršavošću. Subskala Bulimija i preokupacija hranom sadrži stavke koji opisuju okupiranost mislima o hrani i bulimična ponašanja (prejedanje, samoinicirano povraćanje, vježbanje...). Subskala Oralne kontrole mjeri samokontrolu prilikom unosa hrane i percipirani socijalni pritisak u vezi sa unosom hrane. Ovaj upitnik se može interpretirati na osnovu ukupnog skora na upitniku i na osnovu rezultata na subskalama. Ukupan rezultat na upitniku dobija se zbrajanjem bodova na svim česticama, pri čemu najviše bodova dobija onaj odgovor koji ide u smjeru patološkog doživljavanja ili ponašanja. Rezultat veći od 20 bodova smatra se kritičnim u smjeru odstupajućih navika hranjenja. U dosadašnjim istraživanjima EAT-26 verzija je pokazala visoku pouzdanost i validnost ($\alpha = 0,85$; Pokrajac-Bulian, Stubbs, Ambrosi-Randić 2004; Hasić 2010). I u ovom istraživanju dobijene mjere pouzdanosti ($\alpha = 0,81$) su zadovoljavajuće.

Za procjenu tipova privrženosti prema članovima porodice, korišten je Upitnik **privrženosti prema članovima obitelji** iz Modificiranog Brennanovog inventara o bliskim vezama (Kamenov i Jelić 2003). Upitnik se sastoji od 18 tvrdnji koje se odnose na osjećanja ispitanika vezana za porodične odnose. Ispitanik samoprocjenjuje

svoja osjećanja prema članovima porodice pomoću sedmostepene skale Likertovog tipa. Zbir rezultata na neparnim česticama izvještava o dimenziji izbjegavanja, a na parnim česticama o dimenziji anksioznosti. Maksimalan broj bodova na obje dimenzije iznosi 36, a različite kombinacije visoke ili niske anksioznosti i izbjegavanja, tvore četiri tipa privrženosti. Pouzdanost skala modificiranog inventara je nešto niža od originalnog i iznosi $\alpha=0.90$ za skalu izbjegavanja i $\alpha=0.65$ za skalu anksioznosti (Kamenov i Jelić 2003). Pouzdanost skala u ovome istraživanju iznosi $\alpha=0.74$ i za skalu izbjegavanja i za skalu anksioznosti.

Postupak

Ispitivanje je bilo grupno, anonimno i nije bilo vremenski ograničeno, a u prosjeku je trajalo 45 minuta. Učešće u ispitivanju je bilo na dobrovoljnoj osnovi.

REZULTATI

Razlike u odstupajućim navikama hranjenja u odnosu na tipove privrženosti roditeljima provjerene su jednosmjernom analizom varijanse (ANOVA). Kombinacijom skorova na dimenzijama izbjegavajuće i anksiozne privrženosti izvršena je kategorizacija ispitanika na četiri tipa: plašljivu privrženost, sigurnu privrženost, zaokupljenu privrženost i odbijajuću privrženost. Prije analize razlike u odstupajućim navikama hranjenje prema modalitetima privrženosti roditeljima, analizirani su deskriptivni statistici na skali EAT-26 i pripadnim subskalama: dijete, bulimije i oralne kontrole, te skalama anksioznosti i izbjegavanja koje čine skalu privrženosti prema roditeljima (Tabela 1).

Prema dobijenim rezultatima distribucija skorova na skalama odstupajućih navika hranjenja ima izraženu pozitivnu asimetriju, tj. niska je frekvencija skorova koji ukazuju na egistenciju zastupljenosti odstupajućih navika hranjenja među adolescentima. Ipak, oko 10% ispitanika postiže kritični skor 20 i više bodova na upitniku odstupajućih navika hranjenja, što ih svrstava u rizičnu grupu za razvoj poremećaja hranjenja. Prema modalitetima odstupajućih navika hranjenja najviše je onih koji provode dijete ($f=42$), a najmanje onih sa bulimičnim obrascima hranjenja ($f=15$).

Na inventaru privrženosti prema članovima porodice distribucija skorova je normalno raspodijeljena. Objе skale: skala izbjegavanja i skala anksioznost gotovo

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za skorove na skalama Upitnika navika hranjenja i Upitnika privrženosti prema članovima porodice

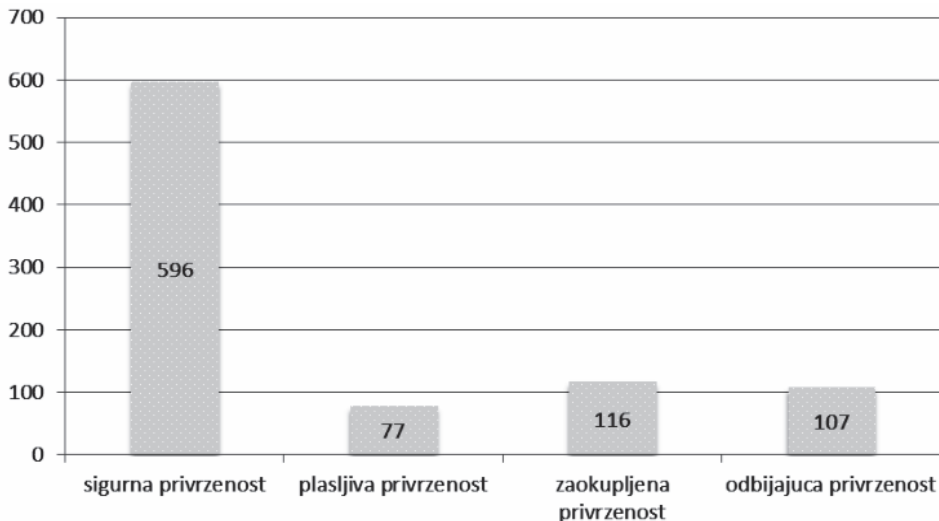
Naziv skale	Min	Maks	M	SD	S_k	K	S_k^*	K^*
Upitnik navika hranjenja (EAT 26)	0	57	9.59	8.38	1.77	4.37	-0.15	0.06
Subskala Dijete	0	33	5.05	5.47	1.80	3.74	-0.15	0.22
Subskala Bulimije i preokupiranosti hranom	0	15	1.19	2.11	2.18	5.29	0.00	-0.04
Subskala Oralne kontrole	0	18	3.35	3.45	1.29	1.61	-0.05	-0.14
Skala anksioznosti	9	58	27.81	10.12	.43	-.31	-	-
Skala izbjegavanja	10	55	29.78	6.93	.48	.13	-	-

Napomena: Min – minimalna vrijednost; Maks – maksimalna vrijednost; M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; S_k – zakrivljenost (Skewness); K – zaravnjenost (Kurtosis); * vrijednosti koeficijena zaobljenosti i zakrivljenosti nakon transformacije

u cjelini odgovaraju modelu normalne raspodjele. Prosječni skorovi na obje skale su relativno ujednačeni, dok je registrovana nešto viša raspršenost rezultata na skali anksioznosti.

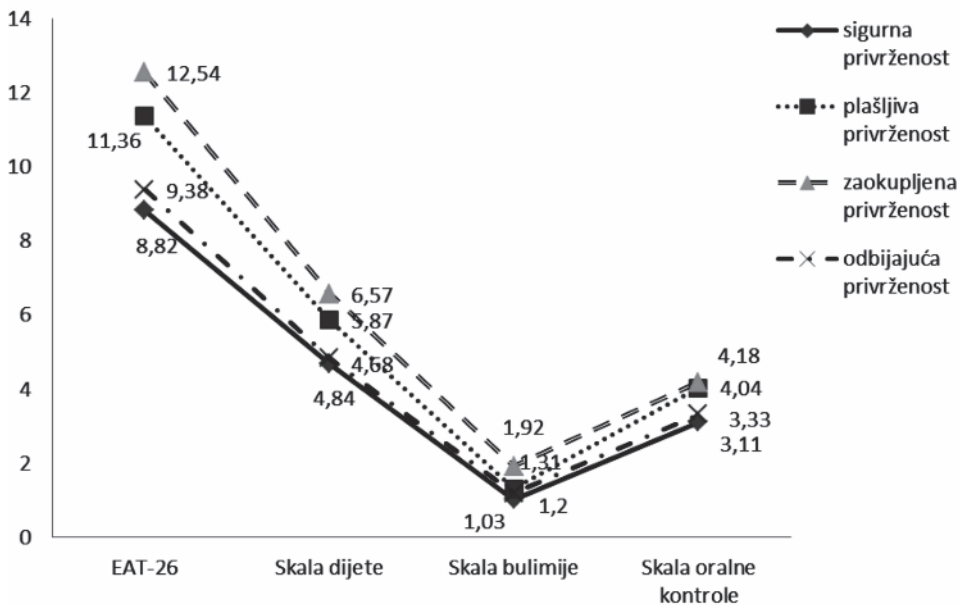
Prema magnitudi skorova na skalama privrženosti prema roditeljima izvedena su četiri tipa privrženosti. Tip sigurne privrženosti čini kombinacija niskih skorova na skalama anksioznosti i izbjegavanja. Plašljivu privrženost odlikuje spoj visoke anksioznosti i izraženog izbjegavanja. Zaokupljena privrženost predstavlja uparivanje visoke anksioznosti i niskog izbjegavanja, dok je suprotno kod tipa odbijajuće privrženosti koju čini kombinacija niske anksioznosti i visokog izbjegavanja. Raspodjela ispitanika prema tipovima prikazana je na grafikonu 1.

Dvije trećine ispitanika spadaju u grupu koja ima obilježja sigurne privrženosti, dok je značajno manji broj ispitanika distribuiran u kategorije koje imaju obilježja nesigurne privrženosti (plašljiva, zaokupljena i odbijajuća). Iako se frekvencije kategorija nesigurne privrženosti pojedinačno uzevši čine relativno niskima u odnosu

Grafikon 1. Grafički prikaz ispitanika prema tipu privrženosti

na tip sigurna privrženost, to nije zanemarivo kako je screening proveden na uzorku učenika iz nekliničke populacije.

Grafikon 2. Grafički prikaz prosječnih skorova na skali odstupajućih navika hranjenja u odnosu na tip porodične privrženosti

Deskriptivnom analizom ustanovljeno je (Grafikon 2) da ispitanici iz grupe koju odlikuje sigurna vezanost u prosjeku imaju nešto niže skorove na skalama odstupajućih navika hranjenja, dok učenici alocirani u tip zaokupljene privrženosti u prosjeku imaju najviše skorove. Rezultati analize (Levenov test) varijančnih reziduala pokazali su da nema značajnijih odstupanja u heterogenosti varijanse ni u jednoj od podgrupa privrženosti na skalama odstupajućih obrazaca hranjenja, pa su razlike testirane procedurom jednosmjerne analize varijanse.

U tabeli 2 dati su rezultati jednosmjerne analize varijanse za skalu EAT-26 i pripadne subskele. Rezultati ukazuju da postoji statistički značajan efekat privrženosti roditeljima na odstupajuće obrasce hranjenja (EAT-26): $F(3, 892)=7.79$, $p<.001$, $\omega^2=.02$), subskaluu dijete $F(3, 892) = 4.60$, $p<.005$, $\omega^2=.01$), subskaluu bulimije $F(3, 892)=5.93$, $p<.001$, $\omega^2=.01$), i subskaluu oralne kontrole $F(3, 892)=4.02$, $p<.01$, $\omega^2=.01$). Iako su razlike statistički značajne u svim slučajevima, praktična veličina efekta iskazana u formi kvalitativne skale krajnje je skromna (Dodd & Schultz 1973; Olejnik & Algina 2000; Field 2013).

Tabela 2. Rezultati jednosmjerne analize varijanse za skalu EAT-26 i pripadne subskele

		Suma kvadrata	df	Prosječni kvadrat	F test	p
EAT -26	Između grupa	1608.28	3	536.09	7.79	.000
	Unutar grupa	61354.39	892	68.78		
	Ukupno	62962.67	895			
Skala dijete	Između grupa	408.20	3	136.06	4.60	.003
	Unutar grupa	26342.73	892	29.53		
	Ukupno	26750.93	895			
Skala bulimije	Između grupa	78.61	3	26.20	5.93	.001
	Unutar grupa	3937.75	892	4.41		
	Ukupno	4016.36	895			
Skala oralne kontrole	Između grupa	142.66	3	47.55	4.02	.007
	Unutar grupa	10545.59	892	11.82		
	Ukupno	10688.25	895			

Schefféov test višestrukih poređenja odabran je kao test naknadnih poređenja, jer je isti najviše korišćena metoda za redukciju i kontrolu greške tipa I (Scheffé 1953; Klockars & Sax 1986). Slijedeći principe ekonomičnosti i parsimoničnosti prikazana su samo poređenja koja su statistički značajna (Tabela 3).

Tabela 3. Schefféovi testovi naknadnih poređenja

	Tip privrženosti		ΔM	SE	T	p
EAT -26	Sigurna	Zaokupljena	-3.71	.84	-4.42	<.001
Skala dijete	Sigurna	Zaokupljena	-1.89	.55	-3.43	.005
Oralna kontrole	Sigurna	Plašljiva	-1.07	.41	-2.56	.05
	Sigurna	Zaokupljena	-0.93	.35	-2.66	.05
Skala bulimije	Sigurna	Zaokupljena	-.89	.21	-4.18	<.005

Napomena: ΔM – Prosta razlika između M; SE – Standardna greška razlika.

Inicijalne rezultate o razlikama među grupama potvrđuju i rezultati Schefféovog testa naknadnih komparacija. Na svim subskalama učenici koji pripadaju tipu sigurna privrženost imali su niže prosječne skorove u odnosu na preostale tipove privrženosti, a statistički značajno niže skorove na ukupnom skoru Upitnika navika hranjenja (EAT-26) u odnosu na ispitanike sa zaokupljenom privrženosti ($p < .001$). Na subskalama dijeta i bulimija statistički značajno više skorove od ispitanika sa sigurnom privrženosti imaju oni koje odlikuje zaokupljena privrženost ($p < .005$). Na subskali oralne kontrole adolescenti sa sigurnom privrženosti imaju značajno manji stepen odstupajućih navika hranjenja u odnosu na tip plašljiva privrženost ($t=-2.56$, $p<.05$), kao i u odnosu na zaokupljeni tip privrženosti ($t=-2.66$, $p<.05$).

Sagledavši u cjelini, privrženost roditeljima kao faktor generiše razlike u izraženosti odstupajućih navika hranjenja. Najmanje izražene odstupajuće navike hranjenja imaju ispitanici sa sigurnom privrženošću, a najviše ispitanici sa zaokupljenom privrženošću. Ispitanici koje odlikuje zaokupljena privrženost ispoljavaju statistički značajno više odstupajućih navika hranjenja (dijetetsko ponašanje, bulimično ponašanje i preokupiranost hranom) u odnosu na one sa sigurnim obrascima privrženosti.

RASPRAVA

Bavljenje obrascima privrženosti općenito, pa i u adolescentskoj dobi, znači zadiranje u kvalitet rane interakcije pojedinca. Koliko je određujuća rana interakcija roditelj - dijete u predviđanju odstupajućih navika hranjenja u adolescentskoj dobi, pokušao se indirektno dati odgovor kroz istraživanje razlika u odstupajućim navikama hranjenja prema uspostavljenim obrascima privrženosti roditeljima.

Kao što se i očekivalo, najveći broj ispitanika ispoljio je sigurni obrazac privrženosti članovima porodice (596 od ukupno 898), 116 ispitanika od njih 896 je ispoljilo zaokupljeni obrazac privrženosti, 107 ispitanika imalo je odbijajući obrazac privrženosti i 77 ispitanika ispoljilo je plašljivi obrazac privrženosti. Iz ovoga prikaza rezultata, može se konstatirati da je čak 300 ispitanika od ukupno 896 (oko 33%) ispoljilo nesigurne obrasce privrženosti, što nije nimalo zanemariv podatak s obzirom na činjenicu da ovi obrasci vezanosti koreliraju sa različitim psihopatološkim stanjima, pa i sa patologijom hranjenja. Međutim, dobijena kategorizacija se treba razmatrati u odnosu na specifičnosti adolescenata i njihovu ambivalenciju između potrebe za pripadanjem porodici i usmjerenosti na odnose s drugima, što između ostalog karakterizira preokupirani stil koji ispoljava oko 12% ispitanika, a koji je određen višom razinom povjerenja i preokupiranosti odnosima. Kako u našoj zemlji nisu provedena istraživanja koja bi mogla služiti kao osnov za usporedbu, ovi rezultati sugeriraju i potrebu za daljnjim istraživanjima na uzorku naših adolescenata i njihovih roditelja s ciljem ispitivanja stilova privrženosti i potencijalnih razlika u njihovoj distribuciji.

Kada je riječ o rezultatima ispitanika na upitniku navika hranjenja, oni odstupaju od normalne distribucije što je donekle bilo i očekivano, s obzirom da je riječ o istraživanju ponašanja koje je odstupajuće, a provedeno je na nekliničkom uzorku. Iako je većina ispitanika samoizvještala o „normalnim“ navikama hranjenja, ipak je 9.7% ispitanika postiglo kritični skor 20 i više bodova na upitniku, što ih atribuirano rizičnim za razvoj patologije hranjenja.

Testiranje statističke značajnosti razlika u obrascima privrženosti između ispitanika sa i bez ispoljenih odstupajućih navika hranjenja izvršeno je pomoću jednostavne analize varijanse. U skladu sa očekivanjima, rezultati su potvrdili da ispitanici sa odstupajućim navikama hranjenja pokazuju više nesigurnih obrazaca privrženosti, u odnosu na ispitanike sa „normalnim“ navikama hranjenja. Ispitanici koje odlikuje zaokupljena privrženost ispoljavaju statistički značajno više odstupajućih navika hranjenja (dijetetsko ponašanje, bulimično ponašanje i preokupiranost hranom) u odnosu na one sa sigurnim obrascem privrženosti.

Dobijeni rezultati su konzistentni rezultatima drugih istraživanja. Nesigurni obrasci privrženosti kod osoba sa problemima i poremećajima hranjenja nađeni su u nizu istraživanja (Evans i Wertheim 1998; Huprich, Stepp, Graham and Johnson 2004; prema Elgin 2006; Hazan i Shaver 1987; Candelori i Ciocca 1998; prema Wheeler 2008; Armstrong i Roth 1989; Kenny, Hart 1992; Orzolek-Kronner 2002; prema Canetti, Kanyas, Lerer, Latzer, Bachar 2008; Ward i sur. 2000; Broberg, Hjalvers i Nevonen 2001; prema Fox 2009; Jewell i sur. 2016; Balottin i sur. 2017).

Iako su rezultati prethodnih istraživanja nekonzistentni kada su u pitanju pokušaji utvrđivanja veza između obrazaca nesigurne privrženosti i tipova poremećaja hranjenja ili odstupajućih navika hranjenja, u ovom istraživanju dosljedno je potvrđena statistička značajnost zaokupljenog obrasca vezanosti u objašnjenju odstupajućih navika hranjenja (i dijetetskog i bulimičnog ponašanja) adolescenata. Slične nalaze dobili su Troisi i sur., (2006; prema Hoxha 2016) te McKinley i Randa (2005; prema Davodi, Firoozi, Zargar 2016) utvrdivši također važnost zaokupljenog obrasca privrženosti u predviđanju visokih razina nezadovoljstva tijelom i odstupajućih navika hranjenja (Evans, Wertheim 2005; prema Davodi, Firoozi, Zargar 2016). Iako precizni mehanizmi međudjelovanja između nesigurne privrženosti i patologije hranjenja nisu jasni, neka od mogućih objašnjenja su da simptomi poremećaja hranjenja kod nesigurno privrženih osoba mogu djelovati kao načini emocionalne regulacije u vrijeme pojačanog stresa (Tasca i sur. 2009; prema Hoxha 2016; Van Durme, Braet, Goosens 2015) ili kao pokušaji izbjegavanja psihičke smetnje i „ustupavljanje kontrole“ kroz fokusiranje pažnje na hranu i tjelesnu težinu (Polivily, Herman 2002; prema Hoxha 2016).

Zaokupljeni tip privrženosti je karakterističan za osobe koje su kroz rane interakcije razvile negativan model o sebi, ali pozitivan o drugima. Osobe sa ovim tipom privrženosti imaju osjećanje manje vrijednosti, pretjerano investiraju u druge ljude, očekujući da će im ta veza poboljšati negativnu sliku o sebi (Bartholomew 1990; prema Kamenov i Jelić 2003). Ovaj obrazac privrženosti opisala je Ainsworthova pod terminom nesigurno/ambivalentne vezanosti, karakteriziranim radnim modelom nesigurne majčinske dostupnosti. Majke djece sa ovim obrascem vezanosti opisane su kao nedosljedne u reagovanju na signale djeteta, one reaguju samo selektivno, pa dijete nauči da joj šalje samo one signale koji joj odgovaraju, na koje reagira. Posljedice ovakve interakcije su pozitivna slika drugih, a negativna slika sebe (Stefanović-Stanojević 2006a).

Dijete u najranijem periodu života nije u stanju da razlikuje svoje potrebe: glad od žeđi, boli, tjelesne neugode ili potrebe za blizinom. Pravilno prepoznavanje

djetetove potrebe od strane majke i njegovo zadovoljenje izazivaju olakšanje i ugodu kod djeteta, ali i same majke. Na taj način dijete uz majku uči i samo prepoznati osjete iz svoga tijela i načine uklanjanja neugode. Tako dijete vremenom sve bolje razumije svoje tijelo i postaje svjesno svoga tjelesnog identiteta. Kod osoba sa poremećajima hranjenja ustanovljen je jedan poseban oblik interakcije, obilježen majčinim neprepoznavanjem potreba djeteta usljed njene prevelike anksioznosti i nesigurnosti, tako da na svaki djetetov signal neugode reagira hranjenjem. Takvo ponašanje majke ima za posljedicu da dijete ne nauči razlikovati različite vrste osjeta iz tijela. Korijene konfuznom doživljaju tijela Bruch nalazi u činjenici da je u anorektičnih osoba signal gladi zasjenjen anksioznošću i osjećajnim zaglupljivanjem, pa je i njihova svijest o tijelu nepravilno programirana (Vidović 1998). Oni malo znaju o osjećaju gladi, sitosti, tjeskobe, umora ili hladnoće te su zato nesigurne i ne znaju ni kad je vrijeme jelu ni kada treba prestati. Ovo posljednje ih posebno plaši, te zbog straha da se neće moći zaustaviti u jelu, oni ga odbijaju.

Neodgovarajuću majčinu njegu, dakle loše iskustvo, dijete unosi u sebe kao glavnu značajku majke – prvog objekta svoje ljubavi i vezanosti. Prva iskustva su veoma važna, jer se sva kasnija negativna iskustva doživljavaju kao ponavljanje ranih loših iskustava (Vidović, 1998). „Anorektične se djevojke boje svojeg tijela i njegova mogućeg rasta pri uzimanju najmanje količine hrane. Ta ideja potječe od duboko nesvjesnog doživljaja da je tijelo u biti loš objekt sam, sa svim svojim negativnim i preplavljujućim aspektima, nastao na osnovi poistovjećivanja lošega materinskog objekta. U tom smislu tijelo ne samo da sadrži loš objekt, ono je samo po sebi loš objekt – ono je svemoćno, neuništivo, samodovoljno rastuće i prijeteće“ (Vidović 1998: 72). Anorektične osobe kažnjavajući tijelo, uskraćujući mu osnovni užitak – hranu, kažnjavaju nametljivu, pretjerano brižljivu, kontrolirajuću majku, koja guši individualnost, dok bulimične osobe unoseći pretjerane količine hrane u sebe, unose ljubav majke koja im je nedostajala u ranom odnosu. Osnovna karakteristika ranog emocionalnog odnosa bulimičnih osoba jeste emocionalna praznina, pa se osoba kasnije odbrambeno prilagođava nastojeći nadoknaditi prazninu konkretnim sadržajem, često na paničan i haotičan način trpajući hranu u sebe. Kad god se bulimična osoba okreće hrani, u tome se krije nastojanje da se zaobiđe potreba za odnosom sa ljudskom osobom, da bi se izbjeglo razočarenje ili stid (Vidović 1998).

Iako su objašnjenja etiologije hranjenja prije svega bila bazirana na interakcijama majka – dijete (bilo da je riječ o ranoj interakciji, majčinom doživljavanju kćerke kao produžetka sebe ili prenošenju majčinih stavova o preokupaciji mršavošću i s tim povezanim odstupajućim navikama hranjenja), posljednjih godina istraživači se sve

više zanimaju za ulogu interakcije otac – dijete u objašnjenju patologije hranjenja (Smith 2006). U istraživanju koje su proveli Wonderlich, Ukestad i Perzacki (1994; prema Smith 2006) zaključeno je da percepcija očevo ponašanja od strane kćerki dovodi do njihove okupiranosti (zabrinutosti) ishranom. I drugi istraživači ispitujući navedeni odnos ustanovili su vezu između očevo odbijanja i patologije hranjenja (Dominy i sur. 2000; prema Smith 2006; Jones, Leung i Harris 2006; prema Fox 2009), kao i ulogu očinske prekomjerne zaštite u pojavi bulimičnih simptoma, posredovanu temeljnim disfunkcionalnim uvjerenjem o napuštenosti (Meyer i Gillings 2004; prema Fox 2009). Pregled istraživanja interakcija sa majkom i sa ocem ukazuje da percipirani doživljaj pretjerane roditeljske kontrole doprinosi negativnoj slici o sebi, čime može biti posredovan razvoj simptoma odstupajućih navika u ishrani. Bitno je napomenuti i da je u ovom istraživanju ispitivana percepcija odnosa sa roditeljima, a ne majkom i ocem zasebno, te je za interpretaciju razlika u odstupajućim navikama hranjenja u zasebnim dijadnim odnosima sa majkom i ocem potrebno utvrditi i razlikuju li se adolescenti u tipu privrženosti koji je uspostavljen sa majkom i sa ocem. Treba uzeti u obzir i to da privrženost svakako nije posljedica samo odnosa s majkom ili sa ocem, već interakcije s oba roditelja u djetinjstvu, karakteristika ličnosti, interakcije između roditelja i ukupnih odnosa u porodici u kojoj pojedinac odrasta.

Ne umanjujući značaj ranih interakcija i važnost odnosa majke i djeteta u najranijim periodima života na razvoj samopoimanja, a preko njega i patologije hranjenja, potrebno je osvrnuti se na činjenicu da se u ovome istraživanju bavilo obrascima privrženosti kod adolescenata i da dobijeni podaci svjedoče o njihovim percepcijama porodičnih odnosa. Pošto je riječ o percepciji odnosa sa roditeljima u formi samoizvještaja sa ponuđenim obrascima odgovora kojima adolescenti izražavaju stepen slaganja, nužno je sugerirati oprez prilikom tumačenja dobijenih razlika. Osobito ako se uzmu u obzir nalazi dobijeni *Intervjuom privrženosti kod odraslih*, koji predstavlja najčešće korišteni instrument za ispitivanje privrženosti. Analiza odgovora dobijenih *Intervjuom* pokazuje da nesigurni pojedinci imaju teškoća u dosjećanju i integriranju iskustava, pri čemu su zaokupljeni (preokupirani) konfuzni u dosjećanju prošlih iskustava, a opisi dosadašnjih odnosa s roditeljima obilježeni su otvorenom ljutnjom ili pasivnošću. U njihovom dosadašnjem odnosu oni su još uvijek ovisni o roditeljima i dalje se trude udovoljiti im. S druge strane, sigurno privrženi s lakoćom mogu integrirati pozitivne i negativne aspekte osjećaja. Tolerantni su s obzirom na tuđe i svoje greške, ne idealiziraju roditelje i sposobni su oprostiti im propuste (Stefanović Stanojević 2011). Bazirajući se upravo na

koherentnosti i konzistentnosti izlaganja, analizom Intervjua pokušavaju se razotkriti aspekti privrženosti kojih osoba nije ni svjesna. Stoga bi prilikom utvrđivanja razlika u obrascima privrženosti kod osoba koje ispoljavaju odstupajuće navike hranjenja (osobito zaokupljenog tipa), bilo korisno provjeriti aspekte privrženosti dodatnim mjerama, u kojima se odgovori interpretiraju na temelju opisa iskustava u djetinjstvu, te postoji manja mogućnost manipulacije odgovorima.

Premda se privrženost razvija unutar interakcija roditelj – dijete, moguće ju je u potpunosti razumjeti uzimajući u obzir sve razine okoline iz perspektive teorije ekoloških sistema (Cummings i Cummings 2002; prema Berk 2008). Sociokulturni faktori rizika za adolescente uključuju medije, porodični i vršnjački pritisak. Iako, prihvatajući osnovne ideje teorije privrženosti znamo da uspostavljeni radni modeli u djetinjstvu imaju tendenciju da perzistiraju tokom cijelog života i da se prenose u druge bliske odnose, ne smijemo zanemariti ni činjenicu da su oni podložni promjeni pod utjecajem novih iskustava, te da mogu biti opterećeni specifičnostima razvojnih perioda.

Jedna od najvažnijih karakteristika odnosa privrženosti adolescenata s roditeljima je mogućnost promjene privrženog ponašanja usljed razvoja komunikacijskih vještina, kao i mogućnosti zauzimanja druge perspektive, što rezultira smanjenjem oslanjanja na roditelje kao figure privrženosti (Kobak & Duemmler 1994, prema Allen 2008). Istraživanja adolescentskih afektivnih veza dokazuju da vršnjaci postaju figure afektivne vezanosti na koje se prenose kvalitete vezanosti iz djetinjstva (Stefanović-Stanojević 2011). U periodu adolescencije mladi ostvaruju nove bliske veze sa vršnjacima, postepeno se oslabljavaju čvrstih veza stečenih u porodici. Težnja za socijalnom prihvaćenošću, generalno pojačana potreba za odobravanjem od strane drugih i pojačani interes za fizički izgled suočavaju adolescente s većim rizikom ponašanja koja ih mogu odvesti u patologiju hranjenja. U društvu koje njeguje vrijednosti „lijepo je dobro“, u trenutku kada nemaju izgrađen vlastiti sistem vrijednosti, nego ga još preispituju i grade, takve društvene norme prihvataju kao jedino mjerilo. Socijalni pritisak za fizičkom privlačnošću je jak i prožima se u svim sferama socijalnog funkcionisanja, te postaje važna odrednica samopoimanja. Posebno su osobe sa uspostavljenim zaokupljenim obrascem privrženosti u riziku s obzirom da pozitivno evaluiraju druge, a negativno sebe, tendirajući da imaju niže samopoštovanje i negativan tjelesni self. S obzirom da pretjerano investiraju u odnose i stalo im je do mišljenja drugih, svome tjelesnom izgledu posvećuju preveliku pažnju, što ih može odvesti u odstupanja u ishrani.

S obzirom da su nesigurni obrasci privrženosti odavno uočeni među kliničkom patologijom, a ovim istraživanjem i nekolicinom sličnih drugih je potvrđena veza

između nesigurnih obrazaca privrženosti (naročito zaokupljenog tipa) i obrazaca sa početnom, subkliničkom patologijom hranjenja, to implicira da nesigurnoj privrženosti, kao značajnom rizičnom faktoru patologije hranjenja, treba posvetiti posebnu pažnju na planu prevencije ovoga poremećaja. Pošto se na ulogu privrženosti u razvoju poremećaja hranjenja uglavnom posmatralo iz teorijskih perspektiva u kojima su simptomi poremećaja hranjenja promatrani kao direktne ekspresije obrazaca privrženosti, kao oblik traženja bliskosti, kao simptomi koji se prenose transgeneracijski ili kao latentni porodični procesi, potrebno je provjeriti i medijski model uloge privrženosti. Vrijedna pažnje je spoznaja da privrženost na poremećaje hranjenja može djelovati indirektno, putem drugih varijabli kao što je npr. emocionalna regulacija, perfekcionizam i sl (Tasca i sur. 2009), što otvara mogućnost ispitivanja prirode odnosa privrženosti i patologije hranjenja, uključujući brojne posredne varijable.

LITERATURA

1. Balottin, Laura, Stefania Mannarini, Maura Rossi, Giorgio Rossi, Umberto Balottin (2017), "The parental bonding in families of adolescents with anorexia: attachment representations between parents and offspring", *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 13, str. 319-327.
2. Berk, Laura E. (2008), *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Naklada Slap, Jastrebarsko
3. Blažeka Kokorić, Slavica (2006), "Uloga roditeljske skrbi u formiranju stilova privrženosti djece u djetinjstvu i odrasloj dobi", *Dijete i društvo - časopis za promicanje prava djeteta*. God. 8, br. 1, str. 63-87.
4. Bowlby, John (1969), *Attachment and loss*. vol. 1, *Attachment*, Basic Books, New York
5. Canetti, Laura, Kyra Kanyas, Bernard Lerer, Yael Latzer, Eytan Bachar (2008), "Anorexia Nervosa and Parental Bonding: The contribution of Parent-Grandparent Relationships to Eating Disorder Psychopathology", *Wiley Periodicals, Inc. Journal of Clinical Psychology*, 64(6), str. 703-715.
6. Collins, Laura (2010), "Disordered-eating and eating disorder: What the difference", Na sajtu: www.healthplace.com/blogs/eatingdisorderrecovery/2010/04/disordered-eating-and-eating-disorders. Pristupljeno: 13.12. 2013. godine.

7. Davodi, Iran, Ali Asghar Firoozi, Yadollah Zargar (2016), "The Relationship Between Symptoms of Eating Disorders and Worry About Body Image, Attachment Styles and Cognitive Emotion Regulation Strategies Among Students of Ahvaz Jundishapur University of Medical Sciences", *Jentashapir Journal of Health Research*, 7/1, str. 1-7.
8. Delvecchio, Elisa, Daniela Di Riso, Silvia Salcuni, Adriana Lis, Carol George (2014), "Anorexia and attachment: disregulated defense and Pathological mourning", *Frontiers in Psychology*, Vol. 5, 1218, 1-8.
9. Elgin, Jenna, Mary Pritchard (2006), "Adult Attachment and Disordered Eating in Undergraduate Men and Women", *McNair Scholars Research Journal*, Vol. 2, Iss.1, Article 7, str. 31-39.
10. Fox, Andrew Paul (2009), *Eating Disorders*, Clin. Psy. D. Thesis, University of Birmingham,
11. Gander, Manuela, Kathrin Sevecke, Anna Buchheim (2015), "Eating disorders in adolescence: attachment issues from a developmental perspective", *Frontiers in Psychology*, Vol. 6, 1136, 1-12.
12. Garner, David M., Marion P. Olmsted, Yvonne Bohr, Paul E. Garfinkel (1982), "The eating attitudes test: Psychometric features and clinical correlates", *Psychological Medicine*, 12 (4), str. 871-878.
13. Hasić, Melisa (2010), *Prisutnost simptoma poremećaja hranjenja i depresivnosti kod adolescenata*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
14. Hoxha, Ermira (2016), "Linking Attachment Avoidance and Attachment Anxiety with Eating Disorder Attitudes and Behaviours in a Sample of Nonclinical Albanian female College Students", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 7, No 4, str. 506-511.
15. Jakovina, Trpimir, Maja Crnković Batista, Andrea Ražić Pavičić, Iva Žurić Jakovina, Ivan Begovac (2018), "Emotional Dysregulation and attachment dimension in female patients with bulimia nervosa", *Psychiatria Danubina*, Vol. 30, No.1, str. 72-78.
16. Jewell, Tom, Hannah Collyer, Tessa Gardner, Kate Tchanturia, Mima Simic, Peter Fonagy, Ivan Eisler (2016), "Attachment and Mentalization and their association with child and adolescent eating pathology: A systematic review", *International Journal of Eating Disorders*, 49(4), str. 354-373.
17. Kagan, Dona M., Rose L. Squires (1983), "Dieting, Compulsive Eating and Feelings of Failure Among Adolescents", *International Journal of Eating disorders*, Vol. 3, No.1, str. 15-26.

18. Kamenov, Željka, Margareta Jelić (2003), "Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama", *Suvremena psihologija*, 6, 1, str. 73-91.
19. Kavazidou, Eleni, Miltiadis Proios, Ioannis Liolios, Ioannis Nimatoudis, Agathoklis Tsatsoulis, Anna Fachantidou-Tsiligioglou, George Doganis (2012), "Relathioship between eating and social behaviours in a normal population", *Graduate Journal of Sport, Exercise and Physical Education Research*, 1, str. 31-46.
20. Knez, Rajna, Alessandra Pokrajac-Bulian, Mladen Peršić (2008), "Epidemiologija poremećaja hranjenja kod djece i adolescenata", *Pediatr. Croat*, 52 (Supl 1), str. 111-115.
21. Matthews, Molly R. (2009). "An analysis of specific life satisfaction domains and disordered eating among college students", Master of Science thesis, Miami University, Oxford, Ohio
22. Münch, Anna Lena, Christina Hunger, Jochen Schweitzer (2016), "An investigation of the mediating role of personality and family functioning in the association between attachment styles and eating disorder status", *BMC Psychology*, 4:36, 1-10.
23. Petrović, M. (2006), "Metakognitivno znanje, nadgledanje i poređenje jednostrukog (koherentnog) spram višestrukog (nekoherentnog) modela afektivnog vezivanja", U: Mirić, Jovan, Aleksandar Dimitrijević, *Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi*. Zbornik 7. Beograd: Centar za primijenjenu psihologiju, str. 119-143.
24. Pokrajac-Bulian, Alessandra, Lavinia Stubbs, Neala Ambrosi-Randić (2004), "Različiti aspekti slike tijela i navike hranjenja u adolescenciji", *Psihologijske teme*, br. 13, str. 91-104.
25. Pokrajac- Bulian, Alessandra, Tamara Mohorić, Dušanka Đurović (2007), "Odstupajuće navike hranjenja, nezadovoljstvo tijelom i učestalost provođenja dijete kod hrvatskih srednjoškolaca", *Psihologijske teme*, 16, 1, str. 27-46.
26. Smith, Melissa H. (2006), *Perceptions of Parents, Self, and God as predictive of symptom severity among women beginning inpatient treatment for eating disorders*, A dissertation submitted to the faculty of Brigham Young University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Counseling Psychology and Special Education Brigham Young University

27. Stefanović Stanojević, Tatjana (2011), *Afektivna vezanost – razvoj, modaliteti i procena*, Filozofski fakultet, Niš
28. Stefanović Stanojević, Tatjana (2006a), "Partnerska vezanost i vaspitni stilovi", *Godišnjak za psihologiju*, Vol.4, Br. 4-5, str. 71-99.
29. Stefanović Stanojević, Tatjana (2006b), "Teorija afektivnog vezivanja (TAV) kao teorija emocionalnog razvoja ličnosti", U: Mirić, Jovan, Aleksandar Dimitrijević, *Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi*, Zbornik 7. Beograd, Centar za primijenjenu psihologiju, str. 157-177.
30. Stefanović Stanojević, Tatjana, Ivana Mihić, Nataša Hanak (2012), *Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj*, Centar za primijenjenu psihologiju, Beograd
31. Szalai, Tamás Dömötör, Edit Czeglédi (2017), "Parental and Adult Attachment and Eating Symptomology in eating Disorder Patients and Sine Morbo Individuals", *International Journal of Social Science Studies*. Vol.5, No.6, str. 43-60.
32. Tasca, Giorgio A., Leh Szadkowski, Vanessa Illing, Anne Trinneer, Renee Grenon, Natsha Demidenko, Valerie Krysanski, Louise Balfour, Hany Bissada (2009), "Adult attachment, depression, and eating disorder symptoms: The mediating role of affect regulation strategies", *Personality and Individual Differences*, 47(6), str. 662-667.
33. Van Durme, Kim, Caroline Braet, Lien Goosens (2015), "Insecure Attachment and Eating Pathology in Early Adolescence: Role Of Emotional Regulation", *Journal of Early Adolescence*, 35(1), str. 54-78
34. Vidić, Danica, I. Jovanović (1997), "Poremećaji ishrane u adolescenciji", U: Erić, Ljubomir, Vojislav Ćurčić (ur.) *Adolescencija. Identitet-Psihopatologija-Psihoterapija*, KBC „Dr Dragiša Mišović“ Dedinje, Beograd, str. 67-77
35. Vidović, Vesna (1998), *Anoreksija i bulimija. Psihodinamski pogled na uzroke i posljedice bitke tijela u adolescentica*, 4P, Zagreb
36. Wheeler, C. E. (2008), *Eating Disorders and Good Image: Relationships Between Eating Disorders, Attachment and God Image*. A Dissertation, Regent University: Faculty of the School of Psychology and Counseling. Dostupno na: <http://books.google.ba/books?isbn=1109072570> . Očitano 13. 12. 2013.
37. Zachrisson, Henrik Daae, Finn Skärderud (2010), "Feelings of Insecurity: Review of Attachment and Eating Disorders", *European Eating Disorders Review*, 18, str. 97-106.

38. Dodd, David H, Roger F. Schultz (1973), "Computational procedures for estimating magnitude of effect for some analysis of variance designs". *Psychological Bulletin*, 79(6), str. 391-395.
39. Scheffé, Henry (1953), "A method for judging all contrasts in the analysis of variance", *Biometrika*, Vol. 40, str. 87-104.
40. Klockars, Alan J., Gilbert Sax (1986), *Quantitative applications in the social sciences*, No. 61. Multiple comparisons, Sage Publications, Inc., Thousand Oaks, CA
41. Olejnik, Stephen, James Algina (2000), "Measures of Effect Size for Comparative Studies: Applications, Interpretations, and Limitations", *Contemporary Educational Psychology*, 25, str. 241-286.
42. Field, Andy (2017), *Discovering statistics using SPSS* (5th ed.), Sage, London

DIFFERENCES IN DISORDERED EATING PATTERNS ACCORDING TO THE ATTACHMENT STYLE TO PARENTS

Summary:

The aim of this study is to examine differences in disordered eating patterns of adolescent regarding to the type of attachment to parents. The survey is conducted on a sample of 898 high school students from the Tuzla Canton (488 female and 410 male). The average age of adolescents is 17.5 years. The Eating Attitudes Test (EAT-26) is used to measure disordered eating patterns, and modified version of Brennan's Experiences in close Relations Inventory (ECR) is used to measure attachment patterns to parents. About two-thirds of the students are allocated in a type of secure attachment to their parents, and the rest of students are classified along the three categories: fearful, avoidant and preoccupied attachment. A total of about 10% of adolescents are classified as individuals with disordered eating patterns. According to the modalities in the set of disordered eating habits, the most frequent is the dieting, and the least manifested is bulimia. The results of the study show that family attachment has an effect on disordered eating patterns as a whole (EAT scale): $F(3, 892) = 7.79, p < .001, \omega^2 = .02$, and the same is detected for all the dimensions: dieting $F(3, 892) = 4.60, p < .005, \omega^2 = .01$, bulimia $F(3, 892) = 5.93, p < .001, \omega^2 = .01$ and oral control $F(3, 892) = 4.02, p < .01, \omega^2 = .01$. Adolescents with secure attachment have significantly less symptomatology of disordered eating patterns, dieting and bulimia, than adolescents with insecure attachment styles.

Key words: attachment patterns; disordered eating patterns; adolescence.

Adresa autora

Authors' address

Melisa Husarić

Erna Emić

Ljubica Tomić Selimović

Alija Selimović

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

melisa_hasic@hotmail.com

erna_hrusic@yahoo.com

ljubica.tomic@untz.ba

alija.selimovic@untz.ba

UDK UDK: 005.96:159.944.4

Primljeno: 30. 05. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Almedina Mahmutović, Milena Nikolić

SPOLNE RAZLIKE U PERCEPCIJI PROFESIONALNE OPTEREĆENOSTI KOD EDUKACIJSKO-REHABILITACIJSKIH STRUČNJAKA

Stres i profesionalna opterećenost kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka identifikovani su kao značajan problem. Stoga je predmet ovog istraživanja usmjeren na analizu utjecaja spola na pojavu profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka. Cilj istraživanja bio je ispitati da li postoje razlike u stepenu ispoljavanja profesionalne opterećenosti kod ovih stručnjaka u odnosu na spol. Istraživanjem su obuhvaćena 102 edukacijsko-rehabilitacijska stručnjaka oba spola i to 31 (30,4%) muškog spola i 71 (69,6%) ženskog spola. Za procjenu su korištena dva mjerna instrumenta: opšti upitnik i Ček lista izgaranja. Rezultati istraživanja su pokazali da spol ne utiče na pojavnost profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka. Dobijeni rezultati nisu u skladu s očekivanim jer se pretpostavljalo da će edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola ispoljavati veći stupanj profesionalne opterećenosti. U radu će se diskutovati o dobijenim rezultatima, te ukazati i na ograničenja ali i prednosti provedenog istraživanja.

Ključne riječi: stres; Burnout sindrom; edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci; profesionalna opterećenost

UVOD

Edukacijsko-rehabilitacijski stručnjak je naziv za stručnjaka iz područja specijalne edukacije i rehabilitacije. Ovaj naziv zamjenjuje nekadašnji termin defektolog, koji je zbog pežorativnog prizvuka napušten. Premda na području Balkana nemamo zajedničkog naziva za profile koji se bave problematikom različitih vrsta ometenosti, u ovome radu koristiće se pojam edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci kao zamjena terminu defektolog. U edukacijsko-rehabilitacijske stručnjake ubrajamo: defektologe oligofrenologe, somatopede i tiflologe, koji se danas nazivaju jednim nazivom specijalni edukatori rehabilitatori, te defektologe logopede, surdoaudiologe i socijalne pedagoge.

Stres i profesionalna opterećenost kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka identifikovani su kao značajan problem prilikom rada s osobama s posebnim potrebama, a očituju se u čestom napuštanju radnog mjesta ili obavljanju posla neefikasno, bez volje i entuzijazma. Pojam profesionalna opterećenost se odnosi na stanje psihičke i emocionalne iscrpljenosti, koja dovodi do smanjenja produktivnosti na poslu. U posljednjih nekoliko godina puno pažnje se posvećuje ovom fenomenu, a veliki broj stručnjaka koristi se popularnim nazivom za ovaj fenomen „burnout sindrom“. Mnoga istraživanja su rađena na temu profesionalne opterećenosti u određenim zanimanjima iz područja socijalne i zdravstvene zaštite. Mali je broj istraživanja na području Balkana koja su provedeni na temu profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka koji rade djecom s posebnim potrebama.

Termin Burnout u stručnu literaturu uvodi Herbert J. Freudenberg 1974. godine (Maćešić-Petrović i Žigić 2009). Termin je prvi put upotrijebljen u vezi sa zapažanjem Frojdenbergera i njegovih saradnika u radu u slobodnim kliničkim uvjetima. Zapaženi fenomen odlikovao se osjećajem neuspjeha, iscrpljenošću i zamorom izazvanim postavljanjem pretjeranih zahtjeva u odnosu na energiju, snagu i sposobnost pojedinca u kontekstualnoj situaciji posla. Maslach (1982), koja se ubraja u najpoznatije istraživače burnouta, definira ga kao sindrom emocionalne iscrpljenosti, depersonalizacije i smanjenog osobnog, profesionalnog ispunjenja kod djelatnika koji rade s ljudima. Arosen, Pines & Kafry (1983) opisuju burnout kao psihičko stanje koje se često javlja u osoba koje su u svom odnosu prema klijentima, pacijentima i kolegama u ulozi davaoca, a naročito tragično pogađa one osobe koje su jednom bile pune entuzijazma i idealizma prema svojim klijentima. Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, burnout se može definirati kao stanje fizičke, emocionalne

i mentalne iscrpljenosti koja je rezultat dugoročnog rada prilikom izlaganja situacijama koje su emotivno zahtjevne (Leka & Jain 2010).

Burnout nije prepoznat kao poseban poremećaj u DSM-5. Međutim, on je uključen u MKB-10, i može se naći u problemima koji se odnose na upravljanje poteškoćama u životu (Z73) (Wikipedia 2017). Socijalne psihologinje Christina Maslach i Susan Jackson razvile su najkorišteniji instrument za procjenu profesionalne opterećenosti, koji se zove Maslach Burnout Inventory. Burnout se u Maslach Burnout Inventory operacionalizuje kao trodimenzionalni sindrom koji se sastoji od iscrpljenosti, cinizma i neefikasnost (Maslach, Jackson & Leiter 1996).

Glavnim uzrokom pojave profesionalne opterećenosti smatra se stres, koji predstavlja okidač u pojavi svih stanja koja prate fenomen profesionalne opterećenosti, kao što su emocionalna depersonizacija, strah od neuspjeha, iscrpljenost, pojava raznih hroničnih i malignih oboljena kojima je pridonijela opterećenost na poslu. Stres i profesionalna opterećenost su u korelaciji, jedni dovode do drugih. Koncept stresa se može formalizovati i kroz sljedeće dvije ideje. Prva je da tijelo poseduje iznenađujuće sličan set psiholoških reakcija (sumirane kao reakcije na stres) na širok spektar stresora (gdje je „stresor“ bilo šta što može dovesti do stresne reakcije), a druga ideja je da hronični stres može dovesti do razvoja bolesti (Sapolsky 2004). Reakcija na stres može da nastane ne samo kao reakcija na stvarne psihološke i fizičke događaje, nego i u njihovom očekivanju. Ovaj posljednji tip stresa se naziva „psihološki“ i smatra se u današnjem društvu glavnim razlogom hroničnog stresa (Vićentić i sar. 2012).

Prema Ajduković i Ajduković (1996) profesionalni stres označava nesuglasje između zahtjeva radnog mjesta i okoline spram naših mogućnosti, želja i očekivanja da tim zahtjevima udovoljimo.

Pored stresa navodi se još nekoliko uzroka pojave profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka, koji se mogu podijeliti u dvije velike grupe: karakteristike radne sredine (organizacijski faktori) i odnos između pojedinca i klijenta (Arandelović i sar. 2013).

Pregled znanstvene literature i istraživanja pokazuje da se profesionalnom stresu i sagorijevanju počela pridavati pažnja u ranim 1980-im godinama (Cherniss 1980; Freudenburger & Richelson 1980; Maslach & Jackson 1981, 1986) te da profesionalci izloženi stresu u radnom okruženju mogu osjećati tjeskobu, depresiju, sagorijevanje i druge fizičke i mentalne poteškoće. Novija istraživanja posvećuju povećanu pažnju konceptualiziranju stresa kroz pristup koji definira stres kao posljedicu interakcije između podražaja iz okoline i individualnih reakcija (Škrinjar 1997).

Posljednjih godina u svijetu su učestala istraživanja pojavnosti stresa kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka, a koja su se bavila utjecajem različitih faktora na pojavu istog. Tako je proučavan utjecaj primjene strukturiranih programa za rad s osobama s autizmom (Galić i Škrinjar 2010; Zarafshan, Mohammadi, Ahmadi & Arsalani 2013), utjecaj mjesta rada – inkluzija i posebne škole (Cecil, Christopher & William 2002; Delić 2008; Roach 2009), utjecaj podrške koju ovi stručnjaci dobijaju (Boujut, Dean, Grouselle & Cappe 2016), opažanje prihvaćenosti djece s posebnim potrebama (Subotić 2010), povezanost izgaranja sa strategijama kognitivno emocionalne regulacije (Popov i Stefanović 2016), kao i utjecaj radnog staža (Gašpar, Koštić i Karaman 2016).

Analizom navedenih istraživanja može se uočiti da su se ista bavila utjecajem različitih faktora na pojavu profesionalne opterećenosti edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka, ali je vrlo mali broj istraživanja koja su se bavila utjecajem spola na pojavu profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka. Pronađena su dva istraživanja u kojima je uočeno da edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola koji rade s djecom s autizmom doživljavaju značajno viši nivo izgaranja i opšte probleme mentalnog zdravlja u odnosu na edukacijsko-rehabilitacijske stručnjake ženskog spola koji rade s djecom s drugim smetnjama u razvoju (Vercambre et al. 2010; Zarafshan et al. 2013).

Na temelju navedenog nametnuo se i problem ovoga istraživanja, a koji je usmjeren na analizu utjecaja spola na pojavu profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka koji rade kako u posebnim ustanovama tako i u redovnim školama. Akcenat je stavljen na stručnjake koji rade s djecom s autizmom i s djecom s intelektualnim teškoćama.

Cilj istraživanja bio je ispitati da li postoje razlike u stepenu ispoljavanja profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka s obzirom na spol.

METODE RADA

Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika činila su 102 ispitanika, a istraživanje je provedeno u nekoliko ustanova: Zavod za odgoj i obrazovanje osoba sa smetnjama u psihičkom i tjelesnom razvoju Tuzla, Škola za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju osoba s poteškoćama u

psihofizičkom razvoju Zenica, JU Zavod za specijalno obrazovanje i odgoj djece "Mjedena", Centar za djecu i omladinu s posebnim potrebama „Los Rosales“ i u nekoliko redovnih škola koje imaju zaposlene edukacijsko-rehabilitacijske stručnjake na području BiH. U istraživanju nisu sudjelovali svi edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci iz spomenutih ustanova, već samo oni koji su dali svoj pristanak za sudjelovanje u istraživanju. Struktura ukupnog uzorka (N=102) u odnosu na spol bila je sljedeća: 31 (30,4%) ispitanik muškog spola i 71 (69,6%) ispitanika ženskog spola. Veći broj ispitanika ženskog spola je očekivan s obzirom da osobe ženskog spola znatno češće odabiru ovu profesiju.

Mjerni instrument

Za potrebe istraživanja korištena su dva mjerna instrumenta i to: Opšti upitnik i Ček lista izgaranja (Hart 2009). Opšti upitnik je konstruiran za potrebe ovog istraživanja, a sadržavao je varijable kojima su dobijeni podaci o sociodemografskim karakteristikama ispitanika (dob, spol, stepen obrazovanja, završeni smjer na edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu, dužina radnog staža) i uslovima rada (rad s osobama s autizmom ili s osobama s intelektualnim teškoćama, stepen teškoće kod djece s kojom rade, dobna skupina s kojom rade, broj osoba s kojima rade, rad pri redovnoj školi ili posebnoj školi, provođenje edukacije o strategijama sprječavanja profesionalne opterećenosti u ustanovi). Ček lista izgaranja (The Burnout Checklist; Hart 2009) koristila se je za mjerenje stepena profesionalnog izgaranja. Ček lista izgaranja se sastoji od 20 tvrdnji sa petostepenom skalom odgovora. Način bodovanja je sljedeći: 20-30 (nema izgaranja); 31-45 (normalan skor); 46-60 (blagi simptomi izgaranja); 61-75 (početak značajnog izgaranja); 80 ili više (izraženo izgaranje). Koeficijent pouzdanosti za ovu skalu je zadovoljavajući ($\alpha=.94$).

Način provođenja istraživanja

Istraživanje je provedeno u periodu od prvog polugodišta školske godine do početka drugog polugodišta 2016/2017. godine tokom kojeg su ispitanici sa šireg područja BiH bili ispitani metodom anonimnog anketnog upitnika. Ideja istraživanja je prvobitno bila predstavljena direktorima ustanova kako bi se dobilo dopuštenje za anketiranje zaposlenih a u slučaju potreba prikupljene su suglasnosti i nadležnih ministarstava. Bila je obezbijedena mogućnost anketiranja elektronskim putem za koju su direktori ustanova morali dati svoju suglasnost. Ako su se direktori ustanova

odlučili na pismeno ispitivanje, podijeljeni su pismeni obrasci mjernih instrumenata zaposlenicima u ustanovama u kojima rade. Ispitanici su na pitanja odgovarali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora i dopisivanjem odgovora. Proces ispitivanja trajao je od 10 do 20 minuta.

Metode obrade podataka

Nakon provedenog istraživanja, izvršena je se statistička analiza podataka koja je urađena u okviru statističkog paketa SPSS 23.0 (Statistical Package for the Social Sciences for Windows), a uključivala je deskriptivnu analizu (frekvencije, procenti, aritmetička sredina, standardna devijacija) i t-test korišten za ispitivanje razlika između ispitanika u odnosu na spol.

REZULTATI

U istraživanju se željelo ispitati da li spol utječe na stupanj profesionalne opterećenosti edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka, jer se pošlo od pretpostavke da će edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola ispoljavati veći stupanj profesionalne opterećenosti. U Tabeli 1. prikazani su rezultati deskriptivne statistike za profesionalnu opterećenost edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka u odnosu na spol.

U Tabeli 1. može se vidjeti da su veće prosječne vrijednosti dobijene kod ispitanika muškog spola za većinu ispitivanih varijabli kao i za ukupan rezultat ($AS=39,39$) u odnosu na ženski spol gdje je aritmetička sredina iznosila ($AS=36,58$). Obje skupine ispitanika se na osnovu vrijednosti aritmetičkih sredina mogu svrstati u skupinu s normalnim stupnjem pojave profesionalne opterećenosti. Veće standardne devijacije su zabilježene kod muškog spola ($SD=15,257$) što znači da se muškarci unutar skupine znatno više razlikuju, dok je standardna devijacija kod ženskog spola iznosila $SD=12,378$, te se može konstatovati da i kod njih postoji razlika unutar grupe. I kod muških i kod ženskih ispitanika najveća aritmetička sredina je dobijena za varijablu 1 "Da li ste postali umorni ili iscrpljeni na kraju dana?" (muški $AS=2,94$; ženski $AS=2,58$). Najmanja aritmetička sredina kod muških ispitanika je dobijena za varijablu 15 "Da li primjećujete slabljenje seksualnog nagona?" ($AS=1,45$), a kod ženskih ispitanika za varijablu 16 "Da li imate tendenciju da vas ljudi tretiraju kao bezlične predmete ili potpuno bezosjećajno?" ($AS=1,74$). Kod muških ispitanika najveća standardna devijacija je dobijena za varijablu 4 "Da li vam lako postaje biti dosadno

Tabela 1. Deskriptivna statistika rezultata za profesionalnu opterećenost u odnosu na spol ispitanika

Varijable Da li ...	Muški spol		Ženski spol	
	AS	SD	AS	SD
1 ste postali umorni ili iscrpljeni na kraju dana?	2,94	1,237	2,58	1,167
2 ste izgubili interes na poslu?	2,00	1,095	1,62	,976
3 ste izgubili ambicije u ukupnoj karijeri?	2,00	1,155	1,73	,956
4 vam lako postaje biti dosadno (provodim duge sate ništa značajno ne radim)?	2,10	1,274	1,73	1,068
5 ste postali pesimisti, kritičari ili cinični prema sebi i drugima?	2,16	1,186	1,75	,952
6 zaboravljate imenovanja, rokove ili aktivnosti, a ne osjećate zabrinutost zbog toga?	2,00	1,183	1,62	1,019
7 provodite više vremena sami, povučeni od prijatelja, porodice, kolega i poznanika?	1,97	1,140	1,73	,970
8 pojačane aktivnosti na poslu utiču na opšti nivo Vaše razdražljivost, neprijateljstva ili agresivnost?	2,35	1,253	2,15	1,226
9 Vaš smisao za humor postaje manje očigledan prema sebi ili prema drugima?	1,84	,820	1,61	,819
10 lakše postajete bolesni (gripa, prehlada, glavobolje)?	1,94	1,124	2,08	1,156
11 imate glavobolje više nego obično?	2,03	1,224	2,11	1,166
12 patite od gastrointestinalnih problema (bolovi u stomaku, hronične dijareje, ili kolitisa)?	1,90	1,136	1,68	1,079
13 se probudite sa osjećajem da ste izuzetno umorni i iscrpljeni i to najviše tokom jutra?	2,00	1,000	2,24	1,101
14 pronalazite načine da namjerno izbjegavate ljude koji vam ranije nisu smetali?	1,90	1,248	1,83	,845
15 primjećujete slabljenje seksualnog nagona?	1,45	,723	1,59	1,008
16 imate tendenciju da vas ljudi tretiraju kao bezlične predmete ili potpuno bezosećajno?	1,74	1,094	1,44	,670
17 smatrate da ne postizete ništa vrijedno u svom radu i da ste neefikasni u kreiranju bilo kakve promjene?	1,87	1,204	1,52	,772
18 smatrate da ne postizete ništa vrijedno u vašem privatnom životu ili ste izgubili spontanost u vašim aktivnosti?	1,58	,765	1,46	,771
19 provodite puno vremena u razmišljanju ili brizi o svom poslu, ljudima, budućnosti ili prošlosti?	1,94	,998	2,20	1,154
20 Jeste li na kraju poput „konopca“, pri čemu se čvor razveže ili puca potpuno?	1,77	1,087	1,79	1,068
Ukupan rezultat	39,39	15,257	36,58	12,378

(provodim duge sate ništa značajno ne radim)?” (SD=1,274), a kod ženskih ispitanika za varijablu 1 “Da li ste postali umorni ili iscrpljeni na kraju dana?” (SD=1,167).

U Tabeli 2. prikazana je distribucija rezultata za ukupan rezultat na Ček listi izgaranja kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka u odnosu na spol.

Tabela 2. Distribucija rezultata pojavljivanja profesionalnog opterećenja kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka u odnosu na spol

Vrijednosti	Muški spol		Ženski spol	
	N	%	N	%
20 - 30 (bez izgaranja)	11	35,5	27	38,0
31 - 45 (normalan skor karakterističan za one posvećene poslu)	10	32,3	32	45,1
46 - 60 (blago izgaranje)	7	22,5	8	11,27
61 - 75 (početak značajnog izgaranja)	2	6,5	4	5,63
80 (izraženo izgaranje)	1	3,2	0	0,0
Ukupno	31	100,0	71	100,0

Rezultati prikazani u Tabeli 2. su pokazali da stručnjaci muškog spola (35,5%) u najvećem procentu ne pokazuju izgaranje ili da pokazuju normalan skor karakterističan za one posvećene poslu (32,3%). Blago izgaranje ispoljava 22,7% (N=7) edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka muškog spola, početak značajnog izgaranja ispoljava 6,5% (N=2), dok samo jedan ispoljava značajno izgaranje. Edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola (45,1%) u najvećem procentu pokazuju normalan rezultat za svakoga ko radi naporno i ozbiljno s tim da se treba opustiti periodično. Također, njih 27 (38,0%) pokazuje da nema izgaranja, dok njih 8 (11,27%) ispoljava blago izgaranje. Početak značajnog izgaranja pokazuje 4 (5,63%) edukacijsko-rehabilitacijska stručnjaka ženskog spola. Razlika u ispoljavanju stupnja profesionalne opterećenosti između edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka muškog i ženskog spola ispitana je t-testom, a rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3. Razlike profesionalnog opterećenja između ispitanika muškog i ženskog spola

Muški spol		Ženski spol		t	df	p
AS	SD	AS	SD			
39,39	15,257	36,58	12,378	,981	100	,068

Analizom rezultata prikazanih u Tabeli 3. može se zaključiti da ne postoje statistički značajne razlike u profesionalnom opterećenju između ispitanika muškog i ženskog spola ($t=0,981$; $p=0,068$).

DISKUSIJA

Analizom rezultata može se zaključiti da ne postoje statistički značajne razlike u profesionalnom opterećenju između ispitanika muškog i ženskog spola ($t=0,981$; $p=0,068$). Dakle, može se zaključiti da se na uzorku ovoga istraživanja spol nije pokazao kao faktor značajan za ispoljavanje stupnja profesionalne opterećenosti edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka. Dobijeni rezultati nisu u skladu sa očekivanim jer se očekivalo da će edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola ispoljavati veći stupanj profesionalne opterećenosti. Naime, žene se smatraju pripadnicama nježnijeg, a samim tim i ranjivijeg spola. One vjerovatno teže podnose neuspjehe na poslu, koji su sastavni dio njihovog rada s osobama s posebnim potrebama. Posao edukacijsko-rehabilitacijskog stručnjaka zahtijeva mnogo truda i strpljenja prilikom postizanja minimalnih ciljeva, te bi se s obzirom na karakteristike ženskog spola moglo očekivati da one ispoljavaju veći stupanj profesionalne opterećenosti.

U ovom istraživanju spol se nije pokazao kao faktor koji utječe na pojavu profesionalne opterećenosti. Moguće je da je razlog ovakvih rezultata u vezi s činjenicom da se znatno veći broj žena školuje i zapošljava u edukacijsko-rehabilitacijskoj struci, što se potvrdilo i kroz uzorak istraživanja u ovom radu jer više od 70% uzorka čine žene. Sama činjenica da su žene sklonije, zbog svojih psihičkih osobina (empatičnost, spremnost za nošenje sa izazovima rada s osobama koje imaju teškoće u razvoju), birati ovo zanimanje vjerojatno u značajnoj mjeri objašnjava dobijene rezultate. Edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola su, i zbog osobina svoga spola, u stanju nositi se s izazovima koje struka pred njih postavlja. Također, drugi razlog za nepostojanje razlika u stupnju ispoljavanja profesionalne opterećenosti u odnosu na spol moguće je povezati i s profesionalnim znanjima i vještinama koje edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci oba spola posjeduju, a koji mogu biti protektivni faktor. Profesionalna znanja i vještine kao protektivni faktor profesionalne opterećenosti u budućim istraživanjima treba serioznije ispitati.

Neka druga istraživanja koja su ispitivala razlike u stupnju ispoljavanja profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka ženskog spola u odnosu na grupu djece s kojom rade su pokazala da edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola, koji rade s djecom s autizmom, doživljavaju značajno viši nivo izgaranja i imaju opšte probleme mentalnog zdravlja u odnosu na edukacijsko-rehabilitacijske stručnjake ženskog spola koji rade s djecom s drugim smetnjama u razvoju (Vercambre et al. 2010; Zarafshan et al. 2013). S obzirom da se

naše istraživanje nije bavilo ovom problematikom postoji potreba u nekim budućim istraživanjima usmjeriti pažnju na navedeno i ispitati da li kod nas grupa djece s kojom edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci ženskog spola rade utječe na veći stupanj profesionalne opterećenosti.

Ograničenja ovog istraživanja su slab odaziv edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaka pri anketiranju. Ispitanici nisu bili anketirani u isto vrijeme na istom mjestu uz verbalna pojašnjena upitnika koja su ispunjavala, pa je moguće da je bilo nedoumica oko odabira pravih odgovora. Kao još jedan od ograničavajućih faktora istraživanja je i moguća neprimjerenost korištenog mjernog instrumenta; možda bilo uputnije koristiti mjerne instrumente koji su namijenjeni isključivo za procjenu edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka. Ograničenje ovog istraživanja može biti i nepostojanje baze podataka sa spiskovima osoba koje su završile edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, kao ni postojanje strukovne organizacije – komore, koja bi okupljala stručnjake iz područja edukacijsko-rehabilitacijske znanosti, tako da su se prilikom anketiranja birale ustanove s najvećim brojem zaposlenih edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka.

Ipak, i pored uočenih ograničenja ovo istraživanje ima i svoje benefite, a koji se, prije svega, odnose na to da dobijeni rezultati mogu poslužiti za dalja istraživanja na ovu temu na području BiH, ali i šire. Također, dobijeni rezultati mogu poslužiti kao smjernica za jačanje i izgradnju pozitivnih radnih okruženja kao preduvjeta za uspješan rad članova radnog kolektiva.

ZAKLJUČAK

Na temelju dobijenih rezultata istraživanja možemo zaključiti da spol, na ovom uzorku istraživanja, nije utjecao na pojavu profesionalne opterećenosti kod edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka. Veće prosječne vrijednosti su dobijene kod ispitanika muškog spola u odnosu na ženski spol, ali se obje skupine ispitanika na osnovu vrijednosti aritmetičkih sredina mogu svrstati u skupinu s normalnim stupnjem pojave profesionalne opterećenosti. Statistički značajna razlika je bila blizu granice značajnosti, te bi stoga bilo dobro provesti istraživanje na većem uzorku i ponovo pratiti utjecaj ove varijable na pojavu profesionalne opterećenosti.

LITERATURA

1. Ajduković, M., D. Ajduković (1996), *Pomoć i samopomoć u skrbi za mentalno zdravlje pomagača*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb
2. Arandžević M., I. Milić, A. Stanković, M. Nikolić (2013), "Zamor i premor kod radnika - Iskustva kod nas i u svijetu", *Medicinska revija*, 5 (4), str. 379-384.
3. Arosen, E., A. Pines, D. Kafry (1983), "Ausgebrannt", *Psychologie heute*, 10, str. 21-26
4. Backović, D. (2002), "Izgaranje i premor u profesionalnoj aktivnosti lekara", *Apollineum Medicum Aesculapium*, 1 (2-3), str. 53-57.
5. Boujut, E., A. Dean, A. Grouselle, E. Cappe (2016), "Comparative Study of Teachers in Regular Schools and Teachers in Specialized Schools in France, Working with Students with an Autism Spectrum Disorder: Stress, Social Support, Coping Strategies and Burnout", *J Autism Dev Disord*, 46 (9), str. 2874-2889.
6. Cecil, F., M. Christopher, N. B. William (2002), "Teacher Burnout In Special Education: The Causes and The Recommended Solutions from", *The High School Journal*, 86 (1), str. 36-44.
7. Cherniss, C. (1980), *Staff Burn-Out*, Job Stress in the Human Services, Sage Publications.
8. Delić, S. (2008), *Profesionalna opterećenost zaposlenika u ustanovama za osobe sa mentalnom retardacijom*, Magistarski rad, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Tuzla, Tuzla
9. Delić, S. (2016), "Povezanost profesionalne opterećenosti i pedagoško-psiholoških kompetencija prosvjetnih radnika koji rade u uslovima inkluzije", U: S. Potić (Ur.), *Tematski Zbornik radova međunarodnog značaja „Inkluzivna teorija i praksa“*, Novi Sad, str. 197-203.
10. Freudenberg, H. J., G. Richelson (1980), *Burnout: The-cost of & achievement*, Garden-City, NY: Doubleday
11. Galić, Ž., J. Škrinjar (2010), "Povezanost profesionalnog stresa i edukacijskih rehabilitatora i provođenja specifičnog programa rada sa djecom iz autističnog spektra", U: V. Đurek (Ur.), *Uključivanje i podrška u zajednici*, Školska knjiga, Zagreb, str. 333-340.
12. Gašpar, A., L. Košić, P. Karaman (2016), "Reakcije na stres kod edukacijskih rehabilitatora s obzirom na radno iskustvo", u: Zbornik radova (II dio) sa VII

- međunarodne naučno-stručne konferencije „Unapređenje kvalitete života djece i mladih”, str. 183-189.
13. Golombiewski, R. T., R. Munzenrider (1988), *Phase of Burnout: Developments in Concepts and Applications*, Praeger, New York
 14. Golombiewski, R. T. (1986), "The epidemiology of progressive burnout. A primer", *Jurnal of Health and Human Resources Administration*, 9, 16, 37.
 15. Hart, A. (2009), *The Burnout Checklist*, Arcadia, California. Preuzeto 05. 06. 2016. http://enrichmentjournal.ag.org/200603/200603_020_burnout_sb_test.cfm.
 16. Kilpatrick, A. O. (1989), "Burnout correlates and validity of research designs in a large panel of studies", *Jurnal of Health and Human Resources Administration*, 12, str. 25-45.
 17. Kristensen, T. S., M. Borritz, E. Villadsen, K. B. Christensen (2005), "The Copenhagen Burnout Inventory: A new tool for the assessment of burnout", *Work & Stress*, 19, str. 192-207.
 18. Leka, S., A. Jain (2010), *Health impact of psychosocial hazards at work: An Overview*, Institute of Work, Health & Organisations, University of Nottingham
 19. Maćešić-Petrović D., V. Žigić (2009), *Laka intelektualna ometenost razvojne i funkcionalne specifičnosti*, Fasper, Beograd
 20. Maslach, C. (1982), *Burnout: The cost of caring. Englewood Cliffs*, Prentice Hall, NJ
 21. Maslach, C., S. E. Jackson (1981), "The measurement of experienced burnout", *Journal of Occupational Behavior*, 2, str. 99-113.
 22. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1984). Burnout in organizational setting, *Applied Social Psychology Annual*, 5, 133-153.
 23. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1985). The role of sex family variables in burnout, *Sex Roles*, 12, 837-851.
 24. Maslach, C., S. E. Jackson (1986), *Maslach Burnout Inventory. Manual (2nd ed.)*. Palo Alto, Consulting Psychologia, CA
 25. Maslach, C., S. E. Jackson, M. P. Leiter MBI (1996), *The Maslach Burnout Inventory: Manual*, Palo Alto, Consulting Psychologists Press
 26. Popov S., B. Stefanović (2016), "Sindrom izgaranja i kognitivna emocionalna regulacija u profesiji defektologa", *Tematski Zbornik radova međunarodnog značaja „Inkluzivna teorija i praksa“*, Novi Sad, str. 284-291.

27. Roach, A. (2009), *Teacher Burnout: Special Education versus Regular Education Thesis*, Dissertations and Capstones, Paper 810. Marshall University
28. Sapolsky, R. M. (2004), *Why zebras don't get ulcers: the acclaimed guide to stress, stress related diseases, and coping*, Holt Paperbacks, New York
29. Schulz, P., W. Schlotz, P. Becker (2004), *Trierer Inventar zum chronischen Stress*, Hogrefe Verlag, Göttingen
30. Subotić, S. (2010), *Struktura stavova o inkluziji i sindrom izgaranja na poslu kod prosvjetnih radnika u Republici Srpskoj*, Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad
31. Škrinjar, J. (1997), "Odnos zanimanja i strategija suočavanja i svladavanja burnout sindroma", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 32 (1), str. 25-36.
32. Škrinjar, J., M. Lačen (1993) "Procjena profesionalne opterećenosti djelatnika u radu s osobama s mentalnom retardacijom", *Defektologija*, 29 (2), str. 115-123.
33. Vercambre, M. N., P. Brosselin, F. Gilbert, E. Nerrière, V. Kovess-Masféty (2010), "Individual and contextual covariates of burnout: a cross-sectional nationwide study of French teachers", *BMC Public Health*, 22 (4), str. 311-318.
34. Vićentić, S., M. Jašović-Gašić, A. Milovanović, D. Lečić-Tosevski, M. Nenadović, A. Damjanović, B. Dunjić-Kostić, A. A. Jovanović (2012), "Burnout, quality of life and emotional profile in general practitioners and psychiatrists", *WORK: A Journal of Prevention, Assessment, and Rehabilitation*.
35. Wikipedia (2017), Burnout, Preuzeto 16. 02. 2017. www.wikipedia.org
36. Zarafshan, H., M. R. Mohammadi, F. Ahmadi, A. Arsalani (2013), "Job Burnout among Iranian Elementary School Teachers of Students with Autism: a Comparative Study", *Iran J Psychiatry*, 8 (1), str. 20-27.

GENDER DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF BURNOUT SYNDROME AMONG EDUCATION AND REHABILITATION EXPERTS

Summary:

Stress and burnout syndrome of education and rehabilitation experts have been identified as a significant problem, so the subject of this research is focused on analyzing the gender impact on the occurrence of burnout syndrome in education and rehabilitation experts. The aim of the research was to examine whether there are any differences in the degree of professional burden of education and rehabilitation professionals in relation to gender. The study covered 102 educational and rehabilitation professionals of both sexes, 31 (30.4%) male and 71 (69.6%) female sex. Two measurement questionnaires were used for the assessment: a general questionnaire and a Check List of Burden. The results of the research have shown that gender does not affect the occurrence of professional burden of education and rehabilitation experts. The obtained results are not in line with the expected results because it was expected that female education and rehabilitation experts will have a higher level of professional burden. In the paper it was discussed about the results obtained, pointing to the limitation but also the advantages of this research.

Key words: stress; Burnout syndrome; education and rehabilitation experts; professional burden

Adresa autora

Authors' address

Almedina Mahmutović

Zavod za odgoj i obrazovanje osoba sa smetnjama u
psihičkom i tjelesnom razvoju, Tuzla

Milena Nikolić

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli

almedina.mahmutovic15@gmail.com

milena.nikolic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Dušan Aleksić, Ivana Stamenković

MEDIJSKO KREIRANJE KONFLIKATA U VIRTUALNIM
ZAJEDNICAMA / MEDIA CREATED CONFLICTS IN VIRTUAL
COMMUNITIES 289

Milan Dojčinović, Velibor Petković

EFEKTI SAJBER PROSTORA NA PERSONALNI IDENTITET /
EFFECTS OF CYBERSPACE TO PERSONAL IDENTITY 309

Zoran Jevtović, Tatjana Vulić

PROMENA NOVINARSKJE PRAKSE I TEORIJA MEDIJA / CHANGE
IN JOURNALISTIC DISCOURSE AND MEDIA THEORY 331

UDK 659.3/.4(497.11+497.5)
316.774(497.11+497.5)

Primljeno: 30. 05. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Dušan Aleksić, Ivana Stamenković

MEDIJSKO KREIRANJE KONFLIKATA U VIRTUALNIM ZAJEDNICAMA

Mediji su od samog nastanka bili važan deo ljudskih života, a medijski konstruisane poruke značajno su uticale na formiranje stavova i mišljenja kod publike. Bez obzira na nivo razvijenosti tehnologije, mediji su uspevali da pronađu put do publike. U savremenom društvu, u doba interneta, pronalaženje tog puta je lakše nego ikad. Internet je omogućio da najrazličitiji sadržaji budu dostupni svima na planeti, što je sa medijskog aspekta značajno zbog brisanja državnih granica u pogledu informisanja i lako se može doći do saznanja o događajima iz bilo kog dela sveta. U takvim uslovima publika ne mora da čeka i da se oslanja na informacije iz tradicionalnih medija, a masmedijska komunikacija dobija sasvim nove obrise. Ovakav koncept informisanja zasigurno je veoma koristan, ali sa sobom nosi i brojne opasnosti. Ako uzmemo u obzir popularnost društvenih mreža koje predstavljaju svojevrzne virtualne zajednice i koje služe kao važna platforma medijima u onlajn prostoru, mada se i same mogu posmatrati kao vrsta medija, jasne su mogućnosti za stvaranje različitih trendova. Takva platforma, na primer, može biti zloupotrebljena zarad privlačenja što većeg broja čitalaca. To se posebno odnosi na zemlje bivše Jugoslavije među kojima su brojna pitanja ostala nerešena, što stvara podlogu za konstantnu revitalizaciju konflikata. Uzevši u obzir ne tako davno ratnu prošlost Srbije i Hrvatske, za studiju slučaja uzeto je izveštavanje srpskih i hrvatskih najpopularnijih onlajn medija o zvaničnoj poseti predsednika Srbije Aleksandra Vučića Hrvatskoj kroz kvantitativno-kvalitativnu analizu sadržaja sa fokusom na medijsku prezentaciju onog drugog u pogledu izbora tema, naslova, načina izveštavanja i vizuelne prezentacije.

Ključne reči: Internet; konflikti; Srbija; Hrvatska; novi mediji; izveštavanje

1. UVOD

Područje bivše Jugoslavije karakteriše ne tako davna ratna prošlost zbog koje su mnoga pitanja između zemalja koje su činile ovu državu ostala nerešena. To se, pre svega, odnosi na Srbiju i Hrvatsku među kojima i danas postoji napetost u odnosima i komunikaciji, kao i velika neslaganja oko istorijskih, političkih, religijskih i ideoloških pitanja. Važan instrumentarijum u političkoj propagandi, ne samo takom ratnih godina, već i danas jesu mediji koji sve manje prenose, a sve više konstruišu slike stvarnosti. Medijske reprezentacije danas postaju još verodostojnije zahvaljujući multimodalnosti u internet prostoru. Iako živimo u doba medijskog pluralizma koje podrazumeva bogatstvo izvora informacija, i danas se mogu čuti izjave čija retorika podseća na početak devedesetih godina prošlog veka, koje su bile svojstvene tradicionalnim medijima. To potvrđuje činjenicu da hegemonu društvena grupa uspešno pronalazi način da svoje stavove infiltrira u medijske sadržaje usmeravajući kolektivnu svest u željenom pravcu. Otuda, uprkos pluralizmu u sadržaju i interaktivnim alatima, javnost biva obasipana informacijama koje podržavaju određen pogled na svet predstavljen kao jedini moguć i prihvatljiv.

Mediji koji egzistiraju u digitalnoj sferi tržišno su orijentisani zbog velike konkurencije, s obzirom na to da danas svako ima mogućnost da preuzme ulogu komunikatora i osnuje sopstveni medij. U takvom okruženju, mediji se često okreću senzacionalizmu, banalizaciji i tabloidizaciji sadržaja kako bi lakše privukli što veći broj čitalaca. To dovodi do nedostatka analitičnosti pri obradi važnih i kompleksnih društvenih tema. Površnost u obradi teme vodi u površnost u stavovima javnosti, pri čemu se zanemaruje razvijanje kritičnosti i samostalnosti u tumačenju društvenih tokova. To može imati opasne posledice jer ovakav medijski i informacijski pluralizam negativno utiče na razvoj kritičkog mišljenja kod publike koja senzacionalističke sadržaje prihvata zdravo za gotovo. Forsiranje senzacionalističkog stila u medijskom izveštavanju stvara pogodno tlo za razvoj i negovanje stereotipa i predrasuda.

Ako uzmemo u obzir konfliktnu prošlost, ali i sadašnjost između Srbije i Hrvatske, jasni su značaj i uloga medija u odnosu dve države. S obzirom na to da mediji imaju moć da stimulišu konflikte, postavlja se pitanje koliko se medijske poruke danas razlikuju od onih koje su se bazirale na otvorenom govoru mržnje tokom devedesetih godina. Ako znamo da je u dominirajućem medijskom diskursu Hrvatska označena kao Drugi, odnosno kao neprijatelj, otvara se i pitanje reaktualizacije ovakvog odnosa kako bi se skrenula pažnja sa unutrašnjih problema dveju zemalja. Ovaj rad je, zbog

toga, fokusiran na medijske strategije i mehanizme koji se koriste u reprezentaciji Srbije u hrvatskom medijskom prostoru i obratno kako bi se dobila jasnija slika o savremenom medijskom diskursu odnosa ovih država.

2. NOVO MEDIJSKO OKRUŽENJE - NOVI IZVORI INFORMISANJA I KOMUNICIRANJA; MOGUĆNOSTI ZA STVARANJE KONFLIKATA

Od samog nastanka masovnih medija upravo su konflikti privlačili najveću pažnju javnosti. Može se reći i da su imali veoma važnu ulogu u razvoju i popularizaciji medija. Na primer, početkom 17. veka, kada je 11 najrazvijenijih evropskih zemalja imalo svoje listove, izveštaji o ratnim sukobima u Evropi izdvojili su se kao najpopularniji.

“Glavna tema najvećeg broja ovih listova bili su ratni sukobi. Od 1618. do 1648. godine u Evropi je besneo veliki rat, poznat kao Tridesetogodišnji rat. Iako je vođen na teritorijama Češke i Nemačke, imao je karakter evropskog rata, jer su u sukobu, direktno ili indirektno, bile umešane još Danska, Francuska, Švedska, Holandija i Engleska.” (Bjelica, Jevtović 2006: 33).

Interesovanje za konflikte širom sveta nije jenjavalo, a zahvaljujući razvoju medija ove informacije prenosile su se mnogo brže, njihov broj je postao višestruko veći. Već na samom početku predstavnici centara moći shvatili su koliko mediji mogu biti uticajni, pa su se mediji koristili ne samo za prenošenje informacija, već i za kreiranje sadržaja, u zavisnosti od interesa vladajućih struktura.

U komunikološkim teorijama preovladava stav da je komuniciranje između masmedija i publike jednosmeran proces u kome pošiljalac šalje poruku primaocu uz nameru da utiče na stavove i mišljenje publike. Zbog toga i ne čudi uticaj koji su mediji, kroz konstrukcionistački pristup, uspeali da ostvare na javno mnjenje. Na taj način pažnja i akcije publike usmeravane su na željene reakcije i efekte, a ovakav odnos predstavlja pogodno tlo za kreiranje stavova o onima koji su u medijskom diskursu označeni kao neprijatelji. Masovna propagandna indukcija straha od realnih, ali i imaginarnih neprijatelja, doživljaj ugroženosti, beznađa, psihološka dezorijentacija, urušavanje vrednosnog sistema, posebno su zapaženi tokom sukoba među bivšim jugoslovenskim državama 90-ih godina XX veka.

Za razliku od ovog, tradicionalističkog, pristupa, brojni komunikolozi danas saglasni su da živimo u drugom medijskom dobu (*second media age*) o kome je

počelo da se govori početkom devedesetih godina prošlog veka, a čija je karakteristika totalna transformacija dotadašnjih teorija o masovnim medijima, jer se sada posebna pažnja posvećuje interaktivnosti. Publika nije više samo recipijent sadržaja, već dobija mogućnost da postane i kreator. To menja dotadašnji koncept masovnih medija koji se odnosio na novine, radio i televiziju čiji se komunikativni proces, uglavnom, posmatrao kao jednosmeran.

Brojni teoretičari koji su podržali ovu teoriju smatrali su da će novi trendovi u tehnologiji dovesti do decentralizacije medijskih poruka, što bi podstaklo razvoj individualizma i kreativnosti pojedinca koji će sada biti u prilici da bude komunikator. Osim toga, informacijama neće upravljati male grupe ljudi, već će zahvaljujući internetu one postati dostupne svima, što će, naglašavaju, doprineti demokratičnosti u komunikacijskim tokovima, budući da internet ne može biti stavljen pod političku ili neku drugu vrstu kontrole (Holms 2005).

Društvene mreže, poput fejsbuka i tvitera (*facebook & twitter*) postale su izuzetno važan deo savremenog komunikacijskog sistema. Kako primećuje Serhat Kajmas (Serhat Kaymas), ove društvene mreže ne samo da omogućavaju interakciju sa čitaocima, koji i sami učestvuju u kreiranju sadržaja, već i same postaju platforme za širenje informacija. Tako, sve veći broj novinara konvergira prema ovim mrežama i onlajn novinarstvo danas bez njih postaje nezamislivo (Kaymas 2017).

Ove promene doprinele su tome da se bitka za ovladavanje i kontrolom simboličkog polja širi sa tradicionalnih medija na nova, medijsko-komunikacijska sredstva čiji uticaj neprestano raste i koji je posebno dominantan među mlađom populacijom. Iako je demokratskom potencijalu interneta posvećena velika pažnja teoretičara i istraživača javne komunikacije, stiče se utisak da tehnologija sama po sebi ne može da probudi kritički duh publike niti da je podstakne na raspravu o društveno relevantnim temama (Papacharissi 2002: 9). Virtuelni prostor interneta pruža teorijsku mogućnost za revitalizaciju javne sfere, ali takav poduhvat zavisi od samih građana, odnosno od njihove spremnosti da iskoriste potencijale Interneta i iniciraju smislene debate, diskusije na forumima, portalima, sajtovima i društvenim mrežama. Međutim, i takva komunikacija sve više se kontroliše, posebno ukoliko je reč o onlajn izdanjima tradicionalnih medija. Pravila komuniciranja dobro su poznata i vidljiva svakom, a svaka povreda nekog od tih pravila, podleže isključenju korisničkog komentara, o čemu obično brinu administratori i moderatori sajtova. Ipak, ponekad ne postoji jasan razlog za brisanje ili neobjavlivanje komentara. Takvi slučajevi uglavnom se pravdaju uređivačkom politikom, što ilustruje činjenicu da komuniciranje na internetu nije u potpunosti slobodno. Na vezu između ideologije,

novih medija i softvera ukazao je Galovej (Galloway 2012: 55) koji je istakao da se iza prividno neutralnog koda softvera kriju ideološke konstrukcije. Time je doveo u sumnju tezu o liberalnoj (nad)moći digitalnih medija, odnosno, interneta.

Ako uzmemo u obzir senzacionalistički pristup koji dominira na medijskoj sceni Srbije kroz korišćenje provokativnog tekstualnog i vizuelnog sadržaja zarad veće čitanosti, može se zaključiti da ovako postavljena platforma može postati mesto provociranja konflikata ili širenja postojećih sukoba između dve grupe. S obzirom na to da su konflikti uvek aktuelna tema, posebno na ovim prostorima koje opterećuje na tako davna ratna prošlost, cilj ovakvog medijskog pristupa u izveštavanju o narodima u regionu može biti privlačenje pažnje publike kako bi mogla da joj se 'proda' ideološka priča kreirana prema zamišljenim interesima vlastite elite. Tako se kreiraju virtualne zajednice u kojima se rat, umesto na bojištu, vodi u komentarima i to najčešće među mladim ljudima koji u vreme rata nisu ni bili rođeni.

3. MEDIJSKE REPREZENTACIJE U DIGITALNOJ SFERI I NOVIM MEDIJIMA

Tradicionalne i digitalne forme medijskog komuniciranja baziraju se na istim principima poslovanja. Među najvažnije spadaju proces prikupljanja informacija, njihova selekcija i filtriranje, da bi potom odabrane teme, događaji i ličnosti postale deo medijske agende. Prostor koji selektovane informacije dobijaju ukazuje na njihovu važnost i prioritet čime se utiče na njihovo vrednovanje unutar svesti publike. Gotovo svaki informativni segment poseduje i interpretativne elemente koji dodatno olakšavaju publici tumačenje medijske poruke. Stjuart Hol (Stuart Hall) je, oslanjajući se na konstruktivističku tradiciju, još davne 1982. naglasio da način imenovanja, obeležavanja i određivanja stvari ima krucijalni uticaj na definisanje stvarnosti, a da u tom procesu odlučujuća uloga pripada jeziku. On je ukazao na vezu između jezika, reprezentacija i značenja.

"Stvari dobijaju značenje u zavisnosti od toga kako ih reprezentujemo – reči koje koristimo o njima, priče koje pričamo o njima, slike koje stvaramo, emocije koje povezujemo sa njima, načini na koje ih klasifikujemo i konceptualizujemo, vrednosti koje im pripisujemo." (Hol 1997: 3)

Veoma bliska konceptu reprezentacije i prakse označavanja Stjuarta Hologa jeste i teorija socijalnih reprezentacija Serža Moskovisija (Serge Moscovici 1973). On

reprezentaciju tumači kao sistem ideja, vrednosti i praksi potrebnih jednoj zajednici, kako bi se uspostavio red i omogućila orijentacija pojedincima u materijalnom i društvenom svetu, ali i kako bi se uspostavio kod za sporazumevanje, imenovanje i klasifikovanje različitih aspekata njihovog sveta i njihove grupne istorije. Ta mreža ideja utkana je i u medijski tekst, što je prepoznao i Moskovisi zbog čega je naglasio ulogu medija u razvoju novih socijalnih reprezentacija (2007). Mediji su važna institucija javne sfere koja fabrikovana značenja transmituje publici posredstvom kanala komuniciranja. Medijske verzije stvarnosti utiču na percepciju javnosti vodeći je kroz simbolički univerzum. Umnožavanje izvora, količine i bogatstva informacija koje različitim sredstvima stižu do primalaca poruka stvara dezorijentisanost i opštu konfuziju u tumačenju i osmišljavanju primljenih poruka, pa publika ima potrebu da uspostavi makar prividnu kontrolu nad društvenom sferom. U procesu orijentacije publika se, nekad i potpuno nekritički, oslanja na medijske izvore koji složenost svode na prihvatljivu meru plasirajući samo one segmente stvarnosti koji nisu u sukobu sa interesima medijskih kuća, političke i ekonomske elite.

Društvenu stvarnost moguće je predstaviti iz različitih uglova, ali se mediji uglavnom opredeljuju za određenu verziju i interpretaciju događaja prikazujući je kao jedinu moguću i prihvatljivu.

“Mediji nisu sredstva za transport realnosti: oni rade na njenom osmišljavanju. Medijske predstave su složeni konstrukti: to nisu „nevini odrazi stvarnosti“ ili njeni simbolički ekvivalenti. To su određene verzije stvarnosti, skrojene po važećim medijskim pravilima. Sukobljavanje za prevlast jedne od tih verzija je borba oko mogućnosti da se stvarnost definiše”. (Milivojević 2015: 67)

Sa tehnološkim napretkom dolazi do promena na medijskom tržištu koje su primorale tradicionalne medije na transformaciju. Pred velikim izazovom na tržištu, tradicionalni mediji su morali da se prilagode novonastaloj situaciji digitalizovanjem sadržaja što im je obezbedilo opstanak, ali i privuklo novu publiku. Sa druge strane, menja se i ponašanje publike koja napušta pasivnu poziciju potrošača medijskih proizvoda, i postaje i sama kreator poruka, ali i njihov emiter. Ovi medijski akteri nazivaju se prosumers (reč nastala spajanjem reči *producers* i *consumers*) (Toffler 1980) i podrazumeva da građani, kao medijski korisnici, koristeći medijske tehnologije sami proizvode sadržaj. Iako je era dominacije centralizujuće moći tradicionalnih medija iza nas, nove medijske i komunikacijske platforme čini se da još bolje služe medijskim kućama u borbi za ovladavanje i kontrolom simboličkog

polja. Transformacija medija, digitalizacija sadržaja, kao i multimodalnost u prikazivanju ukazuju na to da sve bitniji postaje način na koji je sadržaj organizovan i predstavljen na veb sajtovima tradicionalnih medija. Lev Manovič (Lev Manovich) upućuje na pojavu preplitanja uticaja softvera, tehničkog koda sa sadržajima nastalim na osnovu konvencionalnih kodova kulture. On uvodi pojam interfejsa da označi polje na kome se susreću ove dve vrste uticaja. „Interfejs uobličava kako korisnik računara shvata sam računar. On takođe određuje kako korisnik razmišlja o bilo kojoj medijskoj stvari do koje dolazi preko računara. Oduzimajući raznim medijima njihove izvorne odlike, interfejs im nameće sopstvenu logiku“ (Manovič 2015: 107). Ideologija hegemonne grupe u društvu utiče na dizajn interfejsa i na taj način olakšano upravlja kolektivnom svešću.

Kada je reč o načinu reprezentacije pripadnika drugih kultura i nacija, kao i potkultura i manjina u društvu, ideološki konstrukti u medijskom diskursu posebno dobijaju na značaju. O vezi između medijskih reprezentacija i stvarnosti pisala je Danka Ninković-Slavnić upućujući na to da mediji koriste određene strategije u prikazivanju drugih kulturnih grupa koje se ne uklapaju u mejnstrim obrazac kulture. U njih, Ninković-Slavnić ubraja: strategiju polarizacije, strategiju simboličke anihilacije, strategiju okrivljivanja, strategiju medijskog konformizma i strategiju normalizacije (Ninković-Slavnić 2011: 19-25). Primena strategije polarizacije bazira se na naglašavanju razlika između dve grupe. Svako apostrofiranje različitosti između ma koje dve grupe vodi produblivanju jaza u komunikaciji i za posledicu ima još veće udaljavanje između njih, bez obzira na konotativni segment medijske poruke. U postkonfliktnom periodu, među zemljama bivše Jugoslavije, identitetski oslonci su bili zasnovani na verskim opredeljenjima, i naknadno, na jezičkim specifičnostima, posebno u odnosu između Srbije i Hrvatske. Jaka potreba za begom od istog jezičkog nasleđa bila je vođena željom za uspostavljanjem jakih kolektivnih identiteta kroz favorizovanje nacionalističkih simbola. Na pojavu mržnje i netrpeljivosti između kulturalno bliskih grupa ukazao je još Frojd (Sigmund Freud), a mnogi teoretičari su ovaj fenomen prepoznali u odnosima između balkanskih naroda. Branimir Stojković objašnjava da su pokušaji “distinktivnog utemeljenja vlastitog etničkog porekla” (Stojković 2002: 57) povezani sa takozvanim “narcizmom malih razlika”. Na taj način se i objašnjavaju latentni i manifestni znakovi netrpeljivosti koji postoje između Srbije i Hrvatske. Iako je Drugi neophodan kako bi se konstituisao sopstveni identitet, među bivšim jugoslovenskim državama taj Drugi je, u političko-medijskoj propagandi, dobijao ulogu neprijatelja koji ugrožava granice kolektivnog identiteta. Mišljenje o Drugom često se bazira na predrasudama i stereotipima što rezultira iskrivljenom

slikom u svesti ljudi. Kako je mišljenje povezano sa osećanjima, onda su česte posledice ovakve vrste stavova negativna osećanja, kao i agresivno ponašanje prema ljudima drugih kultura, nacija i etničkog porekla. Dušan Kecmanović smatra da se etničke predrasude opravdavaju mehanizmom projekcije, te je mržnja prema drugima odraz mržnje koju ti ljudi osećaju prema sebi. Da se ne bi osećali ugroženima, oni pronalaze načine da ograniče, omalovaže i unište pripadnike drugih etničkih zajednica (Kecmanović 2002: 50). Istovremeno, sebi dodeljuju ulogu žrtve sukoba. U periodu dezintegracije Jugoslavije, Dejvid Brus Mekdonald (David Bruce MacDonald) objašnjava da je uloga žrtve bila centralna u srpskoj i hrvatskoj propagandi, što dalje legitimizuje nasilje koje je bilo neophodno da bi se stvorile proširene domovine (MacDonald 2002: 39).

Medijske reprezentacije i “ratovanje” u simboličkom prostoru bili su pod diktatom vladajuće klase i njene ideologije. I danas se u medijskoj slici obe države, Srbije i Hrvatske, prepoznaju obrisi međukulturne diskriminacije, osporavanja i nipodaštavanja. Iako su se institucionalne promene odrazile i na jezik kojim se u medijima govori i piše o državama susedima, istorijski sukobi ostavili su dubok trag u kolektivnoj svesti. Mediji su, s druge strane, samo ublažili jezičku oštricu, ali nisu preuzeli aktivniju ulogu u uspostavljanju i razvijanju tolerantnije kulture komuniciranja između Srbije i Hrvatske. Gordana Vilović je, analizom govora mržnje u hrvatskim medijima, došla do zaključka da je moguće prepoznati tri perioda koja se razlikuju po manifestovanju i stepenu govora mržnje, kao i prema objektu mržnje. Iskonski govor mržnje ona prepoznaje u hrvatskim medijima u periodu od 1990. do 1997; drugi period karakteriše smanjeni intenzitet govora mržnje, iako on i dalje postoji u medijskom diskursu (1997-2000. godina); i treći, od 2000. godine do današnjih dana, koji je karakterističan po kanalisanom govoru mržnje usmerenom u pravcu nacionalnih manjina, pre svega srpske manjine u Hrvatskoj (Vilović 2011: 68-69). Iako se mediji, kao važna institucija javnog diskursa, deklarativno zalažu za objektivnost u svom radu i transmisiju što realnije slike društva, oni su upleteni u odnose ekonomske i političke moći i ostaju važan instrumentarijum u uspostavljanju određenog pogleda na svet.

4. METODOLOŠKI OKVIR

4.1. Predmet istraživanja

Novi, interaktivni mediji aktivno učestvuju u generisanju predstave o Drugom utičući na percepciju i stavove javnosti. Uzimajući u obzir konstrukcionističku prirodu medija, u radu istražujemo na koji način je reprezentovana poseta predsednika Srbije Aleksandra Vučića Hrvatskoj. Istraživanje je usmereno na analizu izveštavanja hrvatskog portala *24sata.hr* i srpskog portala *Blic*. Signifikantnost ovih medija bazira se na njihovoj čitanosti i popularnosti na tržištu kome su namenjeni.

4.2. Glavni cilj istraživanja

Glavni cilj istraživanja odnosi se na utvrđivanje načina reprezentacije posete predsednika Srbije Aleksandra Vučića Hrvatskoj. Posredstvom ove analize dolazi se do uvida u odnos dveju država koji je impliciran i reprodukovano u medijskom diskursu.

4.2.1. Posebni ciljevi istraživanja

1. Utvrditi kakav je ton izveštavanja¹ srpskih i hrvatskih medija.
2. Utvrditi da li su prisutni stereotipi i predrasude² u izveštavanju na hrvatskom i srpskom portalu imajući u vidu konfliktnu prošlost.
3. Utvrditi da li su tekstovi ideološki usmereni ka kulturi mira ili ka izazivanju sukoba.
4. Utvrditi žanrovsku zastupljenost u medijskoj reprezentaciji ove teme.
5. Utvrditi prisustvo senzacionalizma u naslovima.

METOD ISTRAŽIVANJA

U radu je korišćena kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja hrvatskog portala *24sata.hr*³ i srpskog sajta *Blic*. Period analize je od 11. februara do 14. februara 2018.

¹ Pod tonom izveštavanja u ovom radu podrazumeva se prisustvo pozitivnog, negativnog ili neutralnog pristupa određenoj temi.

² Stereotipi i predrasude koje se očekuju u medijskim izveštavanjima ovih dvaju medija podrazumevaju upotrebu jezičko-stilskih sredstava koje impliciraju konfliktnu prošlost i neslaganje oko konfliktnih dešavanja (npr. ustaše, četnici).

³ <http://www.24sata.hr/>

godine. Zvanična poseta bila je 12. i 13. februara, ali su u istraživački korpus uključena još dva dana, dan pre i dan posle posete. Jedinica analize je tekst. Analizom su obuhvaćeni svi tekstovi na oba portala koji za glavnu temu imaju posetu predsednika Srbije Aleksandra Vučića Hrvatskoj.

5. REZULTATI I DISKUSIJA

24 sata je najposećeniji informativni portal u Hrvatskoj⁴. Hrvatsko izdanje objavljuje austrijska kompanija *Styria Medien AG* od marta 2005. godine. Rubrike koju su prisutne u dizajnu ovog portala su: Home, News, Show, Sport, Life&Style, Sci/Tech, Viral, Video). Nazivi rubrika, kao i sami naslovi, imaju veći font, pa su, samim tim, i vidljiviji.

Na ovom hrvatskom portalu, postoji jedna glavna vest koja zauzima centralnu poziciju ispod naziva rubrika. Ispod toga ređaju se baneri koji u zavisnosti od važnosti mogu biti manji ili veći. Kada se dođe do kraja stranice, tekstovi se ne učitavaju automatski, već je potrebno kliknuti link „Učitaj još“ kako bi se otvorio novi set tekstova. Iznad naslova nalazi se upečatljiva fotografija, zatim sledi naslov, a ukoliko je reč o baneru većih dimenzija, ispod naslova se nalazi nekoliko prvih reči iz lida tog teksta. Primećuje se da se u sklopu fotografije nalazi komentar autora teksta ili redakcije koji je najčešće u vidu jedne do tri reči.

Kada je reč o ovom portalu, ispod naslova je izvučen deo iz teksta koji ne mora nužno da bude lid, već može biti i deo izjave samog aktera. Fotografije su opcione. Ako ih ima, glavna fotografija nalazi se ispod izdvojenog dela teksta, dok je ustanovljeno da nekoliko tekstova sadrži i više fotografija, a neki tekstovi uopšte ne sadrže fotografije. Ono što je karakteristično jeste da se pojedine reči ili sintagme u izjavama boldiraju.

Blic je najčitaniji portal u Srbiji⁵ što govori o njegovoj moći uticaja na oblikovanje javnog mnjenja. *Blic* izlazi od 1996. godine i trenutno je u vlasništvu grupe *Ringier Axel Springer*. Rubrike koje su prisutne na portalu podeljene su u dva nivoa. U glavne rubrike spadaju: Naslovna, Za decu, Vesti, Sport, Zabava, Kultura, Žena, Slobodno vreme i Auto. U podrubrike, ili u drugi nivo rubrika spadaju: Politika, Svet, Društvo, Ekonomija, Hronika, Beograd, Srbija, Vojvodina, Srpska info i Zanimljivosti. Glavne

⁴ Prema istraživanju digitalne platforme Gemius koja prati čitanost portala u celom svetu; detaljnije na: <https://rating.gemius.com/hr/tree/domains>, datum pristupa 18. 04. 2018. godine

⁵ Podaci su preuzeti sa: <https://rating.gemius.com/rs/tree/domains>

vesti nalaze se u dinamičkom slajderu ispod naziva rubrika. Ostali tekstovi zauzimaju manje prostora i do njih se dolazi skrolovanjem po stranici. Ispod naslova se obično nalazi fotografija. Sam tekst je ilustrovan fotografijama i/ili video snimcima, koji su deo tekstualne celine. *Blic* ima i svoj video servis, Blic TV, kao i integraciju sa društvenim mrežama, Fejsbuk (Facebook) i Tviter (Twitter), dok zvanične profile poseduje i na društvenim mrežama LinkedIn i Youtube. Sastavni deo sadržaja su reklame.

5.1. Kvantitativna analiza

U ovom delu biće predstavljeni rezultati koji se odnose na kvantitativnu analizu. Među glavne parametre koji su praćeni, povodom ove teme, spadaju: broj tekstova na oba portala, žanrovska zastupljenost i tip naslova.

Tabela 1. Broj tekstova hrvatskog sajta *24sata.hr* o poseti Aleksandra Vučića Hrvatskoj u periodu od 11. 2. do 14. 2.

Datum	11. 2.	12. 2.	13. 2.	14. 2.	Ukupno
Broj tekstova	4	13	15	7	39

Tabela 2. Broj tekstova srpskog sajta *Blic* o poseti Aleksandra Vučića Hrvatskoj u periodu od 11. 2. do 14. 2.

Datum	11. 2.	12. 2.	13. 2.	14. 2.	Ukupno
Broj tekstova	16	23	13	9	61

Iz tabele 1 i tabele 2 vidimo da je ovom događaju bilo posvećeno ukupno 100 tekstova, od toga 39 na hrvatskom portalu *24 sata.hr*, dok je na sajtu *Blica* markiran 61 tekst. Uočava se da je srpski medij pokazao znatno veće interesovanje za ovaj događaj o čemu svedoči medijski prostor dodeljen temi.

Tabela 3. Žanrovska zastupljenost na sajtu *24 sata.hr*

	Vest	Izveštaj	Intervju	Komentar	Kolumna	Hibridni žanr	Ukupno
Broj tekstova	0	10	1	2	2	24	39

Tabela 4. Žanrovska zastupljenost na sajtu *Blica*

	Vest	Izveštaj	Komentar	Hibridni žanr	Ukupno
Broj tekstova	6	15	3	37	61

Kada je reč o žanrovskoj zastupljenosti, analiza je pokazala da su na oba portala najzastupljeniji hibridni žanrovi koji predstavljaju mešavinu više žanrova ili koje nije moguće klasifikovati na osnovu klasične žanrovske podele. Ovakvi žanrovi su svojstveni onlajn medijima, posebno tabloidnom novinarstvu. U manjem procentu zastupljeni su informativni žanrovi vest i izveštaj (zanimljivo je da nijedan aspekt posete na portalu *24sata.hr* nije predstavljen kroz vest). Analitičkih žanrova je zanemarljivo malo, što nam ukazuje na to da se novinari ovom kompleksnom temom nisu bavili dubinski i uzročno, već isključivo posledično fokusirajući se na senzacionalističke aspekte posete, o čemu govori dalja analiza.

Tabela 6. Tip naslova u *Blicu*

Tip naslova	Informativni	Senzacionalistički	Metaforički	Ukupno
Broj	30	30	1	61

Tabela 7. Tip naslova u *24sata.hr*

Tip naslova	Informativni	Senzacionalistički	Metaforički	Ukupno
Broj	17	20	2	39

Na osnovu podataka iz tabele 6 i 7 možemo uočiti da senzacionalističkom pristupu naginju oba portala. Naslovi su glavni „mamac“ za čitalačku pažnju, a istorijski, kako manifestni, tako i latentni konflikti između Srbije i Hrvatske uvek su aktuelna tema i u središtu interesovanja javnosti. S obzirom na to da su oba medija tržišno orijentisana, ne čudi ni vidno senzacionalistička dimenzija izveštavanja.

5.2. Kvalitativna analiza

Dok je kvantitativna analiza imala za cilj da kroz određene parametre prikaže koliko je medijskog prostora posvećeno poseti predsednika Srbije Aleksandra Vučića

Hrvatskoj, na hrvatskom i srpskom informativnom sajtu, kvalitativna analiza treba da da uvid u način medijske reprezentacije. Velika doza senzacionalizma, u naslovima i tekstovima, pored toga što privlači pažnju, može izazvati ozbiljne posledice u javnosti posebno kad je reč o dve države čiji je odnos obeležen konfliktom prošlosti. S obzirom na to da mediji trasiraju put kvalitetu komuniciranja između pomenutih država, upotreba stereotipa i predrasuda može dovesti do kulminacije negativnih osećanja i agresije u ponašanju. Afektivno jake reči poput “ustaše” i “četnici” imaju negativnu konotaciju i evociraju sećanja na periode sukoba, a njihova upotreba u medijskom tekstu, bilo hrvatskom ili srpskom, dovodi do erozije svake mogućnosti da se uspostavi kvalitetna komunikacija, dijalog i saradnja. Otuda svako apostrofiranje ovih reči sa snažnom simbolikom ne nosi pozitivnu poruku. Na informativnom portalu *24sata.hr* u tekstu pod naslovom “Vučića neće dočekati ustaše, jer u Zagrebu ustaša nema” (11. 2. 2018.) na problematičnost korišćenja sintagme “ustaše i četnici” ukazao je Milan Bandić, predsednik Stranke rada i solidarnosti. On je istakao neophodnost dijaloga između Srbije i Hrvatske naglašavajući da je dijalog nemoguć ukoliko se komunicira sa poraženih pozicija ustaša i četnika, ali je moguć i potreban jedino ukoliko se oba naroda oslobode tih etiketa i otvorenog uma uđu u dijalog razmišljajući o budućnosti. Stigmatizacija neminovno vodi u neravnopravan odnos obeležavajući jednu stranu kao inferiorniju. Svako naglašavanje razlika vodi produblivanju jaza između dve grupe, pri čemu akteri ostaju potpuno nesvesni da su kontinuirano doprinosili međusobnom razdvajanju. Jedan od senzacionalističkih naslova koji je u analiziranom periodu izazvao veće interesovanje javnosti, što zaključujemo posredstvom broja pregleda (15882) i broja komentara (292), jeste “Vučića će čuvati snajperisti, a u pričuvi i njegova krvna grupa” (11. 2. 2018.). U lиду ispod naslova nalazimo informaciju da je poseban tim Hitne pomoći zadužen da bude na licu mesta sa dovoljnom količinom krvi krvne grupe predsednika Srbije, ali i da je to uobičajena procedura kod poseta državnih zvaničnika. Bombastični naslovi poput ovog podižu tenziju među čitaocima i stvaraju utisak da je reč o rizičnoj poseti, iako je, kako se kasnije naglašava, u pitanju standardna bezbednosna procedura.

Medijski diskurs predstavlja poprište sukoba različitih gledišta, što je uočljivo i u tekstovima na izabranom hrvatskom sajtu. Pozivanje na preuzimanje odgovornosti i izvinjenje predsednika Srbije hrvatskim žrtvama spominje se u nekoliko tekstova. U jednom od njih, sa naslovom “Josip Đakić: Vučić se mora pokloniti žrtvama u Hrvatskoj” (12. 2. 2018.) Đakić, predsednik HVIDR-e i saborski zastupnik HDZ- a, govori o izbegavanju predsednika Vučića da otvori teme koje se tiču nestalih lica, “srbijanskog zakona o regionalnoj jurisdikciji, ratne odštete i granica”. Saborski

zastupnik Mosta Miro Bulj je izrazio nezadovoljstvo zbog zabrane javnog okupljanja radi protesta protiv dolaska predsjednika Vučića na trgu Sv. Marka. U tekstu sa nazivom “Vučićev posjet je igrokaz koji vrijeđa obitelji naših branitelja” (12. 2. 2018.) Bulj je istakao da Vučić duguje izvinjenje ljudima srpske nacionalnosti u Glini zbog širenja ideja o realizaciji projekta “Velike Srbije” na šta ih je pozivao. U tekstu koji je objavljen 13. 2. 2018. godine na istom portalu, delom je objavljen govor u Glini 1995. godine predsjednika Vučića, tada člana srpskih radikala, u kome on, između ostalog vlast u Hrvatskoj naziva ustaškom, a građanima Gline obećava stvaranje jedinstvene Velike Srbije. Istog dana, 13. 2. 2018, objavljen je i tekst pod naslovom “Petrov: Da nije bilo Vučićevog huškanja, ne bi bilo ni Oluje...” u kome predsjednik Mosta Božo Petrov iznosi zapažanje da je predsjednik Vučić trebalo da se izvini za govor održan u Glini 1995. godine. On kaže: “Trebalo se postaviti da je Hrvatska žrtva u agresorskom ratu koji je vodila Srbija, a to je trebao i Vučić naglasiti i ispričati se. To su odluke velikih vođa, isprika nije sramota, isprika je jedino priznanje da naše dvije države mogu surađivati u budućnosti”, ustvrdio je Petrov. U tekstu koji nosi naslov “Iako je predsjednik, Vučić je za mene i dalje četnički huškač...” (14. 2. 2018.) saborski zastupnik Stevo Culej iznosi stav da, iako o predsjedniku Srbije nema pozitivno mišljenje, sa njim kao predstavnikom Srbije mora da se razgovara. Još jedan od naslova koji je dobar indikator javnog mnjenja Hrvatske svakako je i “Vučko nas promučko: Nije se ispričao, vodio je kampanju...” (14. 2. 2018.).

Sa svakom izgovorenom ili napisanom reči ide i određena odgovornost. Odgovornost javnih ličnosti je još veća s obzirom na uticaj koji imaju na javno mnjenje. Iz tog razloga bi trebalo da osobe koje su deo javnog, posebno medijskog diskursa, posebno vode računa o onome što izgovaraju. Karl Jaspers je, promišljajući o krivici, ukazao na četiri vrste odgovornosti: krivičnu, političku, moralnu i metafizičku (Jaspers 1999). Zoran Jovanović piše:

“Oni koji su svojim javnim delovanjem i iskazima naneli ekonomsku, političku, moralnu, ili neku drugu štetu društvu, morali bi da snose konsekvence u vidu političke odgovornosti. Ona se sastoji u privremenom, ili trajnom, udaljavanju pojedinaca, grupa i čitavih organizacija iz javnog života”. (Jovanović 2015: 185)

Ovo otvara pitanja o odgovornosti državnika i motiviše na razmišljanje o tome da li su političari i predstavnici građana svesni delotvornosti i uticaja koji njihove reči

ostvaruju. Da savremeni medijski diskurs nije baziran na idejama tolerancije i pomirenja, pokazuje i prenošenje izjava srpskih ministara Aleksandra Vulina i Nebojše Stefanovića koji Hrvatsku pominju u negativnom kontekstu, dok Vulin optužuje hrvatsku vlast da traži opravdanje za mržnju i nasilje. To ilustruju sledeći naslovi: „Vulin: Hrvatska vlast traži opravdanje za mržnju i nasilje“ (11. 2. 2018.); „Stefanović: Vučićeva poseta Hrvatskoj je RIZIČNA“ (11. 2. 2018.); „Stefanović: Vučić u Zagrebu neće biti toplo dočekan“ (12. 2. 2018.). Ovakvoj retorici sklon je i predsednik Srbije koji implicitno ukazuje na to da Hrvatska nije spremna za dijalog i pomirenje, dok sebi dodeljuje takve kvalifikacije. U prilog tome govore i sledeći naslovi koji su u analiziranom periodu registrovani u *Blicu*: „Vučić: Ne sekiram se zbog kampanje koja se u Hrvatskoj vodi protiv mene“ (11. 2. 2018.); „Vučić za Aldžaziru: Nikoga nisam nazvao ustašom, kao što mene nazivaju četnikom“ (13. 2. 2018.) i „Vučić o poseti Zagrebu: Kolinda je kriva što sam “ponizio” Hrvatsku, a ja jer sam Srbin, četnik ili šta već hoćete“ (13. 2. 2018.).

Osim toga, srpski najčitaniji portal je ovu posetu predstavio kao vrstu takmičenja, odnosno borbe u kojoj samo jedna strana može pobediti. Na taj način se izazivaju reakcije čitalaca koji se implicitno pozivaju da se toj borbi i priključe. Takve tekstove ilustruju naslovi: „JUDA JE IZDAO ISUSA, A TI HRVATE I TUĐMANA” Hrvati izvređali Kolindu na Fejsbuku, ne mogu da joj oprostite Vučića“ (13. 2. 2018.); REAKCIJE IZ HRVATSKE NA POSETU Vučić “odradio dobar PR”, Kolinda kao “preplašena studentkinja” (13. 2. 2018.); I u Saboru o Vučićevoj poseti: Hrvatska je ponižena (13. 2. 2018); “PORAŽENA KOLINDA” I “SMELI VUČIĆ” Hrvatski mediji o poseti predsednika Srbije Zagrebu (13. 2. 2018.); “TUĐMAN SE OKREĆE U GROBU” Hrvatski mediji o tome kako je Vučić u Zagrebu “IZDOMINIRAO” (13. 2. 2018.). Citiranje provokativnih delova izjava u naslovima, kao i korišćenje svih velikih slova kako bi se istakle pojedine reči, pokazuje da se uredništvo *Blica* opredelilo za senzacionalistički pristup i tabloidizaciju ove teme. U prilog tome govore i drugi naslovi, poput: „INCIDENT NA ULASKU U SABOR Poslanik Bulj pokušao da presretne srpskog predsednika; Vučić: Nisam se uplašio“ (12. 2. 2018.); „SNIMAK SA ULICA ZAGREBA Raspeće, “četnik”, beretke i pokušaj mita da bi se probili do Vučića“ (12. 2. 2018.). Na ovaj način se kod čitalaca izaziva ljutnja i produbljuje animozitet među narodima koji se ispoljava u virtualnom medijskom prostoru. Nespремnost mejnstrim medija da ovako kompleksnoj temi pristupi analitički pokazuje i banalizovanje sadržaja i događaja o kojima se izveštava. O tome govore naslovi kao što su: „POSETA HRVATSKOJ Vučića će sutra čuvati nekoliko stotina bezbednjaka, detektivi, tajni agenti u civilu i SNAJPERISTI“ (11. 2. 2018.);

“STOTKA ZA 6,5 SEKUNDI, 134.000 EVRA” Hrvatski mediji: Šta sve može MOĆNO VUČIĆEVO VOZILO kojim je došao u Zagreb“ (14. 2. 2018.); “DIPLOMATSKI ZAČIN” Predsednica Hrvatske na rukavima tražila da joj izvezu jednu reč, a kome je time poslala poruku?“ (12. 2. 2018.) i „PEČENI ZEC SA HELJDOM ZA VUČIĆA Evo šta će srpska delegacija jesti na svečanoj večeri u Zagrebu“ (12. 2. 2018.). Površnost u izveštavanju medija može se povezati i sa diktatom ideologije i interesa vladajućih elita koje i kroz svoje izjave pokazuju nespремnost da se određena pitanja u odnosima dve zemlje reše.

6. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Oblikovanje stvarnosti jedan je od ključnih zadataka medija. Odavno je poznato da medijska sredstva ne reflektuju društvenu stvarnost, već predstavljaju aktivan agens u njenom osmišljavanju. Način na koji se imenuju, označavaju i definišu pojave, lica i događaji odlučujuće utiče na percepciju građana, medijskih korisnika. Takođe, kontekst, društvene okolnosti i istorijska iskustva daju važan “začin” medijskim slikama stvarnosti. Kad se iskorači iz lokalnog i uzme u obzir globalna medijska perspektiva, vidimo da dominaciju na tržištu diktiraju faktori poput senzacionalizma i spektakla. Surova borba za opstankom na takvom tržištu primorava medijske kuće da svoje sadržaje ukalupe u proverene forme kako bi privukli pažnju što šire javnosti. U uslovima medijskog pluralizma u kojima se vodi oštra tržišna utakmica, kršenje etičkih principa i senzacionalistički pristup u izveštavanju postaju svakodnevnica. Kada je reč o drugim kulturama, nacijama i manjinama medijska reprezentacija postaje posebno važna, jer je komunikacija sa njima gotovo uvek posredovana, i to najčešće medijskim kanalima. Poslednje decenije obeležene su sukobima balkanskih zemalja, u kojima su tradicionalni mediji bili važan instrument propagandnih aktivnosti. Paleti tradicionalnih danas se pridružuju i novi mediji koji postaju dominantno sredstvo masovnog komuniciranja u savremenom dobu. Kako bi opstali na tržištu, tradicionalni mediji konvergiraju prema novim tehnologijama, što im otvara mnogo širi prostor za informacijsko, ali i propagandno delovanje.

Analiza medijske reprezentacije posete predsednika Srbije Aleksandra Vučića Hrvatskoj pokazala je da je ton izveštavanja u oba medija imao negativnu konotaciju uz implicitno neprijateljski polazni stav jedne države prema drugoj. Stereotipi i predrasude su i dalje aktivno prisutni u medijskom jeziku, što ilustruje često korišćenje termina “četnici” na jednoj strani i “ustaše” na drugoj aludirajući na

konfliktnu prošlost i istorijska neslaganja koja se na ovaj način iznova i iznova reaktualizuju. Kada se prethodno navedeni aspekti uzmu u obzir, jasno je da način na koji mejnstrim mediji izveštavaju o ovako osetljivim temama nije okrenut ka kulturi mira i tolerancije, već ponovnom raspirivanju konflikata koji se sada prebacuju i u digitalnu sferu. Sam izbor žanrova pri obradi ove teme pokazuje da nedostaje analitičnosti koja bi dublje objasnila ovaj problem. Novinari se, jureći za tiražem i većom čitanošću, okreću senzacionalističkim manirima, pa i ne čudi što je najveći broj tekstova predstavljen kroz hibridni žanr, što i jeste odlika senzacionalističkog podstila. Ova tvrdnja potvrđena je i kroz analizu tipova naslova koja je pokazala da je najveći broj njih senzacionalistički – i to važi za oba medija. Na taj način urednici žele da kod konzumenata izazovu emotivne reakcije, umesto da razvijaju kritički duh i pruže relevantne informacije koje bi bile od značaja za razvijanje daljih dobrosusedskih odnosa. Ovakav način izveštavanja utiče na svest mlađih generacija koje tokom rata nisu ni bile rođene. Tako se uvlače u medijski konstruisane sukobe koji su danas najprisutniji u virtuelnom svetu. Time se otežava uspostavljanje dijaloga između dva naroda, što će se negativno odraziti i na buduće generacije. Svakodnevna medijska retorika sastoji se od neopravdanih generalizacija i banalizacija, čemu se teško može stati na put, pogotovo ako se njima održava vlast hegemonne grupe. Zbog toga su kritički duh i kontakti sa drugim kulturama od izuzetnog značaja za razbijanje predrasuda, kao i za dekonstruisanje medijski uobličienog pogleda na svet.

LITERATURA

1. Bjelica, Mihailo, Zoran Jevtović (2006), *Istorija novinarstva*, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, Beograd
2. Galloway, Alexander (2012), *The Interface Effect*, The Polity Press, Cambridge
3. Hall, Stuart (1997), "The work of representation", u: Stuart Hall, ur., *Representation: Cultural Representations and Signifying Practice*, Sage and TheOpen University, London, 13-75.
4. Holmes, David (2005), *Communication Theory: Media, Technology and Society*, SAGE, London
5. Jaspers, Karl (1999), *Pitanja krivice*, Samizdat – FREE 92, Beograd
6. Jovanović, Zoran (2015), *Virtuelna planeta*, Filozofski fakultet, Niš

7. Kaymas, Serhat (2017), "When the Journalist Meets New Media: Some Reflections on the Interactions between Journalist and New Media Driven Journalism in Turkey", *Journal of Media Research*, 10 (3).
8. Kecmanović, Dušan (2002), *Ethnic times: exploring ethnonationalism in the former Yugoslavia*, Praeger, London
9. MacDonald, David Bruce (2002), *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester
10. Manović, Lev (2015), *Jezik novih medija*, Clio, Beograd
11. Milivojević, Snježana (2015), *Mediji, ideologija i kultura*, Fabrika knjiga, Beograd
12. Moscovici, Serge (1973), "Foreword", u: C. Herzlich, ur., *Health and Illness: A Social Psychological Analysis*, Academic Press, London, 9-14.
13. Moscovici, Serge (2007), *Psychoanalysis. Its Image and Its Public*, Blackwell Publishing (first published 1961), Oxford
14. Ninković-Slavnić, Danka (2011), "Medijska reprezentacija grupnih identiteta", *CM – Časopis za upravljanje komuniciranjem*, br. 16, godina 6, 15-37.
15. Papacharissi, Zizi (2002), "The virtual sphere: The internet as a public sphere", *New Media & Society 1*, Vol. 4, 9-27, Dostupno na: http://zizi.people.uic.edu/Site/Research_files/VirtualSphere.pdf
16. Stojković, Branimir (2002), *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka - Čigoja štampa, Beograd
17. Toffler, Alvin (1980), *The Future Shock*, Bantam, New York
18. Vilović, Gordana (2011), "Govor mržnje", *Političke analize 6*, Vol. 2, 68-70. Preuzeto sa <http://hrcak.srce.hr/175715>

MEDIA CREATED CONFLICTS IN VIRTUAL COMMUNITIES

Summary:

From the very beginning of its existence the media has represented an important part of people's lives and media generated messages significantly affected the forming of attitudes and opinions of the public. No matter how advanced technology was, the media has always succeeded to find the way to the audience. In contemporary society, in the age of the Internet, finding that way is easier than ever. The Internet provided a possibility that various contents become available to everyone on the Earth, which is important from media aspect because state borders are removed and people can easily find out about events from any part of the world. In such conditions the public doesn't need to wait or to rely on information sourced from a traditional media, so masmedia communication gets completely new outlines. This concept of informing can be very useful for sure, but it can also be very dangerous. If we consider how popular social networks are, which represent some sort of virtual communities and which serve as an important platform to the media in online environment, although they can be observed as some sort of media themselves, possibilities for creating different trends are clear. Such platform can be abused, for instance, for attracting a huge number of readers. It can specifically be applied to countries of ex-Yugoslavia among which many questions have remained unsolved, so that creates a convenient base for a constant revitalization of conflicts. Considering not so distant war past between Serbia and Croatia, for a case study in this paper the reporting of Serbian and Croatian most popular online media about official visit of Serbian president Aleksandar Vučić to Croatia was chosen. The applied method was the quantitative-qualitative analysis of the content focused on media presentation of the other one through topic selection, titles, the way of reporting and visual representation.

Key words: the Internet; conflicts; Serbia; Croatia; new media; reporting

Adresa autora

Authors' address

Dušan Aleksić

Ivana Stamenković

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

dusan.aleksic@filfak.ni.ac.rs

ivana.stamenkovic@filfak.ni.ac.rs

UDK

Primljeno: 30. 06. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Milan Dojčinović, Velibor Petković

EFEKTI SAJBER PROSTORA NA PERSONALNI IDENTITET

Informacione tehnologije sve više prožimaju život, pružajući mogućnost bekstva od svakodnevice kreiranjem virtuelnih identiteta. Internet je već odavno prerastao okvire komunikacionog medija i zahvaljujući ekspanzionizacijom razvoju računarske tehnologije postao je socijalni prostor koji zadovoljava dve osnovne egzistencijalne potrebe, potrebu za interpersonalnim kontaktom i potrebu za pripadanjem zajednici. Socijalne mreže, kao psihološki prostor, nesumnjivo su uticale na offline (lične) identitete, na svakodnevne navike i na ponašanje ljudi, pruživši mogućnost korisnicima da predstave savršeniju sliku sebe. Ipak, bez obzira na tehnološki razvoj, internet za razliku od fizičkog sveta ne može da pruži čulnu punoću korisnicima, koji uprkos tome hrle ka njemu. Nesumnjivo je da ima indicija da sajber sfera utiče na umanjene lične odgovornosti koje sajber prostor podrazumeva, te da za sobom povlači seriju psiholoških i bihevioralnih efekata. U ovom istraživanju bavili smo se efektima online (virtuelnih) identiteta na offline (lični) identitet, naročito u pogledu povezanosti korišćenja interneta sa promenom stavova i ponašanja korisnika, sa prevazilaženjem komunikacione barijere u interpersonalnim odnosima, sa redukcijom tenzije, te stepenom samopouzdanja.

Ključne reči: sajberprostor; personalni identitet; virtuelni identitet; ponašanje; samopouzdanje

1. UVOD

Masovno korišćenje interneta dovelo je do sve naglašenijeg psihosocijalnog uticaja na njegove korisnike i do gotovo patološke zavisnosti. S obzirom na to da je komunikacija u osnovi funkcionisanja web zajednice, pojedinci, svesno ili nesvesno, osećaju da stupaju u određeni „prostor“ koji je ispunjen značenjima i interaktivnim odnosom. Američki psiholog Džon Saler (John Suller), ističe kao važne karakteristike sajber sfere: fleksibilnost identiteta, izmenjenu percepciju, jednak status svih ljudi, prevazilaženje prostornih ograničenja, vremensku fleksibilnost, istovremenu komunikaciju sa više osoba i druge efekte. Prodorom interneta u sve „pore“ društva, istraživanja o zavisnosti od virtuelne sfere su bivala sve zastupljenija. Jedno od pionirskih istraživanja u ovoj oblasti koje je provela Kimberli S. Jang (Kimberly S. Young) (1996) ukazalo je na to da zavisnici od Interneta ispoljavaju sličan problem kontrole impulsa kao i osobe sa dijagnostikovanim patološkim kockanjem.

Upravo zbog toga je i značajno istraživati hipnotišuću moć sajber sfere i rešenost pojedinaca da izgrade virtuelne identitete i zapostave personalne. Neizostavno je naglasiti i da komunikacija u virtuelnom prostoru može da dovede do katarze, odnosno oslobađanja od akumuliranih frustracija uzrokovanih komplikovanom svakodnevicom, te teškim životnim uslovima pojedinaca. U ovakvim slučajevima pojedinac se *seli u web zajednicu* ne bi li zamaglio svoju realnost i potražio utehu u komuniciranju sa online sagovornicima. U sajber sferi pojedinci postaju hrabriji, smeliji, opušteniji, *oslobađajući* svoje ličnosti, zanemarujući svoje živote vrednovane u realnom društvu.

Sa pojavom treće generacije kompjutera¹ i korisničkog interfejsa, što je doprinelo masovnoj upotrebi personalnih računara, popularizovan je jedan revolucionaran način ljudske komunikacije – komuniciranje putem interneta u tzv. virtuelnom prostoru.²

2. ODREĐENJE IDENTITETA

Kako bismo dali sveobuhvatni uvid u definiciju *identiteta*, neizostavno je osvetliti ovaj pojam i sa stanovišta psihologije ličnosti, socijalne psihologije, kao i sa aspekta

¹ Treća generacija kompjutera nastala je 90-ih godina XX veka sa primenom integrisanih kola i silikonskog čipa, što je značajno smanjilo dimenzije računara i utrošak energije, a drastično povećalo brzinu i efikasnost računara. Zbog niske cene i visoke pouzdanosti računari su tada postali dostupni pojedincima.

² Termin virtuelni prostor ili sajberspejs (engl. cyberspace) prvi put je upotrebio pisac naučne fantastike Vilijam Gibson u noveli „Burning Chrome“ iz 1982. godine, da bi ovaj koncept razradio u romanu „Neuromanser“ iz 1984. godine čime je 80-ih godina XX veka inaugurisao novi podžanr u naučnoj fantastici nazvan *sajberpank* (engl. cyberpunk) koji prikazuje svet budućnosti u kojem dominiraju tehnologija, mediji i informacije.

psihologije medija. Važno je napomenuti da autori razlikuju *online identitet*, tretirajući ga kao virtuelni, od *offline identiteta*, označavajući ga kao personalni, a o čemu će više reći biti u narednim poglavljima.

Sistematičnu definiciju sa stanovišta psihologije ličnosti dao je američko-danski psihoanalitičar Erik Erikson, koji je znatan deo svog istraživačkog rada proveo baveći se odnosom društva i ličnosti, kao i analizom ličnosti istorijski istaknutih pojedinaca, a ostao je upamćen po teoriji psihosocijalnog razvoja čoveka i uvođenju termina kriza identiteta, kao i po temeljnom proučavanju ličnog identiteta.

„U psihologiji ličnosti *identitet* (nlat. *identitas* = istovetnost) označava doživljaj suštinske istovetnosti i kontinuiteta ja tokom dužeg vremena, bez obzira na njegove mene u različitim periodima i okolnostima.“ (Erikson 2008: 9)

Za razliku od definicije identiteta sa aspekta psihologije ličnosti, pojedini autori naglašavaju i socijalnu stranu identiteta.

„Koncept identiteta vezuje se takođe i za način na koji se osoba predstavlja svojoj okolini, pri čemu je ovde akcenat na onim aspektima identiteta koje ona u određenom okruženju otkriva, odaje ili naglašava, što je od velikog uticaja na to kakvu će sliku o identitetu date individue stvoriti ljudi sa kojima je ona u interakciji. U tom smislu ovaj pojam ima snažnu socio-psihološku konotaciju što ga povezuje sa teorijom uloga i mnogim pojmovima i teorijama iz oblasti socijalne percepcije.“ (Golčevski 2004: 1)

Isti autori ističu i dinamičku komponentu identiteta, kao i njegovu mimikričnu dimenziju.

„Identitet, kao psihološki konstrukt, oponira navedenim rečničkim definicijama ovog termina u još jednom važnom aspektu – promenljivosti. Naime, kada u psihologiji govorimo o identitetu, svakako pod njime ne podrazumevamo nešto statično, nepromenljivo. Naprotiv, identitet bilo koje vrste se, pre svega, razvija i gradi, i u tom smislu on je podložan promenama u vremenu, ali i u prostoru, s obzirom da okruženja različite vrste zahtevaju različite načine samopredstavljanja i samo-opažanja.“ (Golčevski 2004: 2)

U ovom smislu, poredeći *online* i *offline* identitet, može se reći da je *online* identitet dinamičniji, podložniji promenama, nestabilniji i nepotpuniji. Dodali bismo još da se identitet može definisati kao složena kognitivna struktura koja je sastavljena od interakcija sklopa ličnosti, crta, genetičkog materijala i kulturnog nasleđa, sredine

u kojoj je pojedinac odrastao, te uslova života u kojima pojedinac živi. U zavisnosti od tipa osobe, ekstraverta ili introverta, identitet ličnosti će se afirmisati ili degradirati u sajber prostoru jer se u njemu svi stavovi, uverenja ili, pak, životna filozofija preispituju, bivaju relativizovani i izazvani.

„Osećanje *ličnog identiteta* zasnovano je na dva istovremena zapažanja:

- 1) zapažanja samoistovetnosti i neprekidnosti sopstvenog postojanja u vremenu i prostoru; i
- 2) opažanju činjenice da drugi ljudi zapažaju i priznaju ovu činjenicu.“ (Erikson 2008: 11)

Proučavajući specifičnosti offline i online identiteta, uočava se još jedna razlika. Naime, u kreiranju personalnog (offline) identiteta znatan udeo ima porodica i okruženje, dok u formiranju virtuelnog (online) identiteta korisnik isključivo sam učestvuje, s obzirom na to da drugi znaju o njemu samo na osnovu onoga što im on sam saopšti. Za razliku od jednog personalnog identiteta koji osoba u realnom životu ima, u sajber sferi, koja se označava i kao *laboratorija identiteta*, osoba može stvoriti i nekoliko različitih i međusobno nezavisnih identiteta. Ti novostvoreni identiteti ne moraju nužno da znače i dva ili tri paralelna života, ali svakako mogu da utiču na personalni identitet, hraneći ego pojedinca ili mu srozavajući samopouzdanje. Ipak, usudićemo se reći da u osnovi ekspanziranja *offline* identiteta leži narcisoidna priroda čoveka.

„Budući da su digitalne tehnologije postale izuzetno bitne za naš život, korisno je znati šta reč „digitalno“ u stvari znači. Izraz digitalno označava danas mnogo više od diskretnih podataka ili mašina koje ih koriste. Govoriti o digitalnom znači koristiti ga kao metonimiju za čitavu mrežu virtuelnih privida, trenutnih komunikacija, sveprisutnih medija i globalnih mogućnosti uključenja, koji čine dobar deo našeg savremenog iskustva. To znači govoriti o širokoj lepezi primena i medijskih oblika koje omogućuje digitalna tehnologija, govoriti, između ostalog, i o virtuelnoj stvarnosti, digitalnim specijalnim efektima, digitalnom filmu, digitalnoj televiziji, elektronskoj muzici, video igrama, multimedijima, internetu, svetskoj mreži, digitalnoj telefoniji i WAP-u, kao i o raznim kulturnim i umetničkim odgovorima na sveprisutnost digitalne tehnologije, kao što su, na primer, kiber pank romani i filmovi, techno i post-pop muzika, „nova tipografija“, net.art i tako dalje.“ (Gir 2011: 16-17)

Pojava socijalnih mreža dovela je do ekspanzije interneta i uticala na svakodnevne navike i ponašanje ljudi u realnom svetu. Zbog Fejsbuka ljudi su smanjili fizičke aktivnosti i tzv. *licem u lice* kontakte. Sa preko 800 miliona korisnika, čiji broj raste

iz dana u dan, Fejsbuk predstavlja najveću globalnu virtuelnu zajednicu koja objedinjuje sve rase širom sveta i koja predstavlja jedan od najvećih čovekovih poroka. S obzirom na uticaj koji društvene mreže imaju na mlade i sve veću socijalizatorsku ulogu može se slobodno govoriti i o virtuelnoj kulturi. Ona utiče na govor, način života, samopouzdanje, stil oblačenja, propagirajući vrednosti konformizma i egoizma.

2.1. Doživljaj identiteta u sajberprostoru

Američki psiholog danskog porekla Erik Erikson, koji je dao značajan doprinos u proučavanju i razumevanju pojma *identitet* i koji je i sam proživljavao krizu identiteta jer je bio jevrejskog porekla, isticao je da je pojedinac samo delimično svestan osećanja identiteta.

„Ovo osećanje je retko ekstremno svesno, kao recimo, u periodima nadolaženja *krize identiteta*³ kada preti opasnost rasplinjavanja (npr. kod mladih koji su izuzetno *zaokupljeni sobom*, svojim izgledom, mogućnostima i potrebama).“ (Erikson 2008: 9)

Imajući u vidu to da u svakodnevnim interpersonalnim odnosima ne mislimo o ličnom identitetu može se reći da je doživljaj identiteta u normalnim situacijama nesvestan i da je tada identitet stabilan. Onog trenutka kada identitet biva isprovociran u pojedincu se javlja potreba za preispitivanjem selfa. Ono podrazumeva preispitivanje pojedinca o svrsi svog bitisanja, o svojim osnovnim vrednostima, težnjama, ciljevima i sl. Ukoliko prilikom takvog preispitivanja dođe do konfuzije, tada se sa pouzdanom sigurnošću može zaključiti da je došlo do krize identiteta.

“U periodima konsolidacije identiteta, kada smo zadovoljni sobom, kada znamo šta hoćemo i kuda idemo, kada smo sigurni da nas cene ljudi koje uvažavamo, osećanje identiteta, negde u pozadini svesti, više je nesvesno ili polusvesno.” (Erikson 2008: 9)

³ Kriza identiteta je, po mišljenju Eriksona, specifično psihičko stanje u jednom prekretnom periodu (pubertet, venčanje, penzionisanje i sl. u kojem usled narušavanja osećanja kontinuiteta i istovetnosti *ja* nastaju teškoće u osećanju identiteta. (Erikson 2008: 10)

S obzirom na to da su socijalni odnosi u virtuelnim zajednicama vizuelizovani, lišeni taktilnosti i neposrednosti *face to face* kontakta može se reći da se korisniku - pojedincu nameću određeni obrasci izgleda i ponašanja kako bi se afirmisao u toj specifičnoj socio-kulturnoj zajednici, a da su periodi konsolidacije identiteta učestaliji. Na Fejsbuku, ili bilo kojoj drugoj socijalnoj mreži, identitet se gotovo neprestano preispituje s obzirom na to da zavisi od publiciteta koji osoba zadobija aktivnostima svog profila.

"Koliko su tačni profili članova? Uzimajući u obzir neslaganje koje je otkriveno u različitim istraživanjima o sajtovima za upoznavanje, može se očekivati određen stepen izmišljanja i na profilima društvenih mreža, iako u manjoj meri, budući da članovi nemaju nameru da privuku idealnog partnera već prave prijatelje; a takođe su sputani i činjenicom da već poznaju većinu svojih onlajn prijatelja i da lako mogu biti otkriveni ako pokušaju da se lažno predstavljaju." (Džajls 2011: 208)

Društvene mreže se tako upliću u formiranje, održavanje i promenu identiteta, a pitanje njihove pozitivne ili negativne uloge se neprekidno postavlja. Prvenstveno kod omladine čiji je identitet najpodložniji promenama.

"Mladi ljudi u rastu i razvoju, suočeni sa fiziološkom revolucijom u sebi (prim. autora – u smislu fizičke genitalne zrelosti) zaokupljeni su pokušajima da konsoliduju svoje društvene uloge. Često neobično, katkada morbidno, preokupirani su svojim izgledom u očima drugih u poređenju s onim što oni osećaju da jesu..." (Erikson 2008: 105)

Konfliktne situacije koje se u mladima dešavaju na tragu roditeljskih zahteva i vaspitanja, sa jedne strane, i propagiranih normi ponašanja na društvenim mrežama, sa druge strane, mogu da „poljuljaju“ i ugroze stabilnost identiteta pojedinaca.

"Križa identiteta otkrivena je prilikom rehabilitacije američkih ratnih veterana koji su *izgubili osećanje ličnog identiteta i istorijskog kontinuiteta* (promenjen doživljaj sebe samog, osećanja nesigurnosti, depersonalizacije itd.)..." (Erikson 2008: 10)

Vodeći se analognim zaključivanjem, nije teško uočiti korelaciju između američkih ratnih veterana i korisnika društvenih mreža. Naime, i korisnicima društvenih mreža se dešava da „izgube osećanje ličnog identiteta“ usled dezorijentisanosti i konfuzije koje im unose virtuelni identiteti i socijalno poželjna slika o sebi koju grade putem

svojih profila. „Izgubljeni osećaj istorijskog kontinuiteta“ se može uporediti sa zapostavljanjem personalnog (offline) zarad građenja virtuelnog (online) identiteta i bitisanja u onlajn zajednici, gde se pojedinac afirmisao i gde je prihvaćeniji nego li u realnosti. Afirmisanost korisnika u onlajn sferi može znatno da doprinese povećanju stepena samopouzdanja osobe u realnom svetu, ali isto tako može da se javi i osećaj nesigurnosti usled neuspele afirmacije. Na kraju ove analogije, neophodno je napomenuti i to da su virtuelni identiteti i te kako depersonalizovani, te da se korisnici s pravom mogu nazvati *usamljenom gomilom*, pojmom koji je prvi upotrebio 1960. godine američki pravnik i sociolog Dejvid Risman (David Riesman) (2006) govoreći o otuđenju pojedinca u razvijenom urbanom potrošačkom društvu.

3. INTIMNOST VS IZOLOVANOST

„Šesti stadijum psihosocijalnog razvoja (20-25 godina) odgovara genitalnom stadijumu u Frojdovoj psihoseksualnoj teoriji. Mladi odrasli ljudi tada tragaju za uspostavljanjem trajnih i dubokih intimnih odnosa (ljubav, privrženost, odanost) sa drugima (osobama suprotnog pola, prijateljima, kolegama i sl.). Istinsko i postojano „vezivanje“ sa drugima je ujedno i rezultat i provera čvrstog samoodređivanja, odnosno formiranog identiteta.“ (Erikson 2008: 16)

Suštinsko pitanje koje se ovde nameće je: zašto ljudi imaju potrebu da uspostave intimnu komunikaciju u virtuelnom prostoru? Često je razlog stupanja u prisnije kontakte i želja za pronalaženjem partnera putem web-a uslovljena i socijalnom zatvorenošću pojedinca koji se opredeljuje da na ovaj način potraži srodnu dušu ili, pak, da *probije* komunikacionu barijeru. Iako u podjednakom broju u „ljubavnim podvizima“ na web-u učestvuju i introvertne i ekstravertne osobe, virtuelni svet upravo introvertima pomaže da na neki način testiraju sebe, što im kasnije može pomoći u otvaranju prema sagovorniku ili potencijalnom partneru u realnom životu. Uprkos tvrdnjama mnogobrojnih psihologa medija o štetnom dejstvu interneta na psihu i njegovom uticaju na alijenaciju ljudi, s pravom se može reći da je razvoj raznolikih web platformi doprineo stvaranju komunikacijskog iskustva.

Treba spomenuti i da je internet omogućio i *bliskiji* kontakt sa zvezdama popularne kulture, kao *prijateljima* na Fejsbuku i drugim društvenim mrežama, što utiče na identifikaciju sa njima, a time posredno i na formiranje identiteta.

„Socijalni psiholozi se slažu da su ljudi oduvek bili opčinjeni slavnima. Tokom istorije, uvek su

bile idolizovane one osobe koje su bile uspješnije ili lepše od većine. Povezanost između slavnih ličnosti i njihove publike uslovljena je psihološkim razlozima. Publika stvara zvezde, zato što slavne osobe ispunjavaju ljudsku potrebu za bliskošću i povezivanjem. Psiholozi sugerišu i da su ljudi predodređeni za fascinaciju slavnim ličnostima, zato što mozak prima prijatne stimuluse kada vidi poznata lica. Ove ličnosti su publici poznate najčešće iz medija, što ne umanjuje osećaj bliskosti koju neko može osetiti prema omiljenoj zvezdi." (Vukadinović 2013: 129-130)

Razvoj tehnologije omogućio je virtuelnu povezanost publike sa slavnim ličnostima i na društvenim mrežama ta komunikacija je poput one sa osobama koje zaista poznajemo. Psiholozi Horton i Vol ovu vrstu emocionalne povezanosti između obožavalaca i zvezda nazivaju „parasocijalnom interakcijom“ (prema Džajls 2011: 110).

4. DRUŠTVENE MREŽE KAO PSIHOLOŠKI PROSTOR

Kako društvene mreže predstavljaju jedan veliki prostor koji je najpodesniji na Internetu za razmenu mišljenja, sticanje prijateljstava i interakciju, te čitavu jednu virtuelnu zajednicu, o njima će naročito biti reči, posebno o Fejsbuk društvenoj mreži koja je kao nijedan vid internet komunikacije do sada pružila mogućnost korisnicima da izgrade svoje ličnosti i na web-u i da otpočnu tzv. paralelni život. Fejsbuk je tako lako hipnotisao gomilu ljudi i zatvorio ih u svoju kibernetiku⁴ „realnost“, pružajući im mogućnost da započnu jedan savršeniji život zvan – virtuelni život. U tom virtuelnom svetu, korisniku, vernom fanatiku ili zavisniku od ove društvene mreže pruža se prilika da posredstvom svog Fejsbuk profila napravi bolju verziju sebe, odnosno da kreira svoj alter ego koji teži da predstavi sebe u što boljem svetlu, da stvori poželjnu sliku o sebi i da se predstavi onakvim kakav nije u realnom životu, što dovodi i do privida iskrene komunikacije. Važno je napomenuti i da se vreme u kiber društvu doživljava **diskontinuirano**: ono se ne provodi *sa* drugima, ono se troši *na* ili *za druge* (Radok 2015: 69-95).

Korisnici društvenih mreža su, metaforično rečeno, *višemilionsko telo* koje je zavisno od *lajkova* koji se prikupljaju postavljanjem i šerovanjem slika, statusa (objava), video klipova. Lajkovima se potvrđuje da je osoba prihvaćena u Fejsbuk zajednici, a od broja lajkova zavisice status koji će svaki pojedinac zauzeti u ovoj

⁴ Tvorac termina *kiber prostor (matrica)* je Vilijam Gibson - *to je mentalna dimenzija egzistencije, paralelni univerzum koji počiva na mreži kompjuterske komunikacije*

virtuelnoj zajednici. Veći broj lajkova značiće da je osoba prihvaćena od drugih i da se afirmisala u virtuelnoj sferi tako da se njeno samopouzdanje, adrenalinski zavisno, može reflektovati i na realan život, odnosno personalni identitet. U toj sprezi *offline* i *online* identiteta, zbog neuspeha u realnom svetu dolazi i do otuđenja od njega i taj pojedinac se seli u virtuelnu sferu, gde će možda biti prihvaćeniji i cenjeniji. Ipak, u virtuelnom svetu nema čulnih zadovoljstava, nema neposredne interakcije, a bez toga je nemoguće ispuniti iskonsku čovekovu potrebu da bude srećan i motivisan.

Pojedini autori smatraju da je naglašena razlika između starih i novih medija pružila korisniku mogućnost da bude koautor dela pa otuda i „mit interaktivnosti“ (Manović 2015: 97). Život u ovoj zajednici ipak je u osnovi sveden na klikove i na površnu komunikaciju, pritom, lišen neverbalne komunikacije kojom se čovek u realnom svetu služi i više nego verbalnom, kako bi ostvario dublji, iskreniji i ljudskiji kontakt.

5. PREDMET ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja je uticaj društvene mreže Fejsbuk i sajber prostora uopšte na promene elemenata personalnog identiteta studenata.

6. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja je utvrditi promene u personalnom identitetu usled aktivnosti korisnika/studenata na Fejsbuku i internetu uopšte. Dalji ciljevi istraživanja su utvrđivanje povezanosti aktivnosti na društvenoj mreži *Fejsbuk* i na internetu sa promenom stavova i ponašanja korisnika, sa prevazilaženjem komunikacione barijere u interpersonalnim odnosima, sa redukcijom tenzije, te stepenom samopouzdanja.

7. HIPOTEZE

1. Aktivnosti na društvenoj mreži Fejsbuk pomažu korisnicima da prevaziđu komunikacionu barijeru u svakodnevnom životu
2. Društvena mreža Fejsbuk i komentari na online platformama pomažu korisnicima da se oslobode od akumuliranih frustracija

3. Aktivnosti na društvenoj mreži Fejsbuk utiču pozitivno na samopouzdanje korisnika
4. Aktivnosti u sajber prostoru utiču na promenu stavova i ponašanja

8. METOD

Metod ovog istraživanja je posebno konstruisan upitnik o ponašanju vezanom za Fejsbuk i internet na koji odgovaraju studenti Univerziteta u Nišu.

Pomoćni metod bio je intervju sa dr Vesnom Anđelković, redovnim profesorom na Departmanu za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. (vesna.andjelkovic@fifak.ni.ac.rs)

Postavili smo pet ključnih pitanja:

1. Na koji način internet i društvene mreže utiču na identitet korisnika?

U realnosti imamo samo jedan identitet a u sajber prostoru veliki broj identiteta. Osim ove osnovne razlike, virtuelni identiteti su fragmentarni (nisu celoviti), formirani od prilike do prilike.

2. Kako virtuelni identitet koji pojedinac kreira oslobođen stega realnosti, utiče na personalni identitet?

U virtuelnom prostoru možemo zadovoljiti potrebe koje ne možemo zadovoljiti u realnosti što svakako ima efekte na identitet i opšte funkcionisanje u realnosti.

3. Kada onlajn (virtuelni) identitet postaje patološki i ugrožava oflajn (personalni) identitet ličnosti?

Mogućnost uspostavljanja komunikacija sa velikim brojem ljudi u sajber prostoru nesporno ima značajne efekte na naš identitet u realnosti. Pri tom, treba imati u vidu da te mnogobrojne takozvane „instant identitete“ treba integrisati u identitet u realnosti. To, često nije jednostavno i može do izvesnog stepena ugroziti funkcionisanje ličnosti, pa i do patologije. U suštini, sintetičko-integrativne funkcije su veoma važne kako ćemo nagomilana i nova iskustva integrisati u naš personalni identitet.

4. Može li se “kriza identiteta” pod uticajem sajber prostora, tumačiti u duhu Eriksonovog shvatanja krize i konsolidacije identiteta u prelomnim životnim situacijama?

Komunikacija u sajber prostoru je jedan nov način komunikacije, odnosno još jedan faktor socijalizacije. U tom smislu, ovaj vid socijalizacije, uz sve svoje

specifičnosti, treba sagledavati u kontekstu i ostalih faktora značajnih za životne krize o kojima govori Erikson.

5. Virtuelni prostor se često tumači kao boravište “usamljene gomile” bezličnih pojedinaca. Imaju li društvene mreže i neke pozitivne efekte na identitet korisnika?

Naravno. Kroz mnogobrojne komunikacije u sajber prostoru može se eksperimentirati sa različitim delovima identiteta u realnosti. Pored toga, odloženi odgovor kao norma u onlajn komunikaciji daje veću mogućnost da uključimo kognitivne procese. Generalno, imamo još jedan faktor socijalizacije ali kao i svi prethodni, on može imati i pozitivne i negativne efekte.

9. ISTRAŽIVANJE

Istraživanje je urađeno na uzorku od 400 ispitanika. Ispitanici su popunjavali upitnik posebno konstruisan za svrhu ispitivanja uticaja aktivnosti na društvenoj mreži Fejsbuk na promene u ponašanju pojedinaca, kao i na promene personalnog identiteta. Istraživanje se teritorijalno odnosi na južni deo Srbije, a ciljna grupa su bili studenti Univerziteta u Nišu od prve do četvrtre godine osnovnih akademskih studija, s obzirom na to da su pripadnici ove društvene kategorije označeni kao svakodnevni učesnici u internet komunikaciji i da su aktivni korisnici društvenih mreža.

Upitnik je bio sastavljen od dvadeset i jedne tvrdnje, pri čemu je bilo i kontrolnih tvrdnji.

9.1. Kvantitativno-kvalitativna analiza

Kao početnu tvrdnju, kojom smo hteli da proverimo koliko vremena naši ispitanici provode na Internetu i Fejsbuku, uzeli smo iskaz: *Na Fejsbuku provedem barem tri sata dnevno.*

Sa ovom tvrdnjom, u potpunosti se složilo 34% ispitanika. Njih 34% je reklo da se umereno slaže, a njih 12% je odgovorilo da nisu sigurni. Time smo dokazali početnu pretpostavku da je navedena ciljna grupa relevantna za predmet ovog istraživanja.

	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Na Fejsbuku provedem barem tri sata dnevno</i>	33,9 %	33,9%	12,2 %	11,1 %	8,9%

Tvrdnja kojom smo hteli da ispitamo svest ispitanika o potencijalnoj ugroženosti privatnosti na društvenim mrežama glasila je: *Osećam da mi je privatnost na društvenim mrežama ugrožena*. Najzastupljeniji odgovor je bio da se umereno slažu (27,2%), potom da nisu sigurni (26,1%). Po 17,8% ispitanika je reklo da se potpuno slažu i umereno ne slažu, gde imamo oprečne rezultate.

Ipak, na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da ispitanici nemaju izdiferenciran stav po ovom pitanju.

	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Osećam da mi je privatnost na društvenim mrežama ugrožena</i>	17,8 %	27,2 %	26,1%	17,8 %	11,1 %

Tvrdnja kojom smo hteli ispitati tendenciju studenata da kreiraju lažne profile na Fejsbuku, a samim tim i virtuelni identitet glasila je: *Na Fejsbuku imam profil sa izmišljenim imenom*. Na ovu tvrdnju 86% ispitanika je odgovorilo da se u potpunosti ne slaže, dok se 10% ispitanika izjasnilo da se u potpunosti slaže, te da poseduje profil sa izmišljenim imenom. Kontrolna tvrdnja glasila je: *Često se na Fejsbuku predstavljam onakvim kakav/kakva nisam u realnom životu*. Ovde je 56% ispitanika odgovorilo da se u potpunosti ne slaže, 27,2% je odgovorilo da se umereno ne slaže, dok je njih 7,8% odgovorilo da se umereno slaže i da nije sigurno. Dobijeni rezultati na osnovu ovih tvrdnji ukazuju nam da naši ispitanici nisu skloni kreiranju virtuelnih identiteta.

	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Na Fejsbuku imam profil sa izmišljenim imenom</i>	10 %	2,8%	0%	1,1 %	86,1 %
<i>Često se na Fejsbuku predstavljam onakvim kakav/kakva nisam u realnom životu</i>	1,1 %	7,8 %	7,8%	27,2 %	56,1 %

9.1.1. Uticaj Interneta na promenu stavova korisnika

Grupa tvrdnji koja se odnosila na uticaj Fejsbuka i sajber prostora na promenu stavova korisnika sadržala je sledeće iskaze:

Uticaj Interneta na promenu stavova korisnika	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Komentari i statusi koje čitam na Fejsbuku utiču na moje lične stavove</i>	0,6 %	17,8 %	15 %	30,6 %	36,1 %
<i>Često mi se dešava da promenim stav o određenom događaju na osnovu komentara koje pročitam na informativnim portalima</i>	3,9 %	25 %	18,9 %	30 %	22 ,2%
<i>Često mi se dešava da promenim stav o određenoj javnoj ličnosti na osnovu komentara koje pročitam .</i>	2,2 %	18,9%	17,8 %	30 %	31,1 %

Na osnovu dobijenih odgovora, a uprkos početnom stavu istraživanja da će komentari i statusi na Fejsbuku i informativnim portalima sugestivno uticati na mišljenje ispitanika, ispostavilo se da je najveći broj njih dao negativne odgovore na ovo pitanje.

9.1.2. Uticaj Fejsbuka na promenu ponašanja

U okviru ove grupe tvrdnji pošli smo od hipoteze da Fejsbuk utiče na promenu ponašanja u realnom životu. Dve tvrdnje su ovde bile date ispitanicima:

Uticaj Fejsbuka na promenu ponašanja	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Ukoliko mi dobar prijatelj ne lajkuje sliku ili status na Fejsbuku biću ljut na njega u privatnom životu</i>	1,1 %	3,9 %	3,3 %	15,6 %	76,1 %
<i>Češće komuniciram sa prijateljima na Fejsbuku nego li što se viđam sa njima</i>	5%	26,7 %	7,8 %	28,9 %	31,7 %

Kakve će efekte na ispitanike imati bihejvioralno dejstvo onih aktivnosti na Fejsbuku koje se tiču njihovih prijatelja i u realnom životu, ispitali smo gore navedenim tvrdnjama. Na osnovu datih odgovora u okviru našeg istraživačkog korpusa pokazalo se da većina studenata ne mari za to da li će im prijatelj lajkovati neku objavu ili ne, te da neće biti negativno raspoloženi prema njima u realnom životu. Međutim, mešoviti odgovori studenata po pitanju češće komunikacije putem Fejsbuk četa nego li in vivo kontakta, pokazuju, barem u našem istraživačkom korpusu, da Fejsbuk donekle utiče i na otuđenje od *real life* druženja.

9.1.3. Uticaj Fejsbuka na samopouzdanje korisnika

Tvrdnje koje su nam služile kao polazna tačka za ispitivanje porasta samopouzdanja u zavisnosti od aktivnosti na Fejsbuku izražene su u sledećoj tabeli.

Uticaj Fejsbuka na samopouzdanje korisnika	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Veliki broj lajkova utiče pozitivno na moje samopouzdanje</i>	8,3%	38,3 %	20 %	11,7 %	21,7 %
<i>Fejsbuk negativno utiče na moje samopouzdanje</i>	1,1 %	8,3%	15%	18,3%	57,2%

Na osnovu dobijenih odgovora na dve date tvrdnje pokazalo se da broj lajkova donekle utiče na samopouzdanje studenata. Ovo proističe i iz toga što su društvene mreže koncipirane po principu samopromocije i marketinga. Druga tvrdnja u ovom ispitivanom odeljku bila je kontrolna, i ispostavilo se da je veći broj ispitanika njome samo potvrdio da Fejsbuk pozitivno utiče na mišljenje o sebi i da na neki način „napumpava“ samopouzdanje.

9.1.4. Uticaj Fejsbuka na prevazilaženje komunikacione barijere

U okviru grupe tvrdnji koje su se odnosile na prevazilaženje komunikacione barijere u interpersonalnim odnosima zahvaljujući aktivnostima na Fejsbuku ponudili smo sledeće:

Što se tiče rezultata iz grupe pitanja kada je reč o uticaju Fejsbuka na prevazilaženje komunikacione treme i barijere, odgovori su pokazali da ispitanici ne uživaju u komuniciranju sa nepoznatim osobama putem Fejsbuka, da odbijaju da komuniciraju sa ljudima za koje sumnjaju da se predstavljaju lažno, da se u potpunosti i umereno slažu da odbijaju komunikaciju sa ljudima koji nisu iz njihovog socijalnog okruženja. Odgovori ispitanika po pitanju otvorenosti u interpersonalnim odnosima na osnovu prethodnog Fejsbuk četovanja pokazali su da veći broj ispitanika ne smatra da je Fejsbuk uticao na njihove komunikacione veštine, kao i to da ova društvena mreža nije uticala na oslobađanje od komunikacione treme.

Uticaj Fejsbuka na prevazilaženje komunikacione barijere	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Uživam u komuniciranju sa nepoznatim osobama na Fejsbuku</i>	0%	7,2 %	7,2%	27,2 %	58,3 %
<i>Odbijam komunikaciju sa ljudima za koje pretpostavljam da imaju lažne profile</i>	80,6 %	8,3 %	1,1 %	3,9 %	6,1 %
<i>Prihvatam prijateljstvo sa ljudima koje ne poznajem u realnom životu</i>	10 %	31,7 %	5%	17,8 %	35,6 %
<i>Časkanje na Fejsbuku me je učinilo otvorenijim u interpersonalnim odnosima</i>	3,9 %	13,9 %	22,8 %	20,6 %	38,9 %
<i>Komuniciranje preko društvenih mreža mi je pomoglo da otklonim tremu koju sam imao u komunikaciji sa drugim ljudima</i>	1,7 %	8,9 %	18,3 %	20,6 %	50,6%
<i>Odbijam komunikaciju sa onima sa kojima imam malo zajedničkih prijatelja</i>	27,8 %	26,7 %	11,7 %	18,9 %	15 %

9.1.5. Sajber prostor kao ventil za oslobađanje od tenzije

U okviru grupe tvrdnji koje su se odnosile na ispitivanje povezanosti aktivnosti na Fejsbuku sa redukcijom tenzije bile su zadate sledeće tvrdnje:

Sajber prostor kao ventil za oslobađanje od tenzije	Potpuno se slažem	Umereno se slažem	Nisam siguran/na	Umereno se ne slažem	U potpunosti se ne slažem
<i>Fejsbuk me je učinio nervoznijom osobom</i>	6,1 %	13,9 %	12,8 %	15 %	52,2 %
<i>Komentari na Internet sajtovima i Fejsbuku mi često pomažu da iskalim bes</i>	0,6 %	5,6 %	3,3 %	20,6 %	70 %
<i>Kada se osećam loše utehu tražim na Fejsbuku ili u surfovanju Internetom</i>	5 %	27,2 %	16,7 %	16,1 %	35 %
<i>Fejsbuk i uopšte Internet mi znače kao sredstvo za oslobađanje od nervoze i napetosti</i>	5 %	29,4 %	16,1 %	21,1 %	28,3 %

U ovoj grupi tvrdnji odgovori ispitanika su pokazali da Fejsbuk doživljavaju kao sredstvo za rasonodu, da ih ova društvena mreža ne čini nervoznim, te da ne mogu postići emotivni balans na osnovu aktivnosti na Internetu. Za veći broj ispitanika Fejsbuk aktivnosti ne pomažu u „smirivanju živaca“ odnosno redukciji anksioznosti.

9.2. Kvalitativna analiza – ispitivanje hipoteza

Imajući u vidu navedenu kvantitativno-kvalitativnu analizu upitnika, predstoji nam kvalitativna analiza i ispitivanje postavljenih hipoteza.

Prva hipoteza glasila je: Aktivnosti na društvenoj mreži Fejsbuk pomažu korisnicima da prevaziđu komunikacionu barijeru u svakodnevnom životu.

Tvrđnje koje su bile vezane za ispitivanje ove hipoteze glasile su: *Uživam u komuniciranju sa nepoznatim osobama na Fejsbuku.* Najveći broj ispitanika (85,5%) je odgovorio da se umereno i u potpunosti ne slaže sa ovom tvrdnjom. *Odbijam komunikaciju sa ljudima za koje pretpostavljam da imaju lažne profile.* Dominantni odgovori na ovu tvrdnju (88,9%) bili su da se u potpunosti i umereno slažu. *Časkanje*

na Fejsbuku me je učinilo otvorenijim u interpersonalnim odnosima, na koju je najveći broj ispitanika (59,5%) odgovorio da se u potpunosti i umereno ne slaže. Komuniciranje preko društvenih mreža mi je pomoglo da otklonim tremu koju sam imao u komunikaciji sa drugim ljudima na koju je 71,2% ispitanika odgovorilo da se u potpunosti i umereno ne slaže. Na tvrdnju *Odbijam komunikaciju sa onima sa kojima imam malo zajedničkih prijatelja*, na koju je dominantan odgovor ispitanika (54,5%) bio da se u potpunosti i umereno slažu. Na osnovu iznetih podataka zaključujemo da je prva hipoteza **opovrgnuta**.

Druga postavljena hipoteza glasila je: Društvene mreže i komentari na online platformama pomažu korisnicima da se oslobode od akumuliranih frustracija.

Grupa tvrdnji koje su bile vezane za ovu hipotezu bile su: *Fejsbuk me je učinio nervoznijom osobom*. Najveći broj odgovora (67,2%) bio je da se u potpunosti i umereno ne slažu. *Komentari na internet sajtovima i Fejsbuku mi često pomažu da iskalim bes*. Na ovu tvrdnju 90,6% ispitanika je odgovorilo da se u potpunosti i umereno ne slaže. *Fejsbuk i uopšte internet mi znače kao sredstvo za oslobađanje od nervoze i napetosti*. Na ovu tvrdnju 49,4% ispitanika je odgovorilo da se u potpunosti i umereno ne slaže dok je 29,4% njih reklo da se umereno slaže. Iako je kod ove tvrdnje bilo manjih odstupanja u odnosu na prethodne dve vezane za ovu hipotezu, zaključujemo da je i ova hipoteza **opovrgnuta**.

Treća postavljena hipoteza glasila je: Aktivnosti na društvenoj mreži Fejsbuk utiču pozitivno na samopouzdanje korisnika.

Grupa tvrdnji koja je bila povezana sa ovom hipotezom uključivala je sledeće dve: *Veliki broj lajkova utiče pozitivno na moje samopouzdanje*. Na ovu tvrdnju dominantni odgovori (46,6%) bili su da se umereno i u potpunosti slažu. 21,7% ispitanika je odgovorilo da se u potpunosti ne slaže, dok je 20% ispitanika odgovorilo da nije sigurno. *Fejsbuk negativno utiče na moje samopouzdanje*, na koju su dominantni odgovori bili da se u potpunosti i umereno ne slažu (75,5%). Da u vezi s ovom tvrdnjom nisu sigurni odgovorilo je 15% ispitanika, dok je 8,3% ispitanika odgovorilo da se umereno slaže. Na osnovu odgovora na osnovnu, kao i na kontrolnu tvrdnju, može se zaključiti da Fejsbuk donekle utiče na samopouzdanje studenata, te se time može reći da je ova hipoteza **dokazana**.

Četvrta i finalna hipoteza glasila je: Aktivnosti u sajber prostoru utiču na promenu stavova i ponašanja.

Tvrdnje koje su bile povezane sa ovom hipotezom glasile su: *Komentari i statusi koje čitam na Fejsbuku utiču na moje lične stavove*. Dominantni odgovori na ovu tvrdnju (66,7%) bili su : umereno i u potpunosti se ne slažem. *Često mi se dešava da*

*promenim stav o određenom događaju na osnovu komentara koje pročitam na informativnim portalima. Najveći broj odgovora na ovu tvrdnju (52,2%) bio je da se umereno i u potpunosti ne slažu. Često mi se dešava da promenim stav o određenoj javnoj ličnosti na osnovu komentara koje pročitam. Sa ovom tvrdnjom se većina ispitanika umereno ili u potpunosti nije složila (61,1%). Ukoliko mi dobar prijatelj ne lajkuje sliku ili status na Fejsbuku biću ljut na njega u privatnom životu. Najveći broj ispitanika (91,7%) se sa ovom tvrdnjom u potpunosti i umereno nije složio. Češće komuniciram sa prijateljima na Fejsbuku nego li što se viđam sa njima. Najveći broj ispitanika (60,6%) je odgovorilo da se u potpunosti i umereno ne slaže, dok je 26,7% ispitanika odgovorilo da se umereno slaže. Imajući u vidu predstavljenu statistiku za ovu hipotezu, zaključujemo da je ona **opovrgnuta**.*

10. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pretpostavke da aktivnosti na društvenoj mreži Fejsbuk i na internetu deluju psihološki u pogledu oslobađanja za svakodnevnu, živu komunikaciju, i da za sobom povlače bihejvioralne efekte kao što su promene ponašanja, pokazale su se, na ovoj ciljnoj grupi i na ovom broju ispitanika, kao pogrešne. Pretpostavka da društvene mreže i sajber prostor predstavljaju „izdumni ventil“ za naše ispitanike takođe se pokazala pogrešnom.

Ipak, jednu pretpostavku, itekako značajnu, koja se odnosila na postojanje korelacije između korišćenja Fejsbuka i porasta samopouzdanja ispitanika, uspeli smo da dokažemo, gde je 75,5% ispitanika reklo da se ne slaže sa tvrdnjom da Fejsbuk negativno utiče na njihovo samopouzdanje.

Iako je većina ispitanika navela da na Fejsbuku provedu barem tri sata dnevno, broj opovrgnutih hipoteza i navedeni rezultati ovog istraživanja navode nas da kažemo da su oni ipak ohrabrujući. Na osnovu analize odgovora ispitanika može se reći da studenti Univerziteta u Nišu uglavnom nisu podložni uticaju Interneta na njihove ličnosti. Čak 86% ispitanika je odgovorilo da na Fejsbuku ne koristi profil sa lažnim imenom, 80% ispitanika je odgovorilo da odbija komunikaciju sa ljudima za koje pretpostavlja da imaju lažne profile, 83% ispitanika je odgovorilo da se ne slaže sa tvrdnjom da se na Fejsbuku predstavljaju onakvim kakvi nisu u realnom životu. Na većinu krucijalnih pitanja o uticaju sajber prostora na elemente personalnog identiteta studenata dobili smo negativne odgovore, čime smo zaključili da se identiteti naših ispitanika ne menjaju i da nisu izazvani aktivnostima na

društvenoj mreži Fejsbuk, naravno, imajući u vidu korpus sprovedenog istraživanja i njegov lokalni karakter.

Značajno je istaći da do sličnih rezultata stižu i drugi istraživači iz našeg podneblja, a izgleda da generacijske razlike igraju manju ulogu nego što bi se to moglo očekivati. Istražujući percepciju socijalne podrške na društvenim mrežama sa ispitanicima starijim od 40 godina, koleginica sa Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu dobila je rezultate koji potvrđuju „da društvene mreže imaju sličnu strukturu kao socijalne mreže u realnom okruženju, pa ukupan broj prijatelja na njima ne igra veliku ulogu u percepciji socijalne podrške dok je za njen doživljaj važan broj ljudi sa kojima smo u kontaktu na ovaj način, odnosno važan je kvalitet naspram kvantiteta“ (Aleksić 2018: 85).

To nas navodi na oprezan zaključak da je identitet ličnosti dinamičan, ali da *laboratorija identiteta* koju digitalne tehnologije predstavljaju, ne može da ga bazično ugrozi i naruši.

LITERATURA:

1. Aleksić, J. (2018), *Kvalitet života, socijalna podrška i korišćenje društvenih mreža, master rad*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu
2. Džajls, Dejvid (David Giles) (2011), *Psihologija medija*, Clio, Beograd
3. Erikson, Erik H. (2008), *Identitet i životni ciklus*, Zavod za udžbenike, Beograd
4. Gibson, Vilijam (William Gibson) (2002). *Neuromanser*. Beograd: Plato.
5. Gir, Čarli (Charlie Gere) (2011), *Digitalna kultura*. Beograd: Clio.
6. Golčevski, Nenad (2004), *Identitet*, časopis e-volucija, CEPIT, Beograd
<http://old.bos.rs/cepit/evolucija/html/7/identitet.htm> ; Pristupljeno 15. 4. 2018.
7. Manovič, Lev (Lev Manowich) (2015), *Jezik novih medija*, Clio, Beograd
8. Radok, Endi (Andy Ruddok) (2015), *Mladi i mediji*, Clio, Beograd
9. Risman, Dejvid, (David Riesman) (2006), *Usamljena gomila*, Mediterran, Novi Sad
10. Vukadinović, Maja (2013), *Zvezde supermarket kulture*, Clio, Beograd

EFFECTS OF CYBERSPACE TO PERSONAL IDENTITY

Summary:

Information technologies increasingly pervade life, providing the ability to escape from the everyday life by creating virtual identity. The Internet has long ago gone beyond the limits of the communication medium, and thanks to the exponential development of computer technology has become a social space that meets two basic, existential needs, the need for interpersonal contact and the need for belonging to a community. Social networks, as the psychological space, have undoubtedly influenced the offline identities, everyday habits and behavior of people, holding out the possibility of users to show more perfect image of themselves. However, regardless of the technological development, the Internet as opposed to the physical world can not provide users sensory fullness, who are yet rushing towards it. There is no doubt there are indications that the cyber sphere influences the reduction of personal responsibility that cyberspace implies, and entails a series of psychological and behavioral effects. In this study, we have examined the effects of online identity on the offline identity, especially with regard to use of the Internet with change of behavior and user attitudes, with exceed communication barrier in interpersonal contacts, with reduction of tensions and level of self-confidence.

Key words: cyberspace; personal identity; virtual identity; behaviour; self-confidence

Adresa autora

Authors' address

Milan Dojčinović

Velibor Petković

Filozofski fakultet

Univerzitet u Nišu,

dojchaaa@gmail.com

velibor.petkovic@filfak.ni.ac.rs

UDK 070:316.774
316.774:004.738.5

Primljeno: 29. 06. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Zoran Jevtović, Tatjana Vulić

PROMENA NOVINARSKJE PRAKSE I TEORIJA MEDIJA¹

U savremenom međunarodnom poretku moć pojedinaca, grupa i društvenih aktera formira se kroz upravljanje procesom pravovremenog identifikovanja, selekcije, oblikovanja, skladištenja i distribucije informacija, ali nedovoljno je tekstova koji govore o tome. Ako ishode novinarskog delovanja posmatramo kroz istorijski kontekst i vrste medija konstatujemo kako se sa internetom i društvenim mrežama u značajnoj meri transformiše i teorijski koncept žurnalizma. Umesto ideološko-persuazivnih narativa i nametnutog, javno posredovanog komuniciranja običan građanin dobija šansu da samopromocijom svojih ideja i programa oblikuje i utiče na društvene odnose. „Lokus“ novinarskog diskursa postepeno se izmešta iz profesionalnih redakcija i institucija ka anonimnim pojedincima i grupama, što ukazuje na promenu standarda u globalnoj javnoj sferi. U medijskom obrazovanju zasnovanom na simbiozi teorije i prakse u prvi plan pristihu kategorije motivacije, diskursa, misije, orijentacije, kontekstualizacije, obrazovanja i menadžmenta pažnje. Cilj rada je da ukaže na nastajanje nove komunikacione paradigme, ali i na metodološko-konceptualnu promenu teorije medija i samog novinarskog pristupa.

Ključne reči: novinarstvo; teorijski koncepti; komunikacija; internet; promena paradigme.

¹ Rad je nastao u okviru projekta broj 179008, koji realizuju Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, a koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVOD

Digitalna revolucija sa korpusom dinamičnih, super brzih, interaktivnih i znakovno bogatih poruka smeštenih u lavirintima informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) svakodnevno menja svet u kojem živimo, posredujući nove oblike i sadržaje stvarnosti. Nastaje novi stupanj u razvoju civilizacije sa specifičnom masovnom samokomunikacijom, jer za razliku od pre samo nekoliko decenija čovek informacionog društva ima direktan pristup informacijama, ali i mogućnost da ih preradi, oblikuje, komentariše i distribuiru u dalju razmenu. Monopol profesionalnih komunikatora i grupa (novinarskih redakcija, pr-ova, službi za informisanje, marketinških stručnjaka i sl.) zauvek je nestao, jer veliki deo funkcija institucionalizovanih komunikacionih centara sada mogu vršiti i pojedinačni građani i organizacije civilnog društva. To znači i da se teorija medija i političkog marketinga treba prilagođavati preobražajima komunikacione prakse, uključujući pristup javnom diskursu, posebno novinarskom.

Čovekovo znanje se uvećava jer brojni izvori informacija nude mnoštvo pojašnjenja, interpretacija i novih značenja, pri čemu je velika greška internet posmatrati kao grubu hardversku strukturu, jer raznolikošću i nesagledivim kapacitetom informacija on preoblikuje planetu, uključujući i fundus postojećih znanja. Ne uvećava se samo broj korisnika prikopčanih na računare što se u naučnim istraživanjima često ističe, već se enormno razvija servis uslužnih opcija i alata, koji kroz zabavu, razmene informacija, međusobno organizovanje i umrežavanje osvajaju naše vreme i pažnju. Obim i učinak komunikacije se svakog trenutka širom sveta uvećava, ali se nedovoljno zapaža dinamično širenje posredovane komunikacije kao razmene ili slanja informacija. Nove tehnologije prave zid između kreatora poruka i publike, ali kako to uočava nemački komunikolog Niklas Luman (Niklas Luhmann), tehnologija je okruženje za masmedijsku komunikaciju, a ne komunikaciona operacija po sebi: *Tehnologija ne stvara revoluciju u komunikaciji, nego revoluciju u tehnologiji.*² Internet je raskinuo okove konvencionalnih tehnoloških ograničenja, trajno razdvajajući novinarstvo i geografiju, ali i klasične sociološke obrasce društvenih relacija. Novinarski horizonti postali su beskrajni, a medijske prakse pojednostavljene, opšte-dostupne i impresivne...

Smisao promena na koje ukazujemo vidi komunikacijsku globalnost kao suštinsku prednost, njeno koordinisano odvijanje, ali i mogućnost obraćanja pojedincu kao

² Citat Niklas Luhmanna, preuzet iz: Labudović, B. (2007): Niklas Luman kao komunikolog: Masmediji i javnost u opštoj teoriji društvenih sistema, CM – časopis za upravljanje komuniciranjem, br. 4, Protokol, Novi Sad i FPN, Beograd, str. 93.

bitnu razliku u odnosu na doba klasičnih medija. Autoritarna državna ograničenja širenju i izražavanju ideja umnogome su izgubila na snazi, jer je medijski prostor postao otvoreniji i teže kontrolisan u odnosu na vratarski selekcionisanu stvarnost tradicionalnih medija. Prividne prednosti mogu značiti i mane u svakodnevnoj praksi, u kojoj broj klikova, lajkova ili šerova često predstavlja i finansijsku vrednost teksta. U prostoru žurnalizma tradicionalna nacionalna i kulturna ograničenja postaju irelevantna, jer tržište poruka ničim nije omeđeno, pa senzacionalizam, skandali i žute vesti izbijaju u prvi plan. Teorijski pristupi, metode i paradigme se pod teretom promena moraju preoblikovati jer je i teorija medija sa ubrzanom digitalizacijom postala drugačija!

1. METODOLOŠKE PROMENE I NOVINARSKA PRAKSA

U metodologiji društvenih istraživanja se promenila predmetna ravan: umesto laboratorijske rekonstrukcije putem ispitivanja aktera, simuliranog ponašanja u fokus grupama ili parcijalnog posmatranja sada možemo tematski mnogo šire, bez znanja učesnika pratiti, analizirati i predviđati njihove postupke i ponašanja, usmeravati navike i obrasce (Branković 2013: 82). Nekada pasivan čitalac, slušalac i gledalac u kompjuterskoj mreži po svojoj volji može da postane neprofesionalni komunikator, sa mogućnošću da prikuplja i filtrira informacije, oblikuje poruke i obavlja njihovu difuziju. To ljudi već uveliko čine - nekada i pre objavljivanja zvaničnih informacija u masmedijima, nekada suprotno majnstrim verzijama, a nekada i kao njihov dodatak. Tokovi *user generated content-a* ili sadržaja koje stvaraju neprofesionalni komunikatori (pojedinci na društvenim mrežama) sve češće se ukrštaju, dopunjuju, sažimaju ili potiru sa ponudom tradicionalnih medija. Međusobno prožimanje, ali i uticaj dva, na prvi pogled razdvojena toka informisanja nagoveštavaju promenu informaciono-komunikacionog sistema u kojem će uloge profesionalnih komunikatora morati da budu značajno redefinisane.³

Gotovo ucenjeni brzinom i raznolikošću ponude digitalnih platformi i sadržaja koji su iz njih proizašli, stari mediji se pokušavaju prilagoditi i obogatiti svoju ponudu, što od profesionalnih komunikatora zahteva nova znanja i veštine. Internet stranice s bogatom ponudom podcastova, tematski raznolikih blogova, chatova i foruma, mediji on-demand, posebne redakcije za građansko novinarstvo, otkup amaterskih audio i

³ Videti doktorsku disertaciju Ane Milojević: *Promena uloge profesionalnih komunikatora u informacionom društvu*, FPN, Beograd, 2015.

video snimaka i fotografija, kontinuirana interakcija i komunikacija svih sa svima, transparentnost itd. vode ka konvergenciji koja se teško može kontrolisati. Prostor za empirijska istraživanja nove paradigme postaje beskrajn: umesto minijaturnih grupa predmet istraživanja sada može biti čitava populacija, pa osa više nije društvena jedinka već komunikaciono aktivni auditorijum! Vremenski okvir postaje neograničen, jer za razliku od ad hoc uzorka, koji je odraz trenutka, u digitalnom polisu pratimo medijsku stvarnost, što omogućava izdvajanje trendova i dublji uvid u odnose povezanosti, uzročnosti, posledičnosti i predvidivosti. Otuda osnovna čestica istraživanja postaje digitalni podatak koji se lako identifikuje, rangira, meri, uključujući napredne statističke i slične analize, pri čemu objekat nije ni svestan da merimo njegovo ponašanje.⁴

Nov metodološki pristup u fokusu vidi razvoj *prediktivne analitike* koja omogućava umrežavanje različitih baza podataka, koje specijalnim softverima analiziraju, filtriraju i predviđaju postupanje pojedinaca, grupa, pa čak, i čitavih nacija. Istraživanja mogu biti *kvantitativna* (zasnovana na merenju učestalosti nekih slučajeva korelacije) i *kvalitativna* (sa ciljem da se izmeri posećenost internet stranica, tema i aktivnosti na njima, ali i prouče stavovi, mišljenja i uverenja). Formiranjem osnovnog polja (osoba) tragamo za društvenom ulogom (aktivna ili pasivna), lokacijom (gde), aktuelnošću (kada), društvenim statusom (vođa ili objekat), da bi dalje polje proširivali novim podacima: šta se na ličnost neposredno odnosi, koje su joj osobine, šta planira, kako će postupiti u kriznoj situaciji itd.? Na primer, merenjem koliko se posetilac(a) zadržava na sajtovima političkih partija, koje stranice otvara(ju), koliko ih čita(ju), koliko pregleda(ju) slične sadržaje ili sledi(e) instrukcije, da li otvara(ju) povezane sajtove i sl., možemo predvideti njihovo dalje političko angažovanje. Kada na Fejsbuku ili Tviteru članovi društvene mreže pozivaju na određene aktivnosti, neposredno pratimo njihovo odvijanje, kada objavljuju sopstvene fotografije ili drugih učesnika doprinose bržoj identifikaciji, dok statusima, lajkovima, komentarima, selfovanjem, opaskama i sličnim reagovanjima pomažu da konstruišemo njihov psihološki profil. Tako se jasnije formira svest o potrebama, motivima i interesima publike, što u sferi političkog marketinga pomaže u profilisanju propagandnih poruka i strategiji pridobijanja publiciteta. U želji za što višim rejtinzima i šerovima gospodari medija predviđaće svaku želju publike, razvijajući potrebe i navike da joj se upravo takvi sadržaji ponude!

⁴ Algoritmima se dobijeni podaci upare sa brojnim drugim informacijama, tako da metapodaci postaju dragoceniji od samog sadržaja komunikacija.

To znači da u globalnom polju komuniciranja novinarstvo treba proučavati u multiperspektivnom ključu, što od istraživača zahteva da „izađu“ iz svojih disciplinarnih polja i u znatno širem, složenijem, ali i bogatijem multidisciplinarnom teorijsko-metodološkom pejzažu pronađu novi fokus, koji će objasniti sve složeniju prirodu novinarstva. Iz ovoga proističe i osnovni cilj našeg rada - da preispitujući višeslojne odnose koji se uspostavljaju između profesionalnih komunikatora i korisnika koji deluju izvan profesionalnih rutina i praksi uočimo nastanak nove komunikacione paradigme, sa promenjenim diskursom i metodama javnog komuniciranja. To je imperativ digitalne zajednice i vremena kontinuiranog nastajanja novih znanja, pri čemu prioritet više nije „steći znanja“, nego steći komunikacijske veštine, navike i metode njihovog samostalnog konstruisanja.

Autori skreću pažnju i na društveno-dijalektički prožimajući međuodnos promene teorije medija i novinarske prakse.⁵ Drugim rečima, tradicionalni faktografski dominantan pristup nastavnim sadržajima studija novinarstva i komuniciranja, vrlo često zasnovan na naučno preambicioznim (zastarelim) programima i “enciklopedijskim” udžbenicima valjalo bi što pre redefinisati, u skladu sa preobražajima na koje u radu ukazujemo. Akademsko-predavački pristup nastavi, u kojoj se od budućih žurnalista ili pr-ova očekuje dobro pamćenje i prepričavanje nametnutih sadržaja u životu se često pokazuje nekorisnim, dok se u medijskoj praksi više traži produktivno mišljenje i sposobnost kvalitetne primene konkretnih veština u oblikovanju i interpretaciji činjenica.⁶ Novomedijska ekologija počiva na komercijalizaciji enviromentalizma u službi politike i ekonomije, ali u konvergentnom medijskom okruženju gube se kritički duh i javni interes. Raskorak između prakse i teorije sve je očigledniji: podizanje novinarskog kvaliteta, s jedne, i racionalizacija novinarske produkcije, s druge strane. Ili, kako zadržati ili unaprediti novinarski kvalitet, uz što manja materijalno-finansijska ulaganja i troškove? Komercijalizacija sa tehnološkom konvergencijom favorizuje prednost obrade umesto stvaranja sadržaja. Pritiskom da se smanje investicije u istraživačko ili kritički-odgovorno novinarstvo u medijima se pojavljuje efekat gomile i dominacija senzacionalističkih i populističkih sadržaja, pojačanih primenom clickstreama. Digitalna revolucija je novinarima pomogla da za kraće

⁵ Odlična ilustracija iznetih teza može se videti u radu Brankice Drašković: “Jaz između teorije i prakse u obrazovanju novinara: studija slučaja Odseka za medijske studije u Novom Sadu”, *CM*, broj 41, godina XII, Beograd, 2017, str. 41-64.

⁶ Na primer, Rade Veljanovski se odlučno zalagao da prioritet u novinarskom obrazovanju dobiju predmeti novinarskih veština (Veljanovski 2013: 355), dok Servaz ističe suprotstavljenost teorije i prakse: „umetnost nasuprot veštine, specijalizacija nasuprot opšteg obrazovanja, praksa nasuprot teoriji, produktivnost nasuprot reproductivnosti i slično“ (Servaes 2009: 530).

vreme prikupe značajno više podataka, ali s druge strane, smanjujući broj angažovanih u redakcijama ostavila im premalo vremena za njihovo proveravanje. Algoritmove koji kreiraju njusfidove ne interesuje pouzdanost, preciznost ili objektivnost informacije, već samo metrika klikova, čime senzacionalizam dobija praktičnu verifikaciju.

Tradicionalne teorije novinarstva stvarnost masmedija videle su kao i sve druge društvene stvari, objektivno posmatrane u predmetnom svetu okruženja, gde se subjekt spoznaje može istraživati, opisivati i tumačiti na različite načine, ali nikakvim kognitivnim operacijama ne može ih menjati. Tek sistemskom teorijom Niklase Lumana počinje da se širi projekcija po kojoj je stvarnost masovnih medija kognitivna konstrukcija u oku posmatrača. Takvo interpretiranje stvarnosti proizlazi iz fenomenološkog gledišta prema kojem svet realnosti nije, kako su to videle tradicionalne teorije, svet predmetnosti (u značenju objekata), već horizont⁷ na kojem iskrsavaju javni oblici posmatrane stvari, ali samo kao skup znakova čije značenje posmatrač iščitava semantičkim formulama vlastite kognitivne strukture. Otuda „medijsko mišljenje sugerise poželjne predstave, skrivajući kritičko preispitivanje kao potrebu čovekovog uma. Ono je posledica razdvojene stvarnosti, privida koji stvaraju čuvari informacijskih kapija, propuštajući kroz brojne filtere simbolički precizne i artikulisane nizove znakova“ (Milašinović, Jevtović 2014: 22). Kada bi novinarstvo bilo zrelo da samostalno napravi jasnu razliku između javnoga interesa i onoga za šta je javnost zainteresovana, te kada bi se razvio standard odgovornosti za javnu reč, tada bi žurnalizam ispunio svoju demokratsku funkciju i pokazao kako u novinarstvu profit nije svrha postojanja!

Oslanjanje na sakupljen, a ne proizveden sadržaj, smanjuje različitost novinarskih priloga, ali i kvalitet sadržaja u medijima. Raskršće na kojem se novinarstvo nalazi je suštinsko za budućnost profesije – od novinara se traži da sređuje, pokreće, filtrira sadržaje koje prave korisnici, pored mnoštva drugih informacija i priča koje će i dalje stvarati. Postepeno širenje koncepta građanskog novinarstva ima kapacitet da promeni dostupnost javnih podataka, ali pod uslovom da izgradi sopstveni teorijsko-kategorijalni aparat. Klasično univerzitetsko obrazovanje više nije dovoljno, a istraživanja među studentima žurnalistike iz Novog sada pokazala su da su polaznicima „razni vidovi neformalnog obrazovanja iz različitih oblasti bili dragoceno iskustvo“. U grupi humanističkih nauka novinarstvo ima svoje mesto, jer činjenicom da poseduje

⁷ „Teze operativnog konstruktivizma ... ne vode ‘gubitku sveta’, one ne osporavaju da stvarnost postoji. Ali one svet ne pretpostavljaju kao predmet, nego u smislu fenomenologije kao *horizont*. Dakle, kao nedohvatljiv. I zbog toga ne ostaje nikakva druga mogućnost nego: konstruirati stvarnost i eventualno: promatrati promatrače kako oni konstruiraju stvarnost“ (Luhmann 1996: 18)

sopstveni predmet proučavanja, metode i tehnike, žanrove i jezik komuniciranja, metodologiju, teoriju i stvaralačku praksu, zadovoljava sve premise neophodne za konstituisanje posebne discipline, ali stalno osavremenjivanje znanja i veština imperativ je vremena u kojem živimo.

2. NOVA KOMUNIKACIJSKA PARADIGMA

Informacije su pokretači svih društvenih procesa, odlučujući činioci brojnih ekonomskih, političkih, kulturnih, socijalnih i drugih aktivnosti, tako da se globalni društveni odnosi grade na temelju njihovog bogatstva. Protokom vremena menja se i njihov karakter: umesto ka masama, danas su sve više personalizovane, odnosno, precizno usmerene ka segmentiranim grupama i tržištima.⁸ Njihova rastuća proizvodnja i potrošnja vode pomanjkanju kvalitetne i kritičke komunikacije u javnom prostoru, što najavljuje problem kredibiliteta sadržaja i etike njihovih proizvođača. Profesionalne grupe koje se bave prikupljanjem, selekcijom, obradom i diseminacijom informacija od opšteg ili javnog značaja više nisu jedini i najvažniji prenosioci uticaja u društvu,⁹ jer je danas svaki građanin sa modemom potencijalni subjekat unutar komunikacijskog polja. To znači da je teorijski transmisioni model masovnog komuniciranja Brusa Vestlija i Malkoma Meklina (Bruce Westley, Malcolm MacLean 1957) prevaziđen, odnosno da podela advokatskih uloga prema javnosti više nije privilegija samo novinara, ali i da se u pitanje dovodi čitav korpus sličnih postavki, od teorije o čuvarima kapija Kurta Levina (Kurt Lewin 1948) do razmišljanja po kojima samo profesionalni komunikatori imaju moć u pribavljanju javne pažnje kroz model raspodele publiciteta.

U radu ukazujemo na to da se stari model novinarstva kao jednostavnog, vertikalnog rasprostiranja gotovih, jednosmernih informacija povlači pred naletima transformisanih komunikacijskih metoda i agresivnih PR spinova! Brojni teoretičari pokušavali su da definišu svrhu takvog novinarstva ali su brzo odustajali uviđajući da je komunikacijski prostor kompleksan, a profesija kreatora informacija nesvodiva

⁸ Digitalna revolucija transformiše karakter i skalu potrošnje informacija. „Generacija „digitalne nacije“ koja se pojavljuje, izražava potpuno različita mišljenja o medijima u odnosu na stariju generaciju „digitalnih imigranata“. Zato se može desiti strukturalni diskontinuitet (prekid) u medijima vesti; drugim rečima, pretvaranje mladih u pouzdane korisnike vesti može da bude prekinuto alternativnim medijima, koji su određeni izborom i učestvovanjem, a ne pasivnošću i oskudicom“ (Currah 2009: 64).

⁹ Pod pojmom *profesionalne grupe komunikatora ubrajamo novinare, stručnjake koji se bave oglašavanjem*, a kao podgrupu unutar njih prihvatamo, u skladu sa tumačenjem Radojkovića i Stojkovića, profesionalne komunikatore *koji se bave odnosima sa javnošću* ili PR-om (Radojković & Stojković 2009).

na samo jednu definiciju (npr. Borger et al. 2013; Bruns & Highfield 2012; Macnamara & Crawford 2013; Črnič & Vobič 2013...). Čak, neki su upozoravali i na besmislenost napora da se novinarstvo koje je praktikovano u devedesetim godinama prošlog veka smesti u konkretnu definiciju, jer ona ne može biti relevantna za budućnost. „Javno novinarstvo se razvilo u kontekstu industrijskih, birokratskih i hijerarhijskih medijskih organizacija. Prema tome nema mnogo smisla definisati javno novinarstvo kakvo je praktikovano u zastareloj organizacionoj formi“ (Ryfe 2009: 5). Mišljenje da se ovom profesijom može baviti bilo ko posledica je jedne od široko rasprostranjenih definicija novinara kao „univerzalne neznalice“, odnosno, tretiranja novinara kao „profesionalne grupe, a ne profesije u pravom smislu te reči“ (Radojković 2016: 141).

Tekstovi, slike, zvuci i predstave preneseni digitalnim trasama i kanalima kreiraju bitno drugačiji identitet ličnosti, utemeljen na privlačenju pažnje i distribuciji informativno-zabavnih paketa koji se mogu isporučiti precizno – na prethodno targetiranu adresu. Upravljanje znanjem i informacijama postaje strateška disciplina, horizont i opsesija modernog društva, tako da efikasnost određene zajednice u sve većoj meri zavisi od brzine i umeća korišćenja medijskih sadržaja. Struktura, procedura i poslovne logike se uspostavljaju na principima egalitarizma, jer se i komunikativna moć unutar globalnog društva sve više preraspoređuje po horizontalnom nivou. Koncept web 2.0 kombinovan sa društvenim mrežama omogućio je korisnicima da istovremeno budu primatelji i kreatori informacija, otvarajući nove perspektive u kreativnosti, participacijskoj kulturi i distribuiranoj kognitivnosti, ali i polju medijskog obrazovanja. Kao tendenciju ‘komunikacionog blagostanja’ uočavamo obim medijskog sadržaja koji svakodnevno raste, ali istovremeno opada kvalitet informacija, pri čemu brzina dobija prednost u odnosu na tačnost, a „novinarstvo tvrdnje u odnosu na novinarstvo proveravanja“¹⁰. Ideološki obojenih predstava sve je više, proizvodnja parcijalnih i pristrasnih informacija raste, a kao opasna pretnja demokratskom potencijalu pojavljuju se lažne vesti (*fake news*), koje u politički osetljivim ili kriznim situacijama lako postaju okidači daljih sukobljavanja. Prikupljanje, obrada i distribucija informacija iziskuju nove uloge angažovanih u komunikacijskoj sferi: znanje smenjuje iskustvo, traži se intelektualna autonomnost, brzina i spretnost, snažna logička argumentacija, sposobnost izražavanja i veština rukovanja novim alatima.

¹⁰ Bil Kovač (Bill Kovach) i Tom Rozenstil (Tom Rosenstiel) govoreći o izgubljenom značenju novinarske objektivnosti posebno upozoravaju na slabljenje metodologije provere istinitosti podataka, jer su „činjenice postala roba koja se lako kupuje, prepakuje i kojima se menja svrha“ (2006: 94).

3. PARTICIPATIVNOST I NOVA ULOGA PUBLIKE

Odnosi s javnošću, brendiranje, oglašavanje, advertajzing, promocija, marketing i slični propagandni demijurinzi prekrivaju moderne platforme za isporučivanje ponude raznovrsnih digitalnih proizvoda, od video-igrice, zabave i instant programa do najnovijih vesti i propagandnih poruka kojima treba izvršiti uticaj na tuđe mišljenje i slobodno vreme. Javlja se višak informacija, sadržaji se neprekidno menjaju i dopunjuju, zbog čega se razvijaju metode i tehnike brze pretrage podataka, pri čemu se informativne ponude oblikuju u skladu sa karakterom ličnosti korisnika. Načini privlačenja medijske pažnje suštinski su se izmenili, što je posledica digitalne konvergencije: konzument svoju glad više ne utičava jednosmernim prijemom sadržaja, već očekuje mnogo više, podrazumevajući i želju za sopstvenim uključivanjem u protokol komunikacije. Karakter i smisao informacija je promenjen jer su se vesti redizajnirale u servise društvene promocije, koji mogu da se upotrebljavaju u različitim situacijama: da konzumenti izgledaju pametniji, povežu se sa prijateljima ili porodicom, da napreduju na socio-ekonomskoj lestvici, da se politički angažuju itd. Radivoje Petrović je istražujući ovu temu uočio: „Vesti koji ne izlaze u susret tim potrebama nisu korisne i ignorišu se. Isporučene u digitalnom formatu u formi brzih i kratkih naslova, ne nude ljudima dovoljno vrednosti da bi kreirali promociju koja im je u životu potrebna. Informacije koje mogu da se dele postaju ključne“ (Petrović 2017: 44). Digitalni mediji forsiraju sadržaje koji su traženi kod konzumenata, što znači da osnovni kriterijum više nije kvalitet ili verodostojnost sadržaja, već broj klikova, lajkova, komentara, podela i reakcija. To ukazuje na svojevrstan oblik web diktature u kojoj klikstrimovi oblikuju sadržaje na društvenim portalima, ali sve više i klasičnim medijima, dok urednik lako identifikuje popularnu ili udarnu priču koja može da obezbedi veliki broj posetilaca, a time politički uticaj i reklame.

Praktične promene na koje ukazujemo posledica su promovisanja komercijalizovanih vrednosti, nametanja tabloidnih i jeftinih zabavnih obrazaca i pogleda na kritički sistem vrednosti. One se ostvaruju posredstvom brojnih digitalnih platformi koje nude participativne forme svakom korisniku, kao što su: „objavljivanje povratnih informacija (mišljenja) publike, davanje prvenstva svedočenjima učesnika u događajima, izbegavanjem oficijelnih izvora informacija i uključivanjem običnih ljudi kao izvorima informacija, uključivanjem građana u proces produkcije i tako dalje“ (Kenix 2009; Harcup 2005; Atton 2003). Seljenje publike je biološki vidljivo jer otkriva generacijski jaz: čitanost i gledanost tradicionalnih medija u blagom su opadanju, dok raste aktivizam u onlajn sferi, posebno kod mlađih od 35 godina koji

se okreću specijalizovanim sadržajima! To više nije društvo medijskih podanika spremnih da slušaju, čitaju ili gledaju ono što im profesionalni komunikatori nude, već organizovana, hiperaktivna komunikaciona zajednica digitalno pismenih ljudi koja medijski samostalno producira, vodi i usmerava značenja. Dženkins, Ford i Grin to vide kao novu formu participativnosti kojom se značenje objašnjava razmenom sadržaja unutar svetske mreže, pri čemu uvode pojam „spreadable media“ (Jenkins, Ford & Green 2013). Promena na koju ukazujemo je krucijalna: publiku iz jednosmernog modela informisanja koja je bila u ulogama pasivnih primalaca (konzumenata) informacija zamenila je nova, digitalno sazrela i mnogo samostalnija grupa recipijentata koja je svesna da medijskim obrazovanjem proširuje svoju recepcijsku slobodu, ali i da sama kreira sadržaj. Medijski multitasking je novi ambijent komunikacijskih zaljubljenika, uvučenih u svet surfovanja, blogova, aplikacija, zabave i igranja, pri čemu se zadovoljstvo uvećava stepenom uključenosti, interakcije i imerzivnosti. Ono što medijske poslenike najviše brine je što se sa publikom sele i reklame, čime se dovode u pitanje serdstva finansiranja bez kojih ni jedan medij ne može imati profesionalnu nezavisnost!

Stručnjaci upozoravaju i na opasnost da je „mogućnost usmeravanja poruka na pojedince sa internetom i društvenim mrežama porasla, jer se intencija u propagandnom lancu može bolje oblikovati prema željenom cilju nego što je to bilo moguće sa bilo kojim drugim masovnim medijem u istoriji“ (Tjurou 2013: 266). U digitalnom okruženju komunikacija postaje višekanalna i multimodalna, što znači više različitih izvora informacija i više interaktivnosti u prenošenju sadržaja. Novi korisnici istovremeno prate program televizije, proveravaju elektronsku poštu ili čitaju SMS-ove, četuju ili slušaju muziku, pri čemu žele da sami upravljaju svojim vremenom. Prelazak sa masovnog na mrežni oblik društvenog komuniciranja su modelirali Domingo i saradnici (Domingo et al. 2008), kreirajući model kojim se komunikacija predstavlja kao sinergija karakteristika komunikacije u malim zajednicama i organizovanog, institucionalizovanog masovnog komuniciranja. Ovi autori pored subjekata komunikacije, ukazuju na još dva bitna segmenta komunikacione situacije: socijalni kontekst u celini (oblik društvenog organizovanja, normativni poredak, kulturne standarde i vrednosne obrasce) i specifičnosti tehnika korišćenih u procesima komuniciranja (primarne i sekundarne tehnike komuniciranja).

U polju novinarstva sve više dominira analitički empirizam, pri čemu je njegov teorijski nedorečen koncept potrebno nadograditi teorijama kao što su: teorije akcije, sistemske teorije, integrativne socijalne teorije i studije kulture. Ideja Niklasa Lumana da je komunikacija osnovni element društvenog sistema prikrivala je monopol

tradicionalnih medija i profesionalnih komunikatora, ali to se sada već uočava. Na primer, nemački profesor Manfred Rul (Manfred Ruhl)¹¹ novinarski sistem vidi samo kao jedan od sistema persuzivnog komuniciranja, koji se samokonstruiše i tako održava, te se ne može svesti usko na jednu profesionalnu grupu ili pojedinca – novinara. Autor sugerise kako nema „zastarelih“ ideja i teorija, već da na njih treba nadograđivati socijetalan pristup na polju istraživanja novih medija. Estetičari takođe uočavaju snagu promena, ali i nove karakteristike: „Žeđ za plasiranjem i konzumiranjem stalno „novih“ senzacija dovodi do toga da živimo u vremenu „aposteriornosti“, u carstvu prolaznog, u kojem ništa ne traje duže od posta na facebooku ili twitteru, koji je postao paradigmatična slika našeg odnosa prema realnosti. Time se savremeni mediji ispostavljaju kao „vrhunac estetičke ideje o osjetilnoj predstavi kao zavodljivom fenomenu i „autonomnom“ iskustvu, koje je u stanju ne samo predstavljati, već i kreirati realnost“ (Džalto 2012: 21).

Posmatrajući dijalektički međuodnos između društva i medija uopšte, lako uočavamo kako novinarstvo nije samo profesionalna, već dobrim delom i ideološka praksa. Opšti porast tabloidizacije, širenja dezinformacija i glasina, pojava klijentelističkog novinarstva, cenzure i autocenzure, usitnjavanja medija (ali i deoba auditorijuma) menjaju pravce kretanje medija. Džozef Tjurou (Joseph Turow) tvrdi kako je „danas nemoguće govoriti o industrijama štampe, televizije, časopisa, ploča, oglasa i odnosa s javnošću a da se ne uzmu u obzir ključne promene koje su doneli veb-sajtovi, blogovi, MP3 dokumenti i multimedijalni tokovi“ (Tjurou 2012: 20). Jednosmerno informisanje kao proces dostavljanja gotovih informacija zamenila je praksa metamedijskog, klijentelističkog i analitičko-istraživačkog novinarstva koje kao krajnji cilj ima širenje ljudskih sloboda i javnog mnjenja kao kolektivne percepcije. Umesto pasivnog prijema građani očekuju aktivno širenje novinarskih vesti, koje tek na tržištu dobijaju upotrebnu vrednost. Otuda savremeno novinarstvo isporučuje političkim i ekonomskim elitama informacije koje su im neophodne kako bi očuvale moć, ali isto tako zadovoljavaju glad javnosti za relevantnim slikama i podacima. To nije daleko od stavova komunikologa po kojima novinarstvo ostvaruje funkcije informisanja, obaveštavanja, edukacije, kritike i kontrole,¹² ali novina je u činjenici da se sa digitalizacijom komunikacija otvara prostor za bilo kog pojedinca koji želi da učestvuje u procesu stvaranja informacija. U tom slučaju, teorija

¹¹ Manfred Ruhl: *Kommunikationskulturen der Weltgesellschaft. Theorie der Kommunikationswissenschaft*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2008.

¹² Michael Kunczik i Astrid Zipfel pod novinarstvom *podrazumevaju glavno ili dodatno zanimanje osoba koje se bave skupljanjem, pregledom, proverom i širenjem vesti ili komentarisanjem aktuelnih događaja posredstvom masovnih medija* (1998: 59).

novinarstva se više ne može zasnivati na profesionalnoj produkciji i menadžmentu, jer je organizacioni pristup polju žurnalizma suštinski promenjen, pa su i vratarske kapije širom otvorene!

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sa planetarnom digitalizacijom medijskog okruženja, globalizacijom i korporativizmom postalo je jasno da senzitivno komunikacijsko okruženje očekuje promenu dominantnih paradigmi, jer osnovne istraživačke kategorije – novinarske forme, funkcije, ekonomska struktura, dikurs i profesionalni komunikatori ne mogu sa uspehom odgovoriti na narasle i izmenjene potrebe civilnog društva. Proučavajući iskustva vodećih komunikologa, teoretičara medija i istraživača komunikacijske prakse zapazili smo da „osciliraju“ između sociologije, istorije, lingvistike, političkih nauka, etike i studija kulture, od individualističkih definicija novinarstva do metateorija, ali i da nove (kompleksnije) paradigme još uvek nema. Preobražaj publike, odnosno građanski aktivizam i moć da sa činom primanja poruka istovremeno postanu i njeni stvaraoci, kopernikanski je preoblikovala komunikacioni prostor, u kojem bitka za pažnjom postaje ključ uspešnosti. Internet i digitalne platforme radikalno su transformisale obrasce simboličke potrošnje, tehnološki im omogućavajući da zaobiđu kontrolu korporativnih i ideoloških čuvara. Seleći se sa analognih na digitalne, kablovske i satelitske platforme; sa televizije na mobilne telefone; sa knjiga i štampe na onlajn izdanja, blogove i društvene mreže oni su sačuvali demokratski potencijal, ali da bi dobili društvenu moć moraju da izgrade novu publiku. Za medijsku teoriju važan trenutak je i favorizovanje ekonomske osnove novog žurnalizma u kojoj web statistika postaje strateški važna za dalje usmerenje. Ovde smo izdvojili dva osnovna cilja – 1) što bolje proniknuti u osobine publike, i 2) obezbediti željene mogućnosti važnim oglašivačima koji se sve više orijentišu ka merilima *clickstream online* potrošnje vesti.

Protokoli komunikacije se, takođe, menjaju, ideje i kulturna značenja prepliću i dopunjuju, dok segmentacija i depersonalizacija stvaraju kontramoc profesionalnim grupama. Savremena korisnička populacija istovremeno čita, sluša, gleda, prima, bira, sudeluje, kreira, rediguje, objavljuje, komunicira, razmenjuje, kritikuje, savetuje, kupuje... Ona hoće sve, sad i odmah, mobilna je i nemilosrdna, aktivna i probirljiva, informatički pismena i zahtevna. Stari mediji nemaju nimalo izbora, ili će i sami postati deo prošlosti... Ignorisanje promena evidentnih u praksi znači i da su fakulteti koji obrazuju novinare, pr-ove i osobe koje će se baviti komunikacijama na velikom

raskršću: menjati tradicionalni pristup obrazovanju i sadržaje programa ili zadržavanjem starih programa izgubiti studente?¹³ U digitalizovanom masmedijskom okruženju klasična podela na štampano, radijsko, agencijsko, televizijsko i onlajn novinarstvo sve više bleđi, jer su usled konvergentnosti tehnologija sadržaji sve prepleteniji.

Složeni i brojni aspekti promena komunikacijskih praksi usled uspona digitalnog medijskog okruženja veoma su ambivalentni i podjednako ukazuju i na emancipatorske, ali i represivne potencijale. Jedno je sigurno: novinarstvo i teorije medija više ne mogu funkcionisati na način kako je to bilo do sada. U društvima pod komunikacijskim monopolom sve informacije su identične ili slične, dok u demokratskim prevlađuju raznolikost i kritičnost! Trenutak je za velike promene, testiranje novih komunikacijskih paradigmi, uz traganje za novim modelima i veštinama koje bi novinarstvu pomogle da sačuva kredibilitet koji je nekada imalo. Akademska zajednica, medijski stručnjaci, profesionalni komunikatori, ali i predstavnici civilnog društva trebalo bi da budu obavezni deo tog procesa!

LITERATURA

1. Atton, Chris (2003), "What is 'alternative' journalism?", *Journalism: Theory, Practice and Criticism*, 4(3), str. 267–272.
2. Branković, Slobodan (2013), "Socijalne mreže i nove mogućnosti društvenog istraživanja", *Kultura polisa*, 10 (20), Novi Sad, str. 77-90.
3. Bruns, Axel, Tim Highfield (2012), "Blogs, Twitter and Breaking News; The Producers of Citizen Journalism", In: Rebecca Ann Lind (ed.), *Producing Theory in a Digital World: The Intersection of Audiences and Production*, New York: Peter Lang, str. 15-32.
4. Borger, Merel, Anita van Hoof, Irene Meijer Costera, José Sanders (2013), "Constructing participatory journalism as a scholarly object", *Digital Journalism*, 1(1), str. 117-134.
5. Car, Viktorija, Miroljub Radojković, Manuela Zlateva (eds.) (2016), *Requirements for Modern Journalism Education – The Perspective of Students in South East Europe*, Konrad-Adenauer-Stiftung E. V., Berlin - Sofia.

¹³ Na osnovu analize rezultata istraživanja stavova studenata fakulteta za novinarstvo u jugoistočnoj Evropi i pregleda nekih od dosadašnjih teorijskih pristupa o problematici univerzitetskog obrazovanja novinara, jasno je da mladi traže osavremenjivanje komunikacijskih disciplina u skladu sa promenama koje su vidljive u novinarskoj praksi (vidi u: Car, V., Radojković, M. & Zlateva, M. (eds.) (2016).

6. Currah Andrew (2009), *What's Happening to Our News*, Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
7. Črnič, Tanja Oblak, Igor Vobič (2013), "Converging practices and discourses: Obstacles in production culture for interactivity in Slovenian online newspapers", *Convergence*, 19 (3), str. 365-381.
8. Westley, Bruce H., Malcolm S. MacLean Jr. (1957), "A conceptual model for communications research", *Journalism Quarterly*, 34(1), str. 31-38.
9. Drašković, Brankica (2017), "Jaz između teorije i prakse u obrazovanju novinara: studija slučaja Odseka za medijske studije u Novom Sadu", *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, broj 41, godina XII, Protokol, Novi Sad i FPN, Beograd.
10. Domingo, David, Thorsten Quandt, Ari Heinonen, Steve Paulussen, Jane B. Singer, Marina Vujnovic (2008), "Participatory journalism practices in the media and beyond: An international comparative study of initiatives in online newspapers", *Journalism practice*, 2 (3), str. 326-342.
11. Harcup, Tony (2005), "'I'm doing this to change the world': Journalism in alternative and mainstream media", *Journalism Studies*, 6 (3), str. 361–374.
12. Jenkins, Henry, Sam Ford, Joshua Green (2013), *Spreadable media: Creating value and meaning in a networked culture*, New York University press, New York.
13. Kovač, Bil (Bill Kovach), Tom Rozenstal (Tom Rosenstiel) (2006), *Elementi novinarstva*, CID, Podgorica.
14. Kenix, Linda Jean (2009), "Blogs as Alternative", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14, str. 790-822.
15. Lewin, Kurt (1948), *Resolving social conflicts, Selected papers on group dynamics*, Harper& Row, New York.
16. Luhmann, Niklas (1996): *Die Realität der Massenmedien*, 2., erweiterte Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen.
17. Macnamara, Jim, Robert Crawford (2013), "The construction of Australia Day: a study of public relations as 'new cultural intermediaries'", *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 27 (2), str. 294–310.
18. Milašinović, Srđan, Zoran Jevtović (2014), "Metodologija kriznog komuniciranja i analitika medijskih iskaza", *Kriminalističke teme*, godište XIV, broj 3-4, Sarajevo.
19. Milojević, Ana (2015), *Promena uloge profesionalnih komunikatora u informacionom društvu*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd.

20. Labudović, Boris (2007), "Niklas Luman kao komunikolog: Masmediji i javnost u opštoj teoriji društvenih sistema", *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, br. 4, Protokol, Novi Sad i FPN, Beograd, str. 89-110.
21. Petrović, Radivoje (2017), *Štampa – kičma medija: novine u digitalnoj eri*, Jasen, Beograd.
22. Radojković, Miroljub, Ana Milojević (2016), "Serbia: A Market Pushed by Digital Media – A Challenge for Curricula", u: Car, V., Radojković, M. & Zlateva, M. (eds.), *Requirments for Modern Journalism Education – The Perspective of Students in South East Europe*, Konrad-Adenauer-Stiftung E.V., Berlin/Sofia, str. 136–163.
23. Rühl, Manfred (2008), *Kommunikationskulturen der Weltgesellschaft. Theorie der Kommunikationswissenschaft*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
24. Ryfe, David M. (2009), "Why a Revival of Public Journalism Is Inevitable", Prepared for Presentation at the conference: No Better Time: Promising Opportunities in Deliberative Democracy for Educators and Practitioners, The University of New Hampshire, Durham, July 8-11, 2009. Posećeno 14. 3. 2018. na URL adresi: <http://nobettertime.wikispaces.com/file/view/Ryfe++Revival+of+Public+Journalism.pdf>
25. Servaes, Jan (2009), "Back in to the Future? Re-inventing Journalism Education in the Age of Globalization", u: Terzis, G. (ed.), *European Journalism Education*, Intellect, Bristol, str. 519–539.
26. Tjurou, Džozef (Joseph Turow) (2013), *Mediji danas*, Klio, Beograd
27. Džalto, Davor (2012), "Neophodne slike: masmediji i carstvo prolaznog", *In medias res: časopis Filozofije medija*, Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja, Vol. 1, No. 1. Zagreb, str. 21-27.
28. Veljanovski, Rade (2013), "Obrazovanje novinara između tehnološkog determinizma i sistema vrednosti", u: Valić Nedeljković, Dubravka, Dejan Pralica (ed.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 351–361.

CHANGE IN JOURNALISTIC DISCOURSE AND MEDIA THEORY

Summary:

In this modern, international order, the power of individuals, groups and social individuals arises from the management of the process of timely identification, selection, shaping, storage and distribution of information, but there are insufficient articles that have covered this topic. If we observe the outcomes of journalistic activity through the historical context and media types, we can conclude that the theoretical concept of journalism has significantly transformed under the impact of the Internet and social media. Instead of ideological and persuasive narratives and the imposed, mediated communication, ordinary citizens get a chance to shape and influence social relations by self-promotion of their own ideas and programs. The “locus” of journalistic discourse gradually shifts from professional editorial offices and institutions to the anonymous individuals and groups, which indicates a change in standards in the global, public sphere. Media education which is based on the symbiosis of theory and practice emphasizes the notions of motivation, discourse, mission, orientation, contextualization, education and attention management. The goal of this paper is to emphasize not only the emergence of a new communication paradigm, but also the methodological and conceptual changes of both media theory and the journalistic discourse itself.

Key words: journalism; discourse; theoretical concepts; communication; the Internet; paradigm change.

Adresa autora

Authors' address

Zoran Jevtović

Tatjana Vulić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Nišu

zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA

- Suzana Mihajlović Babić, Milena Despotović, Marina Đaković**
IZAZOVI ZA PROFESIJU SOCIJALNOG RADA NAKON EKONOMSKE
KRIZE U REPUBLICI SRBIJI / CHALLENGES TO SOCIAL WORK
PROFESSION AFTER THE ECONOMIC CRISIS IN THE
REPUBLIC OF SERBIA 349
- Jagoda Petrović, Maja Pekić**
TEORIJSKA I METODOLOŠKA ZNANJA U PRAKSI SOCIJALNOG RADA /
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL KNOWLEDGE IN PRACTICE
OF SOCIAL WORK 367
- Sabira Gadžo Šahić**
SOCIJALNI RAD I SOCIJALNI RAZVOJ: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI
U PRVIM DECENIJAMA 21. VIJEKA / SOCIAL WORK AND SOCIAL
DEVELOPEMENT: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE FIRST
DECADES OF THE 21ST CENTURY 387
- Anida Dudić**
IZAZOVI I PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RADA U OBRAZOVANJU /
CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF SOCIAL WORK IN SCHOOL 401

UDK 364-78(497.11)
330.3:364-4(497.11)

Primljeno: 11. 05. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Suzana Mihajlović Babić, Milena Despotović, Marina Đaković

IZAZOVI ZA PROFESIJU SOCIJALNOG RADA NAKON EKONOMSKE KRIZE U REPUBLICI SRBIJI

Globalna ekonomska kriza, koja je zahvatila i države Zapadnog Balkana od 2008. godine, u Republici Srbiji imala je za posledicu porast stopa nezaposlenosti, siromaštva i socijalnog isključivanja. Ove promene uzrokovale su porast korisnika sistema socijalne zaštite, naročito korisnika koji pripadaju grupaciji materijalno ugroženih.

Centar za socijalni rad predstavlja osnovnu socijalnu službu, odnosno ustanovu sistema socijalne zaštite u Republici Srbiji, u okviru koje se obezbeđuju naknade i socijalne usluge vulnerabilnim populacijama. Opšti cilj istraživanja je sticanje dubljih saznanja o faktorima koji otežavaju obezbeđivanje ovih prava od strane socijalnih radnika u centrima za socijalni rad.

U deskriptivnom delu istraživanja kvalitativnom analizom se obrađuju naučni, stručni i evidencijski dokumenti o predmetu istraživanja. Analiza sadržaja dokumenata u prvom segmentu rada ukazala je na neusklađenost između normativnih akata i prakse funkcionisanja socijalne službe. Eksplorativni deo istraživanja podrazumeva primenu posebno konstruisanog upitnika koji je upućen centrima za socijalni rad u cilju prikupljanja informacija o materijalnim i nematerijalnim uslovima rada socijalnih radnika. Na upitnik je odgovorilo 75 socijalnih radnika, rezultati istraživanja ukazuju na neophodnost unapređenja položaja stručnih radnika u socijalnoj zaštiti u Republici Srbiji u cilju efikasnijeg i efektivnijeg obezbeđivanja socijalnih prava.

Ključne reči: socijalna služba; sistem socijalne zaštite; profesija socijalnog rada; izazovi; ekonomska kriza

UVOD

Nakon više od šezdeset godina postojanja obrazovanja za socijalne radnike u Republici Srbiji¹, uloge i zadaci ove profesije se kontinuirano proširuju. Tome doprinosi i aktuelni kontekst (legislativni, organizacioni, ekonomski, društveni) u kome socijalni radnici obavljaju svoju profesionalnu delatnost, naročito nakon globalne ekonomske krize. Sa druge strane, profesija socijalnog rada ima mogućnost da povratno deluje na negativne aspekte promena, te kroz svoju profesionalnu praksu može uticati na razvoj programa socijalne politike u cilju društvene reforme, odnosno na sve oblasti praktične primene socijalne politike: oblikovanje, javno upravljanje i analizu socijalne politike (Spiker 2014: 385-386).

Od 2008. godine sa početkom globalne ekonomske krize apsolutno siromaštvo u Republici Srbiji je raslo od 6,1% 2008. godine do 8,8% 2012. godine, dok je uporedo porastao i broj korisnika socijalne zaštite (Vlada Republike Srbije 2014)². Broj porodica kao korisnika prava na novčanu socijalnu pomoć od 2008. godine iznosio je 50.608, dok je 2012. godine ovu naknadu primalo 118.555 porodica (Republički zavod za socijalnu zaštitu 2013). U cilju smanjenja siromaštva i socijalnog isključivanja, koje se uključuje u javne politike od 2009. godine (Perišić 2016), razvijaju se socijalne usluge koje se organizuju pretežno od strane javnog sektora usled nedovoljne razvijenosti kapaciteta drugih pružalaca usluga (Tim za socijalno uključivanje 2016). Pored ovih promena, 2011. godine je izmenjen Zakon o socijalnoj zaštiti, kao što su doneti i novi pravilnici i normativi o radu u centrima za socijalni rad koji reformišu prava i proširuju delokrug poslova kojima bi se odgovorilo na izmenjeni društveni kontekst i potrebe.

Osnovni cilj istraživanja je sticanje dubljih saznanja o izazovima sa kojima se suočavaju socijalni radnici u Republici Srbiji u obavljanju profesionalne delatnosti u centrima za socijalni rad nakon ekonomske krize. Specifični ciljevi istraživanja su: a) identifikovati sistemske probleme za profesiju socijalnog rada u Republici Srbiji; b) istražiti probleme vezane za radno mesto i uslove rada u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji; c) identifikovati probleme vezane za obavljanje poslova socijalnog

¹ Viša škola za socijalne radnike osnovana je 1957. godine, dok je 1970. godine u Rezoluciji o socijalnoj zaštiti socijalni rad prepoznat kao profesionalna delatnost (Žegarac 2016).

² U Republici Srbiji se za izveštavanje o siromaštvu, pored korišćenja indikatora relativnog siromaštva pod okriljem EU-SILC metodologije Evropske unije, koriste indikatori apsolutnog siromaštva usled specifičnosti nacionalnog konteksta. U apsolutnom siromaštvu su oni koji ostvaruju potrošnju ispod linije siromaštva za zadovoljavanje minimalnih životnih potreba, ova linija siromaštva je 2012. godine iznosila 10 223 dinara (oko 85 evra) mesečno po ekvivalentnom odraslom, prema Anketi o potrošnji domaćinstava Republičkog zavoda za statistiku (Mijatović, 2014)

rada u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji. Svrha istraživanja jeste sagledavanje položaja profesije socijalnog rada u Republici Srbiji u kontekstu aktuelnih društvenih i ekonomskih izazova, što se nastoji istražiti putem analize sadržaja relevantnih dokumenata u nacionalnom kontekstu i upitnika za samoprocenu izazova za profesiju socijalnog rada upućenog socijalnim radnicima koji su zaposleni u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji. Istraživanje je eksplorativnog karaktera i zasniva se na opštoj hipotezi da su izazovi sa kojima se suočava profesija socijalnog rada nakon ekonomske krize doprineli tome da se uloga profesije socijalnog rada ograniči pretežno na administriranje postojećih naknada i usluga iz sistema socijalne zaštite u Republici Srbiji. Posebne hipoteze koje proizlaze iz opšte su: a) na sistemskom nivou nije zastupljeno planiranje kadrovskih kapaciteta i stručnog usavršavanja socijalnih radnika; b) socijalni radnici su nezadovoljni materijalnim i nematerijalnim uslovima rada u centrima za socijalni rad; c) socijalni radnici su izloženi bezbednosnim rizicima, stresu i sagorevanju na poslu u centrima za socijalni rad.

1. TEORIJSKI I KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Načelno, postoje dva pristupa prema kojima socijalni radnici u socijalnim službama obavljaju profesionalnu delatnost: tradicionalni i antipotčinjavajući pristup. Tradicionalni pristup se zasniva na socijalnom radu sa pojedincem, dok se kod antipotčinjavajućeg pristupa koristi višemetodski pristup. Tradicionalni pristup definiše problem klijenta onako kako je on definisan uslugom, pri čemu su profesionalne granice i mogućnosti jasno postavljene i ograničene (Strier, Binyamin 2009). Sa druge strane, „uloga socijalnih radnika koji praktikuju antipotčinjavajući pristup je da kroz partnerstvo sa korisnikom definišu problem, uključe klijenta u proces donošenja odluka i kroz profesionalno učešće koriste različite sisteme i institucije u cilju otklanjanja uzroka siromaštva i unapređenja položaja korisnika” (Mihajlović Babić 2017).

Zasnovano na antipotčinjavajućem pristupu, u savremenom kontekstu uloge socijalnih radnika su raznovrsne i obuhvataju opseg od podrške individuama i porodicama do “rada na kolektivnom nivou u postizanju transformacije društva” (Moriarty et al. 2015: 2). Transformišuća uloga socijalnog rada proizlazi iz globalne definicije socijalnog rada u kojoj se naglašava da socijalni rad promoviše društvene promene i u tom cilju angažuje ljude i strukture u društvu (International Federation of Social Workers 2014). Ovaj pristup zabeležen je u tipologijama uloga socijalnih

radnika, koje pored terapeutske i uloge “očuvanja socijalnog poretka” najčešće naglašavaju transformišuću ulogu u omoćavanju ljudi u opresiji (Payne 2005: 8-9) ili emancipatorsku ulogu u postizanju pravednije raspodele resursa u društvu putem strukturne promene (Dominelli 2009: 12-14). Zagovaranje i zastupanje su značajni zadaci socijalnih radnika u okviru ovako definisanih uloga u praksi socijalnog rada, dok se neretko javlja konfliktnost između različitih uloga i zadataka (Moriarty et al. 2015: 11-13).

Posledice preovlađujućeg konteksta u kome socijalni radnici obavljaju svoju delatnost mogu se ispoljiti u vidu profesionalnog stresa i sagorevanja na poslu (*burnout*). Istraživanja profesionalnog stresa među socijalnim radnicima u svetu pokazuju da je fenomen stresa konstantno prisutan (Jones 2001), da je zanimanje socijalnog radnika jedno od najstresnijih zanimanja (Kahn 1993), te da je stres na poslu u ovoj profesiji u stalnom porastu (Coffey et al. 2004). Izvori stresa specifični za profesiju socijalnog rada najčešće su: rad sa korisnicima raznovrsnih problema i patologije; nemogućnost udovoljavanja korisnikovim zahtevima zbog objektivnih okolnosti (nedostatak sredstava, institucija i drugo); neizvesnost oko ishoda pruženih mera i usluga; osećaj prevelike odgovornosti zbog diskrecionog prava (sloboda odlučivanja) u donošenju važnih životnih odluka; rad u teškim slučajevima socijalne bede i siromaštva; problemi u međuljudskim odnosima; česta izloženost stručnjaka kritikama javnosti (Havelka 1999). Stresori proizlaze iz karakteristika radnog okruženja, organizacije rada i načina komunikacije u organizaciji. Sve to može vremenom dovesti do negativnih posledica kako po samog stručnog radnika tako i po kvalitet stručnog rada. Takođe, i negativne posledice sagorevanja na poslu kod socijalnih radnika nisu prisutne samo na ličnom nivou, već imaju uticaja i na klijente, kolege i radnu organizaciju u kojoj socijalni radnici rade (Lloyd et al. 2009).

Profesionalno izgaranje smatra se rezultatom dugoročnog izlaganja stresu na poslu. Godine 1974. Herbert Frojndberger prvi je upotrebio termin *burnout*. Njegov članak bio je zasnovan na zapažanjima koja je stekao posmatrajući volontersko osoblje (uključujući i sebe) na slobodnoj klinici za lečenje narkomanije. On je pod izgaranjem obuhvatio skup simptoma koji uključuju iscrpljenost usled prevelikih zahteva na poslu, kao i fizičke simptome poput glavobolje i nesаницe. On je primetio da radnik, usled sagorevanja “izgleda, dela, i čini se depresivnim”. Nakon objavljivanja ovog originalnog rada interes za *burnout* je rastao (Freudenberger 1974). Do danas, *burnout* nije prepoznat kao poseban poremećaj u DCM-5. Ipak, uključen je u ICD-10, ali ne kao poremećaj, već se može naći obuhvaćen u okviru problema vezanih za upravljanje životnim situacijama (World Health Organization 2015).

Godine 1981. Kristina Maslaš i Suzan Džekson prve su razvile najšire korišćen instrument za procenu sagorevanja. Njihov instrument posmatra izgaranje kao trodimenzionalni sindrom koji se sastoji od emocionalne iscrpljenosti, depersonalizacije i smanjenog ličnog postignuća. Drugi istraživači tvrde da sagorevanje treba da bude ograničeno na umor i iscrpljenost. Postoje tri verzije ovog instrumenta: prvi namenjen opštoj populaciji, drugi namenjen nastavnicima i treći koji meri izgaranje u pomagačkim zanimanjima, uključujući i socijalni rad (Maslach, Jackson 1981).

U vezu sa prevencijom profesionalnog izgaranja može se dovesti koncept rezilijentnosti, odnosno psihološke otpornosti ili izdržljivosti. Rezilijentnost, odnosno psihološka otpornost, je sposobnost pojedinca da se uspešno suoči sa novonastalom krizom i stresnim događajima i brzo se vrati u stanje pre krize (Terte, Stephens 2014). Smatra se da je neko rezilijentan onda kada ima razvijene psihološke sposobnosti i primenjuje obrasce ponašanja koji mu omogućavaju da ostane miran tokom krize, bez dugoročnih negativnih posledica. Literatura o stresu i socijalnom radu naglašava važnost strukturalnog i organizacionog konteksta socijalnog rada. Manje pažnje je posvećeno individualnim razlikama među socijalnim radnicima koje im omogućavaju da odgovore na sve zahteve profesije i pronađu zadovoljstvo u svom radu.

2. PROCENA IZAZOVA ZA PROFESIJU SOCIJALNOG RADA U NACIONALNOM KONTEKSTU

Centri za socijalni rad (CSR) u Republici Srbiji su osnovne ustanove socijalne zaštite koje odlikuje „objedinjena uloga socijalne zaštite i organa starateljstva“ (RZS 2017: 3). Uprkos tome što najveći deo socijalnih radnika upravo radi u centrima za socijalni rad, u kojima su poslovi socijalnog rada najkompleksniji, do sada je bilo malo istraživanja na temu uslova rada u ovim ustanovama, kao i prepreka i teškoća u obezbeđivanju naknada i socijalnih usluga za narastajuću populaciju korisnika sistema socijalne zaštite nakon ekonomske krize.

U nacionalnom kontekstu izdvajaju se dve oblasti stručnog rada u CSR koje su bile predmet analize: ljudski resursi i stručno usavršavanje. Prema Pravilniku o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad, u CSR se „po pravilu, zapošljava najmanje 50% socijalnih radnika u odnosu na ukupan broj stručnih radnika“ (član 44a). U 2016. godini u centrima za socijalni rad je bilo angažovano 3.274 radnika, od čega 1.789 stručnih radnika, dok je broj dodatno angažovanih po osnovu različitih ugovornih aranžmana bio 242 radnika. Trendovi iz 2016. u odnosu

na 2015. godinu su smanjenje: broja zaposlenih na neodređeno vreme za 10%, stručnih radnika za 7,5%, broja voditelja slučaja za 10%, finansiranja stručnih radnika od strane lokalne samouprave za 5% (RZS2016). U strukturi zaposlenih radnika na poslovima socijalnog rada, socijalni radnici su 2016. godine činili 42%, kao i 2015. godine, dok je 2012. godine taj broj bio 43,6% (RZS 2017; RZS 2016; RZS 2013), što ukazuje na kršenje Pravilnika i nedovoljan broj socijalnih radnika u centrima za socijalni rad u praksi. Manji broj socijalnih radnika u odnosu na normative predstavlja izazov u kontekstu rasta broja korisnika na evidenciji CSR za 23% od donošenja Zakona o socijalnoj zaštiti 2011. godine, od 626 040 u 2012. godini do 724 411 u 2016. godini, dok je u tom istom periodu broj stručnih radnika smanjen za 6% (RZS 2017). Situaciju usložnjava i odliv stručnih radnika usled penzionisanja, kao i usvajanje izmene Zakona o budžetskom sistemu u vezi zabrane zapošljavanja i ograničenja broja zaposlenih kod korisnika javnih sredstava, koja je na snazi od početka 2014. godine.

Istraživanje profesorki sa Odeljenja za socijalnu politiku i socijalni rad sa Fakulteta političkih nauka u Beogradu (Džamonja Ignjatović i Žegarac 2015) o kvalifikacionoj strukturi zaposlenih i potrebama za zapošljavanjem dodatnog kadra u CSR u narednom periodu produbilo je navedene podatke. Njihovo istraživanje je ukazalo na to da manji CSR koji zapošljavaju do 10 stručnih radnika upošljavaju procentualno više socijalnih radnika u poređenju sa velikim centrima. Zanimljiv je podatak da 35 radnika obavljaju posao stručnog radnika koji ne pripadaju profesijama koje su propisane Zakonom o socijalnoj zaštiti, kao i to da postoje CSR bez ijednog socijalnog radnika. Više od četvrtine anketiranih CSR imaju razvijene dodatne usluge na kojima u velikoj većini dominira angažovanje socijalnih radnika u odnosu na druge struke. Svi anketirani CSR su iskazali potrebu za zapošljavanjem novih socijalnih radnika i procenjeno je da će u narednih nekoliko godina biti potrebno zaposliti oko 200 novih socijalnih radnika (Džamonja Ignjatović i Žegarac 2015). Istraživanje nastavnika sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu (Zaharijevski et al. 2015) odnosilo se na ocenu kadrovske pokrivenosti aktivnosti koju pruža CSR. Svi anketirani CSR su detektovali koje je socijalne usluge potrebno razviti u lokalnoj zajednici, dok je ocenjeno da ne postoje „ni kadrovski, ni materijalni, ni prostorni resursi da se ove usluge razviju“ (Zaharijevski et al. 2015: 40).

Izveštaji o radu CSR analiziraju stručno usavršavanje radnika, gde se beleži podatak da trećina CSR ne poseduje plan stručnog usavršavanja radnika. Akreditovane programe obuke je pohađalo skoro 80% radnika, što je pozitivan pomak u odnosu na 2015. godinu kada ih je pohađalo 50%, dok 231 radnik (12,9%) nije

pohađao osnovni program obuke za vođenje slučaja ili superviziju za posao koji obavlja. Dodatan izazov predstavlja preklapanje zaduženja supervizora i voditelja slučaja čime su radnici dvostruko opterećeni, pri čemu supervizijski proces ocenjuju kao *ad hoc* organizovan (RZS 2017).

3. SAMOPROCENA IZAZOVA ZA PROFESIJU SOCIJALNOG RADA OD STRANE STRUČNIH RADNIKA CENTARA ZA SOCIJALNI RAD

3.1. Metodologija i uzorak istraživanja

Za prikupljanje podataka korišćen je „Upitnik o uslovima rada socijalnih radnika u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji” koji je dizajniran za potrebe ovog istraživanja. Upitnik je bio namenjen socijalnim radnicima u centrima za socijalni rad na teritoriji Republike Srbije i sadržao je tri segmenta pitanja: opšti podaci o zaposlenom socijalnom radniku, materijalni aspekti uslova rada i nematerijalni aspekti uslova rada u centrima za socijalni rad. U upitniku su kombinovana pitanja otvorenog i zatvorenog tipa sa skalama procene zadovoljstva. Istraživanje je sprovedeno od juna do avgusta 2017. godine, upućivanjem upitnika centrima za socijalni rad na teritoriji Republike Srbije.

Na upitnik je odgovorilo 75 socijalnih radnika iz svih regiona Republike Srbije: Beograd (32%), Vojvodina (24%), Šumadija i Zapadna Srbija (28%), Južna i Istočna Srbija (14,7%) i Kosovo i Metohija (1,3%).

U strukturi ispitanika prema polu preovlađuju žene sa 90,7%, dok je u uzorku socijalnih radnika muškog pola bilo 9,3 %. Prema radnom statusu, 53 ispitanika je zaposleno na neodređeno vreme (70,7%), 13 ispitanika na određeno vreme (17,3%), po osnovu ugovora o obavljanju privremenih i povremenih poslova 3 ispitanika, po osnovu ugovora o delu 2, dok je među ispitanicima bilo i 4 pripravnika/volontera. Kada je u pitanju dužina ukupnog radnog staža ispitanika najviše je onih sa pet i manje godina radnog staža (44%), dok je podjednak udeo u uzorku (18,6%) onih između deset i dvadeset godina radnog staža, između pet i deset godina i sa preko dvadeset godina radnog staža. Na trenutnom radnom mestu se 50 ispitanika nalazi pet ili manje godina, 12 ispitanika je tu manje od 10 godina, dok se 13 ispitanika na trenutnom radnom mestu nalazi duže od 10 godina. Najveći broj ispitanika, skoro polovina, je na trenutnom radnom mestu kraće od dve godine.

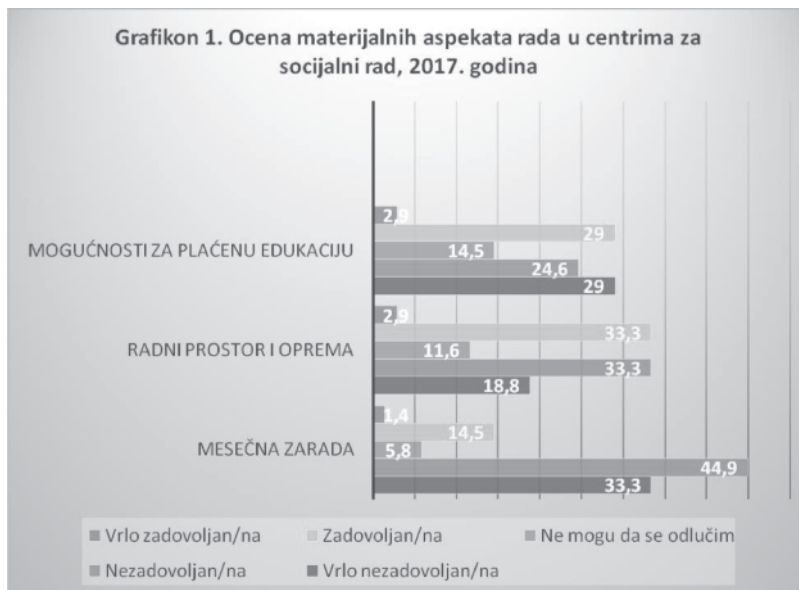
Od ukupnog broja ispitanika 76,8% uzorka činili su zaposleni na poslovima voditelja slučaja, 13% na poslovima supervizora, a 4,3% ispitanika su direktori centara za socijalni rad. Kada je u pitanju služba u okviru centra u kojoj su trenutno radno angažovani, skoro trećina ispitanika radi u malim centrima koji čine jednu organizacionu celinu bez odvojenih službi. Na poslovima neposredne zaštite korisnika angažovan je 21 socijalni radnik, dok veliki deo ispitanika radi u službi za zaštitu dece i mladih (23) i u službi za zaštitu odraslih i starih (16). Zabeležena su angažovanja i na drugim poslovima, i to: služba za materijalna davanja (5); pravna služba (2); domsko odeljenje pri centru (2); tim za sprečavanje nasilja u porodici (3); po jedan ispitanik angažovan na poslovima u administraciji, prihvatilištu i sigurnoj kući.

3.2. Rezultati istraživanja

Analizirajući opšte zadovoljstvo uslovima rada u centru za socijalni rad, više od polovine ispitanika ističe da je vrlo nezadovoljno ili nezadovoljno svojim poslom (50,7%), opšte zadovoljstvo je prisutno kod svega 26,7% ispitanika, dok 20% ne može da se odluči. Najviše opšteg nezadovoljstva poslom iskazuju zaposleni u Beogradu, (13 od 16 ispitanika iz Beograda) dok pozitivno ocenjuju zadovoljstvo poslom zaposleni u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (8 od 15 ispitanika).

U domenu materijalnih aspekata uslova rada kao ključni uzrok nezadovoljstva ispitanici ističu pre svega visinu mesečne zarade. Čak 78,2 % ispitanika je nezadovoljno (44,9%) i vrlo nezadovoljno (33,3%) visinom mesečne naknade za obavljanje stručnih poslova u centrima za socijalni rad (Grafikon 1).

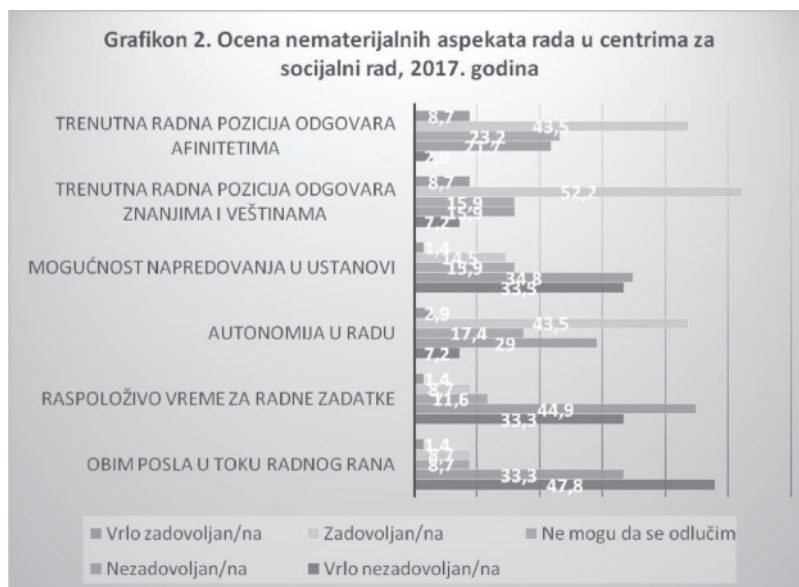
Kao drugi ključni problem izdvaja se nemogućnost za plaćenu edukaciju u cilju stručnog usavršavanja. Postojećim mogućnostima nezadovoljno je više od polovine ispitanika (53,6%), dok je nešto manje od trećine ispitanika (31,9%) zadovoljno mogućnostima za usavršavanje. Različita su mišljenja ispitanika o radnom prostoru i opremi koji su na raspolaganju za obavljanje radnih zadataka, te je tako navedenim aspektom vrlo zadovoljno i zadovoljno ukupno 36,2% ispitanika, dok je nezadovoljno i vrlo nezadovoljno 52,1% ispitanika.

U delu upitnika koji se odnosi na nematerijalne aspekte zadovoljstva uslovima rada u CSR kao veliki problem ističe se povećan obim posla i nedostatak vremena za obavljanje radnih zadataka, što govori u prilog preopterećenosti socijalnih radnika u centrima za socijalni rad (Grafikon 2).

Pozitivan rezultat do kog se u istraživanju došlo odnosi se na to da veći broj zaposlenih smatra da ima autonomiju u radu i da je tom autonomijom zadovoljan. Od 75 ispitanika koji su učestvovali u istraživanju, skoro polovina ispitanika je u određenoj meri zadovoljna autonomijom u radu, dok je ovim aspektom nezadovoljno 25 ispitanika. Razmatrajući aspekt mogućnosti napredovanja u radnoj organizaciji, veliki broj ispitanika nema optimistična očekivanja, te je više od dve trećine ispitanika nezadovoljno prilikama za napredovanje u radnoj organizaciji. Da su na radnoj poziciji koja odgovara njihovim znanjima i veštinama potvrdilo je više od polovine ispitanika, dok je 16 ispitanika iskazalo neslaganje. Slična situacija je i sa tvrdnjom da aktuelna radna pozicija odgovara njihovim afinitetima, sa čim se slaže polovina ispitanika (52,2%), dok je 17 ispitanika iskazalo neslaganje.

U domenu profesionalne saradnje, ispitanici su najbolje ocenili saradnju sa kolegama u centrima za socijalni rad (63,7% ispitanika je zadovoljno, a svega 18,8% je vrlo nezadovoljno ili nezadovoljno), dok je najlošije ocenjena saradnja sa predstavnicima ostalih podsistema u društvu sa kojima centar neposredno saraduje (43,4% ispitanika je nezadovoljno navedenom saradnjom, a 37,8% donekle je

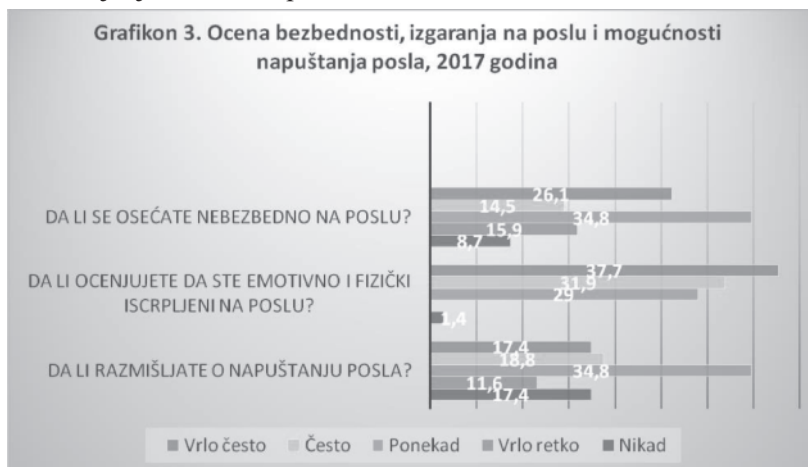
zadovoljno). Saradnjom sa korisnicima usluga ispitanici su uglavnom zadovoljni, te tako na skali procene zadovoljstva navedenom saradnjom vrlo je zadovoljno 10,1% i zadovoljno 47,8% ispitanika, neodlučno je 30,4%, dok je nezadovoljnih svega 8,7% i vrlo nezadovoljnih 2,9%.

Razmišljanje o napuštanju posla prisutno je kod velikog broja socijalnih radnika u centrima za socijalni rad (Grafikon 3). Većina ispitanika je potvrdila da se vrlo često (37,7%) i često (31,9%) oseća emocionalno i fizički iscrpljeno na poslu. U korelaciji sa ovim pitanjem, ispitanici su odgovarali i na pitanje gde bi tražili posao ukoliko razmišljaju o promeni posla. Prema dobijenim rezultatima većina bi želela da promeni struku, te bi ga van struke tražilo 40,6% ispitanika, u državnom sektoru socijalne zaštite 18,8%, dok bi u privatnom sektoru socijalne zaštite posao tražilo 17,4% ispitanika. Ostatak ispitanika posao bi tražio u prosveti, zdravstvenoj zaštiti, ljudskim resursima, nevladinim organizacijama, inostranstvu. O napuštanju posla najčešće razmišljaju oni sa najmanjom dužinom radnog staža, odnosno oni koji imaju do 5 godina radnog staža na trenutnom radnom mestu. Ispitanici bi prihvatili drugi posao ukoliko bi bio bolje plaćen (23 ispitanika), bio bezbedniji (8 ispitanika), zatim ukoliko bi uslovi za rad bili bolji (10 ispitanika), ukoliko bi bilo manje stresa i odgovornosti u radu (8 ispitanika), više autonomije i uvažavanja od drugih sistema, kao i ukoliko bi odgovarao njihovim afinitetima. Takođe, kao razlog prihvatanja drugog posla navode manji obim posla (8 ispitanika), mogućnost napredovanja (4 ispitanika),

mogućnost da promene nešto u životu korisnika i prilika da budu više vrednovani od strane drugih.

O bezbednosti na poslu mišljenja su podeljena (Grafikon 3). Kao glavne razloge osećaja nebezbednosti ispitanici navode prvenstveno agresivne, nezadovoljne i neprijatne korisnike, nedostatak fizičkog obezbeđenja u centrima za socijalni rad nasuprot korisnicima koji im prete, koji su vrlo često i u alkoholisanom stanju i psihički obolele ličnosti ili počinioci nasilja, uz razloge nepoštovanja ustanove i neuvažavanja stručnosti radnika od strane korisnika.

Ispitanici naglašavaju da dodatan rizik predstavlja i odlazak na teren bez zaštite i službenih legitimacija. Većina se slaže sa konstatacijom da je zaštita zaposlenih neefikasna, da je prostor u kome rade nedovoljno efikasno i adekvatno obezbeđen. Službenici CSR vrlo često se susreću sa korisnicima koji prete njima i članovima njihove porodice, vređaju, ponižavaju i fizički napadaju bez sankcija za takvo ponašanje. Zaposleni nemaju status službenih lica, te za svaki fizički i verbalni napad na njih u prostorijama centra mogu reagovati samo podnošenjem privatne tužbe. Kako navode u svojim odgovorima, ispitanici smatraju da su previše izloženi rizičnim situacijama, a da je zaštita i podrška od strane sistema nedovoljna. Kao bitan bezbednosni rizik jedna ispitanica navodi i upotrebu ličnih dokumenata zaposlenih prilikom obavljanja službenih poslova.

Sumirajući osnovne probleme u radu sa kojima se suočavaju socijalni radnici u centrima za socijalni rad iz otvorenog pitanja na kraju upitnika, dolazimo do odgovora koji se mogu svrstati u nekoliko grupa: sistemski problemi vezani za profesiju (marginalizovan položaj struke, neorganizovanost sistema socijalne zaštite,

neadekvatna saradnja sa drugim institucijama, nedovoljna zaštita prava i integriteta stručnih radnika, nestručnost zaposlenog i rukovodećeg kadra, manjak zaposlenih, zavisnost od političkih struktura na lokalnom nivou, nedovoljno resursa zajednice); problemi vezani za radno mesto i uslove rada (bezbednosni rizik na poslu, nedostatak autonomije u radu, neadekvatna zarada, prevelika odgovornost i stres na poslu, nedovoljna mogućnost za edukaciju i napredovanje); problemi vezani za obavljanje poslova socijalnog rada (prevelika očekivanja stranaka, obimna administracija, nedostatak motivacije i izgaranje zaposlenih).

3.3. Diskusija

Naše istraživanje je pokazalo da je čak polovina ispitanika (52,2%) vrlo nezadovoljna ili nezadovoljna svojim poslom. Još 1991. godine, Dajana Vinokur Kaplan sa Univerziteta u Mičigenu istraživala je zadovoljstvo poslom kod socijalnih radnika u javnim i dobrovoljnim agencijama za zaštitu dece (Vinokur Kaplan 1991). Istraživanje je pokazalo da je čak 66% ispitanika, od 413 socijalnih radnika koji su bili obuhvaćeni istraživanjem, bilo zadovoljno svojim poslom. Faktori koji su doprineli nezadovoljstvu bili su povezani sa zaradom i ličnim postignućem. Ovakvi rezultati se ne poklapaju sa našim rezultatima, razlozi za to mogu biti različit društveni sistem, različit vremenski okvir, kao i razlike u području rada. Kada je reč o novijim studijama, Tomaš Mrhalek i Alena Kajanova su ispitivali zadovoljstvo poslom i mentalni pritisak kod socijalnih radnika u Južnoj Bohemiji u Češkoj (Mrhálek, Kajanova 2017). U ovom istraživanju učestvovalo je 227 socijalnih radnika koji su popunili standardizovanu Anketu o zadovoljstvu poslom. Rezultati su pokazali da je istraživana grupa ambivalentna kada je u pitanju aspekt zadovoljstva poslom, što znači da su ispitanici srednje zadovoljni (56,1%). Ukupno nezadovoljstvo je identifikovano kod manje od 5% zaposlenih, a stepen zadovoljstva je bio manji u odnosu na celokupnu češku populaciju.

Grupa autora iz Južnoafričke Republike sprovela je istraživanje ispitujući faktore koji utiču na zadovoljstvo poslom, stres i izgaranje kod socijalnih radnika (Calitzet al. 2014). Jedna trećina socijalnih radnika obuhvaćenih ovim istraživanjem bila je nezadovoljna platom i mogućnostima za napredovanje. Prema autorima, to ukazuje da je trećina ispitanika u riziku da promeni profesiju. Rezultati našeg istraživanja su pokazali da je samo 15,9% ispitanika zadovoljno mesečnim primanjima. Dejvid Farmer sa Univerziteta Lejkhed iz Ontarija u svom članku o povećanju zadovoljstva poslom socijalnih radnika navodi istraživanje Elpersa i Vesthuisa (Farmer 2011). Oni

su na osnovu istraživanja u kome je učestvovalo 833 socijalna radnika došli do podatka da na zadovoljstvo poslom utiču sledeći faktori: zarada, prilike za napredovanje, stimulatívno radno okruženje, jasnost uloga na poslu, priznanje, učestvovanje u donošenju odluka i adekvatni resursi. Dajana Vinokur Kaplan ističe da postoji čítav niz faktora koji utiču na zadovoljstvo poslom, motivaciju i nameru socijalnih radnika traže novi posao (Vinokur Kaplan et al. 1994). U jednoj od svojih studija ona vrši korelaciju sa prošlim empirijskim studijama o zadovoljstvu poslom i dolazi do podataka da na zadovoljstvo utiču prihodí, dodatne beneficije, kao i fizičko okruženje i sigurnost.

Problem velikog obima posla socijalnih radnika koji je detektovan u našem istraživanju, potvrđen je i u istraživanju sprovedenom u Švedskoj (Tham 2018). Socijalni radnici prijavljuju da često imaju previše posla i češće su u obavezi da rade prekovremeno. Takođe, oni često menjaju svoje radne planove za taj dan kako bi rešili vanredne situacije nastale u radu sa klijentima ili kao rezultat nedostatka zaposlenih. Osim toga, primetne su i promene u načinu obavljanja posla jer se vremenom fokus pomerio na opšte poslove i ispunjavanje dužnosti, dok se smanjila količina vremena koje socijalni radnik provede u direktnom kontaktu sa korisnikom.

Veliki broj socijalnih radnika razmišlja o promeni posla, vrlo često o tome razmišlja 17,4% ispitanika, često 18,8%, ponekad 34,8%, vrlo retko 11,6% ispitanika, dok o tome nikada ne razmišlja 17,4% ispitanika. I druge studije su došle do sličnih rezultata. Podaci iz već prethodno navedene studije u Švedskoj (Tham 2018) pokazali su da je broj socijalnih radnika koji želi da napusti posao u stalnom porastu. Iako je ovaj broj bio visok čak i 2003. godine, izgleda da se situacija 2014. godine pogoršala (od 313 socijalnih radnika, 54 je aktivno tražilo novi posao, dok je 45 razmišljalo da promeni posao, a 32 da promeni profesiju). Takođe, istraživanje koje je sprovela Džila Aker i koje je obuhvatilo 259 socijalnih radnika iz 16 agencija specijalizovanih za mentalno zdravlje u državi Njujork, ispitalo je odnose između organizacionih uslova rada, zadovoljstva poslom i namere da se posao napusti (Acker 2004). Rezultati su pokazali da su organizacioni uslovi jak prediktor za zadovoljstvo poslom i nameru da se posao napusti. Borzaga i Tortia su istraživali motivaciju, zadovoljstvo poslom i lojalnost kod zaposlenih u javnim i neprofitnim socijalnim servisima (Borzaga, Tortia 2006). Zaključak njihovog istraživanja je da su radnici u državnim organima manje zadovoljni poslom od onih u neprofitnim organizacijama, čak i kada su bolje plaćeni. Podaci dobijeni u našem istraživanju govore da bi socijalni radnici u Srbiji prihvatili drugi posao ako bi bio bolje plaćen, bezbedniji, ukoliko bi obim posla bio manji, a uslovi za rad bili bolji, ukoliko bi zaposleni mogli da bolje iskoriste svoje kapacitete i steknu mogućnost napredovanja.

Usled velike emocionalne i fizičke iscrpljenosti, može doći do profesionalnog izgaranja i ova pojava u profesiji socijalnog rada je odavno dobro utvrđena, dok je u našem istraživanju potvrđeno da se više od dve trećine ispitanih tako oseća često ili vrlo često. U poslednje vreme se spekulise i o uticajima sindroma izgaranja na fizičke aspekte zdravlja. Eugen Tartakovski sa Univerziteta u Tel Avivu istražuje faktore koji utiču na profesionalno izgaranje kod socijalnih radnika i izdvaja dugogodišnji radni staž, obrazovanje i zaradu (Tartakovsky 2015).

Veliki deo naših ispitanika ocenio je da se bar ponekad oseća nebezbedno i to 34,8%, vrlo često se oseća nebezbedno 26,1%, a gotovo nikad samo 8,7% ispitanika. Najčešći razlog za to je agresivnost korisnika i svakodnevno upućivanje pretnji radnicima centara, kao i nepostojanje adekvatnog obezbeđenja u centrima za socijalni rad. Osim toga, socijalni radnici bivaju izloženi riziku i prilikom terenskih poseta. O napadima na socijalne radnike izveštavali su i domaći i strani mediji, što govori u prilog tome da je zabrinutost za ličnu bezbednost opravdana.

ZAKLJUČAK

Na osnovu saznanja iz sekundarnih izvora podataka u prvom delu rada, zaključuje se da je prisutan kontinuirani deficit socijalnih radnika u socijalnim službama, pri čemu dolazi i do kršenja minimalnih standarda o broju zaposlenih iz Pravilnika o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad. Istraživanja su pokazala da je potreba za razvojem socijalnih usluga i uvećan broj korisnika od početka ekonomske krize 2008. godine učinio neophodnim proširivanje postojećih kadrovskih kapaciteta i njihovo stručno usavršavanje. Izveštaji su ukazali na preklapanje poslova voditelja slučaja i supervizora, kao i nedovoljno učešće stručnih radnika u programima obuke.

Analiza upitnika iz empirijskog dela rada jasno je detektovala izazove u stručnom radu u centrima za socijalni rad iz percepcije zaposlenih socijalnih radnika. U okviru materijalnih aspekata rada u centrima za socijalni rad većina ispitanika je negativno ocenila mesečnu novčanu naknadu za rad, radni prostor i opremu za obavljanje radnih zadataka, kao i postojeće mogućnosti za plaćenu edukaciju u cilju stručnog usavršavanja. Obim posla, raspoloživo vreme za obavljanje radnih zadataka i mogućnost napredovanja većina ispitanika je ocenila negativno u okviru nematerijalnih aspekata rada, dok su većinski pozitivno ocenjeni saradnja sa kolegama, lične kompetencije i afiniteti za trenutnu radnu poziciju. Istraživanje je ukazalo na probleme saradnje sa predstavnicima ostalih podsistema u lokalnoj zajednici sa kojima centar za socijalni

rad saraduje, emocionalnu i fizičku iscrpljenost socijalnih radnika, kao i pitanje bezbednosti na poslu.

U nacionalnom kontekstu nije postojala odgovarajuća studija sa kojom bi se uporedili dobijeni rezultati, ali se sa sigurnošću može reći da je opterećenost poslom i nedostatak vremena za obavljanje istog veliki problem savremenih socijalnih radnika u centrima za socijalni rad. Stručni radnici su neretko ograničeni karakteristikama socijalnog sistema, društvenom organizacijom, negativnim uticajem medija i dostupnim resursima. Neretko, imaju zadatak „da očuvaju status quo[...], a mere socijalnog karaktera su isključivo u toj funkciji“ (Kočović 2007: 102). Zaključujemo da je zaposlenima u ovom sektoru neophodno obezbediti adekvatne uslove rada kako bi se ostvario potencijal transformišuće uloge profesije socijalnog rada.

LITERATURA

1. Acker, Gila (2004), "The Effect of Organizational Conditions (Role Conflict, Role Ambiguity, Opportunities for Professional Development and Social Support) on Job Satisfaction and Intention to Leave Among Social Workers in Mental Health Care", *Community Mental Health Journal* 40 (1), str. 65–73.
2. Borzaga, Carlo, Ermanno Tortia (2006), "Worker motivations, job satisfaction, and loyalty in public and nonprofit social services", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 35, str. 225-248.
3. Calitz, Taetske et al. (2014), "Factors that affect social workers' job satisfaction, stress and burnout", *Social Work* 50(2), str. 153-169.
4. Coffey, Margaret et al. (2004), "Stress in social services: Mental well-being, constraints and job satisfaction", *British Journal of Social Work* 34(5), str. 735-747.
5. Dominelli, Lena (2009), *Introducing Social Work*, Polity Press, Cambridge.
6. Džamonja Ignjatović, Tamara, Nevenka Žegarac (2015), "Potrebe za profesionalcima u socijalnoj zaštiti i oblasti društvenih delatnosti u lokalnim samoupravama u Srbiji", u: Nevenka Žegarac i Jelisaveta Todorović, ur., *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*, Univerzitet u Nišu, Niš, str. 13-30.
7. International Federation of Social Workers (2014), *Global definition of social work*, dostupno na: <http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/>, pristupljeno: 13. 04. 2018.

7. Farmer, David (2011), "Increasing Job Satisfaction among Social Workers", *International Journal of Humanities and Social Science* 1(18), str. 1-8.
8. Freudenberger, Herbert (1974), „Staff burnout”, *Journal of Social Issues* 30, str. 159–165.
9. Havelka, Mladen (1999), *Zdravstvena psihologija*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
10. Jones, Chris (2001), "Voices from the front line: State social workers and New Labour", *British Journal of Social Work* 31(4), str. 547-563.
11. Kahn, William (1993), "Caring for the caregivers: Patterns of organizational caregiving", *Administrative Science Quarterly* 38(4), str. 539-564.
12. Kočović, Dragoslav (2007), *Socijalna politika*, Fakultet političkih nauka, Beograd
13. Lloyd, Chris et al. (2009), "Social work, stress and burnout: A review", *Journal of Mental Health*, 11(3), str. 255-265.
14. Maslach, Christina, Susan Jackson (1981), "The measurement of experienced burnout", *Journal of Occupational Behaviour* 2, str. 99-113.
15. Mijatović, Boško (2014), *Siromaštvo u Srbiji 2011, 2012. i 2013. godine*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd
16. Mihajlović Babić, Suzana (2017), "Antipotčinjavajuća praksa u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć – prepreke i mogućnosti", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 17, str. 151-170.
17. Moriarty, Joet al. (2015), *Literature review of roles and issues within the social work profession in England*, Professional Standards Authority, London
18. Mrhálek, Tomáš, Alena Kajanová (2017), "Work satisfaction and mental pressure of social workers and workers in social services", *Journal of Nursing and Social Sciences related to Health and Illness*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1212411717300685>, pristupljeno: 20. aprila 2018. godine.
19. Payne, Malcolm (2005), *Modern Social Work Theory*, Third edition, Palgrave Macmillan, Basingstoke
20. Perišić, Natalija (2016), *Socijalna sigurnost: pojmovi i programi*, Fakultet političkih nauka, Beograd
21. *Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad*, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 59/2008 i 37/2010.
22. RZS - Republički zavod za socijalnu zaštitu (2013), *Sintetički izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji 2012. godine*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd

23. RZS - Republički zavod za socijalnu zaštitu (2016), *Sintetički izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji 2015. godine*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd
24. RZS - Republički zavod za socijalnu zaštitu (2017), *Sintetički izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji 2016. godine*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd
25. Spiker, Pol (2014), *Socijalna politika: teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka, Beograd
26. Strier, Roni, Sharon Binyamin (2009), "Developing Anti-Opressive Services for the poor: A Theoretical and Organisational Rationale", *British Journal of Social Work* 40(6), str. 1908-1926.
27. Tartakovsky, Eugene (2015), "Personal value preferences and burnout of social workers", *Journal of Social Work* 16(6), str. 657-673.
28. Terte, Ian, Christine Stephens (2014), "Psychological Resilience of Workers in High-Risk Occupations", *Stress and Health* 30(5), str. 353-355.
29. Tham, Pia (2018), "A Professional Role in Transition: Swedish Child Welfare Social Workers' Descriptions of Their Work in 2003 and 2014", *The British Journal of Social Work* 48(2), str. 449-467.
30. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (2016), *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti lokalnih samouprava*, Tim za socijalno uključivanje Vlade Republike Srbije, Beograd
31. Žegarac, Nevenka (2016), "Kompetencije za kvalifikacije u socijalnom radu: izgradnja standarda", u: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji*, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 9-45.
32. Vinokur Kaplan, Diane (1991), "Job satisfaction among social workers in public and voluntary child welfare agencies", *Child Welfare: Journal of Policy, Practice and Program* 70(1), str. 81-91.
33. Vinokur Kaplan, Diane et al. (1994), "Job Satisfaction and Retention of Social Workers in Public Agencies, Non-Profit Agencies and Private Practice", *Administration in Social Work* 18(3), str. 93-121.
34. Vlada Republike Srbije (2014), *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd.
35. World Health Organization (2015), *ICD-10: International Classification of Diseases*, World Health Organization, Geneva.

36. Zaharijevski, Dragana et al. (2015), "Studija o potrebama za znanjima i profesionalcima u oblasti pružanja socijalnih usluga", u: Nevenka Žegarac i Jelisaveta Todorović (ur.), *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*, Univerzitet u Nišu, Niš, str. 31-60.

CHALLENGES TO SOCIAL WORK PROFESSION AFTER THE ECONOMIC CRISIS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary:

The global economic crisis, which also affected the Western Balkans countries since 2008, in the Republic of Serbia has resulted in an increase of unemployment, poverty and social exclusion rates. These changes caused the increase of social protection system users, especially those belonging to the group of materially vulnerable.

The Center for Social Work represents the basic social service or institution of the social protection system in the Republic of Serbia, within which the benefits and social services are provided to vulnerable population. The overall aim of this research is to obtain deeper knowledge of factors that disrupt social workers to secure these rights in the centers for social work.

In the descriptive part of the research, using qualitative analysis we examined the scientific, expert and evidence documents on the subject of the research. Analysis of documents content in the first part of the paper has indicated the discrepancy between the normative acts and the practice of the social service functioning. Exploratory part of the research included application of a specially constructed questionnaire addressed to the centers for social work in order to collect information on the material and non-material conditions of work of social workers. The questionnaire was answered by 75 social workers, the results of the survey pointed out the necessity of improving the position of professional workers in social protection in the Republic of Serbia with the aim of more effective and more efficient provision of social rights.

Key words: social service; social protection system; social work profession; challenges, economic crisis

Adresa autora

Authors' address

Suzana Mihajlović Babić

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, suzana.mihajlovic@fpn.bg.ac.rs

Milena Despotović, Centar za socijalni rad Jagodina, despotovicm12@gmail.com

Marina Đaković, Centar za socijalni rad Rekovac, mardjak88@yahoo.com

UDK 364-78
168.522:364-78

Primljeno: 11. 05. 2018.

Pregledni rad
Review paper

Jagoda Petrović, Maja Pekić

TEORIJSKA I METODOLOŠKA ZNANJA U PRAKSI SOCIJALNOG RADA

Socijalni rad, kao naučna, profesionalna i obrazovna djelatnost “podstiče socijalne promjene i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi“ (IFSW 2014). Pragmatizam, izražen u ovoj definiciji, znači da se na osnovu teorija i metoda nauke socijalnog rada efikasno rješavaju društveni problemi i socijalne devijacije kao što su siromaštvo, nezaposlenost, socijalna isključenost, (re)integracija migranata, alkoholizam, maloljetničko prestupništvo, nasilje i dr. Jedan od problema proizlazi iz nedovoljne izgrađenosti nauke socijalnog rada, koju karakteriše pluralizam teorija, metodološka neautentičnost i pozitivizam. Drugi problem je što se u praksi socijalnog rada nedovoljno primjenjuju naučna saznanja. Ovakav pristup marginalizuje profesiju socijalnog rada. Tome doprinose i minorna izdvajanja u sektor socijalne zaštite. Konačno, postavlja se pitanje da li akademsko obrazovanje produkuje kompetentne kadrove.

Teorijsko-metodološka osposobljenost studenata socijalnog rada za budući rad je predmet istraživanja koje je provedeno na uzorku od 100 ispitanika, studenata završne godine socijalnog rada, apsolventata i polaznika master studija Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci. Pomoću skale Likertovog tipa ispitivani su stavovi studenata o osposobljenosti za primjenu teorija socijalnog rada, teorijsko-metodskih pristupa, etičkih standarda, metoda i vještina socijalnog rada. Rezultati su pokazali da studenti smatraju da su solidno osposobljeni za primjenu teorija o socijalnom radu i teorija za socijalni rad; da su manje osposobljeni za socijalni rad u zajednici i sa grupom u odnosu na socijalni rad s pojedincem; da su veoma dobro osposobljeni za primjenu intervjua i anketnog ispitivanja u odnosu na metode koje doprinose osavremenjivanju profesije socijalnog rada (istorija slučaja i studija slučaja, akciono istraživanje); da imaju solidno znanje o etičkim principima socijalnog rada; da su njihova znanja o primjeni komunikacijskih vještina veća u odnosu na primjenu praktičnih vještina (savjetovanje, medijacija, zastupanje, supervizija,

timski rad) i vještina socijalnog rada u zajednici (prikupljanje sredstava, volonterski menadžment, lobiranje).

Generalni zaključak je: primjena teorija i metoda u praksi (re)afirmiše nauku socijalnog rada, a profesiju socijalnog rada čini efikasnom u borbi za opšte blagostanje.

Ključne riječi: teorije; metode; nauka i profesija socijalnog rada

UVOD

Društvene i humanističke nauke treba da pokažu svoju svršishodnost kroz uspješno rješavanje i/ili ublažavanje socijalnih problema savremenog društva. Ovaj imperativ posebno je naglašen u slučaju nauke socijalnog rada koja, po međunarodno priznatoj definiciji, treba da “podstiče socijalne promjene i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi“ (IFSW 2014).

Ponikao na osnovu pragmatične potreba ranog kapitalističkog društva, socijalni rad se razvio u respektabilnu profesiju i, još uvijek, nedovoljno priznatu nauku. Krajem XIX i početkom XX vijeka pioniri socijalnog rada su svoja praktična saznanja uspješno involvirali u teorijsko-metodološki opus socijalnog rada. I obrnuto, praksa socijalnog rada, usmjerena na suzbijanje siromaštva i drugih socijalnih problema, uspješno se koristila teorijskim saznanjima tada čuvane Čikaške sociološke škole. Ipak, nauka socijalnog rada nije izbjegla snažan pozitivistički uticaj. Preuzimanjem principa vrijednosne neutralnosti, nominalizma i fenomenalizma, nauci socijalnog rada prijetila je (i prijeto) opasnost udaljavanja od izvorne pragmatične orijentacije. Ova opasnost bila je naglašena i 70-tih godina prošlog vijeka, kada dolazi do intenzivnog razvoja naučno-istraživačke dimenzije socijalnog rada, što je rezultat pokretanja poslijediplomskog obrazovanja. Istovremeno, zahvaljujući tome, socijalni rad danas je teorijski i metodološki osnažen, što bi trebalo da doprinese uspješnom suočavanju sa brojnim društvenim izazovima.

Razvojni put nauke socijalnog rada može se posmatrati kao put povratka vlastitim (pragmatičnim) korijenima. Na tom putu od izuzetne važnosti je obrazovanje profesionalaca – socijalnih radnika. Usvajanjem primjenjivih teorijsko-metodoloških znanja, oni mogu (re)afirmisati profesiju socijalnog rada, a nauku socijalnog rada utemeljiti kao društveno opravdanu i nužnu. Otuda je u ovom radu ispoljeno zanimanje za osposobljenost studenata socijalnog rada za buduću profesiju, pod čim

se podrazumijeva nivo teorijsko-metodološkog znanja. Istraživanje, provedeno na Fakultetu političkih nauka u Banja Luci, pokazalo je kako studenti socijalnog rada (pr)ocjenjuju svoju osposobljenost na temelju usvojenog znanja tokom četvorogodišnjeg studija.

1. NAUKA SOCIJALNOG RADA – IZMEĐU PRAGMATIZMA I SCIJENTIZMA

Nauka socijalnog rada započela je svoj ravojni put sistematizovanjem saznanja do kojih su dolazili praktičari s kraja XIX i početkom XX vijeka. U početku dobrovoljci (volonteri) a kasnije profesionalci (socijalni radnici), suočavali su se sa aktuelnim društvenim problemima toga doba. Pionirke socijalnog rada Mary Richmond i Jane Addams su u radu sa migrantima i siromašnima razvijale specifične metode rada i primjenjivale tada dostupna znanja razvijenih nauka, poput sociologije, psihologije, medicine i dr. „Primjer Mary Richmond pokazuje kako su na početku nastanka socijalnog rada kao djelatnosti, struke i nauke u jednoj ličnosti bile spojene različite dragocjene uloge praktičara, istraživača, predavača, menadžera, organizatora, zagovornika promjena i reformi, socijalnog aktiviste i pionira novina u socijalnoj sferi i posebno u socijalnom radu” (Milosavljević i Petrović 2017: 47). Ostala je zapamćena kao “majka socijalnog rada na slučaju”. Na osnovu višedecenijskog praktičnog rada utemeljila je i danas najzastupljeniji teorijsko-metodski pristup u socijalnom radu – rad s pojedincem i porodicom. Osim toga, njeno interesovanje za dinamiku porodičnih odnosa i tvrdnja da u porodičnoj strukturi i porodičnom funkcionisanju treba tražiti uzroke socijalnih potreba i problema pojedinaca, bili su osnov za razvoj sistemske porodične terapije.

U isto vrijeme, njena savremenica Jane Addams, takođe, daje neprocjenjiv doprinos razvoju profesije i nauke socijalnog rada. Formirala je 1889. godine Hull-House, kao multifunkcionalnu stambenu zajednicu u kojoj su se provodile raznovrsne aktivnosti: direktna socijalna podrška (pomoć ljudima da nađu smještaj, neki oblici “kriznog socijalnog rada”, jednokratne materijalne intervencije), a širenjem koncepta i izgradnjom novih objekata sadržaji su prošireni na jaslice, dječji vrtić, umjetničku galeriju, muzičku školu, ustanovu za profesionalno osposobljavanje (prekvalifikaciju) žena, klub za dnevne aktivnosti dječaka, pa i prostor za smještaj muškaraca, saradnika u projektu. Ovaj stambeni centar bio je aktivno mjesto za podsticanje društvenih promjena kako bi se korjenito poboljšali životni uslovi u siromašnim gradskim

četvrtima (Knežević 2009). Ujedno, u ovom objektu, kao svojevrsnom laboratoriju, sociolozi tadašnje Čikaške sociološke škole provodili su svoja naučna istraživanja. Bio je to rijedak primjer spoja praktičnog djelovanja (socijalnih radnika) i naučno-istraživačkog rada (sociologa).

Ovim kratkim podsjećanjem želi se, zapravo, reći da je izvorište nauke socijalnog rada bilo praktično djelovanje. Od tog vremena pa do danas, socijalni rad je prošao stogodišnji put na kome je stasavao kao nauka. Zamah se desio 50-tih godina prošlog vijeka, kada se razvija četvorogodišnje univerzitetsko obrazovanje za socijalni rad, a posebno 70-tih godina, kada je oformljen poslijediplomski studij socijalnog rada. Magistarske i doktorske teze, koje podrazumijevaju seriozna naučna istraživanja, snažno su doprinijele obogaćivanju teorijskog i metodološkog fundusa nauke socijalnog rada. Tako se univerzitetsko obrazovanje, koje je ranije bilo usmjereno uglavnom na savladavanje praktičnih znanja i vještina, defokusira ka teorijskim promišljanjima o uzrocima socijalnih problema. Budući da je otkrivanje uzročno-posljedičnih veza između pojava obilježje naučnih disciplina uopšte, ovakva orijentacija u oblasti socijalnog rada pokazuje sve veću naučnu zasnovanost socijalnog rada, što se manifestovalo kroz snažan razvoj istraživanja i osnivanje poslijediplomskih programa iz socijalnog rada (Ajduković 2001). Dakle, akademski razvoj struke doprinio je nastanku nauke socijalnog rada koja je „još uvek u procesu konstituisanja te se teorijski i metodološki znatno oslanja na druge razvijenije društvene i humanističke nauke“ (Milosavljević 2012: 21).

Nauka socijalnog rada se i danas bori za ravnopravno mjesto u naučnoj zajednici koju čini oko 2.000 pojedinačnih naučnih disciplina koje su klasifikovane u više grupa, sa nizom područja unutra njih (Peličić, Bokan, Dobrović i Bokan 2016). U mnogim državama nauka socijalnog rada je relativno kasno uvrštena u zvaničnu klasifikaciju nauka.

Primjera radi, u Hrvatskoj je socijalni rad priznat kao naučna disciplina 2001. godine, kada je uvršten u popis naučnih disciplina (Pravilnik o utvrđivanju znanstvenih područja, NN, 135/97, 8/00 i 30/00), a 2002. godine, odlukom Senata Sveučilišta, odobren je poslijediplomski studij iz teorije i metodologije socijalnog rada čime je socijalni rad ravnopravno uvršten među naučne discipline na Sveučilištu u Zagrebu (Knežević 2013). U Velikoj Britaniji, zemlji sa puno dužom tradicijom prakse socijalnog rada, socijalni rad je uvršten u zajednicu naučnih disciplina tek 2005. godine odlukom Ekonomskog i socijalnog istraživačkog savjeta Velike Britanije (McLaughlin 2009, prema Knežević 2013). Prema Pravilniku o naučnim i umjetničkim oblastima, poljima i užim oblastima Republike Srpske, koji je objavljen

2009. godine (Službeni glasnik RS, broj 22), socijalni rad je razvrstan u naučno polje sociologije u okviru naučne oblasti društvenih nauka.

Rasprave o tome da li je socijalni rad naučna disciplina, vode se u vezi s tim u kojoj mjeri su u nauci socijalnog rada razvijeni konstitutivni elementi nauke. Manje razvijene nauke, u koje spada i nauka socijalnog rada, mogu da sadrže i manji broj konstitutivnih elemenata, koji se mogu redukovati na predmet, teorije, jezik i metode (Sakan 2011). Posebno treba izdvojiti teorijski i metodološki fundus socijalnog rada, budući da izgrađenost teorija i metoda predstavlja naučni osnov za djelotvornu praksu socijalnog rada.

O značaju teorija u praksi socijalnog rada govori tvrdnja po kojoj je „teorijski utemeljena praksa neophodna, kako bi se izbjegla improvizacija i neuspjeh“ (Milosavljević 2009). Slično je iskazano u tvrdnji da „teorije socijalnom radniku pokazuju pravac djelovanja, omogućavaju razumijevanje i upućuju ga na pravilan izbor odgovarajućih metoda“ (Howe 1997), a sve to koncizno je rečeno u iskazu da je teorija misao za praksu (Payne 2001). Tome u prilog ide i savremena međunarodna definicija socijalnog rada koja glasi: „Socijalni rad je na praksi bazirana profesija i akademska disciplina koja promovise socijalne promjene i razvoj, socijalnu koheziju, kao i osnaživanje i oslobođenje ljudi. Središnji principi socijalnog rada su socijalna pravda, ljudska prava, kolektivna odgovornost i uvažavanje različitosti. Zasnovan na teorijama socijalnog rada, društvenih nauka, opšteljudskom i autohtonom znanju, socijalni rad angažuje ljude i strukture da se usmjere ka životnim izazovima i povećanju blagostanja“ (IFSW 2014, prema Milosavljević, Petrović 2017: 28).

Očito je da se smisao teorije i nauke vidi u njenoj snazi da praksu socijalnog rada učini djelotvornom. Na djelu je pragmatizam, shvaćen kao imperativ da naučna saznanja imaju svoju svrhu u pozitivnoj promjeni socijalne situacije. Potkrepljujući tvrdnju da su naučno utemeljena znanja presudna za djelotvornu praksu, navodimo definiciju po kojoj „socijalni rad obuhvata široku skalu organizovanih aktivnosti (istraživanje, praćenje, otkrivanje, ispitivanje slučajeva ili problema; planiranje i organizovanje socijalnih akcija i aktivnosti; socijalna podrška, pomoć, zastupanje i posredovanje; evaluacija i supervizija itd.), koje preduzimaju profesionalci preko različitih društvenih službi ili institucija ili dobrovoljci, spontano ili organizovani u različitim udruženjima ili organizacijama, radi predupređenja životnih teškoća ili prevazilaženja nepovoljnih posljedica socijalnih rizika ili slučajeva, koji nepovoljno pogađaju neke pojedince, porodice, druge društvene grupe ili skupine“ (Milosavljević, Petrović 2017: 29). Da je misao o naučnoj utemeljenosti profesije socijalnog rada odavno prisutna u geografski bliskom akademskom okruženju,

potvrđuju sljedeća dva navoda: “Socijalni rad u smislu praktične aktivnosti iziskuje svoje naučno zasnivanje putem integracije naučnih saznanja ali i putem konstituisanja posebne sopstvene naučne discipline“ (Nedeljković 1982: 35); „Osim teorijskih aspekata, nauka o socijalnom radu implicira svoj praktički, primijenjeni dio. Naučne spoznaje (teorijske) o ljudskim potrebama u zajednici (općim, zajedničkim, ličnim) pretače u projekte za pomoć pojedincima i grupama koji nisu u stanju sami zadovoljiti svoje fundamentalne potrebe, te zahtijevaju intervencije zajednice i profesionalnog socijalnog rada“ (Martinović 1987: 11). Uprkos tome što se i danas raspravlja o tome je li socijalni rad nauka, nema sumnje da profesija socijalnog rada koristi nauku koja je ključna za djelotvornu praksu, te da treba promišljati o tome kako pripremati nadolazeći naraštaj socijalnih radnika kako bi djelovali u svom punom potencijalu u sadašnjem transdisciplinarnom svijetu nauke (Gehlert 2015).

Poput teorija socijalnog rada, tako i metode socijalnog rada imaju krucijalni značaj za nauku i praksu socijalnog rada. „Naučna metoda je, pre svega, sredstvo otkrivanja i utvrđivanja naučne istine. Ona je, dakle, naučno utemeljen i na posebnim principima i zahtevima definisan način stvaranja i vrednovanja naučnih znanja. Samim tim, očigledno je da se naučna metoda ne može vezivati jedino za istraživački deo nauke, već i za analizu, klasifikovanje i proveru naučnih činjenica i utvrđenih opštih pravilnosti i zakonitosti, koje postoje u oblasti pojava koje čine predmet date nauke“ (Milosavljević 2009: 111). Savremeni trend nalaže društvenim nauka da svoja teorijsko-metodološka znanja verifikuju u praksi. Stoga je teorijska i metodološka osposobljenost profesionalaca polazište uspješne prakse socijalnog rada. Jedan od problema sa kojim se suočava nauka socijalnog rada je njena neizgrađenost, što se manifestuje kroz pluralizam teorija, metodološku neautentičnost i pozitivizam. Drugi problem je što se u praksi socijalnog rada nedovoljno primjenjuju naučna saznanja. Transfer znanja nauke socijalnog rada u praksu socijalnog rada može biti efikasan ukoliko studenti socijalnog rada steknu adekvatna (u ovom slučaju praktično primjenjiva) znanja. Otuda pitanje da li akademsko obrazovanje produkuje osposobljene kadrove, odnosno da li kroz proces obrazovanja budući profesionalci usvajaju adekvatan nivo naučnih znanja.

Korištenjem pojma “osposobljenost” naglašava se distinkcija u odnosu na pojam kompetentnosti. To će reći da se ovaj rad ne bavi dimenzijama kompetencija budućih profesionalaca, nego dimenzijama njihove osposobljenosti, odnosno nivoom teorijsko-metodološkog znanja koje su stekli tokom fakultetskog obrazovanja. Inače, u poimanju kompetencija i kompetentnost postoje dva gledišta. Po jednom, radi se o sinonimima, a po drugom, riječ je o različitim, iako povezanim pojmovima. U biti,

kompetentnost podrazumijeva umiješno obavljanje nekog posla u odnosu na postavljene standarde, tj. specifikaciju znanja i vještina za obavljanje konkretnog posla, dok se kompetencija odnosi na način primjene znanja i vještina na određenom radom mjestu. U oba slučaja uzima se u obzir radni kontekst, po čemu postoji razlika u odnosu na shvatanje osposobljenosti. Osposobljenost je važan temelj za sticanje i razvijanje opštih i specifičnih kompetencija. “Za razliku od znanja i vještina koje se stječu za vrijeme obrazovanja, kompetencije se stječu učenjem za vrijeme konkretnog rada, u stvarnoj radnoj situaciji. Kompetencije se mjere isključivo vezano uz radni kontekst, dok se sposobnosti, stavovi i osobine ličnosti mogu mjeriti neovisno o radnom kontekstu” (Leutar, Žilić 2014: 19-20).

Budući da se u ovom radu ispituje osposobljenost studenata stečena na završetku studija socijalnog rada, te da je u fokusu interesovanja njihova teorijska i metodološka osposobljenost, treba naglasiti da se opravdanost za ovakav pristup nalazi i u nekim odrednicama globalnih standarda obrazovanja za socijalni rad (IASSW i IFSW 2004). Tako se u Standardima o nastavnom planu i terenskoj praksi navodi da treba „osigurati da nastavni plan pomaže studentima socijalnog rada da razvijaju vještine kritičkog mišljenja i naučnog pristupa“ (tačka 3.6.); Standardi za temeljni kurikulum predviđaju da „djelokrug socijalnog rada kao profesije mora biti, između ostalog, znanje o istraživanjima u socijalnom radu i vještine korištenja istraživačkih metoda, uključujući etičku primjenu relevantnih istraživačkih paradigmi i kritičko preispitivanje korištenja istraživanja i različitih izvora znanja o praksi socijalnog rada“ (tačka 4.2.1.). Konačno, u istom dokumentu, Standardi o ciljevima i ishodima programa predviđaju „samoevaluaciju sa ciljem procjene stupnja ostvarivanja programskih ciljeva i očekivanih rezultata“ (tačka 2.9.). U skladu s tim, može se reći da istraživanje prikazano u ovom radu predstavlja jedan vid samoevaluacije studenata o ishodu programskih ciljeva obrazovanja za socijalni rad na Fakulteta političkih nauka u Banja Luci.

2. METODOLOŠKI OKVIR ZA ISPITIVANJE OSPOSOBLJENOSTI STUDENATA SOCIJALNOG RADA ZA PROFESIONALNI RAD

Polazeći od ovih tvrdnji predmet našeg istraživanja je upravo osposobljenost studenata socijalnog rada za profesionalni rad.

Naučni cilj istraživanja je naučna deskripcija koja će pružiti uvid u to li su studenti na Fakultetu političkih nauka na Studijskom programu socijalnog rada u Banja Luci

osposobljeni za uspješno obavljanje profesionalne prakse nakon završetka studija, odnosno da li su usvojili neophodna znanja koja su uslov za budući profesionalni rad. Pod pojmom osposobljenosti podrazumijeva se stepen znanja studenata o teorijama za socijalni rad i teorijama o socijalnom radu; o opštim i posebnim metodama značajnim za praktično djelovanje socijalnih radnika; o etičkim standardima socijalnog rada; o praktičnim profesionalnim vještinama u socijalnom radu, komunikacijskim vještinama, te vještinama i tehnikama socijalnog rada u zajednici.

Praktični cilj istraživanja je da se, na osnovu samoprocjene studenata socijalnog rada, dođe do saznanja o stečenim znanjima iz pojedinih predmeta, odnosno o njihovoj osposobljenosti za primjenu teorija, metoda, vještina i etičkih standarda socijalnog rada u budućoj profesiji. Na osnovu toga može se procjenjivati kvalitet obrazovanja za socijalni rad, a, samim tim, i buduće djelovanje u profesionalnoj praksi.

Hipotetički okvir sastoji se od generalne hipoteze i šest posebnih hipoteza.

Generalna hipoteza glasi: Studenti FPN smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu teorija o socijalnom radu i dovoljno osposobljeni za primjenu teorija za socijalni rad, te da su veoma dobro osposobljeni za primjenu metoda, etičkih standarda, vještina i teorijsko-metodskih pristupa u socijalnom radu, pri čemu smatraju da su stekli znatno viši nivo osposobljenosti sticanjem znanja iz predmeta koji pripadaju nauci socijalnog rada u odnosu na predmete koji ne pripadaju nauci socijalnog rada.

Ova hipoteza provjeravana je kroz sljedeće posebne hipoteze:

H 1: Studenti smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu teorija o socijalnom radu i dovoljno osposobljeni za primjenu teorija za socijalni rad;

H 2: Studenti smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu metoda socijalnog rada;

H 3: Studenti smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu etičkih standarda u praksi socijalnog rada;

H 4: Studenti smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu svih praktičnih profesionalnih vještina u socijalnom radu, komunikacijskih vještina, te vještina i tehnika socijalnog rada u zajednici;

H 5: Studenti smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu teorijsko-metodskih pristupa u socijalnom radu;

H 6: Studenti smatraju da su stekli znatno viši nivo osposobljenosti iz predmeta koji pripadaju nauci socijalnog rada u odnosu na predmete koji ne pripadaju nauci socijalnog rada.

Metode i instrumenti istraživanja odabrani su u skladu sa predmetom i ciljevima istraživanja. Pored opštih i posebnih naučnih metoda, primijenjena je metoda ispitivanja pomoću Likertove skale. Pošto se u ovom istraživanju pod pojmom “osposobljenost” misli na znanja studenata stečena tokom studija socijalnog rada, tvrdnje na petostepenoj skali (“nedovoljno”, “dovoljno”, „dobro”, ”veoma dobro” i „odlično”) su ponuđene za svaki predmet u kurikulumu, te je od ispitanika traženo da svoje znanje stečeno iz pojedinih predmeta procijene od 1 (za nedovoljno) do 5 (za odlično).

Oposobljenost studenata za primjenu teorija o socijalnom radu procijenjena je na osnovu njihovih ocjena o znanju koje su stekli iz predmeta čiji sadržaj objašnjava kako obavljati socijalni rad, a prema zvaničnoj klasifikaciji, pripadaju užoj naučnoj oblasti Teorije i metodologije socijalnog rada.

Oposobljenost studenata za primjenu teorija za socijalni rad procijenjena je na osnovu njihovih ocjena o znanju koje su stekli iz predmeta koji, uglavnom, pripadaju drugim (srodnim) naukama, a čiji sadržaj nudi saznanja o tome kako u praksi socijalnog rada rješavati konkretne probleme korisnika. Tako su u ovoj grupu razvrstani predmeti Uvod u političke nauke, Uvod u sociologiju, Socijalna patologija, Uvod u socijalnu politiku, Socijalna politika, Uporedni sistemi socijalne politike, Osnove psihologije, Razvojna psihologija, Socijalna psihologija, Uvod u pedagogiju, Socijalna pedagogija, Pedagoška resocijalizacija, Osnove prava, Socijalno parvo, Radno parvo, Porodično pravo, Osnove upravnog prava, Upravni postupak i upravni spor, Sociologija porodice, Savremena sociologija.

Ocjena osposobljenosti za primjenu metoda usmjerena je ka otkrivanju metodoloških sposobnosti studenata, odnosno njihove sposobnosti da u budućoj praksi ispolje naučno-istraživački pristup u rješavanju strukturalnih i ličnih problema korisnika. To je u skladu sa prethodno pomenutom tezom o imperativu naučno zasnovane prakse socijalnog rada i shvatanjem socijalnog rada kao bogate lepeze aktivnosti, među kojima je istraživanje neizostavan segment. Otuda se u naslovu ovog članka koristi termin “metodološki”, koji ukazuje na metodologiju (socijalnog rada), a ne termin “metodski”, pod kojim se podrazumijeva primjena “praktičnih” metoda u svakodnevnom radu.

Pritom, odabrane su naučne metode (ispitivanje putem intervjua i ankete, akciona istraživanja, istorija i studija slučaja) svojstvene, kako naučno-istraživačkom, tako i praktičnom socijalnom radu, premda se razlikuju po nekim svojstvima, a prvenstveno s obzirom na krajnju svrhu (priskrblijevanje naučnih rezultata u slučaju naučno-istraživačkog rada, naspram rješavanja konkretnih problema korisnika u praksi socijalnog rada).

Isti pristup primijenjen je u procjeni sposobnosti za primjenu etičkih standarda u socijalnom radu, tj. uzeta je u obzir samoprocjena znanja studenata koje su stekli iz predmeta u kurikulumu u okviru kojih se stiču znanja o etici u socijalnom radu, a za procjenu sposobnosti za primjenu teorijsko-metodskih pristupa u socijalnom radu analizirane su ocjene studenata o stečenom znanju iz predmeta Socijalni rad sa pojedincem i porodicom, Socijalni rad sa grupom, Metode socijalnog rada sa grupom, Socijalni rad u zajednici i Vještine i tehnike socijalnog rada u zajednici, s tim da su dodatno ocjenjivane vještine socijalnog rada u zajednici (prikupljanje sredstava, volonterski menadžment i lobiranje), koje su prijeko potrebene u finansijski oskudnim uslovima rada u socijalnom sektoru.

Uzorak ispitanika obuhvata 100 studenata završne godine socijalnog rada, apsolutno i diplomiranih socijalnih radnika u školskoj 2017/18. godini. *Uzorak* ispitanika je u skladu sa odabranim predmetom istraživanja koje se bavilo osposobljenošću studenata za profesionalni rad, tj. nivoom znanja stečenog za vrijeme obrazovanja, za razliku od kompetencija koje se stiču učenjem u profesionalnom radu. U skladu s tim, uzorak čine ispitanici/studenti koji nemaju radno iskustvo, izuzimajući skromnu praksu, koja se na studijskom programu socijalnog rada obavlja u trajanju od mjesec dana. Pritom, fokus je na njihovim teorijskim i metodološkim znanjima, koja su osnov budućeg pristupa u profesionalnom radu. To će reći da se od profesionalaca, nakon četvorogodišnjeg akademskog obrazovanja, očekuje primjena naučnog znanja koje će im omogućiti problemski pristup u radu, odnosno otkrivanje i rješavanje dubljih uzroka socijalnih problema i osujećenja korisnika socijalnog rada.

Kada je u pitanju struktura uzorka treba istaći da se radi o relativno homogenoj skupini u pogledu pola, starosne dobi i obrazovne predispozicije: svi ispitanici su u uzrastu od 19 do 23 godine, 96% su pripadnice ženskog pola i svi su netom stekli diplomu ili su na završetku studija socijalnog rada.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Osposobljenost studenata za rad na osnovu stečenog teorijskog znanja procijenjena je na način da su studenti ocjenjivali znanje stečeno iz pojedinih predmeta, s tim da su predmeti razvrstani u dvije grupe. U jednoj grupi su bili predmeti koji pružaju teorijska znanja o socijalnom radu, a u drugoj predmeti koji pružaju teorijska znanja za socijalni rad. Polazište za razvrstavanje bilo je shvatanje da teorije o socijalnom radu objašnjavaju samu suštinu socijalnog rada, odnosno, šta je to socijalni rad, te način na koji se treba obavljati socijalni rad, dok teorije za socijalni rad pomažu u

rješavanju konkretnih problema u praksi socijalnog rada (Howe1997). Pejn (2001) govori o istoj podjeli, s tim što teorije o socijalnom radu dodatno razvrstava u teorije o tome šta je socijalni rad i o tome kako obavljati socijalni rad, a teorije za socijalni rad naziva teorijama o klijentovom svijetu, gdje pod klijentovim svijetom podrazumijeva spoljni (porodica, posao, kolege, okruženje...) i unutrašnji (svijest, stavovi, mišljenje). Dakle, ove teorije omogućavaju, kroz upotrebu iskustava i opštih znanja od strane praktičara, definisanje funkcija socijalnog rada, kao i definisanje prirode i svrhe socijalnog rada (Payne 2001).

Rezultati su pokazali da je srednja ocjena znanja studenata iz predmeta koji spadaju u grupu teorija o socijalnom radu (šta je socijalni rad i kako obavljati socijalni rad) 3,3. Srednja ocjena znanja iz predmeta koji spadaju u grupu teorija za socijalni rad (znanja o klijentovom svijetu) je 3,2. Ukoliko se ovi rezultati dovedu u vezu sa prvom posebnom hipotezom, odnosno pretpostavkom da su studenti veoma dobro osposobljeni za primjenu teorija o socijalnom radu, a dovoljno za primjenu teorija za socijalni rad, dolazi se do zaključka da je prva posebna hipoteza opovrgnuta, budući da studenti imaju niža znanja od očekivanih za primjenu teorija o socijalnom radu, a viša znanja od očekivanih za primjenu teorija za socijalni rad.

Osposobljenost studenata za primjenu metoda socijalnog rada analizirana je na osnovu njihove ocjene o stečenim znanjima za primjenu pojedinih metoda u praksi socijalnog rada. Pošlo se od pretpostavke da su studenti veoma dobro osposobljeni za primjenu intervjuja, anketnog ispitivanja, istorije slučaja, studije slučaja i akcionih istraživanja. Rezultati istraživanja su pokazali da su studenti veoma dobro osposobljeni za primjenu intervjuja i anketnog istraživanje, a dobro (srednja ocjena 3) za primjenu istorije slučaja i studije slučaja.

Ukoliko se prikazani rezultati dovedu u vezu sa drugom posebnom hipotezom, zaključak je da je ova hipoteza djelimično potvrđena. Osposobljenost studenata za primjenu intervjuja i anketnog ispitivanja je u skladu sa očekivanim (srednja ocjena 4), dok je ispod očekivanog osposobljenost studenata za primjenu akcionih istraživanja, istorije i studije slučaja (umjesto očekivane vrlo dobre osposobljenosti, studenti su ocijenili da su dobro osposobljeni). Ipak, podatak o dobrom poznavanju akcionih istraživanja je afirmativan, jer daje nadu da će budući socijalni radnici primjenom akcionih istraživanja uticati na promjenu socijalnih situacija korisnika, što je u duhu savremenog shvatanja socijalnog rada. Osposobljenost za primjenu intervjuja i anketnog ispitivanja je dragocjena za efikasnu praksu socijalnog rada u kojoj se, na osnovu kvalitetne analize nastanka problema klijenata, mogu planirati adekvatne mjere i akcije za njihovo rješavanje.

Osposobljenost studenata za primjenu etičkih standarda u praksi socijalnog rada je, prema samoprocjeni studenata, na nešto nižem nivou u odnosu na očekivani. Naime, pošlo se od pretpostavke da su studenti veoma dobro osposobljeni za primjenu etičkih standarda u socijalnom radu, a ocjena studenata za primjenu etičkih standarda u socijalnom radu je 3, čime je i ova posebna hipoteza opovrgnuta.

Osposobljenost studenata za primjenu vještina socijalnog rada procijenjena je na osnovu njihovih ocjena o stečenom znanju za primjenu vještina koje su razvrstane u tri grupe: praktične vještine (savjetovanje, medijacija, zastupanje, supervizija i timski rad); komunikacijske vještine (aktivno slušanje, preoblikovanje, sažimanje i postavljanje otvorenih i zatvorenih pitanja); vještine socijalnog rada u zajednici (prikupljanje sredstava, volonterski menadžment i lobiranje). Istraživanje je pokazalo da su studenti veoma dobro osposobljeni za aktivno slušanje i postavljanje otvorenih i zatvorenih pitanja, odnosno da su njihova znanja najviša iz komunikacijskih vještina socijalnog rada (srednja ocjena 3,5), dok su dobro osposobljeni za primjenu praktičnih vještina i vještina socijalnog rada u zajednici. Dakle, opovrgnuta je polazna pretpostavka da su studenati veoma dobro osposobljeni za primjenu praktičnih profesionalnih vještina, komunikacijskih vještina i vještina socijalnog rada u zajednici.

Osposobljenost studenata za primjenu teorijsko-metodskih pristupa značajna je zbog toga što bi, na osnovu stečenih znanja, budući profesionalci trebalo kompetentno (i ravnopravno) da primjenjuju sva tri pristupa – socijalni rad sa pojedincem, socijalni rad sa grupom i socijalni rad u zajednici. Kao što je poznato, radi se o kompleksu različitih teorija, metoda i vještina u praksi socijalnog rada koje mogu biti korištene u individualnom, grupnom ili socijalnom radu u zajednici. Naravno, preporučuje se komplementarnost njihove primjene, odnosno „kombinovanje“ teorija, metoda i vještina, u skladu sa konkretnim problemima i potrebama korisnika socijalnog rada.

Iako je polazna pretpostavka bila da su studenti veoma dobro osposobljeni za sva tri teorijsko-metodska pristupa, rezultati su pokazali slabije poznavanje socijalnog rada sa grupom i socijalnog rada u zajednici (srednja ocjena 3), čime je opovrgnuta peta posebna hipoteza, a potvrđeno uvriježeno shvatanje, po kome je socijalni rad sa pojedincem distinktivna odrednica profesije socijalnog rada.

U sljedećoj tabeli prikazani su rezultati samoprocjene studenata o znanju koje su stekli iz predmeta u kurikulumu koji su grupisani prema oblastima prikazanim u prethodnom tekstu.

Tabela 1: Procjena studenata o stečenom znanju iz teorija, metoda i vještina socijalnog rada

Vrsta znanja	M	SD
Teorije o socijalnom radu	3,3	0,90
Teorije za socijalni rad	3,2	0,96
Intervju	4,2	0,67
Anketa	4,2	0,59
Akciona istraživanja	3,0	0,76
Istorija slučaja	3,1	0,64
Studija slučaja	3,1	0,64
Etički standardi	3,0	0,62
Praktične vještine	3,2	1,02
Komunikacijske vještine	3,5	0,92
Vještine socijalnog rada u zajednici	3,0	1,13
Socijalni rad s pojedincem	4,1	0,69
Socijalni rad sa grupom	2,9	0,82
Socijalni rad u zajednici	2,8	0,70

Osposobljenost studenata za primjenu znanja koja primarno ne pripadaju nauci socijalnog rada bila je u fokusu istraživanja, s obzirom na to da se nauka socijalnog rada razvijala pod uticajem drugih, razvijenijih društvenih nauka. Indirektno se htjelo saznati da li su u obrazovnom procesu ovi uticaji i dalje snažno prisutni, uz napomenu da su i znanja srodnih nauka i naučnih disciplina neophodna za uspješan profesionalni rad socijalnih radnika. Tokom studija socijalnog rada, studenti pored „primarnih“ znanja (oblast socijalnog rada), stiču znanja i iz predmeta koji pripadaju nauci politikologije, sociologije, prava, pedagogije i psihologije.

U nastavku je ukratko prikazana analiza rezultata istraživanja koja pokazuje procjenu studenata u vezi sa stečenim znanjima iz predmeta koji pripadaju nauci socijalnog rada u odnosu na predmete koji primarno ne pripadaju nauci socijalnog rada. Polazeći od važnosti poznavanja predmeta koji primarno pripadaju samoj nauci socijalnog rada, a koji se izučavaju u okviru različitih oblasti, posebno su analizirana znanja stečena iz predmeta koji pripadaju užim naučnim oblastima socijalnog rada (teorija i metodologije socijalnog rada, socijalna politika, područja socijalnog rada).

Istraživanje je pokazalo da su studenti jednako (dobro) osposobljeni iz predmeta koji pripadaju, kako nauci socijalnog rada, tako i iz predmeta koji ne pripadaju

primarno nauci socijalnog rada. Konkretno, po mišljenju studenata, prosječna ocjena njihove osposobljenosti, na osnovu znanja iz predmeta koji ne pripadaju nauci socijalnog rada (politikologija, sociologija, pravo, psihoslogija, pedagogija), je 3,09, dok je prosječna ocjena iz predmeta koji pripadaju nauci socijalnog rada približna i iznosi 3,15. Time je opovrgnuta pretpostavka da su studenti stekli znatno viši nivo osposobljenosti iz predmeta koji pripadaju nauci socijalnog rada u odnosu na predmete koji ne pripadaju nauci socijalnog rada.

Tabela 2: Procjena studenata o stečenom znanju iz oblasti nauke socijalnog rada i drugih nauka

Izvor znanja	M	SD
Predmeti kurikuluma koji pripadaju nauci socijalnog rada	3,15	0,88
Predmeti koji pripadaju drugim naukama (politikologija, sociologija, pravo, psihologija, pedagogija)	3,09	0,87

Studenti su procijenili da su najviši nivo znanja za praksu socijalnog rada stekli iz predmeta koji pripadaju pravnim naukama (prosječna ocjena 3,8), zatim iz predmeta koji pripadaju psihologiji i pedagogiji (prosječna ocjena 3,3), iz predmeta koji pripadaju sociologiji (prosječna ocjena 3,0), a smatraju da najmanji nivo znanja imaju iz predmeta koji pripadaju politikologiji (2).

Kada su u pitanju znanja iz oblasti nauke socijalnog rada studenti procjenjuju da posjeduju najviši stepen osposobljenosti na osnovu znanja stečenog iz predmeta koji pripadaju užoj naučnoj oblasti Teorije i metodologija socijalnog rada (prosječna ocjena 3,5), zatim iz predmeta koji pripadaju užoj naučnoj oblasti Područja socijalnog rada (prosječna ocjena 3,2), a onda iz predmeta koji pripadaju užoj naučnoj oblasti Socijalna politika (2,7). Dodatnim istraživanjem trebalo bi utvrditi koji faktori utiču na različit nivo osposobljenosti (npr. lični afiniteti studenata, obim i složenost nastavnog gradiva, zainteresovanost studenata s obzirom na procjenu značaja pojedinih predmeta za profesiju socijalnog rada, način predavanja itd.). U svakom slučaju, činjenica da studenti smatraju da su veoma dobro ovladali znanjima iz teorije i metodologije socijalnog rada daje nadu za bolju teorijsku i metodološku utemeljenost profesije, što je može učiniti respektabilnijom. Naravno, pod uslovom da u budućoj praksi diplomirani socijalni radnici valjano povezuju teoriju i praksu, rukovodeći se principom komplementarne primjene teorija i metoda.

ZAKLJUČAK

Sažimanjem rezultata istraživanja dolazi se do zaključka da nije potvrđena generalna hipoteza, po kojoj su studenti socijalnog rada veoma dobro osposobljeni za primjenu teorija, metoda, vještina, etičkih standarda i teorijsko-metodskih pristupa socijalnog rada, te da su stekli znatno viši nivo osposobljenosti sticanjem znanja iz predmeta koji pripadaju nauci socijalnog rada u odnosu na predmete koji ne pripadaju nauci socijalnog rada. Po mišljenju studenata, tokom studija stekli su nešto niži stepen ukupnog znanja (srednja ocjena 3) u odnosu na očekivani nivo (vrlo dobar). Zanimljivo je da je sličan rezultat pokazalo istraživanje koje je 2003. godine provedeno na Studijskom programu socijalnog rada u Zagrebu u kome su studenti na kraju obrazovanja vršili opsežnu (samo)evaluaciju cijelog nastavnog programa pomoću upitnika koji je omogućio da studenti procijene sve predmeta od prve do četvrte godine. Analiza odgovora 115 ispitanika (redovni studenti završne godine studija) pokazala je da se studenti na završetku studija osjećaju tek osrednje pripremljeni za svoju buduću profesiju (Ajduković 2003).

Istraživanje prikazano u ovom članku pokazuje da su studenti jednako osposobljeni za primjenu teorija o socijalnom radu i teorija za socijalni rad, te da procjenjuju kako vrlo dobro vladaju znanjima iz oblasti teorije i metodologije socijalnog rada, što ih kvalifikuje za obavljanje teorijski zasnovane prakse. Drugim riječima, očekivati je da će pronalaziti naučno utemeljene načine za rješavanje konkretnih problema korisnika. Jedan od uslova jeste da se, pored socijalnog rada s pojedincem, više primjenjuje socijalni rad sa grupom i socijalni rad u zajednici. Stoga je od presudne važnosti unapređenje znanja studenata o prednostima rada sa grupom i rada u organizovanju zajednice

Kada su u pitanju metode socijalnog rada, pokazalo se da su studenti veoma dobro osposobljeni za primjenu intervjua i anketnog ispitivanja, te da dobro vladaju metodama akcionog istraživanja, istorije i studije slučaja. Solidno poznavanje principa akcionih istraživanja je dobra polazna osnova za dalje osposobljavanje za njihovu primjenu, a to u velikoj mjeri zavisi od spremnosti profesionalaca da ih koriste u konkretnim životnim situacijama. Pošto je glavna svrha akcionih istraživanja promjena socijalne situacije, postoji nada da će akcijsko-integrativni socijalni rad potisnuti tradicionalni i birokratizovani tip prakse.

Od velike važnosti je osposobljavanje za vještine medijacija, zastupanja i timskog rada, koje su srž savremenog pristupa u socijalnom radu. Po prirodi svog posla, socijalni radnici su veoma često u situaciji da posreduju u različitim sukobima ili da

zastupaju interese korisnika i sopstvene profesije, dok kompleksnost socijalnih potreba i problema zahtijeva timski pristup stručnih radnika. Nedovoljna zastupljenost psihološkog savjetovanja upućuje na potrebu (do)edukacije socijalnih radnika, kako bi se osposobili za djelotvoran psihosocijalni rad. Istovremeno, težina njihovog posla i rizik profesionalnog sagorijevanja nalažu primjenu supervizije, a posebno one koja ima pomažuće-podržavajuću funkciju. Zbog hroničnog nedostatka novčanih sredstava u socijalnom sektoru, budući profesionalci moraju se “naoružati” vještinama prikupljanja sredstava, volonterskog menadžmenta i lobiranja.

Zanimljiv je podatak da studenati procjenjuju da su, u odnosu na sve ostale predmete i naučne discipline, njihova znanja najbolja iz predmeta koji pripadaju pravnoj nauci. Naime, smatraju da su veoma dobro osposobljeni za primjenu znanja iz socijalnog prava, radnog prava, porodičnog prava, osnova upravnog postupka, te upravnog postupka i spora. Ovo je važno sa stanovišta legalnog postupanja i ostvarenja prava korisnika, koja su garantovana zakonima i podzakonskim aktima iz oblasti socijalne, porodične i dječije zaštite. Međutim, to ne bi trebalo da utiče na kvalitet usluga i pomoći socijalnog rada, niti da profesiju socijalnog rada suzi na administrativno-birokratku praksu. U vezi s tim, u obrazovnom procesu treba više pažnje posvetiti usvajanju metoda, vještina i etičkih standarda socijalnog rada, s ciljem da u radu s korisnicima dominiraju principi istinski humanističkog socijalnog rada, a posebno dezobjektivizacija, oslobođenje, pravičnost, kreativnost i imaginacija.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina (2001), "Poslijediplomsko obrazovanje – pretpostavka razvoja socijalnog rada u 21. Stoljeću", *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada* 8 (2001), 2, str. 135-152.
2. Ajduković, Marina (2003), "Mišljenja studenata socijalnog rada o obrazovnom programu", *Ljetopis studijskog centra socijalnog rada*. 10 (2003), 1, str. 89-102.
3. Gehlert, Sarah (2015), "Social Work and Science", *Research on Social Work Practice* 2015, 1-6.
4. Howe, David (1997), *Uvod u teoriju socijalnog rada*, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku FPN, Beograd
5. Knežević, Mladen (2009), "Sociološka škola – iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad", *Ljetopis socijalnog rada*, 16 (1), Zagreb, str. 5-28.
6. Knežević, Mladen, Ana Miljenović, Vanja Branica (2013), *Teorija socijalnog rada*, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada, Zavod za socijalni rad, Zagreb
7. Leutar, Zdravka, Marija Žilić (2014), "Zadovoljstvo studijem i samoprocjena kompetentnosti u struci studenata socijalnog rada u Mostaru i Zagrebu", *Socijalne teme*, Vol. 1 No. 1. str. 9-38.
8. Martinović, Milan (1987), *Znanstvene osnove socijalnog rada*, Narodne novine, Zagreb
9. Milosavljević, Milosav (2009), *Osnove nauke socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Banja Luka
10. Milosavljević, Milosav (2012), *Socijalna istraživanja*, Službeni glasnik, Beograd
11. Milosavljević, Milosav, Jagoda Petrović (2017), *Uvod u socijalni rad*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
12. Nedeljković, Yves-Rastimir (1982), *Socijalni rad*, Fakultet političkih nauka, Beograd
13. Payne, Malcolm (2001), *Savremena teorija socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Banja Luka
14. Peličić, Damir, Darijo Bokan, Dragica Dobrović, Dalibor Bokan (2016), *Klasifikacija nauke*, Beograd, *Sestrinska reč*, Vol. 20, br. 73, str. 18-21.
15. Pravilnik o naučnim i umjetničkim oblastima, poljima i užim oblastima Republike Srpske. (2009), *Službeni glasnik RS*, broj 22

16. Pravilnik o utvrđivanju znanstvenih područja (1997, 2000) , Narodne novine, 135/97, 8/00 i 30/00, Zagreb
17. Sakan, Momčilo (2011), "Izgrađenost konstitutivnih elemenata nauka odbrane", *Vojno delo*, Vol. 63, br. 2, str. 29-45
18. Žegarac, Nevenka i dr. (2018), *Opšti standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika*, http://projects.tempus.ac.rs/attachments/project_resource/1449/3366_standardi_i_kompetencije_za_obrazovanje_socijalnih_radnika_dokument_za_raspravu.pdf; pristupljeno 25. 07. 2018.
19. International Association of Schools of Social Work and International Federation of Social Workers (2004), *Global Standards for Social Work Education and Training*. IASSW and IFSW, http://cdn.ifsw.org/assets/ifsw_65044-3.pdf, pristupljeno 25. 07. 2018.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL KNOWLEDGE IN PRACTICE OF SOCIAL WORK

Summary:

Social work, a scientific, professional and educational activity „encourages social changes, development, social cohesion, empowerment and liberation of people“ (IFSW, 2014). Pragmatism, expressed in this definition, is a request for the science of social work to efficiently remove social problems and social deviations, such as poverty, unemployment, social exclusion, (re)intergration of migrants, alcoholism, juvenile delinquency, violence, etc.

One of the problems comes from insufficiently developed science of social work, which is characterised by pluralism of theories, methodological inauthenticity and positivism. Other problem is that in practice of social work scientific knowledge is not enough used. This kind of approach marginalizes the profession of social work. Minor allocations in social protection sector contribute to this also. Finally, the question arises: „Does the academic education produce qualified cadres?“.

Theoretical – methodical qualification of social work’s students for future work is a research subject which is conducted on a specimen of 100 examinees, advanced university students and attendants of master study of the Faculty of political science in Banja Luka. By the scale of Lickert’s type, opinions of students about qualification for application social work’s theories, theoretical-methodical approach, ethical standards, methods and skills of social work have been examined. The results showed that students consider that they are well qualified for application of social work’s theories and the theories for social work; that they are less qualified for social work in community and with group in comparison with social work with an individual; that they are very good qualified for application of interviews and

surveys in comparison with methods that contribute to modernization of social work's profession (history of the case and studies of the case, action research); that they have good knowledge about ethical principles of social work; that their knowledge about application of communication skills are bigger in comparison of practical skills (consulting, mediation, representation, supervision, team work) and skills of social work in community (fundraising, volunteer management, lobbying).

General conclusion is: the application of theories and methods in practice (re)affirm the science of social work, and the profession of social work makes efficient in fight for the general well-being.

Key words: theories; methods; science of social work; profession of social work; education for social work.

Adresa autora

Authors' address

Jagoda Petrović

Maja Pekić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

jagoda.petrovic@fpn.unibl.org

redheadbass@gmail.com

UDK 316.43:364-78''20''

Primljeno: 30. 06. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Sabira Gadžo-Šašić

SOCIJALNI RAD I SOCIJALNI RAZVOJ: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI U PRVIM DECENIJAMA 21. VIJEKA

U radu su analizirani izazovi i mogućnosti s kojima se socijalni rad kao profesija suočava u prvim decenijama 21. vijeka. Također je analiziran uticaj državne politike na socijalni rad i socijalni razvoj. S tim u vezi ukazano je da je ekonomska kriza koja je obilježila početak 21. vijeka glavni "krivac" za to što se socijalni rad nije u dovoljnoj mjeri afirmiran kao činilac ostvarivanja većeg socijalnog razvoja/blagostanja. Također je naglasak stavljen na perspektive socijalnog razvoja, te na moguće nove pravce razvoja socijalnog rada.

Ključne riječi: socijalni rad; socijalni razvoj; ekonomska kriza; socijalni problemi

UVOD

Početak 21. vijeka obilježila je svjetska ekonomska kriza čije posljedice ljudi, i danas, nakon gotovo deset godina od njenog početka, osjećaju u svakodnevnom životu. Iz takvog ozračja, na globalnom nivou, proizišli su novi socijalni problemi, ali su produbljeni i već postojeći među kojima posebno treba spomenuti sve veću nejednakost u društvu, nezaposlenost, eroziju društvenih vrijednosti, socijalnih i ekonomskih prava, međusobnu otuđenost i manjak tolerancije. Jednostavno rečeno živimo u vremenu promjena, ali negativnih, koje su, kako ističu neki autori (Fočo 2005: 27), snažne i koje su zahvatile sve pore društvenog života. U takvim društvenim okolnostima zasigurno profesija socijalnog rada suočava se s brojnim izazovima, ali i

novim odgovornostima. Zapravo, mjesto i pozicija socijalnog rada, odnosno profesionalaca socijalnih radnika određuje državna politika od koje zavisi kako ekonomski tako i socijalni razvoj. Iz navedenog proizilazi da razvoj nauke i spoznaja iz oblasti socijalnog rada, ali i razvoj općenito, zavise od tri osnovna faktora koja grade reputaciju moderne države, a to su: država kao privlačno okruženje, efikasno upravljanje i ekonomski pokazatelji¹. U vezi s navedenim čini se važno spomenuti da, na prvi pogled, djeluje neobično da navedeni faktori predstavljaju osnovne pokazatelje nivoa kako socijalnog tako i ekonomskog razvoja. Međutim, čovjeku koji dolazi iz država sa najvećom reputacijom, bio on običan građanin, biznismen ili političar, stepen ekonomske razvijenosti je direktno povezan sa sviješću o značaju pojedinih segmenata socijalnog razvoja kao što su kultura i očuvanje kulturnih dobara države. Da je takav stav apsolutno tačan, pokazuje činjenica da su socio-ekonomski najrazvijenije države svijeta, istovremeno i države koje su maksimalno posvećene očuvanju svog kulturnog dobra, dok siromašnije države najčešće nedovoljno brinu o tom segmentu. Stoga ne čudi da upravo koncept održivog razvoja, koji u sebi sumira socijalni, ekonomski, kulturni i ekološki razvoj, vodi porijeklo iz najrazvijenijih država svijeta².

U državama koje ne pripadaju grupi razvijenih, pred socijalne radnike se pored zadataka navedenih u Globalnoj definiciji socijalnog rada, “promoviranje društvenih promjena i razvoja, socijalne kohezije, te osnaživanje i oslobađanje ljudi”, sve više, posebno nakon svjetske ekonomske krize, postavlja i izazov suočavanja sa sve rastućim problemima proizašlim iz krize koja je posebno pogodila zemlje u tranziciji, a samim tim i zemlje zapadnog Balkana. U tom kontekstu bitno je spomenuti da se u tim državama u periodu posljednje ekonomske krize bilježi povećanje nezaposleno-

¹ **Privlačno okruženje** je faktor koji u najvećoj mjeri utiče na percepciju države u očima običnih građana drugih država. Tako se pod ovim pojmom podrazumijevaju četiri elementa, a to su: prijateljski nastrojeni ljudi, prirodna ljepota države, privlačan životni stil njenih građana i osjećaj prijatnosti stranih državljana u njoj. Pored ova četiri elementa, kao veoma uticajan faktor pojavljuje se i kvalitet životne sredine, odnosno stepen razvoja ekološke svijesti građana i državnih institucija, kao i stepen zagađenja okoline. **Efikasno upravljanje** se temelji na: sigurnosti ljudi i stepenu bezbjednosti u državi, transparentnosti u upravljanju državom i niskom stepenu korupcije u društvu, odgovornosti u državnim odlukama na međunarodnom planu, kvaliteti ekonomske i socijalne politike, efikasnim strukturama vlasti, nepostojanju nepotrebnih i opterećujućih poreza i ukupnom poslovnom okruženju. **Ekonomski pokazatelji** podrazumijevaju šest osnovnih elemenata: stepen obrazovanja i odgovornosti radne snage, stepen doprinosa globalnoj kulturi, proizvodnju visokokvalitetnih proizvoda i usluga, kvalitet obrazovanja, postojanje brendova u državi i stepen tehnološkog razvoja (<http://prsavjetnik.me/temelji-reputacije-savremene-drzave>, pristupljeno 20. 01. 2018. godine).

² Tačno prije 28 godina, u maju 1990. godine, u organizaciji vlade Norveške u saradnji sa Ekonomskom komisijom UN za Evropu, usvojena je, na Ministarskoj konferenciji, deklaracija u kojoj je proklamovan održivi razvoj (Lakićević, Gavrilović 2009: 30).

sti³, a samim tim i materijalno depriviranog stanovništva. U takvom ozračju socijalni radnici u praksi umjesto da rade na realizaciji aktivnosti koje su propisane u Globalnoj definiciji kao što su pružanje raznih oblika terapije i savjetovanja, grupni rad i rad u zajednici, formuliranje i analiziranje politika, zagovaranje i političke intervencije, primorani su svoditi svoju djelatnost na rješavanje tradicionalnih socijalnih problema kao što su problemi stanovanja, prehrane te higijenskih i materijalnih uslova života i rada.

Prateći navedeno, a u cilju uključivanja socijalnih radnika u aktivnosti koje podržavaju socijalni razvoj neophodno je, u budućnosti, prihvatiti činjenicu da je svako moderno društvo zasuto "mijenama i novumima", a da stručnjaci iz oblasti socijalnog rada imaju ključnu ulogu u aktivnostima koje imaju za cilj unapređenje kvalitete života svih ljudi u sferi životnih radnih i socijalnih uslova ljudi što predstavlja osnovu socijalnog razvoja, ali i osnovno težište djelovanja profesionalaca iz oblasti socijalnog rada. Pri tome ne treba smetnuti s uma da u osnovi kako ekonomske tako i socijalne politike, u čije kreiranje bi trebali biti uključeni socijalni radnici, jeste privređivanje koje je, kako navode neki autori (Begić 2000: 11), najčešće shvaćeno kao sveukupna aktivnost ljudi kojima se osiguravaju dobra neophodna za reprodukciju ljudske vrste i društvene zajednice.

SOCIJALNI RAD: ODREĐENJE, IZAZOVI, POTEŠKOĆE

Socijalni rad kao akademska disciplina i praktična društvena djelatnost u literaturi se različito određuje, zavisno od konteksta, prilika i odnosa koji prevladavaju u okviru određenog društva. Historijski gledajući socijalni rad kao praktična djelatnost, odnosno socijalni radnici kao profesionalci, odgovaraju na krizna i hitna stanja kao i na svakodnevne lične i socijalne probleme različitim intervencijama koje variraju od onih koje su fokusirane na psihosocijalne procese samo jedne osobe, do onih koje imaju za cilj uključivanje u socijalnu politiku, socijalno planiranje i socijalni razvoj (Vidanović 2006: 374). Dakle, od samog početka, praksa socijalnog rada je orijentirana na to da izlazi u susret ljudskim potrebama i razvija ljudske potencijale. Stoga, profesija socijalnog rada teži da umanjí siromaštvo i da osnaži ranjive grupe i ljude

³ U Bosni i Hercegovini s 23,4% iz 2008. nezaposlenost je porasla na 24,1 % u 2009. godini (Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine 2010), u Hrvatskoj nezaposlenost je 2009. godine iznosila 9,1% da bi dvije godine kasnije porasla na 13,5% (Eurostat 2013). Također u Srbiji je povećana nezaposlenost s 14,63 %, koliko je iznosila 2003. godine, na 19,2 % 2010. godine (Simić 2011). Jedino u Makedoniji i Albaniji u navedenom periodu nije zabilježen porast stope nezaposlenosti (Miljanović 2013: 59).

koji su izloženi represiji kako bi promovirala socijalnu inkluziju (Vidanović 2006: 376).

U teorijskom smislu socijalni rad se oslanja na psihološke, sociološke i filozofske teorije, a na njegov razvoj značajno su uticale humanističke, društvene i druge srodne nauke kao što su: sociologija, psihologija, medicinska pedagogija i sl. Iz navedenog proizilazi da ljudska patnja izazvana različitim uzrocima i rad na njenom ublažavanju čine jedan od bitnih segmenata socijalnog rada. Navedeno potvrđuje i jedna od prvih definicija socijalnog rada usvojena na prvoj međunarodnoj konferenciji socijalnih radnika 1928. godine. Prema ovoj definiciji socijalni rad „se odnosi na sve napore čija je svrha olakšavanje patnje (bilo kakve vrste) zbog siromaštva i omogućavanje pojedincima i porodicama da uspostave normalne životne uslove, prevenciju socijalnih nedaća, unapređivanje socijalnih i životnih uslova uz podršku socijalnih službi u pojedinačnim slučajevima, pravne i javne akcije koje provodi zajednica, te društvena istraživanja i ispitivanja javnog mnjenja. Socijalne usluge/službe stoga se ne odnose samo na skrb, socijalne akcije i socijalnu dobrobit, već također u određenoj mjeri na higijenu i edukaciju” (Paris Conference 1928, Vol 1, 688, prema: Eilers 2003). Ovako široko određenje socijalnog rada obuhvata kombinaciju individualnog pomaganja, kolektivnih oblika socijalne podrške, pravnih i administrativnih mjera kao i istraživanja. Sveobuhvatnost definicije vjerovatno je uslovljena i tadašnjim društvenim ambijentom u kojem se nije moglo govoriti o zavidnom životnom standardu stanovništva, a svi naponi socijalnog rada usmjereni su ka povećanju općeg socijalnog razvoja odnosno kvalitete života stanovništva (Ajduković, Branica 2006: 12).

Kraj 20. i početak 21. vijeka obilježen je nastojanjima za iznalaženjem jedne općevažće sveobuhvatne definicije koja bi u sebi sadržavala ključne elemente ove multidisciplinarne nauke, ali i izrazito zahtjevne, osjetljive i stručne profesionalne djelatnosti. U ovom kontekstu, definicija socijalnog rada, usvojena na međunarodnom nivou⁴, socijalni rad određuje „kao profesiju koja promovise socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima, te osnaživanje i oslobađanje ljudi sa ciljem povećanja blagostanja. Upraznjavajući teorije ljudskog ponašanja i socijalnih sistema, socijalni rad intervenise na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Principi ljudskih prava i socijalne pravde su fundamentalni za socijalni rad“. Kao što se može primijetiti u navedenoj definiciji posebno se ukazuje na komplementarnost ciljeva socijalnog razvoja i socijalnog rada.

⁴ Definicija je usvojena na Generalnoj skupštini Međunarodne fondacije socijalnih radnika (IFSW) i Međunarodnog udruženja škola za socijalni rad (IASSW) održanoj u Adelaidi 2002. godine.

Važnost socijalnog rada u ostvarivanju socijalnog razvoja najbolje odslikava Globalna definicija socijalnog rada (2013) prema kojoj je „socijalni rad praktično zasnovana profesija i akademska disciplina koja promovira društvenu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi”. U navedenoj definiciji socijalni razvoj je, uz promociju društvene promjene, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi, naveden kao jedan od ključnih mandata. S tim u vezi socijalni razvoj se konceptualizira u smislu strategija intervencije, željenih ishoda i okvira politika, pri čemu je razvojni okvir pridodat popularnijem rezidualnom i institucionalnom okviru. Njime se zapravo prioritet daje socio-strukturalnom i ekonomskom razvoju, bez pristajanja na konvencionalnu mudrost da je ekonomski preduvjet socijalnog razvoja.

U skladu s paradigmom društvenog razvoja, socijalni radnici koriste spektar znanja, tehnika, strategija, principa i aktivnosti na različitim nivoima sistema, koje su usmjerene ka održavanju sistema i/ili promjeni sistema. Iz navedenog proizilazi da navedena Globalna definicija podržava strategije socijalnog rada usmjerene na povećanje nade, samopoštovanja i kreativnih potencijala ljudi da se suoče i izazovu opresivnu dinamiku moći i strukturne izvore nepravdi. Dakle, uključuje u koherentnu cjelinu **mikro - makro i lično - političko** dimenziju intervencije⁵. Prateći navedeno može se konstatovati da je odgovornost socijalnih radnika širom svijeta da brane, obogaćuju i realiziraju navedene vrijednosti, ali da krize, poput ove posljednje, ih ograničavaju da se bave općim blagostanjem društva, odnosno socijalnim razvojem. Zapravo, nagomilavanje tradicionalnih problema poput siromaštva i nezaposlenosti onemogućava profesionalce, socijalne radnike da primjenjuju tzv. participativnu metodologiju koja se ogleda u uključivanju ljudi i struktura na adresiranju životnih izazova i poboljšanju socijalnog razvoja i blagostanja. Iz navedenog proizilazi da je profesija socijalnog rada prvobitno nastala na ideji pružanja pomoći/podrške pojedincu, grupama i zajednicama u sprječavanju, suočavanju i nadilaženju kriznih situacija, što i jesu bile temeljne vrijednosti profesije socijalnog rada i osnovni smjer djelovanja profesionalaca socijalnih radnika, a ujedno, kao što se može primjetiti, i osnovno težište prvih definicija socijalnog rada (Gadžo-Šašić 2017). Za razliku od navedenog, težište novijih definicija se pomjera na osnaživanje i ostvarivanje većeg socijalnog razvoja/blagostanja koji prema nekim autorima (Lakićević, Gavrilović 2009) predstavlja proces kvantitativnog rasta i kvalitativnih promjena koje se dešavaju u sferi životnih, radnih i društvenih uslova ljudi. Tačnije, polazište definicija socijalnog rada koje su usvojene u prvim decenijama 21. vijeka jeste humanizacija

⁵ https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2015/11/SW_Bosnian-version.pdf

odnosa u društvu što u konačnici treba da dovede do pozitivnih promjena u kontekstu socijalnog razvoja. Postavlja se pitanje ko su ključni nosioci promjena? U iznalaženju tačnog odgovora čini se prikladnim spomenuti mišljenja onih autora (Fočo 2005: 40) koji ističu da kolektivne akcije, odnosno djelovanje veće grupe ljudi sa svrhom ostvarivanja određenog cilja, su ključni nosioci promjena sistema. Pri tome se prije svega misli na mirne akcije koje imaju svrhu unapređenje kvalitete života.

PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RAZVOJA I SOCIJALNOG RADA U 21. VIJEKU

Pojam socijalnog razvoja prvi put je definisan šezdesetih godina prošlog vijeka kada se u okviru raznih institucija Organizacije ujedinjenih nacija ukazivalo na neophodnost ostvarivanja kako socijalnog tako i ekonomskog razvoja. Konačni cilj ukazivanja na važnost integracije socijalnog i ekonomskog razvoja, posebno u nerazvijenim zemljama, bilo je iznalaženje mogućih rješenja za ublažavanje poteškoća koje su proizlazile iz nagomilanih socijalnih problema, odnosno prevazilaženje nedovoljnosti i otklanjanje prepreka što je i osnovno značenje pojma razvoj (Lalićević, Gavrilović 2009).

Prateći navedeno neki autori (Lazić 2008) ističu da je pojam socijalnog razvoja kompleksan i opterećen kontroverzama, te da s tim u vezi samo značenje ovog pojma implicira određeni pogled na društvene promjene. Isti autor ističe da etiološki riječ razvoj upućuje na kvalitativnu promjenu do koje vode imanentni uzroci (raz-viti, izaći iz ovojnice, osloboditi ono što je unutrašnji potencijal), pa bi, na tom tragu, socijalni razvoj „označavao realizaciju nekog unutrašnjeg datog potencijala (...) i nužan proces, koji se odvija kroz određene faze pri čemu je ovo kretanje po pravilu nepovratno i vodi u viši društveni oblik, odnosno savršeniji (složeniji, adaptabilniji, pa i pravedniji, moralniji itd.) društveni poredak“ (Lazić 2008: 6). Društveni razvoj se može definisati i kao proces uklanjanja društveno-strukturalnih prepreka na putu potpunijeg zadovoljavanja svestranih ljudskih potreba pri tom imajući na umu da je pojam razvoja neodvojiv od vrijednosnog pojma napretka (progresa)⁶.

Iz spomenutog proizlazi da je pojam „razvoj“ složen proces, te da u konačnici podrazumijeva prelazak iz nižeg u viši oblik, uz povremene kvalitativne skokove kao posljedice akumuliranog razvoja. Govoreći o razvoju općenito neophodno je ukazati da je on vremenski beskrajn i sadržajno neograničen proces čiji je osnovni smjer i

⁶ http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/fid/XII/D4/html_ser_lat

cilj da podržava i unapređuje elemente koji mu doprinose i uklanja one koji mu se suprotstavljaju ili ga ugrožavaju⁷.

U kontekstu analize razvoja posebno mjesto pripada socijalnoj ekonomiji koja je kao aktivnost povijesno povezana s pučkim udruženjima i zadrugama. Ovdje se čini važnim ukazati da su sistem vrijednosti i principi poslovanja pučkih udruženja sintetizirani povijesnim pokretom zadruga, te da su oblikovali moderan koncept socijalne ekonomije, koji je izgrađen oko zadruga, uzajamnih društava, udruženja i zaklada. Zapravo, u proteklim desetljećima, nadilazeći svoju kvantitativnu značajnost, socijalna ekonomija nije samo nametnula svoju sposobnost da značajno doprinosi razrješavanju novih socijalnih problema, već je i osnažila svoju poziciju kao institucija nužna za stabilan i održiv ekonomski rast usklađujući usluge s potrebama i povećavajući vrijednost ekonomskih aktivnosti koje služe socijalnim potrebama. Također je pridonijela pravednijoj raspodjeli dohotka i bogatstva ispravljajući neravnoteže tržišta rada, produbljujući i osnažujući ekonomsku demokraciju. Iz navedenog proizlazi tijesna veza između socijalnog i ekonomskog razvoja jer težište socijalnog razvoja je unapređenje kvalitete života ljudi u određenom sistemu što se nesumnjivo ne može postići bez ekonomskog razvoja, odnosno razvoja socijalne ekonomije. Zapravo, u kontekstu navedenog može se konstatovati da je ekonomski razvoj ujedno i socijalni jer se i jedan i drugi realizuju kroz izradu planova koji imaju dva važna aspekta: prvo zbog predmeta ili „objekta“ planiranja, jer bez obzira da li se radi o čisto “ekonomskom“ planiranju uvijek takvo planiranje ima društvene konsekvence i uvijek ono, direktno ili indirektno, „tangira“ neke društvene skupine, i drugo, sam proces planiranja izrazito je socijalni proces, jer postavljanje ciljeva plana je rezultat prelamanja interesa određenih društvenih skupina. I sam institucionalni okvir planiranja zavisi od odnosa moći u postojećem društvenom sistemu i ideologije dominantnih društvenih skupina (Lakićević, Gavrilović 2009: 229).

Navedeno potvrđuje i Povelja načela socijalne ekonomije (Charter of Principles of the Social Economy), koja promiče Europska stalna konferencija zadruga, uzajamnih društava, udruga i zaklada CEP-CMAF, u kojoj su navedena osnovna načela socijalne ekonomije, a među kojima u kontekstu socijalnog razvoja posebno mjesto zauzimaju: pojedinac i socijalni cilj kao prioritet nad kapitalom, dobrovoljno i otvoreno članstvo, te kombinacija interesa članova/korisnika i/ili općeg interesa. U navedenoj Povelji je također navedeno da se većina viškova koristi radi postizanja ciljeva održivoga razvoja i usluga u interesu članova ili u općem interesu, a iz čega proizlazi da je u težištu interesovanja čovjek kao i u oblasti socijalnog razvoja.

⁷ <https://djtraj.wordpress.com/tag/definicija-razvoja/>

U tijesnoj vezi sa ostvarivanjem ciljeva socijalnog razvoja koji se mogu odrediti kao kontinuirani proces promjena i kvaliteta života ukupnog stanovništva neke zemlje (Vajs prema Miković 2009: 74) su i ciljevi socijalnog rada u čijem težištu je također unapređenje kvalitete života pojedinaca i grupa koji iz bilo kojeg razloga odstupaju od prosječnog u odnosu na sredinu u kojoj žive. Dakle, u centru interesovanja kako socijalnog razvoja tako i socijalnog rada su ljudi, odnosno rad na aktivnostima čija realizacija znači pozitivne promjene čija je svrha unapređenje života pojedinca, grupa i, u konačnici, cijelog sistema, odnosno društva. Međutim, zbog posljedica svjetske ekonomske krize, koja je obilježila početak 21. vijeka, socijalni radnici kao profesionalci su više usmjereni pružanju pomoći onima koji su zbog recesije pogođeni tradicionalnim problemima (nezaposlenost i siromaštvo) unatoč činjenici da globalni trend djelatnosti socijalnog rada u današnjem vremenu treba biti usmjeren ka ostvarivanju promjena koje se odnose “na stvaranje mogućnosti za zadovoljavanje, unapređenje i bogaćenje raznovrsnih i univerzalnih ljudskih prava, na podizanje nivoa socijalne sigurnosti građana, na poboljšanje uslova produkcije i reprodukcije života i na prevenciju i suzbijanje socijalnih problema” (Vidanović 2006: 376), a što su ujedno i osnovni ciljevi socijalnog razvoja. Zbog navedenog došlo je do proturječnosti onoga što socijalni rad kao nauka zahtijeva od profesionalaca i onog što im se nameće, zbog niza društvenih okolnosti.

S tim u vezi postavlja se pitanje u kojem smjeru treba da se razvija/profilira socijalni rad, odnosno profesionalci socijalni radnici? Prema nekim autorima (Miljenović 2013: 61; Hegyesi, Talyigás i Fekete 2011; Wallace i Pease 2011) nedostatak javnog finansiranja socijalne zaštite premješta odgovornost za njenu organizaciju u mrežu kombinirane socijalne politike i socijalnog partnerstva u kojoj treba da sudjeluju raznovrsni pružaoci usluga (civilno društvo, religijske zajednice, lokalna samouprava, privatni sektor). Isti autor (Miljenović 2013; Yuen, Ho 2007) kao promovirano rješenje, s jedne strane, spominje marketizaciju, odnosno pristup u kojem se javne usluge stavljaju na tržište, a korisnici mogu koristiti usluge ukoliko finansijski participiraju u njima, i s druge strane konzumerizam (Wallace, Pease 2011) gdje se oni kojima usluga treba ponašaju kao kupci i biraju “proizvod” u skladu sa svojom platežnom moći i potrebama. Iz samog sadržaja navedenih rješenja može se uočiti neoliberalni predznak⁸ što potvrđuje i stav nekih autora još pred kraj 20. vijeka (Bourdieu 1998)

⁸ Glavno polazište neoliberalnog shvatanja je da će ljudska dobrobit imati najveći benefit ako se dopusti širenje poduzetničkih sloboda unutar uređenog okvira čvrstih imovinskih prava, slobodnog tržišta i slobodne trgovine. Država mora stvoriti i vojno-policijske strukture koje će jamčiti slobodno i pravno-ispravno funkcioniranje tržišta, makar to uključivalo i primjenu sile. Neoliberalizam smatra da će dobrobit nekog društva biti maksimalizirana ako se maksimaliziraju domet i učestalost tržišnih transakcija.

koji nastalu krizu socijalnog rada opisuje kao “neoliberalni projekat”. Zapravo, uticaj neoliberalizma na socijalni rad očitava se u različitim oblicima sa snažnim dokazima o rasklapanju, restrukturiranju i fiskalnom davanju (Wallace, Pease 2011). S prethodna dva rješenja (marketizacija i konzumerizam) autori (Miljenović 2013: 63) usko vežu i koncept menadžerijalizma koji integrira određeni stil prakse, sistem tehnika i postupaka, a koji uključuje povećanje izvrsnosti, povećanu učinkovitost, zadovoljavajući učinak, racionalno trošenje resursa, veći nadzor kao i stalnu tendenciju redukcije troškova. Navedeni pristup nesumnjivo smanjuje ograničenja rada na ostvarivanju socijalnog razvoja. Ovdje ne treba zanemariti stav onih autora (Miljenović 2013) koji primjenu tehnike „osnaživanja ljudi“ ne vide kao optimalnu mogućnost ostvarivanja većeg blagostanja društva, potencirajući rizik od zloupotrebe tog koncepta. Uprkos razdijeljenim shvaćanjima, nesumnjivo je da se savremeni socijalni rad ne može zamisliti drugačije do kao „dinamički proces koji uključuje pozitivne ishode u kontekstu značajnih ograničenja« (Luthara, Cichettia i Beckera 2000: 543). Stoga, cilj socijalnih radnika u radu sa korisnicima usluga treba da bude usmjeren i ka otkrivanju skrivenih (unutarnjih) resursa za iznalaženje mogućnosti ublažavanja poteškoća koje izazivaju ne-blagostanje.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Analizirajući odnos socijalnog rada i socijalnog razvoja u prvim decenijama 21. vijeka može se konstatovati da je recesija, kao bitna karakteristika ovoga perioda, dovela do spoznaje o nedjeljivosti lokalnih problema od globalnih ekonomskih, političkih i društvenih procesa. Kako neki autori (Bašić 2013) ističu, lokalna „situacija“ nerijetko se pojavljuje kao odraz globalnih društvenih snaga i procesa. Zapravo, ono čemu socijalni rad kao profesija, ali i socijalni radnici kao profesionalci svjedoče su sve brojniji socijalni problemi, ali i sveprisutna nejednakost, tačnije svjedoče „stanju“ društva i društvenih odnosa koji su naličje globalno proklamovanim pozitivnim promjenama, koje uz proces, strukturu, činioce i jezgro, predstavljaju suštinu socijalnog razvoja. U takvom ambijentu zasigurno su i socijalni radnici ograničeni u realizaciji akcija koje imaju za cilj unapređenje kvalitete životnih uslova. S tim u vezi čini se važno istaknuti stavove pojedinih autora (Wallace i Pease 2011) koji smatraju da je u takvim okolnostima socijalni rad deintelektualiziran i sveden na intervencije i postupke, a ne na zagovaranje prava i razvoja. Zapravo, čini se da i u prvim decenijama 21. vijeka najveći uticaj na socijalni rad imaju dva teorijska trenda i to

„tradicionalni“ pozitivizam i postmoderni konstruktivizam⁹, te da su drugi (suvremeniji) pristupi¹⁰ nedovoljno inkorporirani u praksu socijalnih radnika. Rezultat navedenog je nedovoljna promocija osnovnih područja djelovanja navedenih u Globalnom programu za socijalni rad i socijalni razvoj, a to su socijalna i ekonomska jednakost, dostojanstvo i vrijednost naroda i ljudi, kao i nedovoljan rad na održivosti okoliša i jačanje priznavanja važnosti ljudskih odnosa kao osnovnih¹¹. Postavlja se pitanje šta je pridonijelo takvom stanju? Mogući odgovor leži u činjenici sve prisutnijih neravnoteža koje posljednjih decenija nastaju na finansijskim, naftnim i tržištima nekretnina, a koje prirodno pobuđuju sumnje u moguću uravnoteženost socioekonomskog razvoja (Piketty 2013). U takvom ozračju socijalni radnici su se našli na raskršću: s jedne strane ograničeni su državnim interesom da se što manje ulaže u socijalna davanja a s druge strane je profesionalni i etički imperativ da pomognu onima koji su pogođeni poteškoćama bez obzira da li je porijeklo tih teškoća ekonomska kriza ili ne. Tačnije, kako se u literaturi naglašava (Ferguson; prema Bašić 2012), „profesionalci socijalni radnici našli su se pod pritiskom da zadovolje zahtjeve za standardizacijom, smanjenjem „caseloads“ i rezanjem troškova“. U istom kontekstu autorica Bašić, citirajući Pillegi i Patton (2003; prema Garrett 2010), ističe da profesionalci socijalni radnici postaju odgovorni dvojnomoj gospodarar: praksama i normama discipline i praksama i normama tržišta.

Kao moguće rješenje nameće se drugačiji razvoj socijalnog rada koji bi podrazumijevao redefiniciranje značajki profesije, revitaliziranje zanemarenih pristupa (poput aktivističkoga, radikalnog socijalnog rada) i razvoj socijalnog rada koji će autonomno braniti vrijednosti na kojima se temelji - socijalnu pravdu i ljudska prava (Miljenović 2013: 68). U kontekstu navedenog ne treba smetnuti s uma da su moderna društva umrežena, odnosno da su svi procesi i odnosi globalni. Zato savremeni globalni zadatak socijalnog rada treba da bude ulaganje napora u ostvarivanje opšteg društvenog razvoja uz poštivanje koncepta globalnoga razvoja koji uključuje

⁹ Pozitivizam je pravac u čijem duhu socijalni rad sagledava klijente kroz segmente života, a ne kroz cjelovitu životnu situaciju, dok konstruktivizam polazi od toga da su društvene pojave uvijek posredovane realnošću. Zapravo, osnovno težište konstruktivizma je kreiranje ambijenta koji treba da bude pretpostavka za rješavanje problema (Jugović, Brkić 2013).

¹⁰ Prema savremenijim autorima (Staub-Bernasconi 2009) u profesiji socijalnog rada sve teorije se klasifikuju na one koje su fokusirane na: *individuu* (psihodinamički koncept i psihoanalitička teorija; bihevioralna i kognitivna teorija); socijalni rad fokusiran na zadatak, tzv. *Task-centred social work*; teorija razvoja čvrstoće, tzv. *Strenght development*), na *interakciju, komunikaciju i umrežavanje* pojedinaca (transakcijske analize; socijalni rad u grupi; izgradnja društvenih mreža i zadruga), na *razvoj odnosa i socijalnih promjena na nivou pojedinca, grupe i zajednice* (teorija radikalnog socijalnog rada i strukturalne teorije).

¹¹ http://cdn.ifsw.org/assets/ifsw_23031-6.pdf

industrijalizaciju zemalja u razvoju, razvoj poljoprivrede i proizvodnje hrane, veći transfer industrijske tehnologije itd. Naime, kao mogući put ostvarivanja socijalnog razvoja, uz punu uključenost svega onoga što jeste djelatnost socijalnog rada, ukazuje se ulaganje većeg napora u nauku i obrazovanje, što uz politički sistem, ekonomsku politiku i stanovništvo predstavlja ključne faktore socijalnog razvoja. Pri tom ključno mjesto treba da ima "kvaliteta" jer (Šećibović, 2016:30) kvalitet se u obrazovanju pojavljuje kao pedagoška kategorija ali i kao politički cilj. U konačnici obrazovanje je i jedini put za osposobljavanje socijalnih radnika koji će nositi breme odgovornosti za društveni razvoj/blagostanje.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina, Vanja Branica (2006), "Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata", *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 13(1), str. 29-45.
2. Bašić, Sanela (2013), "Izazovi društvenog razvoja i profesija socijalnog rada u postkonfliktnom i tranzicijskom društvu: Iskustva Bosni i Hercegovini", *Ljetopis socijalnog rada 2013.*, 20 (1) str. 113-138.
3. Begić, Kasim (2000), *Ekonomska politika*, CIP, Sarajevo
4. Bourdieu, Pierre (1998), *Utopia of endless exploitation: The essence of neo-liberalism*, In *Le Monde Diplomatique* (3rd ed., trans. J. J. Shapiro), Paris
5. Eilers, Kerstin (2003), "Social policy and social work in 1928", *The first International Conference of Social Work in Paris takes stock*, u: Hering, S. i Waaldijk, B. (ur.), *History of social work in Europe*, Opladen: Verlag Leske + Budrich, str. 119-128.
6. Eurostat (2013), *Income and Living Conditions*, Preuzeto sa: <https://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/EU-SILC> (15. 07. 2018)
7. Ferguson, Ian (2008), *Reclaiming social work: Challenging neo-liberalism and promoting social justice*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA
8. Fočo, Salih (2005), *Ogledi o tranziciji*, Dom štampe, Zenica
9. Gadžo-Šašić, Sabira (2017), "Obrazovanje socijalnih radnika u 21. vijeku: izazovi i poteškoće", *DHS – Društvene i humanističke studije*, Filozofski fakultet u Tuzli, br. 2, str. 455-475

10. Garrett, Paul Michael (2010), "Examining the 'Conservative Revolution': Neoliberalism and social work education", *Social Work Education*, 29 (4), str. 340-355.
11. Hegyesi, Gábor, Katalin Talyigás, O. Fekete (2011), "An attempt to find new concepts of social work in the context of changes in social policy in Hungary and in the European Union", *Revista de Asisten Social*, 10 (3), str. 175-184.
12. Jugović, Aleksandar, Miroslav Brkić (2013), "Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije", u: *Ljetopis socijalnog rada 2013.*, 20(1), str. 91-112.
13. Lakićević, Mira, Ana Gavrilović (2009), *Socijalni razvoj i planiranje*, Filozofski fakultet, Banja Luka
14. Lazić, Mladen (2008), "Pojam društvene promene: osnovna teorijska shvatanja", u: *Sociološka luča*, II/2, Preuzeto sa: <http://www.socioloskaluca.ac.me/PDF10/Lazic,%20M.,%20Pojam%20drustvene%20promene%20-%20osnovna%20teorijska%20shvatanja.pdf> (02. 08. 2018.)
15. Luthar, Sunyia S., Dante Cichetti, Bronwyn Becker (2000), "The construction of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work", *Child Development*, 71(3), str. 543-562.
16. Miković, Milanka (2009), *Osnove socijalne politike*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
17. Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine (2010), *Strategija zapošljavanja u Bosni i Hercegovini 2010.-2014.*; Preuzeto sa: http://www.mcp.gov.ba/zakoni_akti/strategije/Archive.aspx?langTag=bs-BA&template_id=108&pageIndex=1 (02. 08. 2018.)
18. Miljenović, Ana (2013), "Ekonomska kriza - pokretač transformacije profesije socijalnog rada?", *Ljetopis socijalnog rada 2013.*, 20 (1), str. 51-70.
19. Piketty, Thomas (2013), *Le Capital au XXIe siècle*, Harvard University Press
20. Pileggi, Mairi, Cindy Patton (2003), "Bourdieu and cultural studies", *Cultural studies*, 17 (3/4), str. 313-325.
21. Simić, Veljko (2011), "Uticaj ekonomske krize na socijalnu politiku Srbije u period 2008-2011", *Godišnjak, FPN*, Beograd, 5 (6), str. 507-520.
22. Staub-Bernasconi, Silvia (2009), "Social Work as a Discipline and Profession", u: *Theories and methods of social work - Exploring Different Perspectives*, Faculty of Social Work, University of Ljubljana, str. 22-30.

23. Strategija zapošljavanja u Bosni i Hercegovini 2010.-2014., Preuzeto s: http://arz.gov.ba/files/akti/strategije/Strategija_zaposljavanja_2010-2014_bs.pdf (23. 07. 2018.)
24. Šećibović, Reik (2016), *Tvrđava dosade - o nastanku univerziteta*, HERAedu, Beograd
25. Vajs, E. (1973), "Životni standard, Zbornik pojmova socijalne politike", *Jugoslovenska konferencija za socijalnu djelatnost*, str. 263-267.
26. Vidanović, Ivan (2006), *Rečnik socijalnog rada*, autorsko izdanje, Beograd
27. Wallace, John, Bob Pease (2011), "Neoliberalism and Australian social work: Accommodation or resistance?", *Journal of Social Work*, 11 (2), str. 132-142.
28. Yuen, Angelina Woon Ki, Denny Kwok Leung Ho (2007), "Social work education in Hong Kong at the crossroads: Challenges and opportunities amidst marketization and managerialism", *Social Work Education*, 26 (6), str. 546-559.
29. www.ifsw.org
30. http://cdn.ifsw.org/assets/ifsw_23031-6.pdf
31. <http://prsavjetnik.me/temelji-reputacije-savremene-drzave>
32. https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/ifsw-cdn/assets/ifsw_122635-8.pdf
33. http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/fid/XII/D4/html_ser_lat
34. https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2015/11/SW_Bosnian-version.pdf
35. <https://djtraj.wordpress.com/tag/definicija-razvoja/>

SOCIAL WORK AND SOCIAL DEVELOPEMENT: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE FIRST DECADES OF THE 21ST CENTURY

Summery

The paper analyzes the challenges and opportunities with which social work as a profession faces in the first decades of the 21st century. The impact of state policy on social work and social development is also analyzed. In this regard, it was pointed out that the economic crisis, that marked the beginning of the 21st, century is the main “culprit” for which social work has not been sufficiently established in the sphere of achieving greater social development / well-being. Also, emphasis is put on the perspectives of social development, and on possible new directions of social work development.

Keywords: social work; social developement; economic crisis; social problems

Adresa autora

Authors' address

Sabira Gadžo-Šašić

Fakultet političkih nauka

Univerzitet u Sarajevu

sabira21s@gmail.com

UDK 364-78
37:364-78

Primljeno: 30. 06. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Anida Dudić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RADA U OBRAZOVANJU

Škole u Bosni i Hercegovini su posljednjih nekoliko godine pozornica ekstremnog nasilja učenika, maloljetničkog prestupništva, nesistematskog uključivanja djece s poteškoćama u razvoju u redovno obrazovanje, sve češće zloupotrebe psihoaktivnih supstanci učenika osnovnoškolskog uzrasta i ostalih alarmantnih problema sa kojima se suočava nastavni i stručni kadar. Uprkos tome, djelovanje socijalnih radnika u stručnim timovima često izostaje u odgojno-obrazovnim institucijama. Iako se socijalni rad u školi posmatra kao zasebno područje, u Bosni i Hercegovini tek treba da se izbori za svoju afirmaciju jer je zapošljavanje socijalnih radnika u škole sporadično, nedovoljno i nesistemsko. Uzroke navedenog možemo tražiti ne samo u društvenom položaju i (ne)afirmiranosti socijalnog rada kao profesije, nego i u zakonskom okviru koji je često otežavajući i sputavajući za ovu profesiju. S obzirom da je problem uključivanja socijalnih radnika u bosanskohercegovačke škole neistražen, ovaj rad je imao za cilj da ispita i utvrdi da li su školski socijalni radnici ravnopravni članovi stručnog tima u odgojno-obrazovnim institucijama na području Federacije Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, kako su roditelji i nastavnici najvažnije karike u procesu odgoja i obrazovanja, ispitivani su njihovi stavovi o uključivanju socijalnih radnika kao stručnih saradnika u redovne škole. Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na neophodnu potrebu uključivanja socijalnih radnika kao stručnih saradnika u redovne škole na području Federacije Bosne i Hercegovine. U prilog tome idu i stavovi nastavnika i roditelja, kao najvažnijih karika u procesu odgoja i obrazovanja, koji smatraju da bi škole uspješnije izvršavale svoju socijalno-odgojnu funkciju ukoliko bi u stručnom timu škole bio angažovan i socijalni radnik, te da socijalni radnik primjenom metoda socijalnog rada u saradnji sa drugim profesionalcima u školi može dati značajan doprinos u prevenciji poremećaja ponašanja učenika i može biti važna poveznica

između škole učenika roditelja i društva. Na tom putu, najveću prepreku predstavlja neusuglašena zakonska regulativa, koja se razlikuje od kantona do kantona, koja propisuje porazno minimalan broj socijalnih radnika u školama, ne prepoznaje konkretne poslove i zadatke socijalnih radnika kao stručnjaka, iako je njihovo angažovanje neophodno i prijeko potrebno u odgojno-obrazovnim institucijama

Ključne riječi: Socijalni rad u školi; socijalno-odgojna funkcija škole; roditelji; nastavnici.

UVOD

Promjene u strukturi porodice, zaposlenost roditelja, odsustvo jednog ili oba roditelja na duži period, sve češći razvodi braka, nekontrolisan utjecaj interneta i mnogi drugi nagomilani društveni problemi ukazuju na potrebu za pojačanom ulogom škole kao snažnog odgojnog faktora. Efikasnost odgojno-obrazovnog procesa zavisi od organizacije, opremljenosti, metoda rada, ali i saradnje sa stručnjacima u rješavanju problema na relaciji škola – učenik – porodica – društvo. Škole se, s jedne strane, nalaze pred brojnim izazovima, a s druge strane prevelikim očekivanjima. Tako školski kurikulum od nastavnika očekuje da ovlada pedagoškim, didaktičkim, metodičkim, predmetnim, kognitivnim, afektivnim, socijalnim i refleksivnim kompetencijama. U rješavanju socijalnih problema nastavnicima je potrebna stručna pomoć. Uprkos tome, dosadašnja istraživanja su pokazala da se škola nije u dovoljnoj mjeri bavila rješavanjem socijalnih pitanja učenika, čime je dovela u pitanje svoju socijalno-zaštitnu funkciju. Socijalni radnici djelovanjem u školi mogu procijeniti, prevenirati, pravovremeno reagovati i pomoći učenicima sa socijalnim problemima kako bi postigli rezultate u skladu sa svojim sposobnostima. Uprkos tome, angažman socijalnih radnika u školama na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine izostaje. Stoga se u teorijskom dijelu rada, pored historijskog osvrtu na uvođenje socijalnog rada u škole, daje pregled višestrukih uloga i zadataka socijalnog radnika u školi. S obzirom da je pitanje uključivanja socijalnih radnika u bosanskohercegovačke škole nedovoljno istraženo, u empirijskom dijelu rada se nastoji utvrditi i interpretirati prisutnost socijalnih radnika kao stručnih saradnika u timovima u osnovnim školama na području Federacije Bosne i Hercegovine. U radu se posebno analizira zakonska regulativa koja otežava angažman socijalnih radnika u redovnim školama u ispunjavanju socijalno-odgojne funkcije škole. S tim u vezi su ispitivani stavovi nastavnika i roditelja kao najvažnijih karika u odgojno-obrazovnom procesu o stručnom djelovanju socijalnih radnika u školama. Najvažniji podaci su predstavljeni u rezultatima istraživanja.

1. RAZVOJ SOCIJALNOG RADA U ODGOJNO-OBRAZOVNIM INSTITUCIJAMA KROZ HISTORIJU

Začeci socijalnog rada u odgojno-obrazovnim institucijama vežu se za 1917. godinu kada je u Čikagu provedeno istraživanje o neadekvatnom korištenju vremena učenika koje je potvrdilo potrebu za djelovanjem socijalnih radnika, za koje se smatralo da mogu doprinijeti razumijevanju i tretiranju „društvenih bolesti lokalne zajednice“ (Gavrilović, Janjetović- Šućur 2014). Nakon ovog istraživanja svaka država u SAD je usvojila zakonsku regulativu po kojoj je u školi obavezan rad socijalnog radnika, što je ujedno predstavljalo i početke prakse socijalnog rada u školama koja je polazila od potrebe individualnog pristupa u ostvarivanju školskog uspjeha. Tako se u dvadesetom stoljeću školski socijalni rad u SAD-u razvio u posebno područje, a njegov fokus se kroz godine prilagođavao društvenim problemima. Sredinom dvadesetih godina prošlog stoljeća socijalni rad se bavio prevencijom maloljetničkog prestupništva, dok je tokom tridesetih godina, u periodu velike ekonomske krize, fokus bio na ublažavanju nepovoljnih socijalnih uslova učenika. Šezdesetih godina rađa se interes i za razvojem teorije socijalnog rada u školama i njene primjene u praksi. Usložnjavanje zahtjevnosti školskih programa dodatno je učinila školski socijalni rad potrebom, a ne luksuzom.

Za povijest socijalnog rada u školi značajna je 1955. godina kada je objavljena lista od 41 zemlje u kojima postoje udruženja školskih socijalnih radnika na državnom nivou, a tada počinje i izdavanje tematskog časopisa „Školski socijalni rad“. Posljednje tri decenije dvadesetog vijeka ova je praksa sve organizovanija u SAD-u, gdje je zaposlen veliki broj profesionalaca, a školski socijalni rad jedno je od najinteresantnijih i najviše vrednovanih područja socijalnog radnika. S druge strane, u Evropi nije o ovoj oblasti postojao jedinstven stav, što se odrazilo na raznolikost socijalnog rada u školama. Četrdesetih godina prošlog vijeka uloga socijalnog radnika odgovarala je socijalnom kuratoru, a akcenat je bio na preventivnom radu. Danas, kada govorimo o socijalnom radu u evropskim školama, u većini zemalja on je zakonski definisan i obavezan, razvijen i podržavan od strane udruženja i asocijacija školskih socijalnih radnika koje imaju brojno članstvo, programe, časopise, istraživanja i ugled.

2. SOCIJALNI RAD U FUNKCIJI ODGOJNO-OBRAZOVNOG SISTEMA

Kada se govori o socijalnom radu u funkciji odgojno-obrazovnog sistema, onda se sa sigurnošću može reći da socijalni rad i odgojno-obrazovni rad imaju zajedničke elemente jer im je cilj da osposobe mladog čovjeka za život. Kako je škola mjesto gdje se često ispoljavaju razni problemi učenika, ona kao odgojno-obrazovna institucija treba da učestvuje u otkrivanju i poticanju inicijativa za rješavanje problema koji neposredno ometaju odgojno-obrazovni proces, a školski socijalni radnik kao profesionalac može da stručno i sistematski radi na otkrivanju i praćenju socijalnih problema učenika. Constable i sarad. (2006) objašnjavajući socijalni rad u odgojno-obrazovnim ustanovama navode da je to specijalno područje prakse unutar socijalnog rada, koje zahtijeva širok spektar vještina koje uključuju interaktivni timski rad sa nastavnicima, učenicima i porodicama. Iz višestruke uloge socijalnog radnika u školi mogu se definisati njegovi zadaci (1989. godine jedna grupa od 19 socijalnih radnika radila je na utvrđivanju poslova koje obavljaju socijalni radnici i identifikovala čak 104 posla socijalnog radnika).

Constable i sarad. (2006) zadatke socijalnog radnika klasificiraju u sljedeće kategorije: odnosi sa djecom i porodicama i usluge djeci i porodicama, odnosi sa nastavnicima i školskim osobljem i usluge nastavnicima i školskom osoblju, službe ili usluge ostalom školskom osoblju, usluge zajednici, administrativni i ostali stručni poslovi.

Gavrilović i Janjetović-Šućur (2014) su prepoznale oblasti školskog socijalnog rada kroz konsultacije i timski rad sa stručnjacima u školskom sistemu, stručni rad sa djecom i porodicama - individualni, grupni i porodični modeli, te pružanje podrške razvojnim programima škole. Tako se može zaključiti da je socijalni rad u školi specijalizovana djelatnost usmjerena na pomaganje učenicima u postizanju zadovoljavajućeg školskog uspjeha, koordinaciju škole - porodice - lokalne zajednice radi postizanja školskog uspjeha djeteta, uključivanje svih aktivnosti koje su usmjerene ka rješavanju konflikata između učenika, roditelja i nastavnika u školi, te podsticanje nastavnika i učenika da postignu uspjeh u okviru zajedničkog nastojanja za što boljim razvojem života škole (Janjetović-Šućur 2016).

Dervišbegović (2001) ističe da je u realizaciji zadataka socijalnog rada i socijalne djelatnosti škole najbolji put izrada programa socijalne zaštite i socijalne djelatnosti škole. Prema njegovom mišljenju program treba da se zasniva na proučavanju i praćenju uslova života i rada učenika u porodici kako bi se zaštitili učenici: iz

materijalno i socijalno ugroženih porodica (nezaposleni roditelji, porodice sa niskim mjesečnim primanjima, porodice sa više djece, porodice sa teškim stambenim prilikama), učenici iz zdravstveno ugroženih porodica, učenici iz porodica sa asocijalnim ponašanjem (alkoholizam roditelja, kriminal, prostitucija, skitničenje, prosjačenje...), učenici iz deficitarnih porodica (djeca iz razvedenih brakova, porodice u kojima je jedan od roditelja umro ili poginuo, koje je jedan od roditelja napustio i sl.), učenici koji su usljed progona i genocida ostali bez roditelja (škola o ovim učenicima treba da vodi posebnu brigu), pomoć djeci učenicima sa psihosocijalnim teškoćama i traumama kao posljedicom preživjelih trauma u ratu, zaštita učenika iz porodica čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama. On smatra da program treba uključivati pomoć učenicima koji postižu slab školski uspjeh kroz organizovanje dopunske nastave, a za učenike koji postižu natprosječne rezultate potrebno je organizovati dodatnu nastavu. Posebno se trebaju nastojati zaštititi učenici sa razvojnom ometenošću i učenici devijantnog ponašanja (vaspitno zanemarena i vaspitno zapuštena djeca).

Iz ovako široko postavljenih kategorija učenika kojima socijalni radnici mogu pružiti stručnu pomoć vidljivo je da socijalni radnik može biti zastupnik učenika, medijator u konfliktima, zagovarač učeničkih prava i spona škole sa roditeljima. To su pokazala i mnoga recentna istraživanja (Bye, Sheperd, Partridge & Alvarez 2009; Kelly, Berzin, Frey, Alvarez, Shaffer & O'Brien 2010; Whittlesey-Jerome 2013, prema Roberts and Corcoran 2015) koja govore da školski socijalni radnici svojim djelovanjem, koristeći metode socijalnog, rada rješavaju goruću problematiku škole (pojavu vršnjačkog nasilja, npr.), uspostavljaju pozitivnu školsku klimu, rade sa darovitim učenicima, preuzimaju lidersku poziciju u prevenciji poremećaja ponašanja koji se najčešće ispoljavaju i vidljivi su u školi kao prirodnom okruženju djece.

3. SOCIJALNI RAD U OBRAZOVANJU NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Školski socijalni rad u razvijenim društvima jedno je od najinteresantnijih i najviše vrednovanih područja socijalnog radnika. Iako je u većini država zakonski definisan, utemeljen, obavezan i podržavan, u Bosni i Hercegovini se još uvijek nesistemski, nedovoljno i sporadično angažuju socijalni radnici u škole. Socijalni rad u školi na području Bosne i Hercegovine svoje početke veže za 1965. godinu kada je deset socijalnih radnika bilo uposleno u škole za specijalni odgoj i obrazovanje (Bašić

2010), ali sve do 2008. godine zanemarljivo mali broj socijalnih radnika je bio zastupljen u oblasti obrazovanja. Zakonskim okvirom iz 2004. godine je regulisano angažovanje socijalnih radnika u odgojno-obrazovne institucije. Tako Pedagoški standardi i normativi za odgojno-obrazovni rad na području Federacije Bosne i Heregovine¹, definišući stručne saradnike u osnovnim školama, pored pedagoga, psihologa, defektologa, bibliotekara navode i socijalnog radnika.²

Iz Pedagoških standarda i normativa za odgojno-obrazovni rad na području Federacije Bosne i Heregovine proizlaze i standardi na kantonalnim nivoima. Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo³ određuju precizan broj socijalnih radnika, gdje za poslove praćenja, analiziranja i unapređivanja saradnje s porodicom, društvenom sredinom, institucijama u svrhu preventivnog djelovanja škole trebaju imati uposlenog socijalnog radnika na svakih 50 odjeljenja (što odgovara 0,02 izvršilaca po odjeljenju). Zakonskim okvirom su jasno precizirani radni zadaci socijalnog radnika u koje se ubrajaju koncepcijsko-programski zadaci, programiranje, rad u timu s pedagoško-psihološkom službom i razrednicima, saradnja s porodicom, starateljima na terenu, saradnja s institucijama: sa centrom za socijalni rad (smještaj, starateljstvo, sudske odluke, materijalne beneficije), sa komisijom za kategorizaciju, vođenje socijalnog kartona učenika u okviru pedagoškog kartona, te stručno usavršavanje.

Da je zakonska regulativa neusaglašena i različita od kantona do kantona ukazuju Pedagoški standardi i normativi za osnovni odgoj i obrazovanje Tuzlanskog kantona⁴, koji navode da za praćenje, analiziranje i unapređivanje saradnje s porodicom, društvenom sredinom, institucijama i pedagoško-psihološkom službom u svrhu preventivnog djelovanja, škola može angažovati socijalnog radnika po potrebi kao člana mobilnog tima.

Propust normativnog okvira je što se ne navodi opis radnih zadataka socijalnog radnika kao stručnog saradnika. Naime, daje se samo pregled poslova socijalnog radnika kao stručnog saradnika u školi za djecu s posebnim potrebama, ali ne i u redovnim školama.

¹ Dostupno na: <http://mon.ks.gov.ba/>, pristupljeno 15.04.2018. godine

² U čl.15 navodi se da poslove socijalnog radnika, u redovnoj i specijalnoj osnovnoj školi, mogu obavljati lica koja posjeduju višu ili visoku stručnu spremu i stručna zvanja: socijalni radnik, diplomirani socijalni radnik, diplomirani inženjer socijalnog rada, kao i lica koja su završila minimalno I (prvi) ciklus odgovarajućeg studija visokog obrazovanja u trajanju od 3 (tri) godine (180 ECTS bodova) ili 4 (četiri) godine (240 ECTS bodova) po Bolonjskom studijskom programu.

³ Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje i normativi radnog prostora, opreme, nastavnih sredstava i učila po predmetima za osnovnu školu, "Službene novine Kantona Sarajevo", broj: 24/03

⁴ Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje, "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj: 6/04

Poređenja radi, Pedagoški standard i normativ osnovnog školstva Hercegovačko-neretvanskog kantona⁵ ne definišu precizno niti poslove niti zadatke stručnih saradnika, nego se samo navodi broj stručnih saradnika za realiziranje nastavnih i vannastavnih sadržaja škole koji se utvrđuju po razrednim odjeljenjima (od 16 do 24 razrednih odjeljenja ili odgojno-obrazovnih grupa, 1,00 po svakom novom razrednom odjeljenju ili odgojno-obrazovnoj grupi, za psihologa 0,04, za ostale stručne saradnike 0,02).

Situacija nije ništa bolja niti ni u Republici Srpskoj gdje zakonski okvir u Pedagoškim standardima i normativima za osnovno obrazovanje i vaspitanje⁶ precizira da škole sa 16 i više odjeljenja mogu imati pedagoga, a škole sa 24 odjeljenja mogu imati psihologa, ali umjesto psihologa, ukoliko ima potrebe, škola može imati defektologa/logopeda ili socijalnog radnika. Ovako nedovoljno jasna zakonska regulativa koja na uvođenje socijalnog rada u škole gleda kao na mogućnost, a ne kao obavezu škole jedan je od glavnih sputavajućih uzroka nedovoljnog proboja socijalnih radnika u škole u Bosni i Hercegovini. Prekretnica za aktivniji angažman socijalnih radnika u školama bio je stravičan slučaj maloljetničkog nasilja 2008. godine kada je u sarajevskom tramvaju nedužni maloljetnik na smrt izboden od svojih vršnjaka.⁷ Ovaj slučaj koji je zgrozio bosanskohercegovačku javnost bio je povod da se u prevenciji maloljetničke delinkvencije u školama na području Kantona Sarajevo uključe i socijalni radnici (iste godine su angažovani socijalni radnici u 5 osnovnih i 10 srednjih škola). Istraživanje Lučić (2013) pokazalo je da na području Federacije Bosne i Hercegovine samo 13 osnovnih i 8 srednjih škola ima zaposlene socijalne radnike. Približan broj zaposlenih socijalnih radnika je i u Republici Srpskoj (11 u osnovnim i 10 u srednjim školama). U Brčko Distriktu BiH su zaposlena tri socijalna radnika u školama (i to dva u osnovnim školama i jedan koji je angažovan u četiri srednje škole). Da Kanton Sarajevo prednjači kada se govori o broju aktivnih socijalnih radnika u odnosu na ostale kantone u Federaciji Bosne i Hercegovine govore podaci da je danas aktivno 12 socijalnih radnika u obrazovanju (i to u 8 osnovnih škola gdje djeluje 3 socijalna radnika, u 7 srednjih škola, gdje djeluje 6 socijalnih radnika i 3 socijalna radnika koji su angažovani u specijalnim školama).

⁵ Pedagoški standard i normativ osnovnog školstva Hercegovačko-neretvanskog kantona, "Službene novine HNK", broj 2/98,3/01

⁶ Pedagoški standardi i normativi za osnovno obrazovanje i vaspitanje, "Sl. glasniku RS", br. 51 od 17. maja 2015

⁷ Dječaka D. M. (17) u tramvaju, 05. 02. 2008. na putu iz škole prema kući napala su trojica huligana i pritom mu nanijeli teške tjelesne povrede od kojih je dva dana poslije preminuo. Ubica N. M. koji je u vrijeme ubistva bio maloljetan, pravosnažno je osuđen na deset godina zatvora (što je maksimalna kazna za maloljetnike koji počine ubistvo). Više informacija na: <http://www.historija.ba/d/100-godisnjica-smrti-denisa-mrnjavaca/>, pristupljeno 01. 04. 2018. godine

U *Tabeli 1* je vidljivo da je najveći broj uposlenih socijalnih radnika na području Federacije Bosne i Hercegovine u Kantonu Sarajevo (57). Ipak da je ovo prividna slika govore rezultati istraživanja Šerić i sarad. (2017)⁸ koja su pokazala da je najveći broj socijalnih radnika u školama na području Kantona Sarajevo angažovan preko Programa „100+“⁹, čak 35.3%, kroz pripravnički staž njih 33,2%, dok samo 16,7% socijalnih radnika je zaposleno na neodređeno. Poražavajući podatak je da u školama u Hercegovačko-neretvanskom, Unsko-sanskom, Zapadnohercegovačkom kantonu još uvijek nema uposlenih socijalnih radnika u školama.

Uprkos nedovoljnom angažmanu socijalnih radnika u školama na području Federaciji Bosne i Hercegovine saznanje da je sve veći broj društvenih nedaća, porodica koje žive na rubu egzistencije, porodica koje su pretrpjele različite traume te nisu u mogućnosti da pruže adekvatnu brigu i podršku svojoj djeci, ne izvršavaju roditeljske uloge i time negativno utiču na razvoj djeteta, ukazuju na neodgodivu potrebu za djelovanjem stručnjaka. S druge strane, iako su nastavnici ključna podrška i pomoć djeci u suočavanju sa izazovima, nejasna struktura, nepostojanje pravila i sankcija za neprihvatljiva društvena ponašanja, čest izostanak podrške i nerazumijevanje nastavnika od strane roditelja, dovode u pitanje autoritet nastavnika kao nosioca odgojno-obrazovnog procesa. Uzimajući u obzir navedeno, istraživanjem su se nastojali ispitati stavovi roditelja i nastavnika o uključivanju školskih socijalnih radnika u škole na području Federacije Bosne i Hercegovine kao stručnih saradnika čiji se rad fokusira na preveniranju, ublažavanju i otklanjanju svih faktora koji negativno utiču i onemogućavaju dijete da se razvija i napreduje.

Sve navedeno bilo je razlog da se fokusiramo na sljedeća istraživačka pitanja: Da li bi škola uspješnije izvršavala svoju socijalno-odgojnu funkciju ukoliko bi u stručnom timu škole bio angažovan i socijalni radnik? Da li socijalni radnik u školi može pružiti adekvatnu pomoć učenicima sa nepovoljnim socio-ekonomskim položajem? Da li socijalni radnik može pomoći u provođenju inkluzivnog obrazovanja u školama? Da li socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može

⁸ Rezultati istraživanja prezentovani su na konferenciji „Socijalni rad u obrazovanju“ koja je održana 20. 03. 2018. godine povodom Međunarodnog dana socijalnog rada. Cilj konferencije je bio skrenuti pažnju na značaj profesije socijalnog rada u obrazovanju u Bosni i Hercegovini. Na ovoj konferenciji se prvi put ozbiljnije i sistematičnije raspravljalo o angažovanju socijalnih radnika u škole.

⁹ Vlada Kantona Sarajevo 2016. godine je u okviru Programa sufinansiranja zapošljavanja „100+“⁹ raspisala konkurs za 100 visokoobrazovanih osoba (diplomirani socijalni radnici, diplomirani pedagozi, diplomirani psiholozi i diplomirani pedagozi-psiholozi), koji imaju najmanje 12 mjeseci radnog iskustva u struci, a koji su na godinu dana uposleni u javne ustanove iz oblasti rada i socijalne politike radi preventivnog djelovanja i sprečavanja maloljetničkog prestupništva u osnovnim i srednjim školama, što je predstavljalo jedan od vidova povećavanja kapaciteta pedagoško-psiholoških službi u odgojno-obrazovnim institucijama.

Tabela 1: Broj angažovanih socijalnih radnika u redovnim školama po kantonima u FBiH

r/b	Kantoni:	Zakonski okvir:	Broj uposlenih socijalnih radnika u redovnim osnovnim školama:
1.	Kanton Sarajevo	Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje i normativi radnog prostora, opreme, nastavnih sredstava i učila po predmetima za osnovnu školu	57 socijalnih radnika (pripravnici, volonteri, uposlenici preko projekta 100+ i stalni radni odnos) ¹⁰
2.	Zeničko-dobojski kanton	Pedagoški standardi za osnovu školu	** 0
3.	Srednjobosanski kanton	Pravilnik o pedagoškim mjerilima za osnovne škole	** 0
4.	Hercegovačko-neretvanski kanton	Pedagoški standard i normativ osnovnog školstva Hercegovačko-neretvanskog kantona	* 1
5.	Unsko-sanski kanton	Pedagoški standardi za osnovno obrazovanje	* 1
6.	Tuzlanski kanton	Pedagoški standarde i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje	** 0
7.	Zapadnohercegovački kanton	Zakon o osnovnom školstvu	* 1
8.	Bosansko-podri-njski kanton Goradže	Pedagoški standardi za osnovno obrazovanje	*** ?
9.	Posavski kanton	Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje	*** ?
10.	Kanton 10	Zakon o osnovnom školstvu	*** ?

doprinijeti smanjenju vršnjačkog nasilja? Da li socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može biti osnovna poveznica između škole, učenika, roditelja i društva u cilju prevencije poremećaja u ponašanju? Da li je potrebno uvođenje socijalnog rada u redovne škole na području Bosne i Hercegovine?

¹⁰ Podaci o broju uposlenih školskih socijalnih radnika za potrebe istraživanja dobijeni su od Aktiva školskih socijalnih radnika koji djeluju u Kantonu Sarajevo.

* Podaci o broju uposlenih školskih socijalnih radnika za potrebe istraživanja dobijeni su od nadležnih ministarstava.

** Podaci o broju uposlenih školskih socijalnih radnika nisu potvrđeni od strane nadležnih ministarstava, slobodna procjena istraživača na osnovu dostupnih saznanja.

*** Nema relevantnih pokazatelja o broju uposlenih školskih socijalnih radnika.

Ispitanici (N=107) bili su nastavnici (51) i roditelji učenika (56) koji pohađaju redovne škole na području Federacije Bosne i Hercegovine. Njihovi stavovi su se ispitivali putem anketnog upitnika, koji se sastojao od 19 pitanja podjeljenih po područjima (o zanimanju, o funkcijama socijalnog rada u školi, metodama socijalnog rada, te uloge socijalnog radnika u školi). Podaci dobijeni putem istraživačkih instrumenata obrađeni su pomoću programa za statističku obradu. Deskriptivnom analizom izračunati su učestalost, frekvencija i postotak odgovora ispitanika na pitanja iz ankete.

3.1. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prvi dio anketnog upitnika odnosio se na stavove nastavnika i roditelja o funkcijama socijalnog rada u školi, gdje su i nastavnici i roditelji podjednako saglasni (88% nastavnika i 89,1 % roditelja) da bi škola uspješnije izvršavala svoju socijalno-odgojnu funkciju ukoliko bi u stručnom timu škole bio angažovan i socijalni radnik. Ispitanici, nastavnici u čijim školama su angažovani socijalni radnici, su u anketnom upitniku navodili mnogobrojne situacije kada im je za rješavanje problematike u školi bila potrebna pomoć socijalnih radnika. Jedna od situacija u kojoj je djelovanje socijalnog radnika bilo neophodna je sljedeća:

[I:23] Učenik živi u potpunoj porodici. Prvi razred pohađa po drugi put. Prošle školske godine pohađao je drugu školu. Od samog početka školske godine učenik neopravdano izostaje sa nastave. Kada je prisutan na nastavi učenik je sklon neprimjerenom komentaranju nastavnika i drugih učenika. Često „spava“ i ne želi da prati tok časa. Sa majkom učenika socijalni radnik je ostvario saradnju. Majka obavlja povremene poslove (održavanje higijene u privatnim objektima), dok otac učenika radi u privatnoj firmi te je često izvan BiH. Majka je duži period negirala postojanje problema koji bi bili uzrok da A. neopravdano izostaje sa nastave. Socijalni radnik je sa učenicom kontinuirano obavljao savjetodavni razgovor gdje mu je skrenuta pažnja na posljedice neopravdanog izostajanja sa nastave i neprimjerenog ponašanja na časovima. Nakon stručne intervencije i savjetovanja učenik je u potpunosti prestao izostajati sa nastave, te je ispravio negativne ocjene.

Iz prethodnog primjera vidljivo je kako socijalni radnik koristeći metode socijalnog rada pomaže u rješavanju učeničkih problema, ali radi i na razvoju roditeljskih vještina, obezbjeđujući podršku i pomoć porodici u stanjima izloženosti stresorima koji mogu da utiču na funkcionalnost porodice i dobrobit djeteta.

Ponašanje učenika, a posebno prisutnost određenih teškoća i poremećaja ponašanja, u velikoj mjeri utiče na mogućnost ostvarivanja nastavnih ciljeva i ukupnu klimu u razredu (Molina i sarad. 1998, Vizek Vidović i sarad. 1999, Poulou i Norwich 2000, Stephenson i sarad. 2000, prema Keresteš 2005). Takvi učenici često ometaju rad u razredu, gdje ih nastavnici i druga djeca percipiraju uznemiravajućim (Safran i dr. 1994, Polou i Norwich 2000, Stephenson i sarad 2000, prema Keresteš 2005). Iz navedenog je jasno da je neupitna uloga socijalnih radnika kao profesionalaca obučениh za praćenje djece i mladih u školi, u procesu njihova odrastanja, u rješavanju ličnih ili socijalnih problema, savjetovanjem i podrškom.

Pojave koje uzrokuju poremećaje u ponašanju međusobno su povezane; različiti poremećaji ponašanja djece osnovoškolske dobi su indikatori koji zahtijevaju veće angažovanje učitelja, roditelja, stručnih saradnika. Kako su ranija istraživanja (Zrilić 2010) pokazala da su nastavnici suočeni s porastom nasilja, nedisciplinom na nastavi, slabom motivacijom, velikim brojem sati izostanaka, a s druge strane povučenošću, potištenošću i izoliranošću pojedinih učenika onda je očekivano da 83,7% ispitanika, nastavnika i 96,4% roditelja u ovom istraživanju izražava stav da socijalni radnik u saradnji sa drugim profesionalcima u školi može pružiti adekvatnu pomoć učenicima sa poremećajima u ponašanju.

Tabela 2: Funkcije socijalnog rada u školi: pomoć učenicima sa poremećajima u ponašanju

Funkcije socijalnog rada u školi: pomoć učenicima sa poremećajima u ponašanju	N	%	
		Da	Ne
Stavovi nastavnika na pitanje da li socijalni radnik u školi može pružiti adekvatnu pomoć učenicima sa poremećajima u ponašanju	51	83.7	16.3
Stavovi roditelja na pitanje da li socijalni radnik u školi može pružiti adekvatnu pomoć učenicima sa poremećajima u ponašanju	56	96.4	3.6

Problem vršnjačkog nasilja odavno je prisutan u bosanskohercegovačkim školama (o tome svjedoče mnogobrojna dešavanja, neka i sa smrotnosnim ishodom¹¹),

¹¹ Mediji na području Bosne i Hercegovine izvještavaju javnost o brutalnim međuvršnjačkim napadima, tučama, ranjavanjima pa čak i ubistvima: <http://forum.pravosudje.ba/viewtopic.php?p=18927&sid=db2e62c6df07f4>

predstavljajući najekstremniji oblik neprihvatljivog ponašanja djece koji utiče na obrazovne mogućnosti djece, stvara negativno ozračje u razredu i uzrokuje brojne poteškoće u ponašanju svih učesnika: žrtava, nasilnika i promatrača. Pongrac (2003, prema Sokač 2004) navodi rezultate istraživanja koji pokazuju da maloljetnici skloni agresivnim oblicima ponašanja češće imaju slabiji obrazovni uspjeh, veći rizik za neuspjeh, te lošije vladanje u školi (ometaju nastavu i izazivaju česte tuče s drugim učenicima). Takvi učenici su često manje privrženi školi, doživljavaju je kao prisilu, te bježe ili je napuštaju češće nego njihovi nenasilni vršnjaci. Buljan-Flander (2003) kada govori o obilježjima tipične žrtve, navodi da su takva djeca obično mirna, sramežljiva, senzitivna i niskog samopouzdanja. Iz ovoga je vidljivo da djeca na indirektan način, svojim ponašanjem i promjenama u ponašanju, ukazuju na nasilje, tako da roditelji, staratelji, nastavnici i stručni saradnici koje provode vrijeme sa njima mogu da uvide probleme u ponašanju djece i učine prve korake ka otkrivanju nasilja.

S druge strane, rezultati mnogobrojnih istraživanja pokazuju da ta intervencija često izostaje od strane stručnih osoba. Olweus (1973) je izvjestio da je približno 40% zlostavljanih učenika u osnovnim školama i gotovo 60% u nižim razredima srednjih škola izjavilo da su nastavnici nasilje pokušali „zaustaviti” samo „katkad” ili „gotovo nikada”. Odatle se može zaključiti da nastavnici čine razmjerno malo da bi zaustavili nasilje u školi. I istraživanje Buljan-Flander (2003) govori o zabrinjavajućoj indiferentnosti i izostanku reagiranja nastavnika, gdje više od 70% njih ne reaguje na nasilje koje se događa u školi među djecom. Upravo ovo saznanje otvara mnogobrojna pitanja: zašto nastavnici ne reaguju na nasilje u školama, da li ga pravovremeno uočavaju, da li su dovoljno educirani da prepoznaju početne oblike nasilja, da li imaju pomoć stručnih saradnika u preventivnom djelovanju, koje pedagoške metode koriste da bi suzbili nasilje u učionici?

Kako je porodica uzor i model djetetu za usvajanje socijalnih oblika ponašanja i izgradnju osnovnih crta ličnosti, tako je škola najvažnija društvena institucija gdje se ti oblici šire i produbljuju, pa iz toga proističe da je saradnja porodice i škole imperativ za uspjeh i napredak. Saradnja porodice i škole treba da se ostvaruje od trenutka kada dijete postane polaznik odgojno-obrazovne ustanove. Tako Jeynes (2007) navodi da, kao mehanizam demokratske odgovornosti, učešće roditelja u školskom životu samo

2530edd7906f78f3cc, <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/tuzna-godisnjica-prije-devet-godina-ubijen-denis-mrnjavac/193092>, <http://www.avaz.ba/clanak/157950/stravicno-nas-sin-ubijen-je-preciznim-tekvondo-udarcima-u-glavu?url=clanak/157950/stravicno-nas-sin-ubijen-je-preciznim-tekvondo-udarcima-u-glavu> ; pristupljeno 20. 07. 2017. godine

Tabela 3: Uloga školskog socijalnog radnika u smanjenju vršnjačkog nasilja

Uloga školskog socijalnog radnika u smanjenju vršnjačkog nasilja			
	N	%	
		Da	Ne
Stavovi nastavnika na pitanje da li socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može doprinijeti smanjenju vršnjačkog nasilja	51	84	16
Stavovi roditelja na pitanje da li socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može doprinijeti smanjenju vršnjačkog nasilja	56	87.5	12.5

po sebi predstavlja vrijednost, a roditelji i škola predstavljaju saradničke skupine upućene na zajedničko djelovanje usmjereno istom cilju – odgoju i obrazovanju djeteta. Rezultati istraživanja koje je proveo Finn (1998, prema Marušić 2007) potvrđuju da su djeca čiji roditelji na različite načine pridonose životu škole motiviranija za učenje i postižu bolji uspjeh. S druge strane, istraživanje provedeno u Jugoistočnoj Evropi koje se bavilo pitanjem upravljanja školom i uključenosti roditelja¹² pokazalo je da škole ne koriste u dovoljnoj mjeri načine za učešće roditelja u školskom životu učenika – repertoar iniciranja i sprovođenja roditeljskog učešća uglavnom se svodi na najtradicionalniji i pravno obavezujuće oblike saradnje (npr. pozivanje roditelja na roditeljski sastanak ili periodično slanje ocjena).

Iako su rezultati spomenutog istraživanja ukazali da su roditelji veoma zainteresovani za učešće u školskom životu (najčešće odgovaraju na poziv iz škole, smatraju korisnim sve dimenzije participacije i osjećaju se i sposobnim i dužnim da učestvuju u školskom životu), s druge strane, škole ne prepoznaju roditelje kao resurse u mnogim oblastima, iako bi konsultovanje s roditeljima u vezi s tim oblastima i njihovo uključivanje moglo biti u interesu škole. U ovom istraživanju 94% nastavnika smatra da upravo socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može biti osnovna poveznica između škole i roditelja u cilju prevencije poremećaja u ponašanju, slično mišljenje dijeli 85.5% roditelja ispitanika.

¹² Više o istraživanju u: Kovacs Cerović, T., V. Vizek Vidović, S. Powell (2010), *South East Europe Cross Countries Survey of Parents' Views; School Governance and Social Inclusion, Involvement of Parents*, University of Ljubljana, Faculty of Education, Center for Educational Policy Studies

Tabela 4: Metode socijalnog rada: školski socijalni radnik poveznica djetete-škola-roditelj

Metode socijalnog rada: školski socijalni radnik poveznica djetete-škola-roditelj			
	N	%	
		Da	Ne
Stavovi nastavnika na pitanje da li socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može biti osnovna poveznica između škole i učenika u cilju prevencije poremećaja u ponašanju	51	94	6
Stavovi roditelja na pitanje da li socijalni radnik u školi primjenom metoda socijalnog rada može biti osnovna poveznica između škole i učenika u cilju prevencije poremećaja u ponašanju	56	85.5	14.5

Ispitanici su svjesni izrazite potrebe uključivanja socijalnih radnika u stručne timove, jer čak 98,2 % roditelja i 92 % nastavnika smatra da je potrebno uvođenje socijalnog rada u redovne škole. Uprkos tome, većina škola na području Federacije Bosne i Hercegovine imaju najčešće angažovanog jednog stručnjaka koji je zadužena za saradnju između škole i roditelja (u pravilu pedagoga). Rezultati sprovedenog istraživanja su ukazali da pored otežavajuće zakonske regulative i institucionalni obrazovni model predstavlja barijeru socijalnim radnicima koji su obučeni da rade sa učenicima, porodicom, te da doprinesu unapređenju odnosa između škole, porodice i društva.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Lorenz (2001) socijalni rad kao profesiju karakteriše visokim stepenom neizvjesnosti, nesigurnosti i podijeljenosti duž mnogo različitih pravaca i kriterija. On smatra da bi bilo pogrešno objašnjavati socijalni rad kroz jedinstvo, jednodimenzionalnost i stabilnu objedinjenost, jer socijalni rad u Evropi prate neriješeni problemi u vezi sa njegovom pozicijom u društvu. Problematizirajući profesiju socijalnog rada, uprkos brojčanom rastu profesionalaca posljednjih decenija, ističe da danas postati socijalnim radnikom nije „prestižno“, nije nešto nedvosmisleno, što „obični građani“ mogu shvatiti i nema dileme da shvatanje ove profesije pati od brojnih predrasuda i nerazumijevanja.

Ista percepcija profesiju socijalnog rada prati i u Bosni i Hercegovini, gdje se ideja uvođenja socijalnog rada kao zasebne profesionalne djelatnosti javila sa zakašnjenjem od skoro šest decenija od njegovog javljanja u Evropi. Savremenom socijalnom radu kao profesiji u Bosni i Hercegovini nedostaje podrške. Socijalni radnici se bore protiv marginalizacije, često su samo vatrogasci u otklanjanju teških socijalnih stanja i problema, a kako navodi Dervišbegović (1999), to i nije pravi socijalni rad.

Gavrilović i Janjetović-Šučur (2014) razvoj i profesiju socijalnog rada u Bosni i Hercegovini kritički sagledavaju kao neorganizovano područje, gdje nisu povezani faktori koji ga oblikuju, pa ova djelatnost stoga nema ni objektivno potrebnu profesionalnu moć u društvu, a time ni autoritet. Iz ovog pogleda na profesiju socijalnog rada kao „nepopularnu i slabu“, proizilazi i pogrešno shvatanje školskog socijalnog rada kao „nepotrebne i slabe“ karike u odgojno-obrazovnom procesu. Samo do prije nekoliko godina socijalni radnici kao profesionalci u obrazovnom radu su u BiH bili prepoznati jedino u ustanovama za specijalni odgoj i obrazovanje, centrima, domovima i sl. Tek od 2008. godine uočljiv je mali iskorak, kada se socijalni rad prvi put pojavljuje u redovnom obrazovanju u Kantonu Sarajevo. Ovaj pozitivan primjer ipak je od velike važnosti za profesiju socijalnog rada u Bosni i Hercegovini, iako zapošljavanje socijalnih radnika u škole, osim u Kantonu Sarajevo, nije zaživjelo u ostalim kantonima Federacije Bosne i Hercegovine.

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazali su na neophodnu potrebu uključivanja socijalnih radnika kao stručnih saradnika u redovne škole na području Federacije Bosne i Hercegovine. O tome jasno govore stavovi nastavnika i roditelja, koji smatraju da bi škole uspješnije izvršavale svoju socijalno-odgojnu funkciju ukoliko bi u stručnom timu škole bio angažovan i socijalni radnik, te da socijalni radnik primjenom metoda socijalnog rada u saradnji sa drugim profesionalcima u školi može dati značajan doprinos u prevenciji poremećaja ponašanja učenika. Na tom putu, najveću prepreku predstavlja neusaglašena zakonska regulativa, koja se razlikuje od kantona do kantona, ne prepoznaje konkretne poslove i zadatke socijalnih radnika kao stručnjaka, posljedica čega je porazan, minimalan broj socijalnih radnika u školama.

Ukoliko škola želi da prevenira, ublaži ili otkloni faktore koji negativno utiču i onemogućavaju djeci da se razvijaju i napreduju, ukoliko u turbulentnom vremenu, pod uticajem mnoštva negativnih faktora, nastoji zadržati djelotvornost socijalno-odgojne funkcije, potrebno je pronaći načine za izmjenu zakonske regulative koja djeluje poražavajuće ne samo na profesiju socijalnog rada, nego i na čitavo društvo. I sami socijalni radnici kao stručnjaci moraju se više angažovati u borbi za svoja

prava i položaj u društvu kako bi spriječili vlastitu marginalizaciju i njom uzrokovane brojne druge negativne društvene posljedice.

LITERATURA:

1. Constable, Robert, John P. Flynn, Shirley McDonald (2006), *School social work: practice and research perspectives*, Lyceum Books
2. Buljan-Flander, Gordana (2003), *Nasilje među djecom*, Ministarstvo prosvjete i sporta, Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Zagreb
3. Dervišbegović, Muhamed (1999), "Četrdeset godina školovanja i rada socijalnih radnika u Bosni Hercegovini", u: Kljajić, V., *Socijalni rad na pragu 21. stoljeća*, Zbornik radova, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
4. Dervišbegović, Muhamed (2001), *Socijalni rad - teorija i praksa*, Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
5. Gavrilović, Ana, Vesna Šućur-Janjetović (2014), *Socijalni rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
6. Janjetović-Šućur, Vesna (2016), *Timski rad socijalnog radnika i drugih stručnih saradnika u osnovnoj školi*, U susret standardima socijalnog rada u osnovnim školama, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
7. Jeynes, Wiliam (2007): "The Relationship Between Parental Involvement and Urban Secondary School Student Academic Achievement: A Meta-Analysis", *Urban Education*, 42 (1), str. 82-110.
8. Keresteš, Gordana (2005), *Učiteljske procjene problematičnosti i učestalosti emocionalnih teškoća i teškoća u ponašanju kod učenika nižih razreda osnovne škole*, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja Vol. 42 no.1, str. 3-15.
9. Kovacs Cerović, Tunde, Vlasta Vizek Vidović, Steve Powell (2010), *South East Europe Cross Countries Survey of Parents' Views; School Governance and Social Inclusion, Involvement of Parents*, University of Ljubljana, Faculty of Education, Center for Educational Policy Studies
10. Lorenz, Walter (2001), "Socijalni rad u Evropi - prikaz jedne raznovrsne profesionalne grupe", u: *Uspostavljanje međunarodnih standarda u visokom obrazovanju za socijalni rad*, urednici: Sven Hessle, Walter Lorenz, Malcolm

Payne, Darja Zaviršek), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, str. 17-34.

11. Marušić, Iris (2007), "Škola otvorena roditeljima – rezultati istraživanja", *Dijete, škola, obitelj*, broj 20, str. 2-6.
12. Olweus, Dan (1973), *Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*, Hemisphere, Washington, D. C.
13. Roberts, Albert, Kevin Cocoran (2015), *Social workers: desk reference*, Oxford University
14. Sokač, Anita (2004), "Čimbenici koji utječu na rizično ponašanje djece i mladih", *Educatio biologiae*, 1 (1), str. 117-124.
15. Zrilić, Smiljana (2010), "Rizični i zaštitini čimbenici najučestalijih oblika poremećaja ponašanja učenika u osnovnoj školi", *Magistra Iadertina*, Vol. 5, No.1, str. 115-131.

Zakonski okvir:

16. Pedagoški standardi i normativi za odgojno-obrazovni rad na području *Federacije Bosne i Hercegovine*, <http://mon.ks.gov.ba/>, pristupljeno 15. 05. 2017. godine
17. Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje i normativi radnog prostora, opreme, nastavnih sredstava i učila po predmetima za osnovnu školu, Službene novine Kantona Sarajevo, broj: 24/03
18. Pedagoški standardi i opći normativi za osnovni odgoj i obrazovanje, Službene novine Tuzlanskog kantona, broj: 6/04
19. Pedagoški standard i normativ osnovnog školstva Hercegovačko-neretvanskog kantona, Službene novine HNK, broj 2/98,3/01
20. Pedagoški standardi i normativi za osnovno obrazovanje i vaspitanje, Službeni glasnik RS, br. 51 od 17. maja 2015. godine

Ostalo:

21. Bašić, Sanela (2010), *Socijalnozaštitne aktivnosti i socijalni rad u Bosni i Hercegovini*, neobjavljena doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
22. Lučić, Erna (2014), *Socijalni rad u školi kao faktor prevencije poremećaja u ponašanju učenika*, neobjavljena doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF SOCIAL WORK IN SCHOOL

Summary:

Schools in Bosnia and Herzegovina in the last few years have witnessed violence of large scales among pupils, juvenile delinquency, unsystematic inclusion of children with special needs in regular education, rising abuse of psychoactive substances among elementary school students and other concerning problems that professional and teaching staff faces. Despite that, necessary actions are not being taken by social workers in educational institutions. Although social work in schools is considered as a distinguished area of social work, it is yet to be affirmed in Bosnia and Herzegovina since engaging social workers in schools is sporadic, insufficient and unsystematic. Causes of such state are to be searched not only in the social position and the affirmation of social work as a profession, but also in a legal framework which is often aggravating and confining.

Considering the fact that the problem of inclusion of social workers in Bosnian schools is very little researched, the objective of this work was to examine and determine if social workers are equal to other members of professional staff in schools in Bosnia and Herzegovina.

Regarding that, with parents and teachers being the most important link in the process of education, their attitude towards the inclusion of social workers as associates in schools is examined. Results of the research conducted indicate the essential need for including social workers as associates in regular schools in Bosnia and Herzegovina.

These results are highly contributed by the teachers' and parents' attitudes who consider that schools could execute their social – educational function more successfully if social workers were engaged as a part of professional school staff, and that social workers in cooperation with the rest of professional staff could contribute to preventing behavioral disorders by applying social work methods, which could be the main link in the school – student – parent – society relationship. On the way to achieve this, the biggest obstacle is inconsistent legal regulation that differs among the cantons, imposing discouraging minimal number of social workers in schools, not acknowledging specific jobs and tasks of social workers as experts even though their engagement is necessary in educational institutions.

Key words: school social work; social-educational function of schools; parents, teachers.

Adresa autora

Authors' address

Anida Dudić, Fakultet političkih nauka

Univerzitet u Sarajevu

anida.dudic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Sedad Bešlija

AUTENTIČAN NAUČNI TRAG NA "BIJELOJ PLOČI"
BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIOGRAFIJE (FARUK TASLIDŽA,
"BOSANSKI EJALET U DOBA BEČKOG RATA (1683-1699.)",
FEDERALNO MINISTARSTVO OBRAZOVANJA I NAUKE,
MOSTAR, 2017.) 421

Sead Šemsović

PARRYJEVO EPSKO PRIKUPLJANJE EPIKE (MIRSAD KUNIĆ, "ČITANJE
PARRYJEVE ZBIRKE", CONNECTUM, SARAJEVO 2018.) 429

UDK 94(497.6)''1683/1699''

Taslidža F.

Primljeno: 10. 10. 2018.

Stručni rad

Professional paper

Sedad Bešlija

AUTENTIČAN NAUČNI TRAG NA "BIJELOJ PLOČI" BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIOGRAFIJE

**Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699.)*,
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2017.**

Knjiga *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)* „djelimično je dorađena“ doktorska disertacija Faruka Taslidže, odbranjena 2015. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Pisana je na osnovu arhivske građe pohranjene u šest arhiva i pet gradova (Istanbul, Dubrovnik, Zadar, Mostar, Sarajevo), četrdeset i osam objavljenih izvora, više stručnih i naučnih knjiga i radova te četiri enciklopedije. Knjiga je obogaćena i sa jedanaest slika i mapa koje se odnose na obrađenu temu.

Nakon općeg uvoda, autor svoje djelo počinje kratkim prikazom stanja u Osmanskoj državi i Bosanskom ejaletu u toku 17. stoljeća sve do početka Bečkog rata. Pri tome, Taslidža prati klasičnu periodizaciju osmanske historije prema kojoj su Osmanlije svoj „zlatni vijek“ doživjele u 16. stoljeću, a već početkom narednog stoljeća bilježi se stagnacija i postepeni početak nazadovanja.

U tom kontekstu, ističe pojave kao što su slab autoritet sultana, nestabilnost valute, devalvacija akče, Veliki bijeg (Büyük kaçgunluk), kapitulacije, kozački upadi, kadizadelije, korupcija, plaćeni vojni odredi (sekbani, sarudže, levendi), pad broja timarnika, porast broja jeničera i druge. Također, prema navedenom pristupu, stabilizacija prilika dogodila se u drugoj polovini vladavine sultana Murata IV (1623-1640.), ali je već u doba sultana Ibrahima I (1640-1648.) prevladala „haremska politika“ koja dovodi i do otpočinjanja Kandijskog rata, što je bila „greška savjetnika“. Vladavina velikih vezira iz porodice Ćuprilić (1656-1676.), koja je

uslijedila, uzima se kao proces obnove i uspona koji je prekinut Velikim bečkim ratom 1683. godine.

Kada je u pitanju stanje u Bosanskom ejaletu nakon Žitvanskog mira 1606. godine ističe se njegova dimenzija serhata tj. „duge polukružne krajiške zone“, zatim pojava kapetanija, ali i zloupotreba položaja lokalnih službenika, nameti, problem zadržavanja podanika na svojim ognjištima, hajdučija oličena u djelovanju Mijata Tomića do 1683. godine sa središtima u Ravnim Kotarima, Makarskoj i Perastu, iscrpljenost ejaleta i stagnacija u razvoju gradova. Sve je to kulminiralo Zemuničkim pokoljem 1682. godine u kojem su mletački Morlaci ubili Hasan-bega Durakbegovića, brata krčkog sandžakbega i njegovih 200 ljudi, te pobunom u Sarajevu zbog zloupotreba položaja kadije i naiba koji su likvidirani, a za što je bio optužen čuveni Hasan Kaimija, šejh i pjesnik koji je nakon tog događaja izgnan u Zvornik. Tu je i učešće bosanskih vojnika na frontovima u Podoliji, Erdelju, Varadu i Ujvaru, najudaljenijoj granici Osmanske države koju je, između ostalih, osiguravalo i 10.000 bosanskih vojnika predvođenih Smail-pašom Čengićem.

U vezi sa događajem opsade Beča iz 1683. godine autor donosi podatke o ulozi bosanskih privrednih, vojnih i ljudskih resursa u tom pohodu. Ističe da je Osijek bio baza u kojoj su se za pohod pripremali i tadašnji osmansko-bosanski namjesnik Hizir-paša i hercegovački sandžakbeg Mustafa-paša, ali i to da je veliki vezir Merzifonlu Kara Mustafa-paša samovoljno izmijenio plan pohoda. Umjesto prvobitno planirane opsade tvrđave Đur, u junu 1683. godine donio je odluku o napadu na Beč. Dvomjesečna jalova opsada Beča završila je 12. septembra 1683. godine bez uspjeha. Autor navodi i učešće osmansko-bosanskog namjesnika Hizir-paše i bosanskih spahija u bitkama kod Parkanya i Grana u kojima su osmanske vojne snage prvo porazile, a zatim bile poražene od habsburško-poljskih snaga.

Autor Taslidža piše o toku i posljedicama morlačke pobune u Kliškom i Krčko-ličkom sandžaku krajem 1683. i u toku 1684. godine. Smatra da je „veliki hendikep“ za osmansko-bosansku stranu predstavljala činjenica da je komandujući kadar bio prebačen na ugarski front, što je ta područja učinilo lahkim plijenom za mletačku stranu. U to vrijeme koplja su se lomila između krajiških porodica Atlagića, Ferhatpašića, Filipovića, Durakbegovića, Crnčića s jedne, i hajdučko-morlačkih skupina predvođenih Ilijom i Stojanom Jankovićem, Nikolom i Vuletom Nonkovićem te mletačkim serdarima Matom Nakićem i Matom Tadićem, s druge strane.

Čitanjem knjige hronološki se mogu sagledati i najmanje teritorijalne promjene u Bosanskom ejaletu i širem prostoru jugoistočne Evrope u toku Bečkog (Morejskog)

rata. Između ostalog, u pitanju je preko pedeset manjih ili većih mjesta koja su bila u sastavu Bosanskog ejaleta do prelaska u ruke habsburške ili mletačke. Zanimljiva strana Bečkog rata koja do danas nije posebno proučavana, a na što Taslidža skreće pažnju kroz tekst ove knjige, jeste pojava izdajništva u mnogim pograničnim mjestima Bosanskog ejaleta. Tako je zabilježeno više izdaja osmansko-bosanskih utvrda koje su Mlečani zauzeli u toku rata, što predstavlja svojevrsnu specifičnost rata. U vezi s navedenom pojavom, zabilježena je i jedna ograničena sarajevska inicijativa (12 porodica) krajem 1687. godine prema kojoj bi „cijela Bosna bez ijedne ograde priznala habsburšku vlast uz dozvolu cara da žive na svojim dobrima i u svojoj vjeri“. Od te inicijative nije bilo ništa, a autor je ocjenjuje kao „oportunistički plan malobrojne skupine defetista iz Sarajeva koja nije ni došla u priliku realizirati svoj plan“.

U nastavku knjige, koja je napisana u šest osnovnih cjelina, Taslidža iznosi podatke o „konspirativnom antiosmanskom djelovanju“ odnosno kolaboracijskoj ulozi franjevaca koji su itekako znali podsticati pobune protiv osmanske vlasti te „izvlačiti“ nemuslimansko stanovništvo iz Bosne, raditi na njihovom „pridobijanju za mletačku i austrijsku stvar“ te pokrštavanju preostalog muslimanskog stanovništva nakon što bi određena mjesta pala pod mletačku vlast. U tom kontekstu, autor navodi fra Nikolu Ogramića, fra Luku Ibrišimovića, fra Miju Radnića, fra Matu Juranovića, popa Marka Mesića i druge. Taslidža zaključuje da se zapravo „franjevci nisu nikada pomirili sa osmanskim prisustvom u Bosni“. Dalje piše: „Takvo opredjeljenje franjevačkih svećenika proizvelo je dalekosežne posljedice za sudbinu franjevačkih samostana, a na izvjestan način dovelo je u pitanje i opstanak katoličkog stanovništva u Bosni u zadnjim decenijama 17. stoljeća“, Također, za vrijeme prodora Eugena Savojskog u Bosnu, sve do Sarajeva, autor navodi da su „bosanski franjevci prethodno princu Savojskom dostavili izvještaje o razmještanju osmanske vojske i položaju bosanskih gradova i utvrda“. U knjizi se navode podaci iz kojih se vidi da su slične pojave zabilježene i kod pravoslavnog sveštenstva. Naime, 1687. godine na proglas cara Leopolda I Sarajevo napušta mitropolit dabrobosanski Atanasije Ljubojević i prelazi u Liku i Krbavu, da bi njegovim putem pošao i hercegovački episkop Savatije Ljubibratić koji je kasnije učestvovao i u mletačkim vojnim pohodima na osmanska utvrđenja.

Pokrštavanje muslimanskog stanovništva u pograničnim mjestima Bosanskog ejaleta bila je redovna pojava nakon što određena mjesta više nisu bila u sultanovom posjedu. Autor iznosi podatke o katoličkom „krštenju Turaka“ i „unijaćenju pravoslavnih Morlaka“ zaključujući da je „na sceni očito bila repriza događaja iz ne

tako davno završenog Kandijskog rata“. Nadalje, Taslidža piše o vrlo razgranatoj mletačkoj obavještajnoj mreži (confidente) u kojoj su, pored nemuslimana, svoje mjesto imali i muslimani, pa čak je među njima bilo i osmanskih vojnih zapovjednika.

Kroz knjigu se jasno vide sve razmjere učešća različitih vojnih jedinica iz Bosne na izvanbosanskim ratištima na kojima se branila Osmanska država. Autor također kroz niz podataka o moralnoj i materijalnoj podršci centralne osmanske vlasti u Istanbulu koriguje, a jednim dijelom i opovrgava, tezu da su Bosna i bosansko stanovništvo bili prepušteni samima sebi u Bečkom ratu.

Faruk Taslidža je jedan dio knjige odvojio za nekoliko prekretnica u ratu, ključnih događaja i bitaka koje su imale dalekosežne posljedice po osmansku stranu. Na početku rata to je bila bitka kod Kahlenberga 12. septembra 1683. godine u kojoj su udružene habsburško-poljske snage porazile Osmanlije i razbile opsadu Beča. Jedna od njih je i Haršanjska bitka iz 12. augusta 1687. godine kada su osmanski odredi potučeni do nogu. To je rezultiralo smjenom i ubistvom Sari Sulejman-paše Murvetovića Bošnjaka, a ubrzo je došlo do smjene i samog sultana Mehmeda IV. Napad Mlečana sa „podmićenim hajducima i Morlacima“ na Mostar i njegova odbrana pod komandom Osman-age Halebije i Ibrahim-age Šarića 9. augusta 1687. godine na prvi dan bajrama urezali su se u svijest i tradiciju Mostaraca. To je bio „najkritičniji period Bečkog (Morejskog) rata i ostao neostvareni cilj dalmatinskih providura“.

U jesen 1688. godine bosanski namjesnik Topal Husein-paša onemogućio je sasvim realan prodor habsburške vojske od Save prema Jadranu i „rastjerivanjem neprijatelja iz okoline Sarajeva omogućio novi život za Bosnu“. Jedna od ključnih prekretnica u ratu dogodila se u jesen 1689. godine kada su habsburške snage dostigle vrhunac na vojnom polju osvajanjem Niša 24. septembra i Vidina 14. oktobra, te paljenjem Prištine i Skoplja. S druge strane, na poziciju velikog vezira imenovan je Fazil Mustafa-paša Ćuprilić koji je stabilizirao prilike i napravio svojevrсни preokret na terenu bitkom kod Kačanika 2. januara 1690. povrativši mnoga važna mjesta od Pirota, Niša do Smedereva i Beograda u ljeto i jesen 1690. godine. Naravno, na taj razvoj događaja utjecao je uzročno-posljedično i Falački rat između Francuske i Augsburške lige (osam evropskih zemalja) u okviru francuske ekspanzije pod Lujom XIV. Tu je opisana i „najkrvavija bitka 17. stoljeća“, bitka kod Slankamena u Vojvodini 19. augusta 1691. godine u kojoj je osmanska strana potučena do nogu od vojske predvođene Ludwigom Badenskim. Tada je, između ostalih, poginuo i veliki vezir Fazil Mustafa-paša Ćuprilić. Zatim, navodi se i pobjeda osmanske strane na čelu sa sultanom Mustafom II nad Habsburgovcima 21. septembra 1695. godine kod

Lugoša, koju autor karakteriše kao „ključni događaj na ugarskom frontu“. U njoj su učestvovali bosanski vojni odredi, ali i krimski Tataari sa hanom Selimom Girajem na čelu. Jedna od prekretnica je svakako i „kolosalna pobjeda bosanskog valije i bosanskih krajišnika“, kako autor naziva odbranu Bihaća 9. juna 1697. godine od habsburškog napada. Autor opisuje i „posljednju veliku bitku 17. stoljeća“, bitku kod Sente na rijeci Tisi 11. septembra 1697. godine, u kojoj su Osmanlije, zahvaljujući „narcisoidnosti“ i euforiji sultana Mustafe II te pogrešnoj vojnoj strategiji potučeni do nogu do habsburških vojnih jedinica na čelu sa Eugenom Savojskim. Osmanska strana je imala ogromne ljudske i materijalne gubitke. Između ostalih, stradali su veliki vezir Elmas Mehmed-paša, pet vezira, 13 paša sa dva tuga, ali i temišvarski muhafiz Bujuk Džafer-paša i aga bosanskih sekbanu Sarajlija Fazli-aga. Naprasno je život izgubio i bosanski valija Mehmed-paša Korča. To je dovelo i do prodora habsburških jedinica na čelu sa Savojskim „u srce Bosanskog ejaleta“ u kojem je 24. oktobra 1697. godine zapaljeno i samo Sarajevo.

Autor nije zanemario ni pitanje migracija i demografskih promjena koje su nastale nakon ishoda mnogih bitaka na pograničju Bosanskog ejaleta. Od krupnih pomjeranja stanovništva, zabilježena je seoba muslimana iz Slavonije nakon Haršanjske bitke u jesen 1687. godine koji su utočište našli oko Gradiške, Prijedora, Sanskog Mosta, Banja Luke, Dervente, Doboja, Maglaja, Tešnja i Jajca. Taslidža zaključuje da je to bio „očajnički put nesretnih izbjeglica koje se nikada nisu vratile u svoja slavnoska sela i gradove“. Računa se da je na slavonskom području živjelo oko 40.000 autohtonih slavonskih muslimana. Tu je i seoba „autohtonih hercegovačkih muslimana iz Novog“, kako ih imenuje Taslidža kritikujući dosadašnju prevladavajuću terminološku nepreciznost u mnogobrojnoj literaturi, u Trebinjsku nahiju, Nikšić i Bar nakon 30. septembra 1687. godine. Nakon pada ličkog Novog u junu 1689. godine muslimani su se sklonili u Cazinsku krajinu. Nakon pada Vrgorca pod mletačku vlast u novembru 1690. godine muslimani (Cukarinovići, Ibruljevići, Šabići, Dizdarevići, Begzadići) bježe u Vitinu, Ljubuški i Mostar. Iz Vrnograča 1696. godine nakon njegovog pada, muslimani su otišli u Kirin gdje su trpili nasilje krajiških Vlaha i habsburških oficira, prodavani u roblje itd.

Knjiga Faruka Taslidže u većem ili manjem obimu obuhvata podatke o najmanje 78 bosansko-muslimanskih ličnosti i 30 nemuslimanskih ličnosti koje su svojim položajem, ulogom i djelovanjem u i oko Bečkog rata ostavile traga u bosanskohercegovačkoj prošlosti. Mnogi od njih imali su pozitivnu historijsku ulogu i zaslužuju tretman historijskih ličnosti. Osim dva osmanska namjesnika u Bosni koja su se najviše istakla u Bečkom ratu, Topal Husein-paše i Mehmed-paše Korče, među

takve se mogu ubrojati Muhamed-beg Durakbegović, Osman-aga Beširević, Mustafa-beg Ferhadpašić-Sokolović, Sari Ahmed-aga, Osman-paša Kazanac, Osman-aga Halebija, Redžep-paša Nevesinjac, Mehmed-aga Ždero i mnogi drugi.

Taslidža piše i o nizu drugih tema na osnovu kojih se mogu višeslojno sagledavati ukupne prilike u Bosanskom ejaletu u navedenom historijskom razdoblju. Između ostalog, treba izdvojiti ulogu hercegovačkih, crnogorskih i brdskih plemena i odnos osmanske vlasti prema njima, prostor ejaleta kao vojni logor za ugarski front, opterećenje bosanskog stanovništva nametima u vojne svrhe, pitanje tegobne svakodnevnice, društvene probleme kao što su konzumacija alkoholnih pića, narušavanje reda i nasilje jeničera u nekim gradovima, pojavu vojne nediscipline i dezerterstva, agitaciju vlasti za povratak raje na svoja ognjišta, urbicid prema muslimanskim kulturnim spomenicima, a posebno su interesantni dubrovačko-novski odnosi koji su imali dvostruku dimenziju, od savezništva i potpomaganja u dobru i zlu, do otvorenih sukoba.

Autor knjigu završava mirovnim pregovorima, koji su, nakon dva neuspješna pokušaja 1689. i 1693. Godine, otpočeli pristankom zvaničnog Istanbula 22. jula 1698. godine na bazi *utti possidetis* uz posredništvo Engleske i Holandije. U Srijemskim Karlovcima su pregovori počeli 13. novembra 1698. godine. Na koncu, osmansko-habsburško-poljski mir zaključen je 26. januara 1699. godine na 25 godina. Osmansko-mletački mir postignut je 7. februara 1699. godine, a osmansko-ruski mir 13. juna 1699. godine na 30 godina. Poslije toga pristupilo se ne tako lahkoj raspodjeli i razgraničenju teritorija te povlačenju granica između više strana. O tome autor u knjizi donosi detaljne podatke. Bosanski ejalet je pretrpio značajne gubitke. Izgubljena je Slavonija tj. Pakrački sandžak, znatan dio Krčko-ličkog sandžaka te dijelovi Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Granica je povučena od ušća Bosuta u Savu, zatim Savom do ušća Une i dalje Unom. Cetingrad, Furjan, Drežnik, Lapac i Boričevac su ostali dio Bosanskog ejaleta. Knin, Vrlika, Sinj, Zadvarje, Vrgorac, Gabela, Zvonigrad, Drniš, Ostrovica, Perušić, Karin, Vrana, Zemunik, Skradin, Islam, Gornji Obrovac odnosno ukupno 23 grada više nisi bili osmanski posjed. Također, sva teritorija u zaljevu Boke kotorske sa Risnom i Novim postali su dio Mletačke države. Faruk Taslidža na kraju zaključuje da su „zadnje dvije decenije 17. stoljeća za stanovnike Bosanskog ejaleta predstavljale najtragičnije i najneizvjesnije razdoblje cijele osmanske epohe“.

Sumirajući slovo o knjizi *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699.)* autora Faruka Taslidže možemo kazati da ona predstavlja značajan iskorak u istraživanju bosanskohercegovačke prošlosti osmanskog razdoblja, posebno 17. stoljeća. Stoji u

nizu novijih naučno-istraživačkih poduhvata bosanskohercegovačkih osmanista, a koji su svoj naučni pečat dobili na Univerzitetu u Sarajevu. To je najbolji put da se sa tog dijela naše prošlosti, koji je do sada nazivan „bijela ploča“, konačno skine prašina, naučno i autentično. Raduje činjenica da se ovo djelo javlja na pragu 320. godišnjice od Karlovačkog mira. To je lijep osnov da se taj veoma važan mirovni sporazum i za bosanskohercegovačku prošlost prikladno obilježi.

Adresa autora

Authors' address

Sedad Bešlija

Institut za historiju

Univerzitet u Sarajevu

sedad.beslija@iis.unsa.ba

UDK 821(496.7=163.4*3).09:398
Kunić M.

Primljeno: 29. 09. 2018.

Stručni rad
Professional paper

Sead Šemsović

PARRYJEVO EPSKO PRIKUPLJANJE EPIKE

Mirsad Kunić, *Čitanje Parryjeve zbirke*, Connectum, Sarajevo 2018.

Knjiga *Čitanje Parryjeve zbirke* Mirsada Kunića ušla je u bosanskohercegovački kulturni i naučni prostor početkom 2018. godine i time obilježila neku novu fazu u razvoju bošnjačkog čitanja znamenite zbirke Milmana Parryja. Dosadašnja bavljenja ovom zbirkom bila su uglavnom usmjerena ka rijetkim naznačavanjima njezine bitnosti za ukupni južnoslavenski kontekst, a posebno za razumijevanje bošnjačke usmene epike, s jedne, te parcijalnim posmatranjem tek onih dijelova zbirke koji se odnose na određenu temu – posebno na epsko djelo Avde Međedovića – s druge strane. Takav status ove zbirke u bošnjačkoj nauci o usmenoj književnosti u potpunosti je razumljiv, jer do sada, uz Zlatana Čolakovića, nije bilo domaćeg istraživača koji je bio u prilici upoznati se izravno sa svim segmentima ove zbirke – audio i video zapisi, transkripti, zabilješke pjesama i razgovora i slično. Pritom, činjenica da zbirka nastaje u kontekstu Parryjeve potrage za “živim Homerom”, sasvim će prirodno najviše pažnje privlačiti istraživanjima Međedovićevih epova, što je do sada i bio slučaj.

Kunićeva studija, kao prva knjiga na južnoslavenskom prostoru koja želi integralno predstaviti zbirku, nadmašuje prethodne radove, posebno u sferi informativnosti o svim bitnim segmentima ove najveće zbirke epskih pjesama južnoslavenskih naroda. Pod utjecajem velikog slaviste Matije Murka, Parryjeva je ideja bila običi one krajeve srednjejuznoslavenskog prostora koji nisu bili obuhvaćeni bilježenjima Vuka Karadžića. Tako je u središtu njegova zanimanja bila najprije

Bosna, potom Novopazarski sandžak, krajevi oko Niša i Prijepolja, i u konačnici sjeverna Albanija. Iako zahvata šarolik prostor, više od tri četvrtine zbirke, kako je to izvanredno predstavio autor ove studije, zapravo čini građa prikupljena na tek sedam lokaliteta: Stolac, Gacko, Bijelo Polje, Nevesinje, Kolašin, Bihać, Kučevište.

Svoje predstavljanje Parryjeve zbirke Kunić započinje obimnijom pregledom nastanka i strukture zbirke, gdje čitaoca informira o presudno važnim događajima za njeno prikupljanje, potom o fazama razvoja, te u konačnici o njezinu sastavu. Poglavlje je oblikovano kao jedna sasvim informativna cjelina kojom nas autor uvodi u složeni svijet ove zbirke, gdje će se čitalac, osim općih podataka o zbirci, informisati i o njezinim dijelovima koji su prošli postupak digitalizacije i trenutno su dostupni na stranici Univerziteta Harvard.

Unutar prvoga poglavlja autor nam predočava i impozantne popise pjevača i kazivača s brojem ispjevanih ili diktiranih pjesama, potom popis mjesta u kojima su Parry i njegovi nastavljači bilježili usmenu građu, te popis potpuno ili djelimično digitaliziranih tekstova. Ovakvi popisi pokazuju o kakvoj to obimnosti govore istraživači ove zbirke, često je imenujući jednom od najvećih zbirki usmene tradicije na svijetu.

Središnji dio studije Kunić je namijenio stručno-naučnom čitanju i uobličio ga poglavljima: *Epski junak Đerzelez Alija u pjesmama Parryjeve zbirke*, *Smrt junaka Mustaj-bega Ličkog u pjesmama Parryjeve zbirke*, *Junaci centra i ruba u bošnjačkoj epici* i *Neke posebnosti bošnjačke epike*. Dijagonalni prohod kroz zbirku, a u potrazi za određenim motivom, Kunić ostvaruje u zamahu koji je širi od samog sadržaja Parryjeve kolekcije epskih pjesmama te dobijamo uporedna razmatranja sa pjesmama iz starijih izvora. Ovakav pristup donosi cijeli niz bogato uobličениh informacija o posebnosti pjesama ove zbirke u odnosu na starija bilježenja. Prohodom kroz veliki broj pjesama, Kunić u osnovnim poetičkim naznakama donosi osobenosti datog pjesničkog uobličенja u odnosu na pjesme istog tematskog kruga. Sasvim iznijansirani komentari prethode ocjenama konačnih pjesničkih uobličенja naše tradicionalne usmene kulture.

Autor studije predočava tematski usredsređen prohod kroz Parryjevu kolekciju, pri čemu naznačava i momente koji su same sakupljače opredijelili za određeni potez. Iako će se primarno baviti temom smrti Mustaj-bega Ličkog u ovoj zbirci usmene epike, sasvim zrelo će zaći i u razloge Lordovog ponovnog bilježenja iste pjesme u ponovljenom Međedovićevom izvođenju, gdje ćemo dobiti i usporednu analizu dviju zabilježski iste pjesme, nastalih u razmaku od petnaestak godina.

Treći dio knjige *Čitanje Parryjeve zbirke* donosi kratka predavljanja četiri

pjevača za koje je autor smatrao da ih se ovom prilikom može predstaviti čitaocima, a to su: Halil Bajgorić, Ibro Bašić, Ragib Gojaković i Mujo Kukuruzović. Osim Gojakovića koji je od Prijepolja, a Parry ga zatiče u Bijelom Polju, ostali pjevači su iz Stoca. Uglavnom se radi o manje poznatim pjevačima ili o njihovim manje eksploatiranim tekstovima epskih pjesama, čime se Kunićev doprinos predstavljanju Parryjeve zbirke nije zaustavio tek na opisivanju zbirke i popisima njezina sadržaja, te stručno-naučnim analizama, već je dobrano obogaćen i predstavljanjem samih pjesnika i njihovih konačnih usmenoknjiževnih proizvoda. Ovim je poglavljem autor zaokružio sliku upoznavanja domaćeg čitaoca sa znamenitom zbirkom Milmana Parryja i pokazao koji su to dometi dosadašnjeg bavljenja građom koja je pohranjena u njoj.

Knjiga Mirsada Kunića *Čitanje Parryjeve zbirke* u više je različitih smjerova ostvarila pomake u odnosu na prethodna sagledavanja istraživača sa Balkana, čime ulazi u red rijetkih zalaganja na polju prepoznavanja bošnjačke usmenoknjiževne građe u korpusu svjetske usmene baštine.

Adresa autora

Authors' address

Sead Šemsović

Filozofski fakultet

Univerzitet u Sarajevu

seadsemsovic@hotmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćunica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

